

ՀԻՄՆԱԴԻՐ ԵՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿԻԶ «ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱՇԽԱՐՀ»
ՍԱՀՄԱՆԱՓԱԿ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՄԲ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՊԱԳՐՎՈՐԸ Է
2003^{Թ.}
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻ 1-ԻՑ

Հասցեն՝ ՀՀ, Սյունիքի մարզ, ք. Կապան,
Շահումյան 20/32, 3301:
Հեռ.՝ (+374 285) 5 25 53
(+374 91) 45 90 47
(+374 77) 45 90 47

Գրանցման վկայականը՝ 01Մ 000231:
Տպագրվում է «Տիգրան Մեծ»
հրատարակչության տպարանում:
Հասցեն՝ ք. Երեւան, Արշակունյաց 2:
Ծավալը՝ 20 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 2000: Գինը՝ 1000 դրամ

www.syuniacyerkir.am

Էլ. փոստ՝ syuniacyerkir@mail.ru
syuniacyerkir@gmail.com

**Մի վիրթխարի
ծիրանի փող
առանց հին
ահի եւ նոր
խնդությամբ
հնչեցնում է մեր
արդար երգը:**

ԱԿՍԵԼ ԲԱԿՈՒՑ

ՀՈՐԵՔՇԱԲԹԻ, 15 ԱՊՐԻԼԻ 2015Թ.
№ 10 (353)

Հոգեհանգիստ

Ու վեր կացաւ եւ, որ մեր հայրենի օրէնքովը հին՝
Վերջին հանգիստը կարդամ իմ ազգի անբախտ զոհերին,
Որ շեն ու քաղաք, ու սար ու հովիտ, ծովից մինչեւ ծով
Մարած են, մեռած, փրոված ու ցրոված հազար հազարով...
Ու կըրակ առաւ հայոց հրդեհի կարմիր բոցերից,
Էն խաղաղ ու պաղ երկնքի ծոցում վառեցի նորից
Մասիսն ու Արան, Սիսիանն ու Սըրմանց, Նեմրոսը, Թանդուրեք,

Հայոց աշխարհի մեծ կերտները վառեցի մեկ-մեկ,
Մուրը Արագածի կանթեղն էլ, ինչպէս հեռավոր արեւ,
Անհաս, աննշմարտ, միշտ վառ ու պայծառ, իմ գըլխի վերեւ...

Կանգնեցի խոժոռ, մենակ ու հասարակ, Մասիսի նըման,
Կանգնեցի թըշվառ Էն հոգիներին՝ ցըրված հավիտյան

Մինչեւ Միջագետք, մինչեւ Ասորիք, մինչեւ Ծովն հայոց
Մինչեւ Նեվեապոլս, մինչեւ Պոնտոսի ափերն պեկոծ:
- Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզուր եւ անշահ...

Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էապէս կը մնա...
Աջիցըս Եփրատ, ձախիցըս Տիգրիս՝ ահեղ ձեներով,
Մաղմոս կարդալով՝ անցան, զընացին խոր-խոր ձորերով,
Անպերն էլ ելան Ձիրավի ձորից, հըսկա բուրվառից,
Ճանապարհ ընկան Ծաղկանց սարերից, Հայկական պարից,
Բոյլ-բոյլ, բուրավեր, շարժվեցին դէպի կողմերը հեռու,
Գոհար ցողելու, ծաղկունք բուրելու, բուրմունք խընկելու
Մինչեւ Միջագետք, մինչեւ Ասորիք, մինչեւ Ծովն հայոց,
Մինչեւ Նեվեապոլս, մինչեւ Պոնտոսի ափերն պեկոծ...
- Հանգե՛ք, իմ որբե՛ր... իզո՛ւր են հուզմունք, իզուր եւ անշահ...

Մարդակեր գազան՝ մարդը՝ դեռ երկար էապէս կը մնա...

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ԽՄԱԳՐՎՈՐԸ

չ թե պարզապէս մեր հիշողութիւնը նո-
րոգենք ու սգանք, այլ գիտակցենք ու
ըմբռնենք կատարվածի պատճառներն ու
հետեւանքները, իմաստավորենք պատ-
մութիւնը եւ պատրաստ լինենք ապրելու
նոր ժամանակներում:
Յավից սեղմվելու եւ աշխարհին մեր
ցավն անընդհատ ցուցանելու փոխա-
րեն (կամ՝ դրա հետ մեկտեղ) գործադրու-

ել բռնցքովելու խորհուրդ մտցնենք մեր
մտքի ու ջանքի, մեր վարքի մեջ: Եվ առաջ
մղենք պարտութիւններն ու կոտորածներ
այլեւս թույլ չտալու, մեր պետութիւնն
ու անկախ պետականութիւնը մեզանով
գորացնելու գիտակցումը:
Որ կարողանանք բարձր պահել գլուխ-
ներս նոր մարտահրավերների հորձա-
նուտում, որ իրավունք ունենանք արժա-

նապատվորեն հաղորդվել մեկուկես
միլիոն անմեղ զոհերի հոգիներին, որ
կարողանանք ուղիղ նայել աշխարհին,
ապագային:
Հայրենակերտումի նոր ժամանակներ են:
Մտածենք նախեառաջ պահանջատի-
րոջ մասին, որ Հայաստանի Հանրապե-
տութիւնն է:

ՍԱՄՎԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ՀԱՄԱՐԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎԱՆԱԿՈՐԵԼ ԵՆ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՊԵՏ ՍՈՒՐԵՆ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԸ ԵՎ
«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՊՂՆՁԱՄՈԼԻԲԴԵՆԱՅԻՆ ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Համազգային նշանակության բացառիկ փաստաթուղթ.

մեր հեռագա գործողությունների ուղեցույցը

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ՝

- արտահայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը,
- հենվելով 1990 թվականի օգոստոսի 23-ի՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի եւ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության վրա,
- վկայելով ՄԱԿ-ի 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ի՝ Մարդու իրավունքների հանձնողի հռչակագիրը, որի համաձայն «մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամներին հատուկ արժանապատվության եւ հավասար ու անօտարելի իրավունքների ճանաչումն աշխարհի ազատության, արդարության եւ խաղաղության հիմքն է»,
- ղեկավարվելով ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի 96(1) բանաձեւի, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների եւ մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, ինչպես նաեւ 1966 թվականի դեկտեմբերի 16-ի «Քաղաքացիական եւ քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի եւ մարդու իրավունքների վերաբերյալ բոլոր այլ միջազգային ակտերի համապատասխան սկզբունքներով եւ դրույթներով,
- հաշվի առնելով, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու եւ պատժելու մասին» կոնվենցիան ընդունելիս ՄԱԿ-ը հատուկ կարեւորել է այդ հանցատեսակի դեմ պայքարում միջազգային համագործակցությունը,
- շեշտելով ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող արարքների համար անպատիժ մնալու

- անթույլատրելիությունն ու այդ հանցագործության վաղեմության ժամկետ չունենալու հանգամանքը, դատապարտելով 1894-1923 թվականներին Օսմանյան կայսրության եւ Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, հայրենագրկումը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ զտումները, հայկական ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաեւ ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու, կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետեւանքները լռության մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը՝ որպես հանցագործության շարունակություն եւ նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք,
- համարելով նաեւ 1919-1921 թվականներին Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական եւ մարդկային օրենքների դեմ» այդ ժանր ոճրի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները եղելության իրավական զնախատական,
- արժեւորելով 1915 թվականին միջազգային հանրության կողմից Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ծանրագույն հանցագործությունը պատմության մեջ առաջին անգամ որպես «մարդկության եւ քաղաքակրթության դեմ իրականացված հանցագործություն» որակումը եւ օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու հանգամանքի շեշտադրումը, ինչպես նաեւ 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի Սեւրի հաշտության պայմանագրի եւ 1920 թվականի նոյեմբերի 22-

ի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի դերը եւ նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման հարցում.

1. Ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը եւ երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ եւ վերապրած հերոսների առջեւ:

2. Վերահաստատում է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հանձնառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման եւ պատմական արդարության հաստատման համար:

3. Շնորհակալություն է հայտնում այն պետություններին, միջազգային, կրոնական եւ հասարակական կազմակերպություններին, որոնք քաղաքական խիզախություն ունեցան ճանաչելու եւ դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված սոսկալի ոճրագործություն, եւ այսօր էլ շարունակում են այդ ուղղությամբ իրավական քայլեր ձեռնարկել, նաեւ կանխել ժխտողականության վտանգավոր դրսեւորումները:

4. Երախտագիտություն է հայտնում այն ազգերին, կառույցներին եւ անհատներին, ովքեր, հաճախ իրենց վտանգելով, մարդասիրական տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերեցին, փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջեւ կանգնած բազմաթիվ հայերի, ապահով եւ խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին ցեղասպանությունից վերապրած հայության համար՝ մեծ թափ հաղորդելով որբախմամ գործունեությանը եւ միջազգային հայասիրական շարժմանը:

Սուրբ պապարագ Վաթիկանի Սուրբ Պետրոս տաճարում

Նախ Վատիկանի Սրբադասման դատավարությունների նախագահ, կարդինալ Անջելո Ամմատոն ընթերցեց բազմաթիվ եպիսկոպոսների խնդրանքը և սրբազան քահանայապետին խնդրեց Տիեզերական եկեղեցու վարդապետների շարքին դասել Սուրբ Գրիգոր Նարեկացուն:

«Նա իր կյանքով և իր վարդապետությամբ քարոզել է գեղեցկության ամուլածաբանությունը, նրա խոսքի գեղեցկությունն ու աստվածաբանական միտքը միշտ մեծապես զնահատվել են և պարզ ժողովրդի, և խորիմաց աստվածաբանների կողմից: Նրա տեւական ժողովրդականությունը կապված է իր գլխավոր գլուխգործոցի՝ «Սատյան ողբերգության» հետ, որը ժողովուրդը պարզապես անվանում է Նարեկ և որը ավետարանից հետո հայ ժողովրդի հավատացյալների մոտ ամենատարածված գրությունն է», - ասաց կարդինալը:

Նա նաև հիշեցրեց, որ Ֆեղասպանության ողբերգության մեջ եւս Նարեկացին հանդես է եկել որպես հույսի և խաղաղության կերտող:

Հռոմի Ֆրանցիսկոս պապը դրանից հետո հայտարարեց, որ ընդունելով բազմաթիվ եպիսկոպոսների և հավատացյալների խնդրանքը, Սուրբ Գրիգոր Նարեկացուն հռչակում է Տիեզերական եկեղեցու վարդապետ: Գրիգոր Նարեկացին Տիեզերական եկեղեցու 36-րդ վարդապետն է, երկրորդը՝ Արեւելից:

Յռոմի պապ Ֆրանցիսկոսը ապրիլի 12-ին Վատիկանում կայացած եկեղեցական արարողության ժամանակ ցեղասպանություն բառն է օգտագործել 100 տարի առաջ օսմանյան Թուրքիայում հայերի զանգվածային ջարդերի առնչությամբ, փոխանցում են միջազգային լրատվամիջոցները:

BBC-ի փոխանցմամբ՝ Սուրբ Պետրոսի տաճարում Հայ կաթողիկե եկեղեցու ծիսակարգով մատուցված Պատարագի ընթացքում, որին ներկա են եղել նաև Հայաստանի նախագահ Սերժ Սարգսյանը, Ամենայն Հայոց Գարեգին երկրորդ և Մեծի Տանն Կիլիկիո Արամ առաջին կաթողիկոսները, Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցու քահանայապետը ասել է, որ վերջին հարյուրամյակում մարդկությունը վերապրել է «երեք զանգվածային և անմախաղեպ ողբերգություն»:

«Առաջինը, որը լայնորեն համարվում է «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն», պատուհասել է ձեր իսկ՝ հայ ժողովրդին», - հայտարարել է Ֆրանցիսկոս պապը, ինչպես նշում է BBC-ն՝ գործածելով Հռոմի Հովհաննես-Պողոս պապի 2001 թվականի հռչակագրի ձեւակերպումը:

Ֆրանցիսկոսը խոսել է նաև «նացիզմի ու ստալինիզմի կողմից գործադրված» ոճիրների մասին և ասել, որ դրանց հաջորդեցին այլ ցեղասպանություններ Կամբոջայում, Ռուանդայում, Բուրունդիում և Բոսնիայում:

Հռոմի պապը շեշտել է, որ իր պարտքն է հարգել նահատակվածների հիշատակը:

«Չարիքը թաքցնելը կամ ուրանալը նման է թույլ տալուն, որ վերքը արյունահոսի՝ առանց վիրակապելու այն», - ասել է Պապը:

BBC-ն հիշեցնում է, որ Ֆրանցիսկոս պապը հայերի հետ կատարվածի առնչությամբ ցեղասպանություն բառը առաջին անգամ օգտագործել է երկու տարի առաջ՝ հարուցելով Թուրքիայի կատաղի հակազդեցությունը, և կանխատեսում է պաշտոնական Անկարայի նույնպիսի արձագանք այս դեպքում եւս:

Վատիկանում ապրիլի 12-ին Նորին Սրբություն Հռոմի Պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից Սուրբ Պետրոսի տաճարում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ մատուցված պատարագից հետո նախագահ Սերժ Սարգսյանն առանձնազրույց է ունեցել Նորին Սրբության հետ: Հանրապետության նախագահը երախտագիտություն է հայտնել Սրբազան քահանայապետին՝ Սուրբ Պատարագի համար:

20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության 100-ամյակի առիթով

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ փարեւիցը

ՍՈՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Այունիքի մարզպետ

Հարյուր տարի անց էլ հայոց ազգային վերջը չի սպիացել, քանզի դա անամոքելի է:

Հարյուր տարի անց էլ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքները չեն վերացել, եւ մեր պահանջատիրությունը շարունակում է չլուծված մնալ:

Այսօր էլ չենք կարող անհույզ եւ անվրդով չհիշել հայ ժողովրդի բազմադարյան պատմության այն էջը, որ անվանում ենք Հայոց ցեղասպանություն, որի հետեւանքով ոչ միայն մեկուկես միլիոն հայ թուրքական յաթաղանի զոհ դարձավ, այլեւ հայրենագուրկ եղանք:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին եւ հատկապես 1915թ. ու դրան հաջորդող ժամանակաշրջանում Այունիքը եղավ այն հուսալի եւ ապահով օջախներից մեկը, որտեղ հանգրվանեցին եղեռնից մազապուրծ եղած տասնյակ հազարավոր գաղթականներ ու որբեր: Նրանցից շատերն ընդմիջտ մնացին Այունիքում, մերվեցին տեղի բարքերին, ծյուղավորվեցին եւ ահա, որերորդ սերունդն է, մվիրումով մասնակցում են մեր լեռնաշխարհի ընթացքին, Այունյաց աշխարհը համարում իրենց բնօրրանը:

Չենք կարող չհիշել կամավորական եւ ցարական բանակին զինվորագրված այունեցիներին, ովքեր 1914-1918թթ. հերոսաբար կռվում էին հանուն Երկիր Նաիրիի ազատության:

Անհնար է չհիշել ականավոր այունեցիներին, ովքեր արեւմտահայության ազատամարտի կազմակերպման եւ գաղթականության կյանքի ու անվտանգության ապահովման գործում, նաեւ Հայ դատի համար պայքարում բացառիկ դեր խաղացին՝ Պողոս փաշա Նուբարյան, Արամ Մանուկյան, Փարամազ (Մատթեոս Սարգսյան), Ներսես Սելիք-Թանգյան, Ակունցի (Խաչատուր Մալումյան) եւ ուրիշներ:

Մեծ եղեռն վերապրած հայի ճակատագիրը հետագայում էլ եղավ նշանավոր այունեցիների մտահոգության առարկան: Բավական է հիշել թեկուզ եւ Ակսել Բակունցի անգուցական «Ծիրանի փողը» պատմվածքը, Սերո Խանգադյանի «Խոսեք, Հայաստանի լեռներ» վեպն ու «Մեռելները հիշում են» վիպակը, մեծն Նիկողայոս Արոնցի՝ Հայոց ցեղասպանությանը եւ առհասարակ Հայ դատին նվիրված բացառիկ ողջամիտ ուսումնասիրություններն ու հրապարակախոսական հոդվածները՝ առայսօր իրենց արդիականությունը պահպանող:

Տարիներ շարունակ Հայոց ցեղասպանության տարեկիցները նշելիս կամ 19-րդ դարավերջի ու 20-րդ դարասկզբի ողբերգական իրադարձությունները հիշելիս Այունիքում հպարտությամբ հիշել ենք այդ ժամանակաշրջանի ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսներին: Նրանց սխրանքը եղել է մնում է ոգեշնչման աղբյուր հետագա սերունդների համար:

Պատահական չէ, որ Արցախյան պատերազմի օրերին ճակատամարտ մեկնող ազատամարտիկները երգվում էին հենց

նրանց հուշարձանների մոտ, իրենց ջոկատները կոչում նրանց անուններով:

Պատահական չէ, որ Այունիքի մի շարք վայրերում ժամանակին կանգնեցվել են այդ կռիվների առասպելական կազմակերպիչների հուշարձանները՝ Մեղրիում՝ Փարամազին, Կապանում՝ Արամ Մանուկյանին, Գարեգին Նժդեհին, Գորիսում՝ Անդրանիկին, Գարեգին Նժդեհին, Խաչատուր Մալինցյանին, Յապոնիքում (Հովհաննես Պարոնյան), Անգեղակոթում՝ Ջորավար Անդրանիկին:

Դրվատելի է, որ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի օրերին, առաջին անգամ, ազգային այդ հիմնախնդրի վերաբերյալ ընդունվեց համայն հայության մոտեցումներն ընդհանրացնող, մեր անելիքները հստակեցնող փաստաթուղթ: Նկատի ունենք 2015թ. հունվարի 29-ին ընդունված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի համահայկական հռչակագիրը:

Տեսանելի է նաեւ հայոց քաղաքական մտքի կողմից նոր ռազմավարության եւ մարտավարության որդեգրումը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, հետեւանքների հաղթահարման ու պահանջատիրության հարցերում մեր անելիքների հստակեցումը, այդ ամենն իրականության եւ ողջախոհության ռեւսերի վրա դնելը:

Այսօր, կարծեք, ազգովի գիտակցում ենք, որ դեռեւս շատ անելիքներ ունենք Հայոց ցեղասպանության հետեւանքները հաղթահարելու, պատմական այդ իրողությունն աշխարհում մինչեւ վերջ ճանաչելի դարձնելու, ազգային մեր պահանջատիրությանը լուծում տալու, Հայոց ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական կռիվները վերջնական ու գիտական գնահատականի արժանացնելու հարցերում:

Թուրքական ժխտողականության պայմաններում այդ աշխատանքները հետեւողականություն եւ նպատակասլացություն են պահանջում, գիտական ու հասարակական բոլոր օղակների ջանքերի մեկտեղում:

Ինչպես նախկինում, այնպես էլ այսօր այն համոզմունքն ունենք, որ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հար-

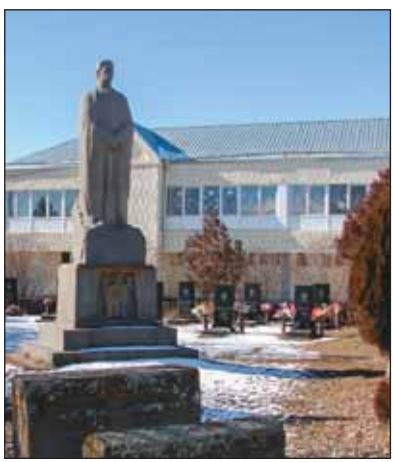
Պատահական չէ, որ Այունիքի մի շարք վայրերում ժամանակին կանգնեցվել են այդ կռիվների առասպելական կազմակերպիչների հուշարձանները՝ Մեղրիում՝ Փարամազին, Կապանում՝ Արամ Մանուկյանին, Գարեգին Նժդեհին, Գորիսում՝ Անդրանիկին, Գարեգին Նժդեհին, Խաչատուր Մալինցյանին, Յապոնիքում (Հովհաննես Պարոնյան), Անգեղակոթում՝ Ջորավար Անդրանիկին:

զելու ողջամիտ ուղին մեր նոր պետության՝ Հայաստանի Հանրապետության հզորացումն է: Հայոց հզոր եւ արժանապատիվ պետականությունն է հուսալի եւ անգերազանցելի գրավականն այն բանի, որ երբեք հայ ժողովուրդն այլեւս ողբերգությունների մեջ չհայտնվի, որ Հայ դատի լուծումը հասնի ցանկալի հանգրվան: Միայն ու միայն հզոր եւ արժանապատիվ հայոց պետության հետ աշխարհը կարող է հաշվի մատել եւ ցեղասպանության ճանաչման, եւ ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման ու պահանջատիրության հարցերում:

Ահա այսպիսի հավատամքով էլ նշում ենք Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարեկիցը, գլուխ խոնարհում ցեղասպա-

Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշակոթող Կապանի Բաղաբուրջի հուշահամալիրում, 24 ապրիլի 1990թ., ճարտարապետ՝ Յուրա Գեւորգյան:

Անդրանիկի հուշարձանն Անգեղակոթում

Արամ Մանուկյանի հուշարձանը Կապանում

Փարամազի հուշարձանը Մեղրիում

Գարեգին Նժդեհի հուշարձանը Կապանում

նության զոհ դարձած մեր հայրենակիցների ու բոլոր այն հերոսների անհայտ եւ հայտնի շիրիմների առջեւ, ովքեր մեր պատմության դժվարագույն օրերին հե-

րոսաբար գլխավորեցին հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական կռիվներն ընդդեմ թուրք եղեռնագործների:

Համազգային նշանակության բացառիկ փաստաթուղթ.

մեր հեռագա գործողությունների ուղեցույցը

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ՝

Էջ 2 5. Դիմում է ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին, միջազգային կազմակերպություններին, բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ անկախ ազգային եւ կրոնական պատկանելությունից, միավորել իրենց ջանքերը պատմական արդարությունը վերականգնելու եւ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգելու համար:

6. Արտահայտում է Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի միասնական կամքը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու եւ ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրավական պահանջների թրջածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային եւ համազգային իրավունքների եւ օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:

7. Դատապարտում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը եւ միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք զննատեղով որպես Հայոց ցեղասպանության, Մեծ եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետեւանք:

8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ ճանաչել եւ դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը եւ մարդկության դեմ իրագործված այդ սուսկալի ոճրի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվել սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման եւ հարաբերականացման քաղաքականությունից:

9. Զորակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդեն համարձակություն են դրսևորում այդ հարցում՝ ի հակադրություն իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշման:

10. Հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը եւ դատապարտումը կարելու մեկնակետ կդառնան հայ եւ թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:

11. Հպարտությամբ է արձանագրում, որ ցեղասպանություն վերադարձ հայ ժողովուրդը վերջին հարյուրամյակի ընթացքում՝

- դրսևորեց անկողնում կամք ու ազգային ինքնագիտակցություն, վերականգնեց դարեր առաջ կորցրած ինքնիշխան պետականությունը,
- պահպանեց եւ զարգացրեց ազգային արժեքները, հասավ ազգային մշակույթի, գիտության եւ կրթության վերածննդի՝ ուրույն ներդրում ունենալով համաշխարհային ժառանգության զարգացման գործում,
- ստեղծեց Հայկական Սփյուռքի հոգեւոր եւ աշխարհիկ կառույցների հզոր եւ արդյունավետ ցանց, ինչը նպաստեց աշխարհասփյուռ հայ համայնքներում հայապահպանության, հայի՝ հարգանք եւ համակրանք վայելող կերպարի կերտմանը, հայ ժողովրդի արդար իրավունքների պաշտպանությանը,

- համազգային գործակցության եւ հայրենադարձության ընդարձակ ծրագրով համախմբեց եւ վերստեղծեց ցեղասպանության հետեւանքով վերացման վտանգի առջեւ հայտնված ազգային զենոֆոնդը,
- Առաջին եւ երկրորդ աշխարհամարտերում բերեց իր արժանի ներդրումը միջազգային անվտանգության եւ խաղաղության հաստատման գործում, փառավոր հաղթանակներ տարավ Սարդարապատի եւ Արցախյան հերոսամարտերում:

11. Դիտարկում է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը որպես կարելու հանգրվան պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ եւ պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործընթացում:

12. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին՝ հայրենասեր, գիտակից եւ ուսյալ կեցվածքով պաշտպան կանգնել հայրենի սրբազան ժառանգությանը, աննահանջ պայքարով ծառայել հանուն՝

- առավել հզոր Հայրենիքի՝ ազատ եւ ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետության,
- անկախ Արցախի առաջընթացի ու զորացման,
- աշխարհասփյուռ հայության գործում համախմբման,
- համայն հայության դարավոր նվիրական նպատակների իրականացման:

29 հունվարի 2015թ., ք.Երեւան

Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրություն

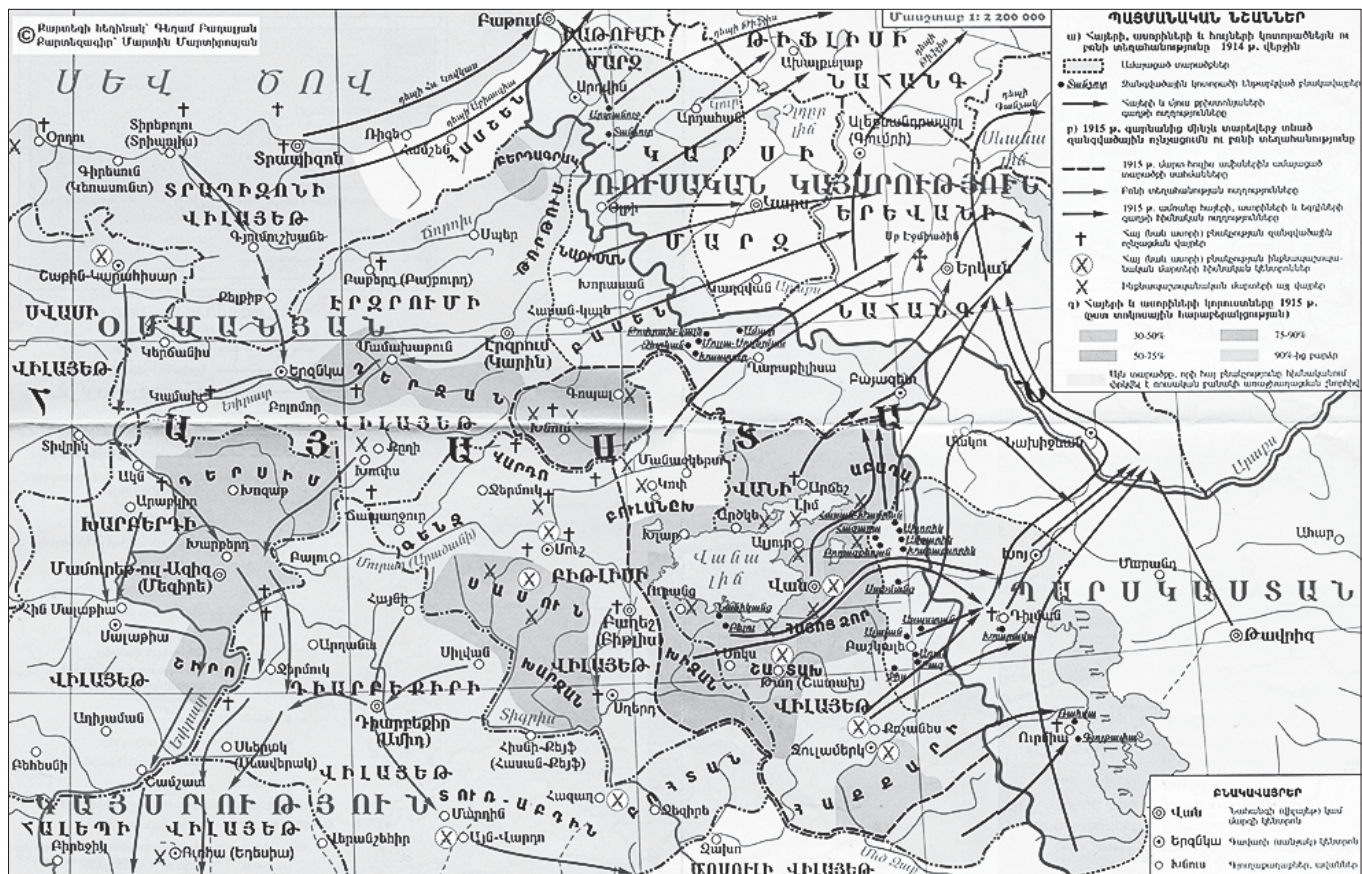
1878թ. ռուս-թուրքական պայքերազմը, Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը եւ Բեռլինի վեհաժողովը

1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում թուրքերը պարտություն կրեցին: Ռուսական զորքերը հաղթանակ տարան եւ Բալկանյան, եւ Կովկասյան ռազմա-նականներում: Բալկաններում ռուսական զորքերը գրավեցին Բուլղարիան եւ ընդ-հույ մոտեցան Ստամբուլին, իսկ Կովկաս-յան ռազմաճակատում նրանք գրավեցին Արդահանը, Բայազետը, Ալաշկերտը, Կարսը եւ Երզրումը, ինչպես նաեւ՝ Բաթումը: Թուրքերը ստիպված էին դադարեցնել պատերազմական գործողությունները եւ հաշտություն խնդրել: Հաշտության պայ-մանագիրը Ռուսաստանի եւ Օսմանյան կայսրության միջեւ ստորագրվեց 1878թ. մարտի 3-ին Ստամբուլին մերձակա Սան Ստեֆանո վայրում: Սան Ստեֆանոյի պայ-մանագրում մտցվեց հատուկ կետ՝ 16-րդ հոդվածը՝ Արեւմտյան Հայաստանում բա-րեփոխումներ իրականացնելու մասին: Պայմանագրում մասնավորապես նշվում էր. «Նկատի ունենալով այն, որ ռուսա-կան զորքերի դուրս բերումը նրանց կող-մից գրավված՝ Հայաստանի՝ Թուրքիա-յին վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների եւ բար-դուքունների, որոնք երկու պետություն-ների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր դուռը պարտավորվում է անհա-պաղ կենսագործել հայաբնակ մարզե-րի տեղական կարիքներից հարուցվող բարեւալումներ եւ բարենորոգումներ եւ ապահովել հայերի անվտանգություն-ը քրդերից եւ չեքեզներից»: Սան Ստե-ֆանոյի պայմանագիրը ռուսական դիվա-նագիտության հաղթանակն էր: Դա խիստ անհանգստացրեց եվրոպական մրցակից պետություններին, որոնք վախենում էին, որ Օսմանյան կայսրությունը Ռուսաստա-նից լիակատար կսխման մեջ կընկնի, եւ Արեւելյան հարցում գոյություն ունեցող ռազմավարական հավասարակշռությունը կփոխվի հօգուտ Ռուսական կայսրության, իսկ դա հակասում էր եվրոպական պետու-

թյունների շահերին: Նրանք դա թույլ տալ չէին կարող: Այդ խնդրում հատկապես գործում էին Անգլիան եւ Ավստրո-Յունգա-րիան, որոնք վայելում էին Գերմանիայի եւ Նրա կանցլեր Բիսմարկի աջակցությունը: Այդ ուժերին հաջողվեց հասնել այն բա-նին, որ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայելու համար իրավիճակի հատուկ վեհաժողով: 1878թ. հունիսի 13-ից մին-չեւ հուլիսի 13-ը Բեռլինում անցկացվեց վեհաժողով, որի նախագահը Բիսմարկն էր: Վեհաժողովում Անգլիային եւ Ավստրո-Յունգարիային Գերմանիայի, Ֆրանսիայի եւ Իտալիայի աջակցությամբ հաջողվեց վերանայել Սան Ստեֆանոյի որոշումները, թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը եւ, ընդ-հակառակն, ուժեղացնել իրենց դիրքերը եւ ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության վրա: Վեհաժողովի որոշմամբ Ռուսաստա-նը Թուրքիային վերադարձրեց Ալաշկերտն իր հովտով եւ Բայազետը (Երզրումը մինչ այդ էր վերադարձվել): Նրան թողնվեցին միայն Արդահանը, Կարսը, ինչպես նաեւ Բաթումը: Բեռլինի համաձայնագրում Հայ-կական հարցին էր նվիրված 61-րդ հոդվա-ծը, որը, սակայն, սկզբունքային մի շարք հարցերում տարբերվում էր Սան Ստեֆա-նոյի 16-րդ հոդվածից, եւ դա՝ ի վնաս հա-յերի: Այսպես, եթե Սան Ստեֆանոյի պայ-մանագրով բարեփոխումները Արեւմտյան Հայաստանում պետք է իրագործվեին ռու-սական զորքերի ներկայությամբ պայմա-ններում, ինչը որոշակի երաշխիք էր դրանց իրագործման համար, ապա ըստ Բեռլի-նի համաձայնագրի՝ ռուսական զորքերը դուրս էին բերվում, եւ այդ խնդրի կարգա-վորումը թողնվում էր Թուրքիայի հայեցո-ղությանը: Նա միայն պարտավորվում էր պարբերաբար եվրոպական պետություն-ներին հաղորդել իր ձեռնարկած քայլերի մասին: Վերջիններս պետք է իրականաց-նեին լոկ հսկողական գործառույթներ: Այլ կերպ ասած՝ Բեռլինի համաձայնագրով վերացվեցին Արեւմտյան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման համար Սան Ստեֆանոյի ստեղծած նախադրյալ-ները: Բեռլինի վեհաժողովից հետո սուլ-թանը եւ օսմանյան կառավարող վերանա-

Էջ 57

Հայերի եւ մյուս քրիստոնյաների կոտորածները Արեւմտյան Հայաստանում 1914-1915թթ.

Եվրոպական ժողովրդական կուսակցության քաղաքական համաժողովի բանաձեւ

Ընդունված է 03.03.2015, Բրյուսել, Բելգիայի Թագավորություն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԸ

Եվրոպական ժողովրդական կուսակցությունը վերահաստատում է հայկական ցեղասպանության եւ հայ ժողովրդի բռնի տեղահանման փաստը, դատապարտում է այն ցեղասպանության հարյուրամյակի նախօրեին:

1. Մենք դատապարտում ենք հայ ժողովրդի հանդեպ ցեղասպանության գործողությունները, որոնք ծրագրվել եւ մշտապես չարականորեն իրականացվել են Օսմանյան կայսրության եւ Թուրքիայի այլ ռեժիմների կողմից 1894-1924թթ: Դրանք են հայրենագրկումը, ոճրագործությունները եւ էթնիկ գործոնով պայմանավորված բնաջնջումները, որոնք ուղղված էին հայկական բնակչության եւ նրա մշակութային ժառանգության ոչնչացմանը: Ինչպես նաեւ ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու եւ իրականացված ոճրագործությունները մոռացության մատնելու կամ արդարացնելու փորձերը՝ որակելով դրանք որպես շարունակական հանցագործություն եւ նոր ցեղասպանություններ խրախուսելու միտում:
2. Մենք հարգանքի տուրք ենք մատուցում 1915 թվականի հայկական ցեղասպանության մեկ ու կես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակին եւ երախտագիտությամբ խոնարհվում ենք նահատակված, ինչպես նաեւ փորկված հերոսների առջեւ, ովքեր պայքարել են կյանքի եւ մարդկային արժանապատվության պահպանման համար: Ավելին, մենք ընդունում ենք, որ ցեղասպանության հետեւանքով բնաջնջման եւ բռնի տեղահանման են ենթարկվել ոչ միայն հայերը, այլ նաեւ Պոտոսի հույները եւ ասորիները: Մենք հարգում ենք նաեւ նրանց հիշատակը:
3. Մենք միանում եւ մեծապես աջակցում ենք հայ ժողովրդի միջազգային պայքարին, որը տարվում է ցեղասպանությունների կանխման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման, ամրագրման եւ պատմական արդարության հաստատման համար:
4. Կոչ ենք անում Թուրքիային հետեւել հետպատերազմյան Գերմանիայի կողմից ցուցաբերած բացառիկ շիտակության ու նախաձեռնողականության օրինակին, պատմությունը ընդունելու եւ հայկական ցեղասպանության եւ դրան հետեւող ունեզրկման ներկայիս իրականությունը ճանաչելու, ինչպես նաեւ նյութական եւ բարոյական հատուցումը ապահովելու գործում՝ իրականացնելով եվրոպական երկրին վայել քաղաքականություն, որը ներառում է պատմական հողերի վերադարձը հայ բնակչությանը, հայ ընտանիքների վերամիավորումն իրենց ազգային օջախներին եւ դրանից բխող ճշմարտության միջոցով հաշտության հասնելու հրամայականի իրագործմանը:
5. Դիմում ենք Թուրքիայի կառավարությանը իր ստանձնած օրենսդրական պարտավորությունները հարգելու եւ կյանքի կոչելու պնդմով, ներառյալ այն դրույթները, որոնք վերաբերում են հայկական մշակութային ժառանգության պահպանմանը: Մասնավորապես

6. Մենք կոչ ենք անում ԵՄ, Եվրոպայի խորհրդի անդամ երկրներին, միջազգային կազմակերպություններին, բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ անկախ իրենց ազգային եւ կրոնական պատկանելիությունից, միավորել ջանքերը պատմական արդարությունը վերականգնելու եւ հայկական ցեղասպանության անմեղ զոհերին հարգանքի արժանի տուրք մատուցելու գործում:
7. Հաշվի առնելով վերոհիշյալ դրույթները՝ ԵԺԿ-ն կոչ է անում Թուրքիային ձեռնարկել իր ստանձնած միջազգային պարտավորությունների եւ իր որդեգրած եվրոպական չափանիշներին համապատասխան միջոցառումներ:
 - ճանաչել եւ դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից կատարված հայկական ցեղասպանությունը՝ սթափ գնահատելով սեփական պատմությունը եւ հիշողությունը՝ հարգանքի տուրք մատուցելով մարդկության դեմ կատարված այդ զազրելի ոճրագործությունների զոհերի հիշատակին:
 - Ձեւավորել իրական եվրոպական Թուրքիային համապատասխանող տեսլական, ինչպես նաեւ, գործողությունների ծրագիր, որն իր մեջ ներառում է խոսքի ազատությանը եւ հայկական ցեղասպանությանը վերաբերող հարցերի ազատ բարձրաձայնումը պետական, հասարակական եւ կրթական հաստատությունների մակարդակով, ինչպես նաեւ կրոնական եւ մշակութային հուշարձանների վերականգնումը եւ դրանց հանձնումը հայկական եւ այլ համայնքներին:
 - Ձեռնարկել երկար սպասված հայկական ազգային ժառանգության ճանաչումը, որը հիմնված կլինի հայթուրքական հարաբերությունների լիակատար կարգավորման, խարսխված պատմության ընդունման, կնճռոտ հարցերի խաղաղ կարգավորման եւ հայթուրքական հարաբերությունների լիակատար եվրոպականացման վրա:
8. Կոչ ենք անում Եվրոպական Միությանը, ԵՄ Հանձնաժողովին, խորհրդին եւ խորհրդարանին, ինչպես նաեւ ողջ միջազգային հանրությանը ի գնահատումն Թուրքիայի ստանձնած պարտավորություններին՝ կենտրոնացնել ուշադրությունը ճանաչման եւ մեր ընդհանուր ժառանգության վերականգնման եւ վերահաստատման վրա, ընդամին, առաջադրված, այնուհետ եւ նշվող ապրիլի 24-ը հայկական զոհերի հիշատակի պաշտոնական օր ընդունելու, հայկական ցեղասպանությունը եւ մարդու կողմից մարդու հանդեպ կատարվող ոճրագործությունները դատապարտելու համար:
9. Լիափոխ ենք, որ Թուրքիայի կողմից հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը նոր էջ կբացնի հայ եւ թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացում:

Ճանաչում

Օսմանյան կառավարության իրականացրած Հայոց ցեղասպանության փաստը հիմնավորվել է, ճանաչվել ու հաստատվել է ականատեսների վկայություններով, օրենքներով, բանաձեւերով եւ բազմաթիվ նահանգների ու միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների որոշումներով: 1915-23թթ. Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության մասսայական կոտորածները որպես նախապես ծրագրավորված ու հետեւողականորեն իրագործած ցեղասպանական ակտ որակող փաստաթղթերի ամբողջական շարքը հսկայական է:

Ստորեւ ներկայացված է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պետությունների, կազմակերպությունների, նահանգային եւ ինքնակառավարման մարմինների ու քաղաքային խորհուրդների համառոտ ցանկը:

Խորհրդարանական որոշումներ, օրենքներ եւ հռչակագրեր

- Բուլվիայի խորհրդարանի բանաձեւ - 27 նոյեմբեր, 2014թ.
- Շվեդիայի խորհրդարանի բանաձեւ - 11 մարտի, 2010թ.
- ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի կոմիտեի որոշումը - 4 մարտի, 2010թ.
- ՄԵՐԿՈՍՈՒՐ-ի խորհրդարանական լիազումար միստի որոշումը - 19 նոյեմբերի, 2007թ.
- ԱՄՆ Ներկայացուցիչների պալատի կոմիտեի որոշումը -10 հոկտեմբերի, 2007թ.
- Չիլի, Սենատի որոշումը - 7 հուլիսի, 2007թ.
- Արգենտինա, օրենք - 15 հունվարի, 2006թ.
- Արգենտինա, Սենատի հատուկ հայտարարությունը -19 ապրիլի, 2006թ.
- Լիտվա, Ասամբլեայի որոշումը - 15 դեկտեմբերի, 2005թ.
- Եվրախորհրդարանի որոշումը - 28 սեպտեմբերի, 2005թ.
- Վենեսուելա, Ազգային Ասամբլեայի որոշումը -14 հուլիսի, 2005թ.
- Գերմանիա, Խորհրդարանի որոշումը -15 հունիսի, 2005թ.
- Արգենտինա, Սենատի որոշումը - 20 ապրիլի, 2005թ.
- Լեհաստան, Խորհրդարանի որոշումը -19 ապրիլի, 2005թ.
- Նիդեռլանդներ, Խորհրդարանի որոշումը - 21 դեկտեմբերի, 2004թ.
- Սլովակիա, Ազգային Ասամբլեայի որոշումը - 30 նոյեմբերի, 2004թ.
- Կանադա, Համայնքների պալատի որոշումը - 21 ապրիլի, 2004թ.
- Արգենտինա, Սենատի հռչակագիրը - 31 մարտի, 2004թ.
- Ուրուգվայ, օրենք - 26 մարտի, 2004թ.
- Արգենտինա, օրինագիծ -18 մարտի, 2004թ.
- Շվեյցարիա (Շվեյցարական կոնֆեդերացիա) օրենք, Ազգային խորհրդի որոշումը -16 դեկտեմբերի, 2003թ.
- Արգենտինա, Սենատի որոշումը - 20 օգոստոսի, 2003թ.
- Կանադա, Սենատի որոշումը - 13 հունիսի, 2002թ.
- Եվրախորհրդարանի որոշումը - 28 փետրվարի, 2002թ.
- Նորին Սուրբ Օծություն Յովհաննես Պողոս 2-րդի եւ Ն.Ս.Ս.Տ. Գարեգին II-ի Հռչակագիրը, ՀՀ, Ս. Էջմիածին - 27 սեպտեմբերի, 2001թ.
- Յովհաննես Պողոս 2-րդի աղոթքը Ճիծեռնակաբերդի հուշահամալիրում - 26 սեպտեմբերի, 2001թ.
- Ֆրանսիա, օրենք - 29 հունվարի, 2001թ.
- Իտալիա, Պատգամավորների պալատի որոշումը - 16 նոյեմբերի, 2000թ.
- Եվրախորհրդարանի որոշումը -15 նոյեմբերի, 2000թ.
- Ֆրանսիա, Սենատ, օրինագիծ - 7 նոյեմբերի, 2000թ.
- Լիբանան, Խորհրդարանի որոշումը - 11 մայիսի, 2000թ.

- Շվեդիա, Խորհրդարանի զեկույցը - 29 մարտի, 2000թ.
- Ֆրանսիա, Ազգային Ասամբլեա, օրինագիծ - 28 մայիսի, 1998թ.
- Բելգիա, Սենատի որոշումը - 26 մարտի, 1998թ.
- Լիբանան, Պատգամավորների պալատի որոշումը - 3 ապրիլի, 1997թ.
- ԱՄՆ, Ներկայացուցիչների պալատ, որոշում 3540 -11 հունիսի, 1996թ.
- Հունաստան, Խորհրդարանի որոշումը - 25 ապրիլի, 1996թ.
- Կանադա, Համայնքների պալատի որոշումը - 23 ապրիլի, 1996թ.
- Ռուսաստան, Դումայի որոշումը -14 ապրիլի, 1995թ.
- Արգենտինա, Սենատի որոշումը - 5 մայիսի,1995թ.
- Եվրախորհրդարանի որոշումը -18 հունիսի, 1987թ.
- ԱՄՆ, Ներկայացուցիչների պալատ, համատեղ որոշում 247 - 12 սեպտեմբերի, 1984թ.
- Կիպրոս, Ներկայացուցիչների պալատի որոշումը - 29 ապրիլի, 1982թ.
- ԱՄՆ, Ներկայացուցիչների պալատ, համատեղ որոշում 148 - 9 ապրիլի, 1975թ.
- Ուրուգվայ, Սենատ եւ Ներկայացուցիչների պալատ, որոշում - 20 ապրիլի, 1965թ.
- ԱՄՆ, Սենատ, որոշում 359 -11 մայիսի, 1920թ.
- ԱՄՆ, Կոնգրես, Մերձավոր արեւելքի նպաստամատույցի վերաբերյալ ակտ - 6 օգոստոսի, 1919թ.
- ԱՄՆ, Սենատ, կից որոշում 12 - 9 փետրվարի, 1916թ.
- Ֆրանսիա, Մեծ Բրիտանիա եւ Ռուսաստան, համատեղ հռչակագիր - 24 մայիսի, 1915թ.

Կազմակերպություններ

- Էլլի Վիլ հումանիտար կազմակերպություն - 9 ապրիլի, 2007թ.
- Թուրքիայի Մարդու իրավունքների ասոցիացիա, Ստամբուլի մասնաճյուղ - 24 ապրիլի, 2006թ.
- Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի պատրաստած զեկույցը TARC-ի համար -10 փետրվարի, 2003թ.
- YMCA-ի Եվրոպական դաշինք - 20 հուլիսի, 2002թ.
- Եվրոպական խորհուրդ, Խորհրդարանական վեհաժողով, հռչակագիր – 24 ապրիլի, 2001թ.
- Մարդու իրավունքների լիգա -16 մայիսի, 1998թ.
- Եվրոպական խորհուրդ, Խորհրդարանական վեհաժողով, հռչակագիր - 24 ապրիլի, 1998թ.
- Ցեղասպանագետների ասոցիացիա - 13 հունիսի, 1997թ.
- Քուրդիստանի պաշտամենտ Դերվեյի Վելաք - 24 ապրիլի, 1996թ.
- Ամերիկայի հրեական համայնքների միություն - 7 նոյեմբերի, 1989թ.
- ՄԱԿ-ի՝ փոքրամասնությունների պաշտպանության եւ խտրականությունների կանխարգելման ենթահանձնաժողով - 2 հուլիսի, 1985թ.
- Ժողովուրդների մշտական դատարան, դատարանի որոշում -16 ապրիլի, 1984թ.
- Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ -10 օգոստոսի, 1983թ.
- ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի որոշում - 9 դեկտեմբերի, 1948թ.
- ՄԱԿ-ի ռազմական հանցագործությունների հանձնաժողովի զեկույց - 28 մայիսի, 1948թ.

Նահանգային ինքնակառավարման մարմիններ, քաղաքային խորհուրդներ, ԱՄՆ նահանգներ

- Ալյասկա
- Արիզոնա
- Արկանզաս
- Կալիֆոռնիա
- Կոլորադո
- Կոնեկտիկուտ
- Դելավեր
- Ֆլորիդա
- Ջորջիա
- Այդահո

1915-1923 ՆՆ այսպեղով թուրք է անցել

Armin T. Wegner. Կախաղան հանված հայերը Կոստանդնուպոլսի փողոցում

Armin T. Wegner. Որբացած հայ երեխաներ, 1915թ.

Թուրքական զորքերի կողմից կենդանի այրված հայերը Շեյխալան գյուղում, 1915թ.

Հայերի տեղահանությունը Բաղդադի երկաթուղով

Սպանված հայր, 1915-1916. Արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվ, Բոնն, Թուրքիա 183, Հայաստան, հատոր 41

Armin T. Wegner. Սովամահ եղած երկու հայ տղաներ, 1915-1916թթ.

Armin T. Wegner. Սովամահ եղած հայ երեխաներ, 1916թ.

Կոտորածից եւ ավերումից հետո ավերակների վերածված Շուշի քաղաքի հայկական թաղամասի համայնապատկերը, 1920թ.

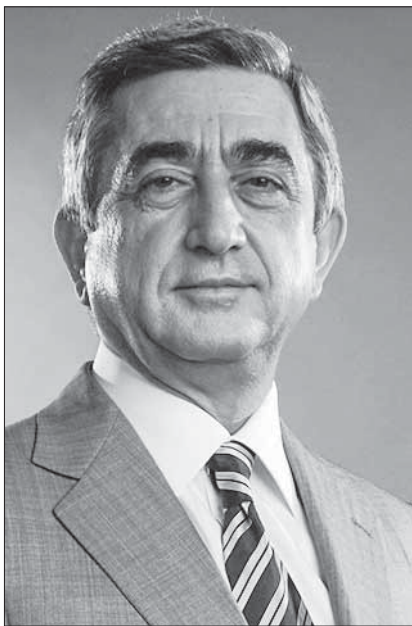

Armin T. Wegner. Հայ մայրը Տավրոսի լեռներում, 1915թ.

Սերժ Սարգսյանի խոսքը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի 5-րդ նիստում

Հատված

Այս օրերին մենք տրամաբանական ավարտին ենք հասցնում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի միջոցառումների նախապատրաստական աշխատանքները եւ մեկնարկ տալիս դրանց իրականացմանը:

Հենց նոր մենք բացեցինք ցեղասպանության օրերին մեր ժողովրդի կրած տառապանքների եւ, միեւնոյն ժամանակ, հերոսական հակադարձի խորհրդանշիչ դարձած Կոմիտասի թանգարանը: Տարիներ առաջ հենց այս

դահլիճում, «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի նիստում առաջարկեցինք, որ այդ հիմնադրամին պատկանող եւ Կոմիտասի պանթեոնում գտնվող նախկին մշակույթի տան լքված շենքը հատկացվի հենց այդ նպատակին: «Փյունիկ» հիմնադրամի եւ մեր հանձնաժողովի անդամ պարոն Գաբրիել Ջամբարջյանի ֆինանսավորմամբ, ճանաչված եւ սիրված ճարտարապետ Արթուր Մեսչյանի նախագծով վերակառուցվեց եւ նոր ցուցադրական տարածքներով լրացվեց այդ շենքը: Մեր երիտասարդ, բայց բանիմաց թանգարանագետ Վարդան Կարապետյանի եւ իր թիմի մտահղացմամբ ձեւավորվեցին ցուցադրությունն ու սցենարը, եւ ահա այսօր մենք ուրախությամբ տեսնում ենք այդ ջանքերի արդյունքը: Բոլոր ներկաների անունից, մեր ողջ ժողովրդի անունից ուզում եմ շնորհակալություն ասել բոլորին, ովքեր մասնակցեցին այս ծրագրի իրականացմանը:

Շատ եմ կարելուրում, որ այդ նոր շենքում հիմնադրում ենք հենց թանգարան-ինստիտուտ, որտեղ կոմիտասյան ժառանգությունը ոչ միայն կներկայացվի հանրությանը, այլեւ կարժանանա մշտական ու մանրակրկիտ գիտական ուշադրության:

Այսօրվա նիստում նախատեսվում ենք ընդունել Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի Համահայկական հռչակագիրը: Անշուշտ, սա կարեւորագույն մի փաստաթուղթ է, որը բացառիկ է թե՛ իր ձեւով, թե՛ բովանդակությամբ: Առաջին անգամ մենք ընդունում ենք հա-

էջ 10

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՐԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻՑ ՀԵՏ Է ԿԱՆՉՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆ-ԹՈՒՐԹԻԱ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Նախագահ Սերժ Սարգսյանը նամակով դիմել է ՀՀ ԱԺ նախագահ Գալուստ Սահակյանին՝ տեղեկացնելով Հայաստան-Թուրքիա արձանագրությունները ՀՀ ԱԺ-ից հետ կանչելու վերաբերյալ իր որոշման մասին: Հանրապետության Նախագահի նամակում, մասնավորապես, ասված է.

«Հարգելի՛ պարոն Սահակյան, Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների՝ առանց նախապայմանների կարգավորման գործընթացը սկսելիս մենք լիովին պատկերացրել ենք հետագա զարգացումների բոլոր հնարավոր տարբերակները: Մենք պատրաստ էինք ինչպես արձանագրությունների վավերացման միջոցով հարաբերությունների համապարփակ կարգավորմանը, այնպես էլ դրանց ձախողվելու տարբերակներին, քանզի թաքցնելու ոչինչ չունեինք, եւ միջազգային հանրության համար պարզ էր դառնալու, թե իրականում որ կողմի մեղքով այդպես էլ չբացվեց եվրոպայի վերջին փակ սահմանը, եւ բաց թողնվեց հնարավորությունը: Արդեն մոտ վեց տարի է անցել Հայաստան-Թուրքիա արձանագրություն-

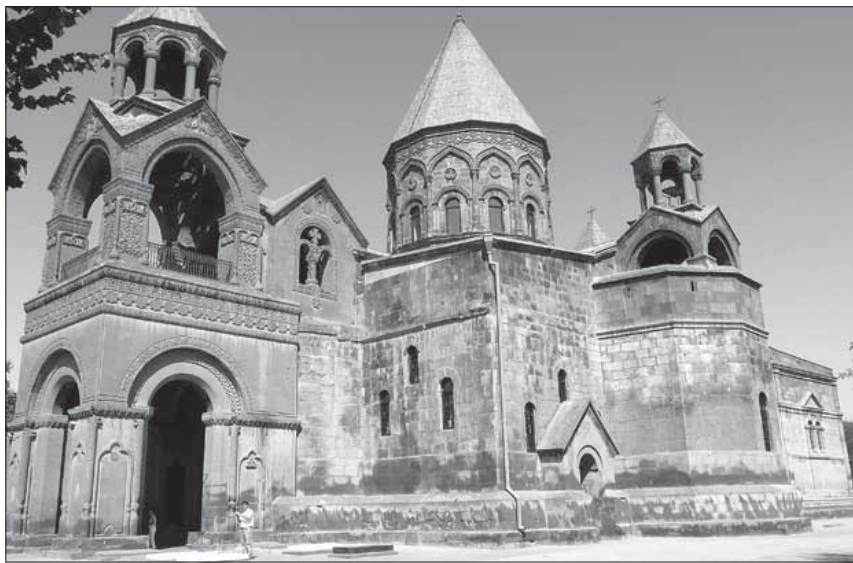
ների ստորագրումից: Այս ամբողջ ընթացքում Հայաստանը մշտապես հետեւողական դիրքորոշում է ցուցաբերել արձանագրությունները կյանքի կոչելու հարցում:

Սակայն պետք է փաստել Թուրքիայի իշխանությունների քաղաքական կամքի բացակայությունը, արձանագրությունների տառի ու ոգու աղավաղումները եւ նախապայմանների շարունակաբար արժարժումը: Դրան զուգահեռ, Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարեկիցի նախաշեմին, նոր թափ է ստանում ժխտողականության եւ պատմության խմբագրման քաղաքականությունը:

Ժամանակի անսպառ չլինելու մասին խոսել եմ բազմիցս, այդ թվում՝ 2014 թվականի սեպտեմբերին, ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի ամբիոնից: Ցավում եմ, որ Հայաստանի այդ հորդորը լսելի չեղավ Թուրքիայի ղեկավարության համար:

Ուստի ես որոշում եմ կայացրել 2009 թվականի հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում ստորագրված «Հայաստանի Հանրապետության եւ Թուրքիայի Հանրապետության միջեւ դիվանագիտական հարաբերությունները հաստատելու մասին» եւ «Հայաստանի Հանրապետության եւ Թուրքիայի Հանրապետության միջեւ հարաբերությունների զարգացման մասին» արձանագրությունները Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովից հետ կանչելու վերաբերյալ: **president.am, 16 փետրվարի 2015թ.**

Դեռևս կան ֆալսիֆիկացիաներ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԽՈՍՔԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ԱՌԹՎ

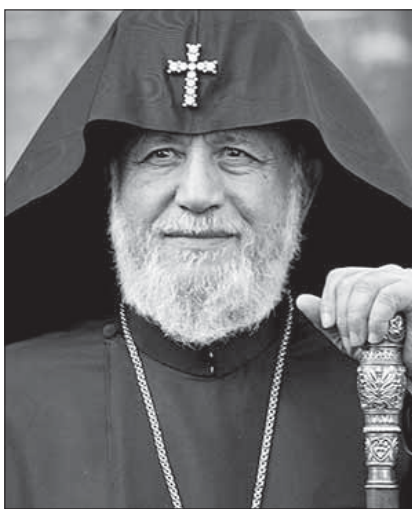
ՀՈՈՍԻ ՍՈՒՐԲ ՊԵՏՐՈՍԻ ՏԱՃԱՐՈՒՄ ՄԱՏՈՒՅՎԱԾ ՊԱՏԱՐԱԳԻ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ

ՀԱՏՎԱԾ

Մեկ դար առաջ Օսմանյան Թուրքիայում մեր ժողովրդի հանդեպ իրագործվեց ցեղասպանության ահռելի ոճիրը: Կանխատեսված ծրագրով, աննկարագրելի դաժանությամբ սպանվեցին մեկ եւ կես միլիոն հայեր: ՀիմաՎուրց մեր ժողովուրդը արմատախիլ արվեց իր նվիրական բնօրրանից՝ պատմական հայրենիքից եւ տարագիր սփռվեց տարբեր երկրներում: Ավերվեց, ոչնչացվեց, բռնազավթվեց քրիստոնեական մեր դարավոր ժառանգությունը: Ոչինչ, սակայն, ոչ տառապանք, ոչ հալածանք, ոչ անգամ մահ՝ չսասանեց մեր ժողովրդին եւ չհեռացրեց իր սուրբ հավատքից: Ազգովի մահատալանության հոգեւոր սխրանքի ողջ մեծությունն է այսօր պատկերվում մեր առջեւ, որը դրսևորեց մեր ժողովուրդը՝ կրկին հռչակելով դեռեւս 5-րդ դարում սահմանած իր ինքնության բանաձեւը, որ քրիստոնեությունն ունենք ոչ իբրեւ հանդերձ, այլ իբրեւ մաշկի գույն (եղիշե պատմիչ):

Աստուծո գթառատ ողորմությամբ մեր ժողովուրդը ուղղել է եղեռնահար մեջքը, նոր կյանք վերընծյուղել սփյուռքի համայնքներում եւ Հայաստանի արեւելյան հատվածում վերականգնված պետականության հովանու ներքո: Վերելքի իր ուղին մեր ժողովուրդը կերտել է՝ դիմակայելով բազում զրկանքների ու դժվարությունների: Այսօր էլ մեր ժողովուրդը ապրում է Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի կողմից իրականացվող շրջափակման մեջ, պայքարում Լեռնային Ղարաբաղի մեր ժողովրդի ազատ կյանքի համար եւ արդարության հաղթանակի հավատով շարունակում ջանքերը հանուն իր իրավունքների, Հայոց ցեղասպանության համընդհանուր ճանաչման եւ իր արդար պահանջատիրության:

Ժամանակին մարդկությունը չկարողացավ կանխել Հայոց ցեղասպանությունը, վերացնել դրա հետեւանքները եւ ականատեսը եղավ Հոլոքոստի, Կամբոջայի, Ռուանդայի, Դարֆուրի եւ այլ ցեղասպանությունների: Այսօր էլ հակամարտությունների, պատերազմների, ահաբեկչությունների պատճառով մարդիկ ու ազգեր նեղության ու կարոտության մեջ են, հալածվում ու իրենց կյանքով են վճարում հավատքի համար: Մենք հավատացած ենք, որ Հայոց ցեղասպանության համընդհանուր ճանաչումը՝ որպես արդարության իրագործման եւ իրավունքների հաստատման ազդեցիկ օրինակ, կնպաստի ապահով ու արդար աշխարհի կերտմանը: Այս խմաստով Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցը իրավեր է աշխարհին անտարբեր չգտնվելու մարդկային տառապանքի ու

մորթյա մահատալանությունների հանդեպ եւ գործադրելու առավել ջանքեր՝ դադարեցնելու եւ կանխելու համար մարդկության դեմ գործվող ոճիրները: Սա է այն պտուղը, որ պիտի աճի մահատալանության արմատից:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցի առիթով մատուցված այս Սրբազան Պատարագին, մեր մահատալանների նվիրական հիշատակի առջեւ մենք երախտագետ զգացումով ենք անդրադառնում, որ երանաշնորհ Բենեդիկտոս 15-րդ Պապը բողոքի ձայն բարձրացրեց՝ ընդդեմ հայերի ցեղասպանության, իսկ սուրբ Հովհաննես Պողոս Բ Պապը մեզ հետ համատեղ հայապարտությամբ 2001 թվականին ճանաչել եւ դատապարտել է Հայոց ցեղասպանությունը: Այս առումով կարելի է նշանակություն ունի մատչել Կատիկանի արխիվներում պահվող փաստաթղթերի հրապարակումը: Մեր ժողովուրդը շնորհակալությամբ է հիշում բոլոր նրանց, ովքեր ոչ միայն բարձրաձայնեցին Հայոց ցեղասպանության մասին եւ դատապարտեցին, այլ նաեւ մարդասիրական առաքելություններ իրականացրեցին՝ խնամելով որբերին, ապաստան տալով վերապրածներին, օգնելով հաղթահարել բազմատեսակ դժվարությունները:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ապրիլի 23-ին՝ աղոթական մասնակցությամբ քույր Եկեղեցիների, այդ թվում՝ Ձերդ Սրբության ներկայացուցիչների, բարձրաստիճան հյուրերի ու աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի բազմահազար զավակների, սրբադասվելու են վասն հավատո եւ վասն հայրենյաց մարտիրոսության պատկն ընդունած մեր բյուրավոր մահատալանները: Երկնային զորքերին միացած սուրբ մահատալանների բարեխոսությունն ենք հայցելու, որ Աստվածային խաղաղությունը հեղվի մարդկային կյանքին եւ աշխարհում տեղ չգտնեն ցեղասպանության ողբերգությունները:

Հայ առաքելական եկեղեցու դիրքորոշումը

Համահայկական ներուժը մեկտեղելով՝ կառուցենք առավել հզոր Հայաստան, ապահով Արցախի եւ հայաստանակենտրոն Սփյուռք

Հարցազրույց
ՀՀ սփյուռքի նախարար
Հրանուշ Հակոբյանի հետ

Հարգելի՛ տիկին Հակոբյան, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված «Այուընաց երկիր» թերթի հատուկ համարում, բնական է, որ անդրադարձ կատարվի ցեղասպանության գլխավոր հետեւանքներից մեկին՝ «Սփյուռք» երեւոյթին: Ինչպիսի՞ն է այսօր Սփյուռքի ընդհանրական պատկերը: Որո՞նք են ամենախոշոր հայկական գաղթօջախներն աշխարհում:

— Հայության տեղաշարժեր իր բնօրրանից դեպի աշխարհի չորս ծագերը գոյություն են ունեցել վաղնջական ժամանակներից ի վեր՝ տնտեսական, քաղաքական եւ այլ պատճառներով: Սակայն, Սփյուռքը՝ որպէս պատմական իրողություն, հիմնականում առաջացել է 20-րդ

Սերժ Սարգսյանի խոսքը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի 5-րդ նիստում

Էջ 9 մագալային նշանակության մի փաստաթուղթ ոչ թե պետական որեւէ կառույցի միջոցով, ոչ թե մեր ազգի ներկայացուցիչների առանձնացված հատվածներով, այլ ողջ հայ ժողովուրդը ներկայացնող բոլոր հիմնական կառույցների ներգրավմամբ:

100-րդ տարելիցի առաջնությունից է նաեւ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու որոշումը՝ սրբադասելու Հայոց ցեղասպանության նահատակներին եւ մարտիրոսներին: Դա բարոյական եւ հոգեւոր բացառիկ մի պահ է մեր ողջ ժողովրդի համար, քանի որ ուղղակիորեն առնչվում է գրեթե յուրաքանչյուր հայ ընտանիքի:

Ես չատ եմ կարելորում, որ Սրբադասման արարողակարգի ժամանակ մենք հանդես գանք համագալային համախմբման եւ վերելքի դիրքերից: Կարելորում եմ, որ այդ խորհրդավոր ծեսին համախմբված կերպով հետեւեն մեր քույրերն ու եղբայրները ողջ աշխարհում, որ ուղիղ հեռարձակմամբ կարողանան ակնատեսն ու մասնակիցը դառնալ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում տեղի ունենալիք արարողությանը, նաեւ հետադարձ կապով տեսանելի լինեն Բաց խորանի մոտ ժողովված մեր հայրենակիցներին: Հիշելով, միավորող պետք է լինի ապրիլի 23-ին՝ Հայաստանի ժամանակով ժամը 19.15-ին բոլոր հայկական եւ քրիստոնյա մի շարք այլ եկեղեցիներում զանգերի դողանքը եւ զուժկանի 100 հարվածը, դրանից անմիջապես հետո հայտարարվելիք լռության րոպեն:

Մեր անցյալ նիստի ժամանակ, Ձեզ հետ խորհրդակցելով, հրավերներ հղեցի մի շարք պետությունների եւ միջազ-

գային կարելորագույն կառույցների առաջնորդների՝ մասնակցելու 100-րդ տարելիցի միջոցառումներին: Պետք է տեղեկացնեմ ձեզ, որ ստացվել են դրական պատասխաններ մի շարք պետություններից եւ կազմակերպություններից: Որոշ երկրներ հաստատել են իրենց ներկայությունը բարձր պետական պատվիրակությունների մակարդակով: Ոմանք նշել են, որ կարելորում են այդ օրն անցկացնել իրենց երկրների հայ համայնքի հետ: Ես խնդրում եմ եւ պետական հանձնաժողովի անդամներին, ինչպես նաեւ մարտի վերջին հանձնախմբերին՝ Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ միասին ձեռնամուխ լինել այդ օրերին կայանալիք միջոցառումներին, ինչպես նաեւ մարտի վերջին անցկացվող միջազգային մեդիաֆորումին հնարավորինս լայն մասնակցություն ապահովելու ուղղությամբ: Դա հատկապես կարելոր է՝ հաշվի առնելով Թուրքիայում կայացված անհեռատես եւ ցինիկ որոշումը՝ խմբագրել սեփական պատմությունը՝ Գալիպոլի ճակատամարտի տարեդարձը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի օրը նշելու միջոցով: Ասում եմ, որ քաղաքականության մեջ բոլոր միջոցները հարմար են, բայց կարծում եմ՝ այդ հարցում պաշտոնական Անկարան վատ ծառայություն մատուցեց ինքն իրեն:

Երբ ստացա այդ անպարկեշտ հրավերը, անհրաժեշտ համարեցի անմիջապես եւ հանրայնորեն պատասխանել Ռեջեփ Երդողանին, քանի որ ակնհայտ էր, որ հրավերի փաստը կարող է թյուր կերպով հասկացվել եւ մեկնաբանվել միջազգային լրատվամիջոցների եւ հանրության կողմից: Կարծում եմ, որ իմ պատասխանը եւ դրան հետեւած

միջազգային եւ հենց Թուրքիայի ներսում տեղ գտած արձագանքները ապացուցում են այդ թերհաշվարկված քայլի սին լինելը:

Այդ քայլը սին է, ինչպես եւ ժխտողականության բոլոր դրսեւորումները: Ժխտողականությունը ոչ միայն քաղաքական թուլության եւ անլիարժեքության բարդույթների դրսեւորում է, այլեւ իրավական կատեգորիա: Այն կապում է Թուրքիայի գործող իշխանությունները ցեղասպանության հանցագործությունը կատարած իրենց նախորդների հետ, դարձնում նրանց մեղսակից մարդկության դեմ այդ ծանրագույն հանցատեսակում: Եվ հենց դրանով էր Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանում երեկ զբաղված Թուրքիայի Հանրապետությունը:

Ազգայնական հանցագործ, հենց Թուրքիայի արդարադատության կողմից ամենատարբեր մեղադրանքներով բազմիցս դատապարտված, բայց դրան զուգահեռ նաեւ ազգայնական կուսակցություն եւ կազմակերպություններ ներկայացնող Դողու Փերինգեթի գործը փորձում են դարձնել Հայոց ցեղասպանության հարցին դատարանի իրավական դիրքորոշման հարց:

Հայաստանի Հանրապետությունը ներգրավվել է գործի քննության մեջ որպես երրորդ կողմ, քանի որ ՄԻԵԴ Մեծ պալատը որոշում է կայացնելու ցեղասպանության ժխտողականությունը քրեականացրած շվեյցարական օրենսդրության եւ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոմիտեի հիմնադրելիության մասին: Մեզ համար դա կարելոր որոշում է, քանի որ վստահ ենք, որ ժխտողականությունը այդ հանցատեսակի կրկնության ամենահավանական նախաազդակն է: Այդուհանդերձ, չենք համարում, որ դա գործ է ցեղասպանության իրավական ճանաչման կամ ժխտման մասին: Մենք, լինելով ցեղասպանություն վերապրած ժողովուրդ ներկայացնող պետություն, նման խնդրանքով չենք դիմել դատարան: Չենք էլ համարում, որ այդ հարցին տրվելիք ակնհայտ պատասխանը Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի ընդդատության ոլորտի ներքո գտնվող խնդիր է: Մեզ հայտնի է, որ թուրքական քարոզչամեքենան պատրաստ է թյուր մեկնաբանություններով որպես մեծ հաղթանակ ներկայացնել այդ գործով ցանկացած վճիռ: Նրանք նույնիսկ չեն խորշել նիստին մասնակցելու համար բանտից ազատել կամ թույլատրել երկրից

դուրս գալ իրենց իսկ դատարանների կողմից ազատազրկված Փերինգեթին:

Այսօրվա մեր քննարկման առաջնացային հարցերից է լինելու նաեւ առաջիկա տարվա միջոցառումների ծրագիրը: Միջոցառումները համակարգող կազմակերպական կոմիտեն կներկայացնի կատարած աշխատանքն ու անելիքները: Ըստ նրանց կողմից առաջարկված հայեցակարգի՝ միջոցառումները պայմանականորեն բաժանվելու են չորս հիմնական ուղղությունների, ոգեկոչման չորս առանցքների: Դրանք են.

- Հիշողություն:** Հիշողությունը մեր նահատակների, կորսված ժառանգության եւ այն վերականգնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ:
- Երախտագիտություն:** Երախտագիտություն այն անհատներին, կառույցներին, ժողովուրդներին եւ պետություններին, որոնք մեզ ձեռք մեկնեցին փորձության պահին: Մեկ մասուկ փրկած անհայտ մարդուց մինչեւ միջազգային աստիճաններում մեր դատի համար պայքարող պետություններ մենք հիշելու ենք եւ մեծարենք նրանց, ովքեր, իրենց ժամանակից առաջ ընկնելով, մտածում էին մարդասիրական միջամտության կատեգորիաներով:
- Միջազգային պայքար:** Որպես վերապրած ժողովուրդ՝ մենք շարունակելու ենք մեր պարտքը կատարել մարդկության առջեւ՝ լինելով ցեղասպանության հանցագործության դեմ միջազգային պայքարի կիզակետում: Զաղաքական, գիտական, տեղեկատվական, մշակութային եւ բոլոր այլ ոլորտներում մենք շարունակելու ենք գործել որպես գաղափարախոսության առաջամարտիկ:
- Վերածնունդ:** Ոգեկոչելով մեր նահատակներին եւ մեծարելով հերոսներին՝ մենք նաեւ անդրադարձ ենք կատարելու ցեղասպանությունից հետո անցած մեկ դարի ընթացքում մեր ձեռքբերումներին եւ նվաճումներին: Մենք հպարտությամբ ենք արձանագրելու, որ մեզ բաժին ընկած փորձությունում ցուցաբերեցինք բացառիկ կամքի ուժ եւ վերածնունդ ապրեցինք, ինչպես ասում էր մեծն Պարույր Սեւակը՝
... Եվ ճարեցինք նոր Հայրության:
Եվ ոչ որպես փյուռնիկ թռչում,
Այլ ՀԱՅԻ պես...

Ե դարասկզբին՝ Օսմանյան Թուրքիայում իրականացված ցեղասպանության եւ տեղահանության հետեւեալը: Թուրքական յաթաղանից փրկված եւ հայրենագրված հայության բեկորները, ապաստան գտնելով Սիջին Արեւելքի, Եվրոպական, Ամերիկյան մայրցամաքների տարբեր երկրներում, աստիճանաբար կազմավորվեցին որպէս համայնքներ եւ ի մի գալով՝ սկսեցին ստեղծել հայապահպան կառույցներ, դպրոցներ, եկեղեցիներ, հայրենակցական միություններ, մշակութային կենտրոններ եւ այլն:

Տարիներ շարունակ ամենահայախոժ եւ գործուն համայնքները գտնվում էին Լիբանանում, Սիրիայում, Իրանում, Յունաստանում, Ամերիկայի Միացյալ Նահագներում, Ֆրանսիայում եւ այլն: Սակայն, Սփյուռքը հարափոփոխ օրգանիզմ է եւ շատ զգայուն ձեւում է արձագանքում աշխարհաքաղաքական փոփոխություններին: Եվ կախված տարբեր երկրների քաղաքական, տնտեսական իրավիճակներից՝ փոխվում է հայության պատկերն աշխարհում, փոխվում է նաեւ համայնքներն կառուցվածքը: Ներկայումս ամենամեծաքանակ հայ համայնքը Ռուսաստանի Դաշնությունում է՝ շուրջ 2,3 մլն, ԱՄՆ-ում՝ շուրջ 1,2 մլն, որտեղ հայերը կենտրոնացած են մասնավորապէս Կալիֆորնիայում, այնուհետեւ Ֆրանսիան է՝ շուրջ 600 հազար հայությամբ, Ուկրաինան՝ 600 հազար, Արգենտինան՝ 100 հազար, Ավստրալիան՝ շուրջ 60 հազար, Բրազիլիան՝ 44 հազար եւ այլն: Վերջին տարիներին սովորացել են Իսպանիայի, Ֆերմանիայի, Սիջին Ասիայի հայ համայնքները:

– **Ինչպէս նշեցիք, աշխարհաքաղաքական նոր իրադրությունների հետեւեալով մասնավորապէս Մերձավոր Արեւելքի երբեմնի խոշոր եւ հզոր գաղթօջախները (հատկապէս Լիբանանում ու Սիրիայում), քայքայվեցին: Ի՞նչ կասեք այդ գաղթօջախների ներկայիս կացության մասին: Սիրիայի հայերի ճակատագրի մասին, եթէ կարելի է, մի փոքր ավելի հանգամանալից:**

– Մերձավոր Արեւելքի ամենահին եւ հայախոժ համայնքներից մեկը տարիներ շարունակ Լիբանանում էր: Հայերն այստեղ բնակվել են շատ վաղ ժամանակներից, սակայն ժամանակակից լիբանանահայ համայնքը ձեւավորվել է գլխավորապէս Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով՝ 1895-1923թթ.: Հաստատվելով Լիբանանում՝ տարիների ընթացքում հայերն իրենց աշխատասիրության եւ համառության շնորհիվ կարողացան այդ դժվար տարիներին ստեղծել իրենց համայնքային կուսակցական, բարեգործական, մշակութային, կրթական կազմակերպություններն ու միությունները, վանքերն ու եկեղեցիները:

Հայերը Լիբանանում ներկայացված են Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Ավետարանական համայնքներով:

Լիբանանում է գտնվում Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունը, Տանն Կիլիկիո Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքությունը, ինչպէս նաեւ Ձմառի Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքական Կղերի միաբանությունը:

Լիբանանի աշխարհում միակ պետությունն է, որտեղ հայ ավանդական կուսակցությունները՝ ՀՀԴ, ՄԴԿ, ՌԱԿ, գրանցված են ոչ թէ որպէս հասարակական կառույցներ, այլ քաղաքական կուսակցություններ, որոնք իրենց ներկայացուցիչներն ունեն Լիբանանի պառլամենտում:

1960-ական թվականներին արաբա-իսրայելյան պատերազմական լարված իրավիճակն ու սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանները ստիպեցին հայերին ընտանիքներով լքել երկրորդ հայրենիքը դարձած Լիբանանը: Այս միտումն ավելի ուժեղացավ 1970-80-ական թվականների պատերազմի հետեւանքով: 1975թ. քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին Լիբանանում բնակվում էր շուրջ 250-300 հազար հայ, սակայն շուրջ 15 տարի տեւած պատերազմը շատ ծանր հետեւանքներ ունեցավ հայ համայնքի համար, եւ հայերն արդեն սկսեցին մեծ խմբերով հեռանալ Լիբանանից, արդուներում, հայերի թիվը գրեթէ եռակի կրճատվել է՝ հասնելով 80-120 հազարի: 1975-1990թթ. քաղաքացիական պատերազմի ժամանակ հայրուրավոր հայեր զոհվեցին, բացի դրանից պատերազմը նյութական ծանրագույն վնասներ պատճառեց համայնքին, բազմաազար հա-

յեր գաղթեցին ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Ավստրալիա:

Զնայած այս ամենին, Լիբանանում այսօր էլ շարունակում է հայրել ամենահայաշունչ համայնքը՝ իր բացառիկ դպրոցներով, մանկապարտեզներով, Հայկազյան համալսարանով, մշակութային տարբեր կառույցներով, մամուլով, եւ որ գլխավորն է՝ մտավորականությամբ:

Ինչ վերաբերում է Սիրիային, ապա այն մեր մայր գաղութն էր: Տեղահանված հայերը Տեր Ջորի անապատներից հասան հատկապէս Հալեպ, Փամշլի, Լաթակիա: Սակայն այսօր ծանր պատերազմական իրավիճակի մեջ են եւ Սիրիացիները, եւ սիրիահայերը: Հայաստանը խորապէս մտահոգված է Սիրիայում շուրջ չորս տարի ընթացող ցավալի իրադարձություններով, առավել եւս Սիրիայում բնակվող մեր հայրենակիցների ճակատագրով:

Մինչեւ ռազմական գործողությունների սկիզբը Սիրիայում բնակվում էր 80-100 հազար հայ, այսօր՝ շուրջ 25-30 հազար, որից 20 հազարը՝ Հալեպում: Սիրիայում շարունակվող բախումների եւ հունամիտար ճգնաժամի հետեւանքով լրջորեն տուժեց երկրի խաղաղ բնակչությունը, այդ թվում՝ սիրիահայությունը: Այսօր մեր հայրենակիցները, ինչպէս Սիրիայի շատ քաղաքացիներ, կյանքի եւ մահվան պայքար են մղում՝ հավատալով, որ շուտով խաղաղություն կհաստատվի: Ցավով պետք է նշեմ, որ Սիրիայի քաղաքացիական պատերազմի ընթացքում զոհվել է 112 սիրիահայ, 150-ից ավելին վիրավորվել է, մի քանի տասնյակն առեւտրվել է, ավերվել են հայկական եկեղեցիներ, մշակութային եւ կրթական կենտրոններ:

“ **Ալեհայտ է, որ յուրաքանչյուր սփյուռքահայի համար ազգային երազանքը հայրենիքը հզոր ու կայացած տեսնելն է, քանզի Մայր Հայաստանն է բոլորիս հանգրվանն ու տունը:**

Սիրիայում հայության աջակցության ծրագրերը համակարգելու նպատակով ստեղծվել է «Սիրիահայության շտապօգնության մարմինը», որն ունի իր մասնաճյուղերը հայաշատ քաղաքներում:

Զնայած անկայուն իրավիճակին՝ Սիրիայում ստեղծվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող տարածաշրջանային հանձնախումբ, որը ՀՀ սփյուռքի նախարարության միջոցով ակտիվ մասնակցում է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի ծրագրերին, այդ թվում նաեւ՝ 2014 թվականի մայիսի 27-ին կայացած 4-րդ, ինչպէս նաեւ 2015 թվականին հունվարին 29-ին կայացած 5-րդ՝ ընդլայնված միստերին եւ նույն ժամանակահատվածներում տեղի ունեցած տարածքային հանձնախմբերի աշխատանքային հանդիպումներին: Այսօր Սիրիայի ներքաղաքական զարգացումների հետեւանքով Լիբանան է տեղափոխվել տարբեր տվյալներով 15-25 հազար սիրիահայ, որոնց կարիքները հոգում են համայնքային կառույցները, իսկ աջակցության ծրագրերը համակարգելու համար ստեղծվել է առանձին մարմին: Հայաստան է ժամանել 15-17 հազար հոգի, որից 12 հազարն ապրում է հիմնականում Երեւանում: ՀՀ վարչապետի որոշմամբ ստեղծվել է հանձնաժողով, եւ Սփյուռքի նախարարությունն է համակարգում սիրիահայերի հետ տարվող աշխատանքը: Նրանց Հայաստանում ինտեգրելու համար արվում է ամեն հնարավորը, լուծվում են կրթության, առողջապահական, սոցիալական, փաստաթղթային բոլոր հարցերը: Նրանք բիզնես են սկսել հատկապէս սպասարկման բնագավառում եւ նվիրյալ, աշխատասեր մարդիկ են:

– **Այսօր հայտնի իրադարձությունների համապատկերի վրա Ուկրաինայի հայ համայնքը նույնպէս վտանգվածների թվին է պատկանում: Ինչպիսի՞ն է իրավիճակն այնտեղ:**

– Ստեղծված պատերազմական իրավիճակի հետեւանքով Ուկրաինայում բնակվող հայերի թիվը, որ վերջին տարիներին հաշվվում էր շուրջ 600 000, փոփոխության է ենթարկվել:

Զնայած Ուկրաինայում տիրող բարդ քաղաքական իրավիճակին՝ Ուկրաինայի հայերի միությունը շարունակում է ակտի-

վորեն համագործակցել տարածքային կառույցների հետ, նրանք մասնակցում են նաեւ նախարարության ծրագրերին. մասնավորապէս՝ համահայկական ծրագրերին, եւ համաժողովներին, տեսակոնֆերանսներին, ամառային դպրոցին եւ այլն:

– **Վերջին տարիներին Վրաստանի հայ համայնքին առնչվող բազում իրադարձություններ են տեղի ունեցել, որոնց կողքով չենք կարող անտարբեր անցնել: Ինչպէ՞ս կրնուքագրեք տիրող իրավիճակը վիրահայոց համայնքում:**

– Վրաստանում, ըստ 2002թ. մարդահամարի տվյալների, բնակվում է 250.0 հազար հայ, որից 82.5 հազարը՝ Թբիլիսիում, 125.0 հազարը՝ Ջավախքում եւ Ծալկայում, 9.0 հազարը՝ Աջարիայում, 45.5 հազարը՝ մնացած տարածքներում:

Հայերը Վրաստանում ապրում են անհիշելի ժամանակներից՝ մշտապէս ակտիվ մասնակցություն ունենալով Վրաստանի զարգացման գործում՝ թողնելով անջնջելի հետք պետականաշինության, մշակույթի, գիտության, արվեստի, հոգեւոր եւ տնտեսության բնագավառներում: Վրաստանում հայերը հիմնել են թատրոն, կառուցել եկեղեցիներ, բացել հայկական դպրոցներ, հրատարակել թերթեր: Հայ եւ վրացի ժողովուրդները, դարերով ապրելով կողք կողքի, կարողացել են մշտապէս պահպանել եղբայրական, բարիդրացիական հարաբերություններ: Իհարկէ, երկու ժողովրդի հարաբերություններում՝ առավել եւս ներկայիս գլոբալացվող աշխարհի մարտահրավերների պայմաններում, առաջանում են հարցեր, որոնք բոլորն էլ լուծվում են քաղաքակիրթ ճանապարհով: Հայաստանը տարածաշրջանային ծրագրերի, համա-

գործակցության ընդլայնման կողմնակից է, առավել եւս Վրաստանի հետ: Համայնքը, հատկապէս Ջավախքում, Ախալցխայում ակտիվ գործունեություն է ծավալում, դպրոցները, մշակութային կենտրոնները, ՀԼՄ-ները հայապահպանության խնդիրներ են լուծում: Մեծ թվով երիտասարդներ մասնակցում են Սփյուռքի նախարարության ծրագրերին:

– **Բնական է, որ Սփյուռքում ամենակարեւոր հարցը հայապահպանությունն է: Այս իմաստով ինչպիսի՞ն է իրավիճակը, եւ ինչպէ՞ս է նախարարությունն աջակցում Սփյուռքի հայապահպանության ջանքերին:**

– Նախարարության ստեղծումից ի վեր մեր առջեւ դրված ռազմավարական խնդիրներից ամենակարեւորը Սփյուռքում հայապահպանությանն աջակցելն է:

Մեր ծրագրերի հիմնական նպատակը Հայաստան-Սփյուռք, Սփյուռք-Սփյուռք կապերի ամրապնդումն է գործակցության հնարավորությունների ընդլայնումն է, Սփյուռքում հայ մշակութային ինքնության պահպանումն ու զարգացումը, ինչպէս նաեւ Հայրենիքի եւ Սփյուռքի մասնագետների, երիտասարդ ստեղծագործողների միջեւ կապերի խորացումը:

Նախարարության բազմաթիվ ծրագրեր նպատակաւորված են ազգային ինքնության եւ մայրենի լեզվի պահպանության, Հայրենիքի ճանաչողությանը: Արդեն քննություն են բռնել «Իմ Հայաստան» համահայկական փառատոնը, «Սփյուռք» ամառային դպրոցը, «Արի տուն» ծրագիրը, համահայկական մասնագիտական ու Հայրենիք-Սփյուռք համաժողովները եւ այլն:

Նշեմ, որ բացի նախարարության պաշտոնական՝ mindiaspora.am կայքից, մենք ստեղծել ենք մի շարք տեղեկատվական, ուսուցողական կայքեր: Այսպէս՝ տեղեկատվական ընդհանուր միջավայրի ձեւավորման նպատակով 2009-ից գործում է «Հայերն այսօր»՝ www.hayernaysor.am էլեկտրոնային պարբերականը, համացանցում առկա կայքը, հայերեն գրականության եւ հայալեզու ուսումնական եւ գիտահանրամատչելի նյութերի քանակության պակասը լրացնելու նպատակով գործում է նախարարության էլեկտրոնային գրադարանը՝ www.lib.mindiaspora.am, ստեղծվել են «Հայկական սփյուռքի պատմության վիրտուալ բանգարան»՝ www.armdiasporamuseum.com կայքը՝ Սփյուռքի

պատմությունը, ներկան եւ հեռանկարները ներկայացնելու նպատակով եւ Սփյուռքի համահայկական եւ տարածաշրջանային կառույցների, անհատների եւ տեղեկատվական ռեսուրսների մասին լիարժեք տեղեկություններ ու տվյալներ ստանալու նպատակով՝ տվյալների համապարփակ էլեկտրոնային շտեմարանը: Հայկական համայնքներում արեւմտահայերեն եւ արեւելահայերեն խոսող սփյուռքյան երկու հատվածի փոխըմբռնումը հեշտացնելու նպատակով 2009թ. ստեղծվել է համակարգչային՝ «Արեւմտահայերենից արեւելահայերեն եւ հակառակը փոխարկիչ» ծրագիրը՝ translator.am: Բացի դրանից, հատկապէս Սփյուռքի պատանիներն ու երիտասարդները սիրով են այցելում «Արի տուն» ծրագրի եւ «Իմ Հայաստան» փառատոնի՝ aritun.am եւ imhayastan.am կայքերը:

Ինձ համար ուրախալի է, որ գնալով ընդլայնվում է մեր ծրագրերի եւ աշխարհագրությունը, եւ ավելանում մասնակիցների թիվը: Դա մշանակում է, որ ավելանում է վստահությունը, մեծանում է հավատը մեր կազմակերպած ծրագրերի նկատմամբ, մարդիկ փորձում են ավելի շատ մասնակցություն եւ ներկայություն ունենալ մեր ծրագրերին հատկապէս Հայաստանում:

Այսպէս՝ 2014թ. «Իմ Հայաստան» համահայկական փառատոնին, նախատեսված 600-ի փոխարեն, մասնակցեց ավելի քան 1300 մասնակից աշխարհի 16 երկրից:

Փառատոնը յուրօրինակ հաշվետվություն է այն մասին, թե ինչպէս են արժեքային ինչ համակարգով է ապրում հայ երիտասարդությունը Սփյուռքում, որքանով է ապրում եւ շնչում հայ մշակույթով, ինչպէս է կարողանում ներկայացնել դրանք Հայաստանում:

Ալեհայտ է նաեւ, որ երգի ու պարի խմբերը Սփյուռքում հայապահպանության կենտրոններ են, որտեղ պահպանվում, տարածվում եւ ներկայացվում է հայ մշակույթը:

Նշեմ, որ մենք օգտագործում ենք նաեւ բարձր տեխնոլոգիաների հնարավորությունները, դրանց կիրառմամբ մենք նաեւ Հայաստանում իրականացրած միջոցառումները տարածում ենք Սփյուռքում, իսկ Սփյուռքում կազմակերպվածները՝ Հայրենիքում:

Զափազանց կարեւորում են «Սփյուռք» ամառային դպրոց ծրագիրը, որն այսօր Բեյրութի Հայկազյան համալսարանից հետո միակ ուսումնական կենտրոնն է, որը աշխարհի տարբեր երկրներում ապրող հայրենակիցների հայապահպանության ոլորտում կրթական մակարդակի բարձրացման, վերապատրաստման եւ հատկապէս համայնքային կյանքում իրենց ներդրումն ավելացնելու հնարավորություն է տալիս:

«Սփյուռք» ամառային դպրոցում գործում են հայոց լեզվի արագագնած, ազգային երգի ու պարի, Սփյուռքի ուսուցիչների վերապատրաստման, սփյուռքահայ երիտասարդ առաջնորդների, Սփյուռքի լրագրողների եւ Սփյուռքի համայնքային գործի կազմակերպման դասընթացներ:

Ծրագիրն իրականացվում է 2012 թվականից: Յուրաքանչյուր տարի մեծանում է ծրագրի մասնակիցների թիվը: Համեմատության համար ասեմ, եթէ 2012թ. Ամառային դպրոցն ընդունել է 131 մասնակից՝ 15 երկրից, ապա 2014թ. մասնակցության համար ապահովվել է 222-ի մասնակցությունը՝ աշխարհի 22 երկրից:

Նախարարության «Արի տուն» հայրենաճանաչության ծրագիրը դարձել է նախարարության այցեքարտը: Այն իրականացվում է 2009 թվականից: Եթէ առաջին տարում ծրագրին մասնակցել է 317 պատանի եւ աղջիկ՝ 14 երկրից, ապա 2014թ.՝ ավելի քան 1070 սփյուռքահայ երիտասարդ՝ աշխարհի 31 երկրից:

Մի ուշագրավ փաստ եւս՝ այս տարի օգոստոսին առաջին անգամ հյուրընկալեցին 50 իսլամացած հայերի՝ պատմական Տիգրանակերտից:

Ծրագրի զագաթնակետն է դառնում ճամբարային հատվածը, որը երեխաները մեծ ոգևորությամբ են անցկացնում, քանզի 20-30 երկրից եկած տարբեր երեխաներ հնարավորություն են ունենում ծանոթա-

դեակալանություն

Համահայկական ներուժը մեկտեղելով՝ կառուցենք առավել հզոր Հայաստան, ապահով Արցախի եւ հայաստանակենտրոն Սփյուռք

Հարցազրույց
ՀՀ սփյուռքի նախարար
Հրանուշ Հակոբյանի հետ

Էջ 11

Նալ, կապվել միմյանց հետ, սովորել հայկական երգ, պար, օրը սկսել մայրենիի դասով: Ծանթարային օրերին կազմակերպվում են նաեւ ազգային երգի, պարի, հայրենագիտության դասընթացներ, սպորտային միջոցառումներ, համդիպումներ ՀՀ պետական այրերի, մշակութային եւ անվանի գործիչների հետ, որոնք անմոռանալի են դարձնում հայրենիքում անցկացված երկու շաբաթը: Ծրագրի մասնակիցները ազգային ինքնության գիտակցության մեծ դպրոց են անցնում եւ անխզելի թելերով կապվում հայրենիքի, հյուրընկալ ընտանիքների եւ միմյանց հետ:

Երեխաները հեռանում են լացով, տխրությամբ, որովհետեւ ցանկանում են ավելի երկար ժամանակով մնալ Հայրենիքում, ավելի շատ շփվել միմյանց եւ հյուրընկալ ընտանիքի անդամների հետ: Դա ամենամեծ նվաճումն է:

Եւ ուրախությամբ պետք է հավելւն, որ ծրագրի արդյունքում մենք ունենք 20 եւ ավելի ամուսնացած զույգ, ունենք թոռնիկներ եւ ունենք հայրուրավոր երիտասարդներ, որոնք գալիս են սովորում եւ հայաստանյան բուհերում:

Չեմ կարող չնշել, որ ծրագրի հիմնական արդյունքը սփյուռքահայերի եւ հայաստանցիների մերձեցման եւ ջերմացման համար ստեղծվող տարածքն է: Ծրագիրը նրանց հարաբերությունների ջերմացման գրավականն է:

Սփյուռքից արդեն 5000 ընտանիք մեզ վստահել եւ Հայաստան է ուղարկել իրենց գավակներին: 5000 ընտանիք Հայաստանից իրենց դռներն են բացել եւ Սփյուռքի մեր պատանիներին ու աղջիկներին ընդունել իրենց հարկի տակ: Այսինքն՝ 10 000 ընտանիք այս ծրագրի շրջանակներում ծանոթացել եւ ընկերացել է: Իսկ եթե միջին հաշվով 5 մարդ էլ ապրի յուրաքանչյուր ընտանիքում, ապա ծրագիրը 50 000 հայի է բարեկամացրել:

– **Տիկին նախարար, անառարկելի է, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրն աննախադեպ փաստաթուղթ է: Հետաքրքիր է, ինչպե՞ս արձագանքեց Սփյուռքը հռչակագրին:**

– Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի հունվարի 29-ի նիստում ընդունված Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի Համահայկական հռչակագիրը համազգային նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է, որի ընդունմանը մասնակցել են համայն հայությունը ներկայացնող հիմնական կառույցները: Հռչակագրի նախագիծը ներկայացվել է 2014թ. մայիսի 27-ին Պետական հանձնաժողովի 4-րդ նիստի ընթացքում, որին մասնակցում էին ներկայացուցիչներ նաեւ Սփյուռքի համայնքներից: Բոլոր

րին հնարավորություն է տրվել փոխանցել իրենց տեսակետները, նկատառումներն ու առաջարկությունները:

Հռչակագրի ընդունման գործընթացն անցել է համահայկական քննարկմամբ, Հռչակագրի վրա աշխատել եւ իրենց հավանությունն են տվել Հայաստանի Հանրապետության պետական բոլոր մարմինները, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսը, Սփյուռքի այլ հոգեւոր կառույցների առաջնորդները, խոշոր բարեգործական, կուսակցական, մշակութային եւ այլ կառույցներ: Փաստաթղթի մշակման ընթացքում բազմաթիվ առաջարկություններով, լրացումներով եւ փոփոխություններով հանդես են եկել նաեւ Պետական հանձնաժողովն ու Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող տարածաշրջանային հանձնախմբերի անդամները:

Ցեղասպանության վերաբերյալ առաջին անգամ Հայաստանը, Արցախը եւ Սփյուռքը հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որում ամրագրված դրույթները դառնալու են Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների գաղափարական հենքը եւ հետագա գործողությունների ուղեցույց ոչ միայն Պետական հանձնաժողովի եւ տարածաշրջանային հանձնախմբերի բոլոր անդամների, այլեւ հայ դիվանագետների, լրագրողների, մանկավարժների, գիտական կենտրոնների եւ հայկական աշխարհը ներկայացնող մեր բոլոր հայրենակիցների համար: Դա վկայում է այն մասին, որ Հռչակագրի շուրջ գոյություն ունի համահայկական համախոհություն:

Հռչակագրի անկյունաքարը Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք միասնությունն է, որն ամրագրում է մեր միասնական պայքարի ուղղությունները, կամքն ու վճռականությունը ներկայացնելու մեր պահանջները միջազգային իրավունքի սահմաններում եւ համահայկական ներուժը մեկտեղելով՝ կառուցելու առավել հզոր Հայաստան, ապահով Արցախի եւ հայաստանակենտրոն Սփյուռք:

Հռչակագրի բացառիկությունը սա է, հարցի նման ընկալումը համայն հայության կողմից պատասխանն է թուրքական իշխանությունների որդեգրած այն սին քաղաքական գծին, թե իբր Հայաստանն ու Սփյուռքը տարակարծություններ ունեն Հայ դատին վերաբերող հարցերի շուրջ:

Սփյուռքի հայալեզու եւ օտարագիր հայտնի պարբերականները, Սփյուռքի հայկական խոշոր կրթօջախները, գիտական կենտրոնները, հայագիտական ամբիոնները, Հայկական սփյուռքն իր ընդհանրության մեջ Հռչակագիրը համարեց աննախադեպ փաստաթուղթ՝ Հայոց ցեղասպանության հանդեպ համազգային վերաբերմունք մշակելու առումով, քանի որ այն ունի համահայկական բնույթ, արտահայտում է ամբողջական հայության կամքը անցյալի եւ ապագայի վերաբերյալ, ընդգրկում է նրա ռազմավարական նպատակները, հերթական անգամ փաստելով, որ ազգի ճակատագրին առնչվող հարցերի նկատմամբ հայությունը միասնական է ու միակամ՝ անկախ յուրաքանչյուր աշխարհագրական ընդգրկումից:

Այս առումով ցանկանում են մեջբերել «Յորիզոն» թերթի ս.թ. փետրվարի 3-ի հե-

տեւյալ գրառումը. «*Հափազանցութիւն չ'ըլլար մտածելը, թէ հռչակագրի պարունակութեան շուրջ գոյացած համախոհութիւնը ինքնին յաղթանակ մըն է: Հայութեան յաղթանակը՝ ինքն իր վրայ: Նշոյլը չկայ երբեմնի իմաստազուրկ հակադրութիւններու. հետքը չկայ դեռ մօտաւոր անցեալի օտարամուտ պարտադիր մտածումներու. հոգեհարազատ է հայութեան ազգային զգացումներուն եւ անոր պատմական ընթացքի տրամաբանութեան: Պէտք չկայ փաստելու, քանի ակնբախ է, որ հռչակագիրը հաւատարիմ մեկնաբանութիւնն է Պետական Յանձնաժողովի նախապէս որդեգրած կարգախօսին՝ «կը յիշեն եւ կը պահանջեն»-ին:*

... Հռչակագիրը ազգային իսկական նուաճում է՝ պատմական յառաջընթաց»:

Այսօր վստահորեն կարող ենք փաստել, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի Համահայկական հռչակագիրը դարձել է ուղեցույց 50 երկրում կազմավորված եւ գործող տարածաշրջանային 61 հանձնախմբի համար:

– **Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով նախարարությունը սփյուռքի կառույցների հետ ի՞նչ միջոցառումներ է նախատեսել:**

– Արդեն իսկ Հանձնախմբերի կողմից տարբեր երկրներում մեկնարկել են Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներն ու ձեռնարկները:

“ Ինձ համար ուրախալի է, որ գնալով ընդլայնվում է մեր ծրագրերի եւ աշխարհագրությունը, եւ ավելանում մասնակիցների թիվը: Դա նշանակում է, որ ավելանում է վստահությունը, մեծանում է հավատը մեր կազմակերպած ծրագրերի նկատմամբ, մարդիկ փորձում են ավելի շատ մասնակցություն եւ ներկայություն ունենալ մեր ծրագրերին հատկապես Հայաստանում:

րը:

Ինչպես վերելում արդեն նշեցի, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի Համահայկական հռչակագիրը դարձել է ուղեցույց տարածաշրջանային հանձնախմբերի համար: Հարկ են համարում նշել, որ հանձնախմբերն իրենց աշխատանքները կազմակերպելիս հիմք են ընդունում նաեւ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումների 2011-2017թթ. ծրագիրը, որը մշակվել եւ հանձնախմբերին է տրամադրվել ՀՀ սփյուռքի նախարարության կողմից: Ծրագիրը ներառում է քաղաքական, քաղաքական, գիտավերլուծական եւ հետազոտական, կրթամշակութային եւ համայնքային աշխատանքներ: Այսօր կարող ենք փաստել, որ տարածաշրջանային հանձնախմբերը հսկայական շարժում են ծավալել Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների իրականացման եւ իրազեկման ուղղությամբ:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով Սփյուռքի կառույցների հետ նախարարության նախատեսած հիմնական միջոցառումներից են «Ընդդեմ Ցեղասպանության հանցագործության» գլոբալ ֆորումի շրջանակներում իրավաբանների համաժողովի անցկացումը, «Ժամանակակից Թուրքիա. առերեսում պատմության հետ» գիտաժողովը, Իսլամացած հայերի հիմնախնդիրներին նվիրված համաժողովը, «Նոր օսմանականությունը՝ որպես Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության հիմնական գաղափարախոսություն» կլոր սեղան-քննարկումները, «Արեւմտահայերենի եւ արեւելահայերենի մերձեցման խնդիրներին» նվիրված համաժողովը, «Երգում ենք Կոմիտաս» համահայկական փառատոնը, ՀՀ վաստակավոր արտիստ Նուրե Եսայանի «Կանք, պիտի լինենք եւ դեռ շատանանք» բարեգործական համերգները արտերկրում (ԱՄՆ, Եվրոպա, Ռուսաստան), Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բազմաթվանդակ նյութերի տարածումը «Արի տուն»

ծրագրի մասնակիցների շրջանում, ՀՀ սփյուռքի նախարարության, Համաշխարհային հայկական կոնգրեսի եւ Ռուսաստանի հայերի միության կողմից համատեղ իրականացվող «Հայասպահանության գործում նշանակալի ավանդի համար» ամենամյա մրցանակաբաշխության շրջանակներում «Հիշենք ցեղասպանության զոհերին» ապագան կառուցելու համար» շարադրությունների, պատմվածքների, էսսեների մրցույթի անցկացում (ամփոփումը 2015թ. մարտ), Արեւմտյան Հայաստանի նահանգների եւ ժամանակակից տարազների ցուցադրության կազմակերպումը, Արբանյակային հեռուստատեսությամբ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված հաղորդումների կազմակերպումը, Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հանրային իրազեկմանն ուղղված մի շարք միջոցառումներ:

– **Որո՞նք են այն առանցքային, առաջնահերթ հիմնախնդիրները, որոնց իրականացումը դրված է Հայաստան-Սփյուռքի համագործակցության առանցքում:**

– Կարող են ասել, որ այդ առաջնահերթություններն ամրագրվեցին Հայրենիք-Սփյուռք 5-րդ համաժողովի կողմից ընդունված հայտարարությունում: Ամենից առաջ դա Հայաստանի հզորացումն է, քանի որ անառարկելի է, որ Հայաստանը համայն հայության երազանքների կիզակետն է, եւ առանց հզոր Հայաստանի մնացյալ հարցերի մասին խոսելն ավելորդ է: Այնուհետեւ՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի խաղաղ կարգավորման հարցը, Սփյուռքի կազմակերպումը, Հայոց լեզվի պահպանումը, ցեղասպանության ճանաչումը, դատապարտումը եւ հետեւանքների վերացումը, արտակարգ իրավիճակներում հայտնված հայության պաշտպանվածությունը: Ահա այն հիմնական հարցերը, որոնք կազմում են Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության առանցքը:

– **Հայաստանից արտագաղթի մասին մենք շատ թե քիչ պատկերացում ունենք: Իսկ ի՞նչ կասեք ներգաղթի մասին, կա՞մ նման երեւույթ, թե՞ դա ազգային երազանք է սոսկ:**

– Հայաստանի Հանրապետությունը, ունենալով 7 միլիոնանոց Սփյուռք, անշուշտ մտածում է հայրենադարձության, հայրենակիցներին հայրենիք վերադարձնելու եւ ինտեգրելու մասին: Այդ նպատակով էր, որ ՀՀ սփյուռքի նախարարության կողմից մշակվեցին եւ համապատասխան գերատեսչությունների կողմից ակտիվ քննարկումների փուլ անցնելուց հետո ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվեցին այնպիսի կարենդազույն փաստաթղթեր, ինչպիսիք էին Հայաստան-Սփյուռք գործակցության զարգացման եւ Հայրենադարձության գործընթացի կազմակերպման հայեցակարգերը:

Մենք ամեն ձեւով պետք է խրախուսենք ներգաղթը, ուստի փորձում ենք սփյուռքահայերին զանազան ծրագրերի միջոցով ներկայացնել Հայաստանը, նրանց բերել Հայաստան, ծանոթացնել հայրենիքին, այն ճանաչելի դարձնել հատկապես երիտասարդներին: Նման քաղաքականությունը նպաստում է սփյուռքահայերի ազգային ինքնության վերագործընթին ու ամրապնդմանը, վերադարձին դեպի ազգային արմատներն է ինչու ոչ՝ նաեւ վերադարձին դեպի Մայր հայրենիք, որը կարող է լինել բացարձակապես կամավոր:

Անշուշտ ներգաղթ կա: Պարզապես մենք ավելի շատ խոսում ենք արտագաղթի մասին, քան ներգաղթի: Մերօրյա ներգաղթը հիմնականում կապված է տարածաշրջանային հակամարտությունների հետեւանքով հայրենիքում ապաստան գտածների հետ: Սա վկայում է այն մասին, որ, չնայած առկա արտագաղթին, արտերկրում հաստատված մեր հայրենակիցների հիմնական մասն աշխարհաքաղաքական անկայուն իրավիճակներում գերադասում է Մայր հայրենիքը՝ որպես կյանքի նոր հանգրվան:

Ակնհայտ է, որ յուրաքանչյուր սփյուռքահայի համար ազգային երազանքը հայրենիքը հզոր ու կայացած տեսնելն է, քանզի Մայր Հայաստանն է բոլորիս հանգրվանն ու տունը:

Հարցազրույցը՝
ՍԱՍՎԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆԶԱՆԻ

ՇԱՎԱՐՇ ՔՈՉԱՐՅԱՆ. «Հայոց ցեղասպանության դասերը հրապարակ են ամբողջ մարդկության համար»

Վահրամ Օրբելյանի հարցազրույցը ՀՀ արտգործնախարարի տեղակալ Շավարշ Քոչարյանի հետ

Վահրամ Քոչարյան, ի՞նչ է պետական մակարդակով նախատեսում արտգործնախարարությունը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին ընդառաջ, ի՞նչ միջոցառումներ՝ պիտի անցկացվեն ոգեկոչելու անմեղ նահատակների հիշատակը:

— Այն, ինչ նախատեսված է պետական մակարդակով, կարծում եմ, քաջ հայտնի է հանրությանը: Նախ ասեմ, որ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ձեւավորվել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողով, որ պարբերաբար միստեր է անցկացնում: Հանձնաժողովում ընդգրկված են ներկայացուցիչներ նաեւ Արցախից (ԼՂՀ նախագահ Բակո Սահակյանը), պետական այրեր, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գաբրելյան Երկրորդ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա Սեօնի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը, համրապետությունում գործող քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներ: Բացի դրանից, տարբեր նախարարություններում աշխատանքային խմբեր են ձեւավորված, որոնք իրենց ոլորտին առնչվող աշխատանքներ են իրականացնում եւ ներկայացնում պետական հանձնաժողովին: Նույնը վերաբերում է նաեւ արտաքին գործերի նախարարությանը: Բացի նրանից, որ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանը վերոնշյալ պետական հանձնաժողովի անդամ է, նրա կարգադրությամբ արտաքին գործերի նախարարությունում ստեղծվել է հատուկ հանձնաժողով, որն ինքս եմ ղեկավարում: Հանձնաժողովը, համագործակցելով նախարարության բոլոր դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ, մշակել է միջոցառումների ծրագիր, որոնք պետք է իրականացվեն արտերկրում այդ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների աջակցությամբ: Հունվարի 29-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը 5-րդ միստում ընդունեց Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը, որ կյանքի կոչվեց հայոց պետության, հայ ժողովրդի աշխարհագրական, կրոնական, գաղափարական տարբեր հատվածների, գործունեության տարբեր ոլորտների ներկայացուցիչների միահամուռ որոշումով՝ նախագծի երկարատեւ ու մանրակրկիտ քննարկման արդյունքում:

— Մի քանի կարեւոր միջոցառում է՞ի՞ք՝ առանձնացնի ընդհանուր ծրագրից:

— Բնականաբար, ոչ: Կարելիք այն է, որ տեղի է ունենալու Հայաստանի Հանրապետությունում: Նախ ապրիլի 24-ին արտասահմանյան ներկայացուցիչներին մասնակցությամբ Օիծեռնակաբերդում կանցկացվի ոգեկոչման հիմնական արարողությունը, համրապետության նախագահի կողմից հրավեր է ուղարկվել տարբեր երկրների ղեկավարներին: Այս պահի դրությամբ կարող եմ արձանագրել, որ Ֆրանսիայի նախագահ Ֆրանսուա Օլանդը, ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինը հայտնել են իրենց պատրաստակամությունը՝ մասնակցելու ապրիլի 24-ի միջոցառմանը:

Ապրիլի 22-23-ին Երեւանում կանցկացվի «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» միջազգային ֆորում, որին հրավիրված են աշխարհի վավագույն ցեղասպանագետներ, պատմաբաններ: Համաժողովի առաջին օրը լինելու է եր-

կու միստ, որի ընթացքում ելույթ ունեցողներն իրենց գնահատականներով հանդես կգան՝ դատապարտելով դարասկզբին տեղի ունեցած ցեղասպանությունը: Ապրիլի 23-ին տեղի է ունենալու համաժողովի լիազուամար միստը, որին մասնակցելու են խորհրդարանականներ տարբեր երկրներից, տարբեր խորհրդարանների նախագահներ, պառլամենտների արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովների նախագահներ, բարեկամական խմբերի ղեկավարներ, պատգամավորներ: Մի խոսքով, այդ միջազգային համաժողովը շատ կարեւոր օղակ է տարելիցին նվիրված միջոցառումների շղթայում:

Բնական է, որ Հայ առաքելական եկեղեցին եւս անմասն չի մնալու, մասնավորապես, ապրիլի 23-ին Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում կանցկացվի Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի սրբադասման արարողություն:

Ինչ վերաբերում է արտերկրում իրականացվող միջոցառումներին, նրանք վաղուց են սկսվել ու ներառում են մամուլի հրապարկումներ, ցուցահանդեսներ, գիտաժողովներ, տարբեր ակցիաներ, որոնք տեղի են ունենալու ապրիլի 24-ին ընդառաջ եւ անմեղ նահատակների հիշատակի ոգեկոչման օրը:

Ավելին ասեմ՝ ընդհանուր մոտեցումն այն է, որ տարելիցին նվիրված ծրագրերը չեն սահմանափակվում ապրիլի 24-ով: Ընդհանուր մոտեցումն այն է, որ դրանք պիտի լինեն շարունակական այնքան ժամանակ, որ թուրքիան առերեսվի իր պատմության հետ, չգբաղվի ժխտողական քաղաքականությամբ եւ ընդունի Հայոց ցեղասպանությունը:

— Բայց ապրիլի 24-ի առիթով թուրքական կողմը ռեւերանսներ է անում:

— Դրանք ռեւերանսներ չեն, դրանք նույն ժխտողական քաղաքականությունն են, ինչը քողարկված ձեւով է հանդես գալիս: 2014-ի օգոստոսին արտգործնախարար Էդվարդ Նալբանդյանն Անկարայում մասնակցեց Թուրքիայի նորընտիր նախագահ Էրդողանի երդմնակալության արարողությանը, ուն հանձնեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի պաշտոնական հրավերը՝ 2015թ. ապրիլի 24-ին ներկա գտնվելու Երեւանում կայանալիք Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի ոգեկոչման արարողությանը: Իսկ ահա վերջերս Թուրքիայի նախագահը մամուլ է հղում՝ Սերժ Սարգսյանին հրավիրելով Թուրքիա՝ մասնակցելու Չանքեյլեի (Հալիպոլիս) ճակատամարտում տարած հաղթանակի 100-ամյա տարեդարձի տոնակատարություններին: Ընդհանուր առմամբ թուրքական կողմը հրավեր է ուղարկել մոտ 100 երկրի ղեկավարի: Նշենք, որ Հալիպոլիսի մարտերի 100-ամյակն այս տարի առաջին անգամ է նշվում ապրիլի 24-ին, այն դեպքում, երբ դրանք սկսվել են 1915թ. մարտի 18-ին եւ շարունակվել մինչեւ 1916 թվականի հունվարի վերջը, իսկ դաշնակիցների ափիանման օպերացիան՝ Հալիպոլիսի ցամաքային մարտերը, սկսվել է ապրիլի 25-ին: Երբեք այդ ճակատամարտի օրը չի նշվել ապրիլի 24-ին: Թուրքական քարոզչամեքենան իրադարձությունը միտումնավոր տեղափոխել է ապրիլի 24-ը՝ իրար հակադրելով երկու միջոցառումը՝ փորձ անելով միջազգային հանրության ուշադրությունը շեղել այն միջոցառումներից, որոնք տեղի են ունենալու Հայաստանում եւ արտերկրում՝ Մեծ եղեռնի 100-րդ տարելիցի շրջանակում: Փաստը հերթական անգամ վկայում է Թուրքիայի ժխտողական քաղա-

Նշենք, որ Հալիպոլիսի մարտերի 100-ամյակն այս տարի առաջին անգամ է նշվում ապրիլի 24-ին, այն դեպքում, երբ դրանք սկսվել են 1915թ. մարտի 18-ին եւ շարունակվել մինչեւ 1916 թվականի հունվարի վերջը

քականության շարունակության մասին, քաղաքականություն, որ հանդես է գալիս նոր կերպարանքով, բայց դրանից նրա էությունը չի փոխվում: Թուրքիան մասնավորապես խորամանկություններով հերթական անհաջող փորձն է կատարում քողարկելու իր անկարողությունը՝ անցյալի հետ առերեսվելու եւ ընդունելու պատմական ճշմարտությունը, ինչը կարող է ճանապարհի հարթել դեպի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորում:

— Տարեվերջին Երեւան էր ժամանել Հայոց ցեղասպանությունը ծրագրած օսմանյան երեք զխավոր պաշտոնյաներից մեկի՝ Ջենալ փաշայի թոռը՝ Հասան Ջենալը, տեղի է ունեցել նրա՝ ցեղասպանությանը նվիրված գրքի թարգմանության շնորհանդեսը:

— Նախ ասեմ, որ Ջենալի թոռան այցն արտաքին գործերի նախարարության «խողովակով» չէր: Ուշագրավն այն է, որ Ջենալի թոռը սկսել է գիտակցել, ընդունել ցեղասպանության փաստը, նույնիսկ գիրք է գրել: Սա է իրականությունը, եւ այս փաստը եղավ հասարակության ուշադրության կենտրոնում, եղել են զանազան մեկնաբանություններ, տարաբնույթ մոտեցումներ: Իրողությունն այն է, որ բուն Թուրքիայում շատ մարդիկ բացահայտ հայտարարում են, որ Հայոց ցեղասպանությունը պետք է ճանաչվի: Այդ մարդկանց թիվը գնալով աճում է, վերջին տվյալներով դա բնակչության յոթ տոկոսն անցել է:

— Մեծ եղեռնի դասերը, որոնք հրատապ են մեր հետագա ընթացքի համար:

— Նախ՝ այդ դասերը հրատապ են ամբողջ մարդկության համար: Հայտնի է Հիտլերի արդարացումը, երբ ձեռնարկվում էր իրենների սպանողը: Նա մասնավորապես ասել է հիմա ո՞վ է հիշում դարասկզբի հայերի ցեղասպանությունը: Եթե ժամանակին աշխարհի պետություններն ընդունեին, դատապարտեին դարասկզբին հայերի հանդեպ սանձազերծված ոճրագործությունը, չէին լինի նոր ցեղասպանություններ, որոնք տեղի ունեցան նախորդ դարում: Խոսքը վերաբերում է Կամբոջայում եւ Ռուանդայում տեղի ունեցած ցեղասպանություններին, հրեական հոլոքոստին եւ այլ զանգվածային կոտորածներին: Մարդկության հանդեպ ճանաչումն ունեցողը

ծությունները ճանաչելը, դատապարտելը, իհարկե, որոշակի առումով դեր կխաղային նոր ցեղասպանությունները չկրկնվելու առումով: Եվ այսօր, երբ հայությունը պայքարում է ճշմարտության համար, պայքարում է, որ ճանաչվի Հայոց ցեղասպանությունը, դա իրականում ուղղված է ոչ միայն մեր ժողովրդի հանդեպ իրականացրած ոճրի ճանաչմանն ու դատապարտմանը, այլեւ արդարության վերականգնմանը, նաեւ աշխարհի տարբեր կետերում մասն ոճրագործության կրկնման հավանականությունը բացառելուն: Վերոնշյալ հռչակագրով հանձնաժողովը կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը՝ ճանաչել եւ դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը եւ մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ոճրի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվել սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման եւ հարաբերականացման քաղաքականությունից: Նաեւ հույս հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը եւ դատապարտումը կարելու է մեկնակետ կդառնան հայ եւ թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:

— Հայաստանը Թուրքիայի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չունի, ի՞նչ խողովակներով են երկու երկրները հարաբերվում իրար հետ:

— Երկու պետության միջեւ իրականում դիվանագիտական հարաբերություններ չկան: Այդ տեսակետից շփումները, ըստ էության, բացակայում են: Շատ անգամ թուրքական կողմը տարածում է կեղծ տեղեկություններ, թե իբր արտաքին գործերի նախարարությունների մակարդակով խորհրդակցությունները շարունակվում են: Խնդիրը հետեւյալն է. կան արձանագրություններ, որոնք ստորագրվել են, եւ մեր դիրքորոշումն այն է, որ պետք է այդ արձանագրությունները վավերացնել եւ կյանքի կոչել: Մյուս բոլոր խոսակցություններն ընդամենը ուղղված են նրան, որ շեղեն հանրության ուշադրությունը, որ գնդակն իրենց դաշտում է (խմբ. հարցազրույցը կայացել է ավելի վաղ, քան ՀՀ նախագահը Ազգային ժողովից հետո է կանչել Ցյուրիխում ստորագրված հայտնի արձանագրությունը):

Ինչ վերաբերում է նրան, երբ ծագում են առօրյա հարցեր՝ կապված Թուրքիայի քաղաքացիների Հայաստանում գտնվելու կամ Հայաստանի քաղաքացիների Թուրքիայում գտնվելու հետ, ապա այդ հարցերը կարգավորվում են միջնորդավորված. այլ պետությունների դեսպանատների միջոցով են լուծվում: Դիվանագիտական ուղղակի շփումներ չկան:

— Մի քանի խոսք այն երկրների, կազմակերպությունների մասին, որոնք ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը:

— Օսմանյան կայսրության իրականացրած Հայոց ցեղասպանության փաստը հիմնավորվել, ճանաչվել ու հաստատվել է ականատեսների վկայություններով, օրենքներով, բանաձեւերով ու բազմաթիվ պետությունների ու միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների որոշումներով: 1915-1923 թվականներին Օսմանյան կայսրությունում հայ բնակչության զանգվածային կոտորածները որպես նախապես ծրագրավորված ու հետետեղականորեն իրագործած ակտ որակող փաստաթղթերի ցանկը հսկայական է: Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած պետությունների, կազմակերպությունների, նախագահային եւ ինքնակառավարման մարմինների ու քաղաքային խորհուրդների համառոտ ցանկը միայն թերթային մի ամբողջ էջ կզբաղեցնի: Ուստի կուզեի ավելացնել, որ ցեղասպանությունը ճանաչած երկրների մեջ առանձնանում են մի քանիսը, որոնք ոչ միայն ճանաչել, այլեւ քրեականացրել են Թուրքիայի ժխտողականությունը: Այժմ տարբեր երկրներում աշխատանքներ են տարվում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու ուղղությամբ:

— Ի՞նչ կավելացնե՞իք ասածին:

— Մի բան, որ ապրիլի 24-ը շատ կարեւոր օր է, բայց դա ոչ թե վերջն է գործընթացի, այլ նոր թափով առկա գործընթացը շարունակելու համար կարելու հանգրվան:

Հարցազրույցը՝ ՎԱՅՐԱՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ

դաշնակցականություն

Մեծ եղեռնի փարեկիցին

ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ԱՂՈՆՅ

Կան աղետներ, որ չեն մոռացվում եւ որքան հնամուսնի, այնքան դառնանում են: Հրեշտակոր ռճիրը, որին ճարակ եղանք ազգովին, անօրինակ է մարդկության տարեգրության մեջ եւ տեսակով, եւ ծավալով

Ապրել դարեր լավագույն օրերի հույսով, ապրել սոսկալի զոհողությամբ՝ հյուսիսյան շղթաները կրծելով, բախտի ոտերի տակ քարշ գալով, ելնել ժամանակի խոր-խորատներից, գալ հասնել քսաներորդ դարը եւ նրա գրկում, նրա լույսի տակ, մորթվել, բնաջինջ լինել, ի տես համայն աշխարհի - մի երեւոյթ, որի հետ չի կարելի հաշտվել, առանց ատելու մարդկությունը իր բոլոր քաղաքակրթությամբ:

Մեր անմոռուց նահատակների ոսկորները մնացին անապատներում անթաղ, երկնքից լույս չիջավ նրանց վրա, երկնքի սուրը, արդարության սուրը, չշողշողաց սուրբ արյան հատուցման պահանջով...

Սեւ գիշերը փռվեց մեր իղծերի եւ հայրենիքի վրա, անլույս, անհույս գիշեր: Երազների բոցավառ խարույկից մնաց միայն մի աղոտ ճրագ (1), որ առկայծում է Արագածի ստորոտին, ավաղ, այնքա՜ն թույլ, որ նրա շողերը հագիվ են հասնում մինչեւ Արաքսի ջրերը եւ անգոր եւ լուսավորելու Մասիսի մռայլ ճակատը, ամուծ ճեղքելու այն կողմը տիրող որբ եւ ամայի մթությունը...

Գիշտ այն պահին, երբ ակնիվեր սպասում էինք թափած արյան գնին, մեր մարտիրոսության եւ մարդկային իրավունքների հաղթանակին, շրջմոլիկ բախտը մի անգամ եւս երեսը շրջեց մեզմիջ:

Եվ ահա հալածական թափառում ենք անհայտության մեջ, անտուն, անտեր: Իսկ այստեղ մեր տունն ու տեղը, քրտնաթոր աշխատանքը՝ «լքյալ գույքերը» (2) լափում են գերփիչները (=կողոպտիչները - Պ.Հ.): Այնտեղ մեր սրբազան հայրենիքը, շինարարության վկայարանը (3), ընկած է որպէս դիակ գիշակերների առաջ ավեր եւ խուպան: Նորեն հին վերքերը, նորեն հին մրմուռները՝

Եւ թուխ ալիք մշտափրփուր

Վանայ ծովուն ծիածաւալ

Հառաչանք ին եւս փխուր... (4)

Մոռացությունը չէ, որ հանգիստ պիտի բերե մեր բեկված եւ կողոպտված հոգուն:

Ինչ էլ լինեն մեզ վիճակված դառնությանց բազմիցս բարդ պատճառները, անուրանալի է գործուն սերնդի պատասխանատվությունը:

Առաջին անգամ չէ, որ արյունը ողողում է մեր երկիրը, ոչ հին, այլ նոր ժամանակները: Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին (5), որոնց ռազմադաշտը մեր հայրենիքն է եղել, մեզ վիճակվել են նույն սարսափները՝ տեղահանություն, կոտորած եւ փախուստ հարեւան երկիրները:

Երբ դժբախտության ալիքը բախում է մեր ճակատին, մի վայրկյան կարծես սթափվում ենք անցած եւ դեռ հնարավոր արհավիրքների գիտակցությամբ:

Բայց շուտով ամեն ինչ մոռացվում է, եւ մնում ենք նորեն մերկապարանոց գալոց օրերի հորձանուտ խաղերի հանդեպ:

Պատճառն այն է, որ ավանդություն չենք սիրում, հայրերի խրատը հարգ չունի որդիների աչքում: Ամեն սերունդ իջնում է գործունեության ասպարեզ առաքելական հավակնությամբ, վստահ, որ մութ երկնակամարում նոր աստղեր է գտնելու եւ անանց հորիզոններում նոր դռներ բանալու:

Ապրած սարսուռները մնում են անկշիռ եւ հին սայթաքումները կրկնվում են ավելի ծայր հետեւանքներով: Որով հայ կյանքը նմանում է սահանուտ գետի՝ անակնկալ

ջրվեժներով: Եվ ահա այսօր մեր դրությունը՝ կանգնած ենք մտամոլոր սեփական դիակների առաջ, «տեսանենք կենդանեալ զոհակունս անձանց մերոց», ինչպես ասում է հեռավոր նախնիքներից մինը (6):

Ահավոր թշվառության առջեւ կծկված է ինքը՝ հայ միտքը, անթել, անճարակ: Ո՞ր է մեր լուսաստղը, ո՞ր միահամուռ գործունեության ուղեցույցը:

Կան ինքնակոծներ, որոնց կարծիքով հայի ճակատագրական հատկանիշն է սայթաքել մշտապես քաղաքական ուղիների վրա:

Կան պիղատոսներ, որ հայտարարում են, թե իրենք անպարտ են բոլոր փլուզումների հանդիման եւ գոհ են, որ մեղավորներն ուրիշներն են: Այսօրինակ վերաբերումով չենք կարող ամոքել մեր ցավը: Քննադատությունը հասարակական առաջադիմության հիմն է եւ մեր սուրբ իրավունքը, բայց ոչ թե դատական վճիռներ արձակելու համար, այլ որպէսզի ըմբռնենք անցյալի խտրումներն իրենց ծագումով եւ նորապես դարձանել աշխատենք:

◆ ◆ ◆

Ասում են, որ պատճառը բոլոր այն չարիքների, որ անցան-դարձան մեր գլխից, որեւէ մասնավոր երեւոյթ չէ, այլ մի քաղաքական գիծ, որ հիմնովին սխալ է եւ կորստաբեր: Արեւելցի լինելով, փարում ենք Եվրոպային, փոխանակ խորհելու բարի հարեւանության, խաղաղ կենակցության մասին մեր պատմական եւ աշխարհագրական միջավայրում, աչք ենք ածում հեռուները եւ օրորվում խաբուսիկ հույսերով: Օտարի ցանկությունը, ասում են, մեզ օգնելու՝ շատ կասկածելի է: Նա իր քաղաքական եւ տնտեսական շահերն ունի, որոնց համար մեր չարատանց հարցը լոկ բարոյական վարագույր է: Խորոխ սպառնալիքից հետո, ճայթած իբրեւ թե մեր լուծողութեանցն էլու նպատակով, ահա երկու կողմերը ողջագուրվում են հաշտության ժպիտով, հետ են կանգնում եւ մեզ ձգում մեր չար բեխտին: Լավ կլինեք, եզրակացնում են, որ հանդարտ կենայինք, համակերպման ճանապարհը բռնեինք, եւ ոչ թե սին աղմուկով եւ գանգատներով դրսի աշխարհը թնդացնեինք եւ ականա պատճառ դառնայինք զորացնելու այն ճիւղանները, որ սեղմում են մեզ անգաբար:

Այս մի հայացք է, որ սակայն որոշ չափի մեջ է պահելու, որպէսզի չկորցնի իր արժեքը: Հասարակական խնդիրներում հայացքները մնան են թելի, որ շատ ձգելու չէ:

Նախ նկատենք անցողակի, որ առավելապես մեր դրացիներն են, որ սիրում են կրկնել այս միտքը, անխիտ են համարելով հայերիս բողոքը Եվրոպա՝ ընդդէմ տաճկական բռնության:

Սակայն, զարմանալի է, որ նույն վրացի եւ թյուրք հարեւանները խոհեմության դասերը ավելորդ համարեցին իրենց համար Ռուսիայի նկատմամբ եւ առաջին առիթով չվարանեցին Եվրոպա վազելու եւ իրենց հարցը օտար անիվների կապելու:

Թուրքիային եւս վայել չէ նախատելու հայի արեւմտափրկությունը, ինքն իր գոյությունը պարտական լինելով Եվրոպայի զորավորներին: Կարովիցի դաշնագրից հետո (7) ահա երկու դար է, որ Օսմանյան պետությունը գլորվում է անկման սանդուղով եւ եթե ցայժմ չէ ջախջախվել եւ կործանվել, միմիայն շնորհիվ Եվրոպական հովանավոր բազկի: Ներելի չէ «հիվանդ մարդ»-ուն արգելել ուրիշներին դիմել այն բժիշկներին, որոնցից օգտվում է ինքը:

Պակաս չեն նաեւ մեզանում այսպես մտածողները: Սրանց թվին ավելացան վերջերս հայ համայնականները (բոլշեւիկները), որ խստիվ քարկոծում են այն գործիչներին եւ դատափետում, որոնք դիմում են Եվրոպական պետություններին: Հարկավ սրանց տեսակետը իր երանգն ունի, որով խորշելի են համարվում ոչ Եվրոպան ընդհանրապես, այլ իշխող դասակարգը եւ օգնություն են սպասում Եվրոպայի համայ-

Նիկողայոս Աղոնց, գործ՝ Ռոբերտ Կամոյանի, կտավ, յուղաներկ, 82x64.5, 2011թ.

նական աշխատավորությունից:

Այս էլ մի ուրիշ ինքնախաբեություն է, որ տանում է դեպի հուսախաբություն: Հայությունը հիմք չունի վարդեր սպասելու եւ այս կողմից, մասնավոր այն օրից, երբ տեսավ, որ կարմիր Ռուսիան ուրիշ արժանավոր դաշնակից չգտավ քան կարմիր սուլթանի գահի ժառանգները, որ ոտից ցզլուխ շաղախված են հայ ժողովրդյան արյունով եւ շատ հեռու են համայնավար մտայնությունից (8):

Անցնենք սակայն բուն խնդրին, հայի արեւմտափրկության առաքելությունները կարող են երբեմն արդար լինել, եթե անգամ արտահայտված լինեն անարդար բերաններով:

◆ ◆ ◆

Հայության արեւմտահայաց հակումները քաղաքակրթական երեւոյթ են ամենից առաջ եւ նրանից ծնած է քաղաքականը: Նա հայ պատմության խթան է, որի դեմ դժվար է աքացել:

Հայաստանը երեսը դարձրեց դեպի արեւմուտք այն օրից, երբ քրիստոնեացավ: Պարսիկ ազգայնությունը նոր թափ առավ Սասանյան հարստության համբարձումով, նա տապալեց պարթեւ տիրապետությունը (9), կենդանացրեց եւ պետական կրոն հռչակեց զրվանականությունը եւ նրա շնչով սրբագործեց մեծ աշխարհակալ ձգտումներ (10):

Ձուլման եւ կորստյան վտանգը կախված էր Հայաստանի վրա: Ուրիշ հնար չկար փրկության, քան ապավինել քրիստոնեության: Ահա մի մեծ խրամատ, որ գալիս էր խզելու հայերի դարավոր կապը արեւելյան ցեղակիցների հետ եւ թեթելու նրանց դեպի Արեւմուտք: Սիրո խնդիր չէր կնալ այս թեքումը, այլ սեփական գոյությունը պահպանելու հրամայական պահանջ: Այս է հայոց դարձի պատմական խորհուրդը, այստեղ է երկու ամուլների՝ Տրդատի եւ Գրիգորի պատմական լուսապսակը:

Կրոնը թեքեց եւ մեր քաղաքականության սլաքը: Եթե գաղափարները իրոք դեր ունեն պատմության մեջ, ամենագործող դերը զիջանելու է կրոնական ըմբռնումներին գոնե պատմության հին շրջաններում: Եկեղեցու նշանակությունը գուցե քիչ չա-

փազանցրած է նախարարական շրջանի նկատմամբ, բայց արեւմտափրկության խնդրում նրա կշիռը անուրանալի է:

Դեռ կենդանի էին վերջին Արշակունիները, երբ երկրի առաջնորդ ուժերը զգալով մոտավոր վտանգը մտախոգ էին ապագա քաղաքական վարվելակերպի մասին, խորհուրդ արին եւ եկան այն եզրակացության, թե «արժան է գէթ գմի որ թիկունս առնել եւ խորհեցան խորհուրդ եւ կանեցան թիկունս առնել զարքայն յունաց» (11):

Այնուհետեւ հաճախ տեղի ունեցան նման խորհուրդներ, ընդհանուր տրամադրությունը քրիստոնյա Արեւմուտքի կողմն էր:

Մի բան կարող էր փոխել հայ քաղաքական կողմնացույցը՝ քրիստոնեության տարածումը Պարսկաստանում: Արդարեւ, Ձրադաշտի (12) ուսմունքը ի վիճակի չէր մրցելու Ավետարանի հետ եւ կամաց-կամաց տեղի էր տալիս նրա ծայրին: Տիգրանի եկեղեցին արդեն գրավել էր գրեթե բոլոր կարեւոր կենտրոնները իրանական Արեւելքում (13): Խոսրովների արքունիքն (14) անգամ ազատ չէր մնացել նրա ազդեցությունից: Քրիստոնեությունը հավանորեն պիտի հաղթանակեր, եթե մի նոր հանգամանք՝ արաբական արշավանքը (15), չհեղափոխեր, տակն ու վրա անելով ամբողջ Արեւելքը:

Իսկանը շեղեց պատմության դեկը: Նա հնձեց Իրանում այն սերները, որ ցանել էր քրիստոնեությունը եւ մի զորեղ խտրոց (=անջրպետ - Պ.Հ.) եղավ արեւելքի եւ արեւմուտքի մեջ: Հայերը իրենց թույլ դրացիներով մնացին կղզիացած մահմեդականության մեջ, երեսները հառած դարձյալ արեւմուտքին:

Արեւմուտքն էր տվել հայերին գիր եւ գրականություն եւ ստեղծել հոծ մտավորություն ազգային ինքնագիտակցությամբ: Նրա համակրությունը փարում էր քրիստոնեական լուսավորության կենտրոնին, հրաշափառ Բյուզանդիոնին: Եկեղեցականությունն էր այս հոսանքի ոգին իր երբեմնական տատանումներով հանդերձ:

Հայ նախարարական դասը, կապված Արեւելքին արտոնություններով, սովորություններով եւ ընդհանրապես հասարակական հիմքերով, տարված չէր Արեւմուտքով եւ մի տեսակ հակակշիռ էր եկեղեցական տրամադրության: Սակայն նոր տիրապետները, ոչնչացնելով հայ

ազատանին, թուլացրին նրա կազմը եւ ազդեցությունը, նպաստելով այդ կերպ հակաարաքական հոսանքի զորացման: Եկեղեցական մտավորությունը որքան եւ խրոշեր (=խրոսեր – Պ.Յ.) Արեւմուտքի դավանաբանական բռնություններից, չէր կարող վարանել քրիստոնյա եւ մուսուլման հովանավորության ընտրության մեջ: «Նարդախ» Բյուզանդիոնը գերադասելի էր «անօրեն» արաբից: Երբ Արեւմտյան կայսրությունն ընկավ (16) եւ Ս. Սոփիայի խաչը տեղի տվավ մահիկին, հայի համար Արեւմուտքը հեռացավ Վուսիորից Դոնեմսի ասիերը, որպեսզի վերջը այնտեղից անցնե Նեայի սառն ջրերը (17):

Այսպես, որքան մոտեցավ մեզ մոնղոլ-թաթար-թյուրք թափառաշրջիկներին Արեւելքը, այնքան հեռացավ մեզմից Արեւմուտքը, քարշելով իր հետ մեր բաղձանքն ու ակնկալությունները:

Ծանր մթնոլորտ: Հայ երկիրն իր զավակների համար բանտ եւ գերեզման: Ավերիչ հրոսակների անվերջ կարավաններ: «Սմբակը երկվարաց մաշեցին զբլուրս եւ զլերինս մեր» (18), - աղաղակում է հայի հուսահատ ծայրը հեռավոր դարերի խորքից: «Յանտառաբոյժ խոզից եւ յանցաւորաց ճանապարհի կոխեցաք իբրեւ զկան զռեփս եւ ի զլուխս մեր կուտեցան քարինք», - հառաչում է մյուսը՝ տասներորդ դարից, ալեւոր Հովհաննէս կաթողիկոսը եւ պատմագիրը (19), առանց երազելու, որ պիտի գան ժամանակներ, երբ իր զավակները՝ իսկական խոզերի եւ ավազակների ճիւղաններուն, երջանկության դար պիտի համարեն՝ նրա կրած տառապանքի օրերը:

Արեւելքն այն օրեն, երբ մուսուլմանացավ, կորցրեց իր պատմական եւ քաղաքական հրապույրն ու հռչակը: Հային վիճակվեց ստրկության շղթան, խաչն ուսին եւ տրտուները բերանին: Ելնել խավարամած արգելանոցից լույս աշխարհ, թոթափել խեղդող անուրը՝ (= լուծ - Պ.Յ.) (20) մարդու բնական ձգտումն է եւ առաջադիմության խթանը: Քաղաքական ասպարեզում եւս տենչանքը, երբ հագուրդ չի ստանում, ավելի սաստկանում է: Արդար պահանջը բախելով ծախողանքի չի թուլանում բնավ, այլ լարվում է եւ ստանում կրոնական հավատի հաստատություն: Բաղձանքն ու երազները՝ կռթմած արդարության, դառնում են անդրդվելի հավատ:

Հայ դատը հայի համար հավատ է, անընկճելի հավատ: Ողբի եւ հեծեծանքի մեջ եւ նրանց հետ պահվել է եւ մեզ ավանդվել մի անշեջ հույս, որ վերջապես արդարության դռները պիտի բացվեն եւ հայ հայրենիքի վրա:

Հույսը վատաբախտի համար կրկնակի ուժ է, մեզ համար այն հսկայական կանթեղը, որ տեսնում էին երագուն հայրերը՝ երկնքից կախ հայրենի բարձունքների վրա:

Այդ կանթեղից հրաժարվել չենք կարող: Ազգերը մեռնում-անհետանում են այն օրից, երբ կորցնում են զգացումը արդարի եւ հավատը նրա հաղթանակի: Մարդկությունը ընթանում է դեպի մարդկայնություն: Եվրոպական մարդկայնությունը չփոթելու չէ անցավոր քաղաքագետների բարոյական կամ մտավոր շեշտվածքի հետ: Հայի դատը ծանրանում է ընդհանրության խղճի վրա որպես չթափված պատվամուրհակ:

Ժամանակով կար մի սուրբ ծերունի, որ ուզում էր բարձրանալ Արարատի գլուխը, կարոտելով Նոյան տապանին: Դժվար էր ծերունուն կտրել անցնել այդ ամենի կոթողի մեջքը, հասնել ամպերի մեջ թաղված գազաթին: Չկարողացավ: Բայց երկինքը զնահատեց նրա կարոտակեզ վերելքը, եւ հրեշտակը բերեց անձկալի նշխարը (21):

Հայությունը մնան է այս երազագետ ծերունուն եւ հույս ունի, որ անվկանդ (= անվեհեր - Պ.Յ.) մի օր պիտի հասնի իր ձգտած նշխարին՝ իր սրբազան իրավունքների վերականգնման: Ռ՝վ կարող է նախատել մեզ այս հույսի համար:

Հայությունը իրավունք ունի հավատալու նաեւ հրեշտակային միջամտության եւ օգնության: Ռ՝վ կարող է բամախրել այս հավատը:

Հավատ առ մարդկություն մի գաղափարական լար է գործունեության, ձգված անցյալի եւ ապագայի վրա: Նրանից հրաժարվելու պետք չկա եւ ոչ կարելիություն: Նա չէ մեր դժբախտության

պատճառը:

Արտաքին ակնկալությունները կազմում են կշռի մի թաթը եւ արժեք ունեն միայն այն դեպքում, երբ համապատասխան ծանրություն կա մյուս թաթում-պատշաճավոր ներքին գործունեություն, սեփական ճիգերի դաշնակավոր լարում:

Երկու ուղի կա գործունեության, երկու պիստեն: Մեկ, երբ նպատակը դառնում է մի տեսակ փարոս, մի աստղ հեռու հորիզոնում: Մարդ տեսնում է լույսը եւ գլխավոր վագում է դեպի նա, առանց նայելու ոտքերի տակ, ուշ չդնելով, որ կարող են անհաղթել լեռներ, անանց ձորեր, անգամ ծովեր լինել ճանապարհին եւ չթողնել մոտենալ փարոսին:

Մյուս ուղին: Ձգույշ եւ զգաստ՝ մարդ առնում է իր հետ մի ճրագ, մի լամպար եւ ուղղում է իր քայլերը նրա լույսով, ճանապարհ է հարթում, փշերը քաղելով, քարերը հեռացնելով, եթե անանց արգելք կա, պատ է տալիս, եթե ծով է հանդիպում, նավակ է նստում եւ այսպես գուցե համարաբայլ, գուցե խեցեթկ (= անհարթ - Պ.Յ.) պտույտներով, բայց անվրեպ մոտենում է նպատակակետ փարոսին: Հայ գործիչները հետեւեցին առաջին ուղիին, նետվեցին առաջ, որպես փութկոտ այծյամ, միտ չդնելով, որ ճանապարհը որդայթալի էր եւ բռնված չար որսկաններով:

Եղել են երջանիկ ազգեր, որ, նույն ճանապարհը ընտրելով, հասել են իրենց նպատակին, կարելի է ասել, բախտի թելերի վրա: Մեզ համար նա օրհասական եղավ: Ի՞նչ էր պատճառը, որ ալեւոր ժողովուրդը, ինչպես հայը, կյանքի բոլոր դառնությունները ճաշակած, ընտրեց օրհասական ուղին:

Հայությունը որպես ազգ միաձուլվ գանգված չէ, եւ հասարակական տեսակետից միօրինակ չենք չէ: Հարկեր ունի՝ ռուսահայ, թրքահայ, գաղթահայ, տարբեր երանգներով: Թրքահայ ասածը եւս ցրիվ հասկացողություն է: Այլ է Վան եւ Մուշ, այլ՝ Պոլիս եւ Ջմյուռնիա: Ողբերգությունը սկսվում է այն օրեն, երբ հայ վիլայեթների համար քաղաքական ծրագիրներ են մշակում այսպես ասած դրեցի հայերը (22):

Ազատագրական կոչը դրեցի իր հոլացումով եւ գործադրությամբ (23): Շշմարիտ դարձան էր, եթե կուզեք, որոշ հիվանդության դեմ ընդհանրապես, բայց ոչ նկատառյալ հիվանդի համար: Գաղափարը մնան է բույսի եւ ծաղկում է իրենց հողում: Եթե ազատագրության ծառը ներածո չլինեք, այլ տեղական տունկ, տեղի սերմերից ծլած, Հայաստանը սպանդանոց չէր դառնա այնպիսի տկարությամբ:

Պատերազմի ժամանակ բացվեցին մեր երկրի դռները եւ տեսան, ով չէր տեսել, հողն ու ժողովուրդը: Հուսահատական տեսարան էր: Ծանր էր հաշտվել իրականության հետ, ծանր էր մտածել, որ սերունդների երազը փարած է եղել այս ուրվականներին, որ շատ հեռու էին քաղաքական ատաղձ լինելու ունակությունից: Վիա՝ խեղճ քահանան, վարժապետը, գյուղի ռեսը եւ համայն ժողովուրդը ցնցոտիների մեջ մարմնով եւ մտքով: Ոչ, այս փշաստանում վարդեր չէին կարող բուսնել:

Քաղաքական շարժումը բնական ծագումով ենթադրում է նյութական եւ հոգեկան հայտնի մակարդակ: Անտարակույս շարժման ծրագրողները ունեին պահանջած մակարդակը, բայց նույնչափ անտարակույս է, որ այն ժողովուրդը եւ հողը, որի համար ծրագրված էր, չունեին նույն պատրաստականությունը:

Այսպիսի պայմաններում մարտական բողոքը կարող էր տալ վաղազույն դեպքում առանձնակի եւ դիպվածական պայթուցներ, բայց ոչ երբեք ընդհանուր ժայթքում, գիտակցական եւ կազմ խոյանք:

Կան գլուխներ, որ մտածում են, եւ լեզուներ, որ ասում են, թե հայ ժողովուրդը ընտրեց ըմբոստ ուղին հենց այն պատճառով, որ չէր կարող նվիրվել խաղաղ աշխատանքի: Արկածավոր միտք է: Նա, որ չէ կարող որեւէ պատճառով մի համեստ խրճիթ չինել, հասկանալի է, որ նրա ուժերից վեր է ձեռնարկել քաղաքական մեծ շենքի:

Վաղաժամ էին եւ ճնշակների դողանքը, եւ Դրոշակների ծածանումը (24): Չեմ կարծում, որ այս հասարակ ճշմարտությունը հայտնի չլիներ նրանց ղեկավարներին: Բայց եւ այնպես ուխտն արված էր: Ինչո՞ւ:

Որովհետեւ ուղեցույց էին ընտրել հեռավոր փարոսը, որի լույսը այնքան թովիչ էր, օր առաջ ուզում էին փարել նրան, համոզված, որ դժվար չէր փարել... բավական էր աղաղակել դարավոր բանտերից, շարժել անարգ շղթաները եւ օգնության կիսանեմեզ ժամանակակից մարդկությունը... Հագարավոր թարմ ուժեր, գործուն ձեռքեր գնացին նրանց ետեւից, գրկեցին արյունոտ ուղին եւ մարտիրոսացան: Արտաքին ակնկալությունները հիմնովին չկշռադատած, շտապեցինք նետվել մրդկահույզ ծովը, բացիքք առագաստները մեր թեթեւ նավակի մի այնպիսի ժամանակ, երբ ոռնում էին չարաշուք հողմեր:

Ուրիշ հմար չկար, ասում են նրանք, որոնք կարծում են, որ պատմությունը մի բռնակալ է, որ հարկադրում է բոլորին անցնել ընդ նեղ դուռն: Եթե կյանքը ճակատագրական պատգամներ ունենար, ապա ավելորդ էր անհատների եւ խմբերի ճիգերը, կուսակցական շփումներն ու մրցումները՝ քարշելու հասարակությունը այս կամ այն ուղիով:

Ոչ, կյանքը կարծածից ավելի ազատամիտ է, որովհետեւ նա ամենից առաջ գիտակցություն է, որի էական տարրն է ընտրողությունը: Ընտրել այն, ինչ որ թեւադրում են իր շահերը՝ բանական էակի իրավունքն է: Առտասահմանյան հայության եւ կամ նրա առաջնորդ մտավորության հարազատ էր այսպես կոչված հեղափոխական մտայնությունը, որպես ծնունդ իր միջավայրի եւ կյանքի ազատ պայմանների: Այլ էր տեղակի հայի հոգեբանությունը, որի վրա ծանրանում էր կորացած մեջքի, կաշկանդված մտքի կարեւոր ապրումները: Նրա աչքը հեռուն չէր կտրում: Խավարի մեջ նստած ժողովուրդը լույս էր ուզում, ոչ մութ հորիզոններում փայլփլող փարոս, այլ ապահով ջահ, որ լուսավորեր նրա առտնին քայլերը անվտանգ շափղղներով:

Այս պետքն ու պահանջը ունեցան իրենց մատակարարները, պատրաստ լինել ցանկացած ջահակիրները: Ուրանալ նրանց արժեքը, անարդարություն կլինեք, թեւ նրանց ծայրը անլուր մնաց ընդհանուր աղմուկի մեջ:

Տասներու թ դարի վերջերն էր, երբ հնչեց անդրանիկ հեղափոխության դողանքը հեռավոր Հնդկաստանից (25): Սիմեոն կաթողիկոսը, որ սրաթեւ աչքով տեսնում էր հեռուները, չկարանց թրքով անիծել, հանդիմանել, ըմբոստ կոչի հեղինակին, համարելով նրա ծրագիրները չափազանց վտանգավոր հայ ժողովրդի համար (26): Խոսողը էքմիածնի գահակալն էր, եւ նրա բերանով խոսում էր հայ եկեղեցին՝ հայ ժողովրդի ուխտայն մայրը այն սեւ օրերին, երբ նա որբ, անհայր, թողնված էր իր բախտին: Հիյալի, թե որքան խակ պտուղ էր Հնդկաստանի հայի, դարաբաղի Մովսեսի հոլացումը, երեւում է նրանից, որ ամբողջ դար էր հարկավոր, որ հասունանար՝ հետեւորդներ գտնելու XIX դարի վերջին: Թողնեք, սակայն, հինը: Մեր նպատակը չէ պատմական հաշվետվության: Խոհերիս նյութը այն շրջանն է, որի պատասխանատվությունը ընկնում է ընթացիկ սերունդի, մեզ բոլորիս վրա: Ինչ ներելի էր նախքան Բերլինի վեհաժողովը, թերեւս, աններելի էր նրանից հետո: Այդ ժողովը փորձության հնոց էր հայ հասարակական մտքի համար: Հայ գործը փեղկվեց, ընտրելով տարբեր ուղիներ, փոթորկի եւ աշխատանքի ուղիներ:

Երկու հայ վարդապետների (27) ձեռնարկները Վան եւ Մուշ, վեհաժողովից առաջ եւ հետո, հայտնի են իրենց բացառիկ վեհությամբ եւ անձնվիրությամբ: Նրանցից առաջ, տակավին վաթսուհակա թվականներին ակնեցի մի խումբ երիտասարդներ որոճում էին ավելի լայն ծրագիրներ: Նրանց գլուխն էր Միսաք Թիմուրյան, անունը՝ համեստ, գաղափարը՝ մեծ եւ այսօր գոնե արժանի երախտագետ հիշողության:

Միսաք Թիմուրյանը հասարակագիտական հայացքով գաղափարակից էր ռուսահայ Միքայել Նալբանդյանին: Այն, ինչ որ քարոզում էր վերջինս իր «Երկրագործությունը որպես ուղիղ ճանապարհ» գրքուկով (28), մոտ էր Թիմուրյանի սրտին:

Հավաքաբար գործելու նպատակով Թիմուրյանը հիմնեց Ակունք մի ընկերություն «Նահապետական» անունով: Ի՞նչ էր նրա միտքը եւ հասարակական ծրագիրը:

Այս առթիվ նա հրատարակեց մի տետր, ուր պարզում է իր հայացքը անպաճույճ հստակությամբ եւ պարզությամբ:

Թիմուրյան ակնեցի էր, բայց նրա երազները գետի (29) այն կողմն էին: Ակնում «բավական հող չգտնուելուն համար» նա առաջարկում էր հող գնել Մուշ եւ հիմնել մի նոր գյուղ, անունը Նոր Հայ, որ նմուշ ծառայե մնա շինարարության: «Քանի մը տուն այս կողմի խեղճերեն տանելով եւ քանի մը տուն հայագգի մշակներ ի գիւղ բերել բնակեցնելու, մեր դրամը եւ քաղաքականութիւնը անոնց աշխատութեանը խառնելով, բնական ընթացքով մեր աստի կենաց պիտոյքը հոգալով եւ բարոյականութեամբ ալ մեր հոգւոյն պէտքերը պատրաստելով, տանելով հետերմիս մաքրակենցաղ քահանայ մը եւ աստուածային երկիւղով զարգացած, իմաստուն վարժապետ մը... աւելորդ սեպելով անօգուտ ուսումները, որ մեր ընթացքին եւ պարզ վարուցը չեն վերաբերիր» (30):

Հեղինակը շարունակելով իր միտքը, գտնում է, որ առօրյա կյանքում պետք է բավականանալ նրանով, ինչ որ տալիս է մեր երկիրը. «բաւական են բոլո՛ւ եւ բամպակ զգեստները», «հերիք մեր աշխատանքով մեր հողէն ելած բերքերը՝ ոչխարին կաթը, մեղուին մեղրը, ցորենին պարզ հացը, ծառի պտուղները, ծովի ձուկը եւ օդին թռչունները...»: Այս բոլորը բավական համարենք եւ «յօտարութիւն չգնանք»:

«Գիւղական գործերը», Թիմուրյանի ծրագրով, պիտի վարե տեսչական ժողովը չորս հոգուց բաղկացած եւ այնպես պիտի կառավարե ժողովուրդը, «որ ոչ վճի պատճառ ըլլայ եւ ոչ տարածայնութեան...»: «Արքունական տուրքերը առանց ուշացնելու վճարել... Ասով իրենց հաւատարմութիւնը տէրութեան իբրեւ մշտական ճրագ մը փայլեցնեն եւ դրացի գիւղերուն հետ ալ իմաստութեամբ եւ սիրով վարուելու միջոցներ ձեռք բերելու ենք, որպէս զի երբ դուրսէն անձանօթ թշնամի մը պատահելու ըլլայ, ստիպուին դրացի գիւղացւոց ալ պաշտպանելու գներ գիւղերը: Կը պարտաւորինք նաեւ դրացի գիւղացւոց մարդասիրութեամբ խնամք տանել, եւ անոնց մտաւորական եւ նիւթական պիտոյքներ ընծայել: Ասանկ կացութեամբ թշնամի բնաւ չենք ունենար եւ մէկը մեզի հակառակ չի կենար» (31):

Որքան պարզ եւ վեհ է Նորհայը իր ձգտումներով եւ որքան մնան է հին հային: Խորիմաստ միտք, շրջանկատ անտօնություն: Հող եւ ջուր, վարժապետ, քահանա, հաշտ կյանք, պետական հավատարմություն, համերաշխ դրացիություն՝ հայության ծանոթ, հարազատ խոսեր են, քաղած հայ լեռներից եւ դաշտերից: Այս ծրագիրը թելադրանք է հայ պատմական եւ այժմեական կյանքի: Մերձավոր նպատակը՝ պատմեշ դնել պանդխտության շարժման դեմ, որ արդեն սկսել էր ծայրը եւ ամենակորստաբեր երեւույթն էր:

Թիմուրյանը չբավականացավ խոսքով, գործի մտավ: Մուշի դաշտում, Ս. Կարապետից ոչ հեռու Շկավդիան գյուղը գնեց հայրուր ոսկով (32): Ընկերները վատամարդ՝ լքեցին նրան: Ինքը մենակ տեղափոխվեց Ակնից Մուշ... բայց իբրեւ գաղափարակիր մենակ չէր:

Մի քանի տարուց հետո նույն շավդի վրա ենք գտնում Գ. Սրվանձտյանցին: Հայրիկի աշակերտը խոսում է Բերլինի հուսախաբությունից հետո: «Փափաքելի է որ մեր դրամատերները իրենց ուշը դարձնեն Հայաստանի մեջ հողեր գնելու... մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենային տեղական կառավարիչներուն, թուրք եւ քիւրդ պետուն վրայ իբրեւ օրէնագետ եւ քաղաքագետ անձինք... Թող չսարսափին այնչափ Հայաստանէն հասած չարիքներէն, միթէ պակաս են նոյն իսկ Եւրոպիոյ եւ մայրաքաղաքիս մէջ աւելի չարաչար չարիք...

Հայաստանի ամենամեծ չարիքը իւր կարող որդոց հեռի մնալն է եւ զանի աղքատ եւ անպաշտպան ձգելը: Պէտք է հողեր գնել, պէտք է տեղ տեղ փոքրիկ պանք հաստատել, որոնք գոնէ հայը պանդխտութեան դիմելէ ետ կը կեցնեն, պէտք է օրենսգետներ եւ բժիշկներ երթան հոն, այս երկու դասուն ալ մեծ ասպարէզ կայ Հայաստանի մէջ, որոնցմով կը պաշտպանուին գոյից եւ կենաց գոհեր: Հայաստանի մէջն է բուն

Մեծ եղեռնի փարեկիցին

Էջ 15 հայկական խնդիրն, եւ մեք Պերլիմի մէջ կորոնենք զայն...» (33):

Բերլիմի սառն ջուրը սթափեցրել էր շատերին: Քաղաքական տրտունջները դրական արդյունք չտվին, եւ պատճառ եղան մեծ չարիքի, գաղթականության զորեղացման: «Ողբալ, անիծել եւ գաղթելու նպատակ ունենալ, այս է գաւառացւոց վիճակը, շարունակում է նույն Սրվանձոտյանցը: Երբ սուլթանական կոմիսարները աշխատում էին խաղաղացնելու ժողովրդյան հուզված ալիքները, «օտար պետութեանց մարդիկներն կային, որ կը մնային կամ կը շրջէին միշտ յուզելու եւ խռովելու հայ ժողովուրդը ընդդէմ հայութեան»: Դժգոհ ցոյց տալու «Հայն ընդդէմ տիրող կառավարութեան, բողոքել եւ կռուել տալ հայն ընդդէմ թիւրք եւ քուրդ բնակակցութեան, եւ դժբախտաբար մեր զանազան դասերն ալ շատերը անգիտօրէն կը գտնուէին՝ ջանքեր եւ ցոյցեր նկրելու այդ օտարին շահ առիթող եւ մեզ կործանունն բերող մքեմայութեանց, անշուշտ խաբուած էին ոչինչ բաներով կամ սուտ խոստմամբ...»

Ոչ, եղբարք, - հառաչում է հուսահատ հայրենասերը, - այս չէր մեր ընելիքը, այդ ճանապարհը դէպի բաղձալին չէր հաներ: Այդ կեղծ բարերարները ոչ հայուն հօրեղբայրն էին եւ ոչ հայուն քեռին, այլ աւելի ճարպիկ որսորդներ եւ մագործներ, որ զմեզ էրէ վայրի, պատրաստ ոչխարներու եւ պարարակ կովերու տեղ դնելով, մեր փարախէն կուզէին խրտցնել, հեռացնել ու իրենց ձեռքը ձգելով ի սպանդ մատուցանել...» (34)

Ուշադիր լինինք ակնածորեն այս խոսքերին: Մարգարեական շունչ կա նրանց մեջ: Սրվանձոտյանցը շարել է այս գոհարները այն ժամանակ, երբ տակավին հեղափոխական շարժում չկար: Հայրենասիրությունը ճշմարիտ հայրենասիրության հատուկ զգայարաններ ունի եւ զգում, տեսնում է առաջինաց ունակությամբ այն խնորունները, որ սպառնում են փոթորիկներ տնել: Գ. Սրվանձոտյանցի խրատները սուր փշերի նման ծակում են այսօր մեր մերկացած հոգիները...

Արդ այս երկու պանծալի օրինակները ցոյց են տալիս, որ մեր առաջ բաց էր մի ուրիշ ուղի, ուրիշ գործելակերպ, որ աչքաթող արինք, այն՝ մեր հայրենի ավանդական ուղին էր, մեր անցյալից բխած եւ համապատասխան մերկա իրերի դրության: Հիշածս երկու անձները, թողնենք ուրիշներին, նրանց գաղափարակից, առաջարկում էին մեզ նախնի ճրագը, որպէս ուղեցույց, այն ճրագը, որ պահել է եւ կպահեր, մեզ հայրենի անդաստանի ակոսների մեջ, կառաջնորդեր քաշել կյանքի ծանր լուծը, նման այն երկայնամիտ եզին, որ անուրը վզին ձգում է խոփը անմոռնչ, պահելով իր ներսը կանաչ մարգագետնի կարոտը, ձգում է, որոճալով, ո՛վ գիտե, որպիսի խորհրդավոր մտորմունքներ, իրեն միայն հայտնի, եւ պատրաստ ժայթքելու իր ներքին թափից եւ դիպող ժամին...

Այսօր մենք մենակ ենք մեր դիակների հետ: Սգավոր ենք, Մեծ եղեռնը մեր պարանոցին, մեղապարտ ենք բոլորս, ամեն ոք իր չափով, որը՝ գործով, որը՝ անգործությամբ: Այս գիտակցության վրա պիտի հիմնենք նոր գործունեությունը:

Այս հավետ սեւ օրին մոռանալու չենք, որ կյանքը դրած եւ սերտած օրերներ չունի, այլ քմահաճորեն թավալում է անկնկալ ալիքներ, երբ, ուր եւ որպէս ուզում է: Վա՛յ մեզ, եթե նորեն համառության մեխը զարկած մեր ճակատին, կուզենք սանձել գոռ ալիքները այս կամ այն վարդապետության, որեւէ տեսության, երասանակով:

Պետք չկա հրաժարվելու բարձրափայլ փարոսից, բայց թող նա նստի մեր խորաթափանց աչերի մեջ եւ ոչ անհայտ հորիզոններում: Գրկենք մանավանդ կյանքի աղոտ ճրագը, զույգ բազուկներով, եւ ընթանալու համրաբայլ, առանց բռնազբո-

սելու մեր ուղին, լուռ, առանց աղմկարար փող ու թմբուկի: Աղաղակը անախորժ է սգավորին: Լռենք, կա վսեմ լռություն, որի աղաղակները լսելի են ամենուրեք, եւ կան աղաղակներ, որ կորչում են ընդհանուր լռության մեջ:

Ծանոթագրություն

Ինքնագիրը հայտնի չէ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք» ամսագրի 1928 թվականի հունիսի համարում (N8 (68), էջ 68-76): Այնուհետեւ վերահրատարակվել է 1965 թվականին Բեյրութի «Սփյուռք» շաբաթաթերթում (N է, 27, 14 հուլիսի, էջ 1-5, N է, 28, 21 հուլիսի, էջ 4, 8): Հատվածաբար տպագրել ենք մենք «Երեւանի համալսարան» շաբաթաթերթում (N17, 28 ապրիլի 1990, էջ 3): Հոդվածը գրվել է 1928 թվականին Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի խմբագրության հատուկ պատվերով: Սակայն, ինչպես ցուցում է խմբագրության ծանոթագրությունը «Հոդվածը, որ գրված է ԱՊՐԻԼԻ թվին համար, չիասսվ ժամանակին» (էջ 68): Այս պատճառով է, որ հոդվածը լույս է տեսել ամսագրի հունիսի համարում, որտեղից եւ արտատպվում է այժմ:

1. «Մնաց միայն մի աղոտ ճրագ»-նկատի ունի խորհրդային Հայաստանի պետականության գոյությունը:

2. «Լքյալ գույքերը»-Հայկական ցեղասպանության պատմության մակերեսորեն լուսաբանված էջերից է լքյալ գույքերի հարցը: Այնուհանդերձ ուշադրության են արժանի Հ. Ղազարյանի «Հայոց լքյալ գույքերու եւ կալվածներու թալանը թուրքերու կողմէ» (տե՛ս «Հայրենիք» օրաթերթ, Բոստոն, 1964, 6-7հոկտեմբերի), Ե.Գ. ճռնազյանի «Հայոց լքյալ գույքերը» (տե՛ս «Ջանասեր», ամսագիր, Բեյրութ, 1968, N11-12) հոդվածները եւ Լեւոն Վարդանի «Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքյալ գույքերը» մենագրությունը (Բեյրութ, 1970):

3. «Շինարարության վկայարանը»-նկատի ունի ազգային-ռոմանտիկական այն պատիր հայեցակետը, որի համաձայն դրախտը տեղադրված է եղել Հայաստանում: Այդ տեսակետից հետաքրքրությունից զուրկ չէ Ղ. Ալիշանի «Հայոց աշխարհիկ» բանաստեղծության հետեւյալ տողերը՝

*Մեր փերն ի երկնուց ծայրեն
էրք իջալ*

*Երկրիս հիման բարն յԱյրարատ
դրալ...*

*Հոն չափեց սահմանն յոր
նախասփռեղծին*

*Ջեփրաբն ու գերաւիս բաժակ
դրալ դրախտին.*

*... Ի հայոց հողեն կազմեցալ Աղամ
Ջօղն հայոց Եփայն շրնեց*

բաղքսահաւ:

(**փես Ղ. Ալիշան, Երկեր, Երեւան, 1981, էջ 17):**

4. Սույն տողերը վերցված են Մ. Պեշիկթաշլյանի «Ծերը Վանայ» բանաստեղծությունը (տե՛ս Մ. Պեշիկթաշլյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երեւան, 1987, էջ 84-85):

5. «Անցյալ դարի բոլոր պատերազմների ընթացքին»-նկատի ունի 1804-1813, 1826-1828թթ. ռուս-պարսկական, 1806-1812, 1828-1829, 1853-1856, 1877-1878թթ. ռուս-թուրքական պատերազմները:

6. Սույն տողերը վերցված են Եղիշեի «Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին» երկասիրությունից (տե՛ս Եղիշե, Երեւան, 1957, էջ 180):

7. Կարլովիցի հաշտության պայմանագիրը կնքվել է 1699թ. հունվարի 26-ին մի կողմից Օսմանյան թուրքիայի, մյուս կողմից Ավստրիայի, Վենետիկի հանրապետության եւ Լեհաստանի միջեւ: Պայմանագրի նշանակությունը այն է, որ արձանագրեց ոչ միայն թուրքիայի պարտությունը, այլեւ նահանջը Եվրոպայից: Կարլովիցի հաշտության եւ նրա հետեւանքների մասին լավագույն ուսումնասիրությունը պատկա-

նում է Գ. Նորատունկյանին (տե՛ս G. Noradounghian, Recueil d'actes internationaux de l'empire Ottoman, t. 1, Paris, 1900):

8. Տվյալ դեպքում նկատի ունի քեմալականներին, որոնք, ինչպես հայտնի է, նախապես հանդես էին գալիս պոստկոմունիստական, բոլշեիկյան կեղծ լոզունգներով: Հանգամանք, որը համայնավար Ռուսաստանին ստիպեց ինքնախաբեությամբ մերժենալ քեմալական թուրքիային եւ նրան վաճառել հայ ժողովրդի ազգային շահերը:

9. Պարթեւաց Արշակունիների պետությունը Սասանյանները տապալել են 226 թվականին:

10. Զրվանականությունը-գրադաշտական կրոնի տարբերակը: Ըստ առասպելաբանության՝ Զրվանից են ծնվել Ախուրամազդան եւ Աիրիմանը:

11. Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1883, էջ 206:

12. Զրադաշտ (Զարատուշթրա՝ մ.թ.ա. մոտ 630-553)-գրադաշտական կրոնի հիմնադիր, նախապես գործել եւ քարոզել է Պարսկաստանի արեւելյան նահանգներում: Ըստ կրոնական առասպելաբանության՝ Մեծ Մարգարե:

13. Տիգրանի եկեղեցին չափազանց կարեւոր դեր էր խաղում երկրի ներքադաքական կյանքում: Հանգամանք, որը հարուցում էր Սասանյանների խոր մտահոգությունն ու անհանդուրժողականությունը: Սրանով պետք է բացատրել Հազկերտ 2-րդից սկսված բուռն հալածանքները Պարսկաստանի եւ ընդհանրապես բովանդակ տերությանը քրիստոնեական եկեղեցիների նկատմամբ:

Հետաքրքիր է նշել, որ Ն. Ադոնցի բեյրության անձնական թողունում են գտնվում, ի շարս այլ մյուսերի «Քրիստոնյաների հալածանքները Սասանյան Պարսկաստանում V-VI դարերում» (ռուսերեն, 16 էջ) եւ «Ասորա-իրանական քրիստոնեական եկեղեցու աստիճանակարգությունը» (ռուսերեն, 20 էջ) անավարտ ուսումնասիրությունները (տե՛ս Ն. Ադոնցի ֆոնդ, Է/Ա-8 եւ Ժ/Ա-8):

14. «Խոսքովների արքունիքը»-այսինքն Սասանյանների արքունիքը, որտեղ հայտնի են հետեւյալ չորս խոսքովները՝ Խոսրով I Անուշիրվան (521-579), Խոսրով II Ավարվեզ (591-628), Խոսրով III (629-632), Ֆառուհզադ Խոսրով IV (631-632՝ երկրի ծայրամասերում):

15. Արաբական առաջին արշավանքները դեպի Պարսկաստան սկսվել են 635 թվականին: 637թ. Կադիսիայի ճակատամարտում հաղթելով պարսիկներին՝ արաբները գրավեցին Տիգրոնը, իսկ 641 թվականին Նեհավանդի ճակատամարտից հետո նրանք նվաճեցին բովանդակ Իրանը:

16. Նկատի ունի Բյուզանդական կայսրության անկումը (1453թ.): Թեեւ հայ ավանդական պատմագիտական միտքը Արեւմտյան կայսրություն աւելու փոխարեն օգտագործում էր «Կողմանք Յունաց» արտահայտությունը:

17. Ակնարկում է XVI-XVIII դարերում հայ ազատագրական մտքի դեգերումները Արեւմտյան Եվրոպայում եւ Ռուսաստանում:

18. «Սմբակք երիվարաց մաշեցին զբլուրս եւ զէրինս մեր»-խոսքերը պատկանում են XII դարի պատմագիր Մատթեոս Ուռնայեցուն:

19. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1996, էջ 360: Թվում է, թե Ն. Ադոնցը հենց Դրասխանակերտցուն հետեւելով է, որ նրան անվանում է պելուր: «Յառաջաբանում» պատմագիրը ցուցում է, թե ինքը «ցաւազին ծերութեան» առջեւ է կանգնած» (Անդ., էջ 8):

20. Բառացիորեն՝ լծասարքի օղակաձեւ մասը, որ անց են կացնում լծկանի վիզը (տե՛ս Է.Բ. Աղայան, Արդի հայերեն բացատրական բառարան, հատ. Ա, Երեւան, 1976, էջ 86):

21. Նկատի ունի Հակոբ Մծբնա հայրապետին (մոտ 270-347): Ասորի այս եկեղեցականը Հայաստանում զբաղվել է քրիստոնեական քարոզչությամբ, փորձել է բարձրանալ Արարատ լեռը: Հայոց եկեղեցին սրբացրել է նրան եւ դեկտեմբերի 12-18-ը զուգարդիպող շաբաթ օրը տոնում է նրա հիշատակը:

22. «Դրեցի հայեր» ասելով Ն. Ադոնցը նկատի ունի ընդհանրապես ռուսահայե-

րին եւ մասնավորապես գաղութահայերին՝ ի հակադրություն արեւմտահայերի:

23. Ն. Ադոնցի այս պնդումը տարակուսելի է, քանզի ազատագրական կոչը ոչ միայն «դրեցի» էր, այլեւ «ներսեցի», հենց ինքն է նկատել, որ կոչի հեղինակներն էին նաեւ ներսեցիներ Գ. Սրվանձոտյանցը, Ս. Խրիմյանը եւ շատուշատ ուրիշներ:

24. Ակնարկում է Ա.Դ. Հնչակյան եւ Հ.Հ. Դաշնակցություն կուսակցությունների գործունեությունը Արեւմտյան Հայաստանում: «Դրոշակը» Հ.Հ. Դաշնակցության կենտրոնական օրգանն էր, իսկ «Հնչակը»՝ Ս. Դ. Հնչակյան կուսակցության:

25. Նկատի ունի Շահամիր Շահամիրյանի գլխավորած հայ ազատագրական խմբակի գործունեությունը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում եւ այդ խմբակի գաղափարախոս Սովսեն Բադրամյանի հրապարակախոսական-հեղափոխական տրակտատը՝ «Նոր տետրակ որ կոչի յորդրակ» (Մադրաս, 1772, տե՛ս նաեւ երկրորդ հրատարակությունը՝ թարգմանեց եւ ծանոթագրեց Պ.Ս. Խաչատրյանը, Երեւան, 1991):

26. Սիմեոն Ա Երեւանցի (1710-1780) - Ամենայն Հայոց կաթողիկոս (1763 թվականից), պատմագիր, մանկավարժ: Սիմեոն կաթողիկոսի սույն նամակն առ Շ. Շահամիրյանին տե՛ս «Դիվան Հայոց պատմության», Գիրք Ը, մասն երկրորդ («Սիմեոն կաթողիկոսի հիշատակարանը»), հրատարակեց Գյուտ Աղանյանց, Թիֆլիս, 1908, էջ 576:

27. «Երկու հայ վարդապետներ»-նկատի ունի Սկրտիչ Խրիմյանին (1820-1907) եւ Գարեգին Սրվանձոտյանցին (1840-1892): Եվ Ս. Խրիմյանը եւ Գ. Սրվանձոտյանցը ծավալել են բուռն հայրենասիրական-ազատագրական գործունեություն: Լինելով վարագա եւ Մուշի Ս. Կարապետ վանքերի վանահայր, Տարոնի եւ Վասպուրականի հոգեւոր առաջնորդ, հրատարակելով «Արծվի Վասպուրականի» եւ «Արծվի Տարոսի» թերթերը, աջակցելով «Սեւ Խաչ» (Վան) եւ «Պաշտպան հայրենեաց» (Կարին) ազատագրական գաղտնի խմբակների ստեղծմանն ու գործունեությանը, Ս. Խրիմյանը դառնում է արեւմտահայ ազատագրական շարժման աչքի ընկնող գործիչներից, շարժման ղեկավարը: Գ. Սրվանձոտյանցը եղել է Ս. Խրիմյանի աշակերտն ու գաղափարակիցը, մասնակցել է Վանում գործող «Միություն ի փրկություն» եւ «Սեւ Խաչ» կազմակերպությունների հեղափոխական գործունեությանը:

28. «Երկրագործությունը որպէս ուղիղ ճանապարհ» հրապարակախոսական ակնարկը առաջին անգամ տպագրվել է 1862թ. Փարիզում: Սիմոն Մանիկյան կեղծանունով, այնուհետեւ տպագրվել է Ս. Նալբանդյանի երկերի երկհատորյակի 2-րդ հատորում (Ս. Պետերբուրգ, 1906), տե՛ս նաեւ վերջին հրատարակությունը (Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 4, Երեւան, 1983, էջ 34-99):

29. Բայց նրա երազները գետի այն կողմն էին, - նկատի ունի Եփրատից արեւելք՝ Մեծ Հայք:

30. Գ. Սրվանձոտյանցը Միսակ Թիմուրյանի հրատարակած աշխատությունից կատարել է ընդարձակ քաղվածներ, որից եւ մեջբերումներ է կատարել Ն. Ադոնցը (տե՛ս Գ. Սրվանձոտյանց, Թորոս աղբար. Հայաստանի ճամփորդ, մասն առաջին, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 262-263, տե՛ս նաեւ Գարեգին Սրվանձոտյանց, Երկեր, հատ. 2, Երեւան, 1982, էջ 286) :

31 Գ. Սրվանձոտյանց, Թորոս աղբար, էջ 266-267:

32. Իրականում գյուղը գնել է ոչ թե Ս. Թիմուրյանը, այլ Գ. Սրվանձոտյանցը: 1865թ. Ալմի «Նահապետական ընկերության» տրամադրած 100 ոսկի գումարով նա գնել է Մշո դաշտի անմարդաբնակ Շքավղիան գյուղը եւ հիմնադրել Նոր Հայ գյուղը (Անդ., էջ 268-269: Հմմտ. նաեւ Է.Ա. Կոստանյան, Գարեգին Սրվանձոտյանց, Երեւան, 1979, էջ 170):

33. Գ. Սրվանձոտյանց, Թորոս աղբար, էջ 270:

34. Գ. Սրվանձոտյանց, Թորոս աղբար, մասն երկրորդ, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 54, հմմտ. Գ. Սրվանձոտյանց, Երկեր, հատ. 2, էջ 330-331:

Լինել

ՀՐԱՆՏ ՍԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

Հաճախ է եղել, որ լսել եմ հայ մարդու բերանից. «Ձեր եղ եղեռնը...», «եղ Հայաստանը...», «Դուք...», եւ միշտ՝ «Ձեր եղ»։ Կամ նույնիսկ առանց «եղ»-ի՝ «Հայաստանը», որպես թե Հայաստանն իր մեջ չէ եւ ինքը Հայաստանում չէ - Հայաստանը հեռո՞ւ-հեռավոր մարդ մի տեղ է, բոլոր դեպքերում՝ իրենից դուրս եւ վերաբերում է թերեւս միայն թեզ՝ հայ իշխանավորիդ, հայ հոգեւորականիդ, հայ մտավորականիդ։ «Ձեր եղ եղեռնով գլուխ տարաք»։ «Ձեր եղ Հայաստանն էլ մի բան չի»։ «Մեր ես հայերն էլ...»։ Ահա մի քիչ մոտեցրեց իրեն՝ «մեր ես», բայց դարձյալ ինքը չէ - ինքը ողբերգական, զավեշտական, խելակորույս այս երեւոյթի կողքին կանգնած մեկն է։

Դրանք հաճախ եղել են «հովտաց միամիտ շուշաններ» որ ոչ մանում ու ոչ էլ բանում են» ազգային բարդույթի բեռան տակ, «Բայց կան գեղեցկորեն» եւ նրանց շնորհիվ

մենք կանք. երբեմն եղել են մի եզակի անգամ իրենց տված մարդու կյանքը ազգային մեր այս թնջուկից հեռացրածները, եւ երբեմն էլ՝ մարդիկ, որոնց թվացել է, թե հայ ու Հայաստան լինելը գործ է, որ իրենք քեզ-նից լավ կանեին՝ եթե տրվեր իրենց։

«Ձեր եղ դաշնակները»։ «Եղ ձեր կոմունիստները»։ «Հռոմի պապից ավելի ձեր եղ պապականությունը»։ «Ձեր եղ գետտոյական ինքնամեկուսացումը»։ «Եղ ձեր անառագաստ միջազգայնականությունը...»։

Իսկ միմյանց գորությունը եւ միմյանց էլ թուլությունն ենք, հպարտություն ենք միմյանց համար եւ խարան՝ միմյանց վրա։

Միմյանցից հրաժարվել - չկա, չենք կարող, չենք կարող ինքներս մեզ ժխտել։

Հայ լինելը դժվար է, բայց անհնարը հայ չլինելն է։

Տարբեր լեզուների ու դավանանքների մեջ՝ մենք հայեր ենք։ Եվ մեր բոլորիս ու յուրաքանչյուրիս համար մեր ինքնությունը բեռն էր լինելու, եթե չծանրանայինք միմյանց վրա, միմյանց համար բեռ չդառնայինք։ Այս այսպես եւ միայն այսպես է, բայց թաքուն հուսում ենք՝ թե այնքան էլ այդպես չէ, թե

կարող ենք միմյանցից թաքնվել, գողանալ՝ թաքուն, շնանալ՝ թաքուն, անարի լինել՝ թաքուն, յուրաքանչյուրիս ներսի շիտակին ու քաջին այդպես կալանած էլ սպանել մեր ներսում ու հուսալ՝ թե դա մեր բոլորից թաքուն եղավ։ Այնինչ մարմինս է վկայում, որ ինքը կողոպտված է, ականջներիս պարապն է ճշում, թե եղբայրս թիկունքիս կանգնած չէ։

Բայց այսօր ա՞յո օրն է, այսօր օրը չէ՞ մեր դժբախտ ճակատագիրն անհծելու։ Այսօր, եւ երեկ, եւ վաղը՝ միշտ այդ օրն է - լինելության ու մեր ճակատագիրը վերծանելու։

Մեր ճակատագիրը մեր ձեռքով մենք ենք դրոշմել, եւ հստակ ու անանց պոռթկում է մերոնցից, նրանց գիրը, ովքեր մարդու իրենց կոչման առջեւ ազնիվ են եղել, եւ անընթեռնելի ու չգո՞ մերոնցից նրանց գիրը, ովքեր եղել են ու չեն եղել, ովքեր այսօր իսկ կան ու չկան։

Եվ չտա Աստված, որ անարիներիս բացակայությունն այսօր՝ վաղը մեր ճակատագրերը վերծանելու համձնի ոչ յուրայինների. «Կար մի երկիր Հայաստան անուն։ Նրա որդիներն անարի էին եւ մանավանդ աշխատել չէին սիրում եւ անազնիվ

տության պես՝ մեր վարքն ու ցեղասպանության մեր քաղաքականությունը պետք է կառուցվեն նախ եւ միայն ազնվության հիմքի վրա, ազնվություն նախ եւ միայն խնդրո առարկայի հանդեպ, ազնվություն մի տեսակ ինքը իր մեջ, ինքը իր համար, - եւ այդ դեպքում ճեղքած կլինենք փարախը, հասկանալի կլինենք յուրաքանչյուրին ու բոլորին։ Մի քիչ խարդախում, մի փոքր անճշտություն, բազում անհայտներով այդ հավասարման մեջ որեւէ անհայտի բացթողում, եւ խնդիրը մեզ կպատժի, ինքը իրեն խնդիրը կպատժի։

Թուրքը, ոչ, չի ճանաչելու ցեղասպանությունը, չի ընդունելու՝ թե ինքը ցեղասպան է, նրա կոմունիստը չի ընդունել - նրա ազգայնականը չի ընդունելու, ես ամեն առավոտ ծանր չկամությամբ եմ կանգնում պահանջատիրոջ իմ օրվա դեմ - նա՝ նրա քաղաքագետը, պոետը, ուսանողը, դիվանագետը՝ ինչու էր իր համար հոգս դարձնելու իր մեծ ցեղի յուրաքանչյուր անդամին հիշեցնել թե սա մեղքի ու պարտքերի մեջ խրված է. թուրքը իր հողը չի բաժանելու, իր ամբողջը չի կոտորակելու։ Ուրեմն արժե՞ ջանք ու քրտինք թափել մի քարի վրա՝ որ չի ճաքելու եւ հակառակը՝ մեզ է ճաքեցնելու, բռնած գնալ ու գնալ մի բավիղով՝ որ ելքի նշան չի նշում։ Չարժե, բայց չենք կարող չգնալ, ջանք ու քրտինք չենք կարող չթափել։ Մի բան ստույգ կարող ենք - մտածել մեր երեխաների մասին եւ չխելագարվել, ասել է՝ մեզ չափի բերել, մեզ մեր չափին բերել, տեղավորել մեզ բանականության սահմաններում, Աստծո օրվա առջեւ ետ քաշել սեւ վարագույրը մեր երեխաների դեմից, ողբի ու տառապանքի պատ չկապել ողջ հանրության ու յուրաքանչյուր անհատի շուրջը, - միեւնոյն է, նրանք գլուխներն այդ պատին ծծելով չէ որ ապրում են, նրանք երգի ու օրհներգի իրենց օրվա մեջ ոխն ու ողբը մի համեստ անկյունում ծվարած են տեսնում։

Այսքանը ահա կարող ենք, եւ այսքանը քիչ չէ, բայց այսքանի առջեւ վրիպելը մերելի չէ, այնինչ վրիպում ենք, դարձյալ վրիպում ենք։

Խոսքն այստեղ թշնամուց կորզելիք մեր օգուտների մասին չէ եւ թշնամուն պատճառելիք մեր վնասների մասին չէ եւ ոչ անգամ դեպի արեւելք նրա երթը խոչընդոտելու մասին - մեր իսկ հանդեպ մեր պահվածքի մասին է խոսքը, ցեղովի խոսում ու գործում ենք հանուն ցեղասպանության ճանաչման, ցեղի մեծուփոքրով ծնկի ենք եկել մեր անթաղ մեռելների վրա եւ չենք տեսնում՝ որ հենց ցեղն ենք մսխում - ցեղի կարողությունն ու կենդանի շունչը, արդարությամբ ու աստծով խոկում եւ հատուցումն ու պահանջատիրություն ենք հուսում եւ չենք տեսնում՝ որ սպառվում է ինքը պահանջատերը։

Պետք է մտածելիք պահանջատիրոջ մասին եւ ոչ պահանջատիրության։ Պետք է սիրեինք այս Հայրենիքը, հոգայինք այսօրվա հոգսը։ Այլապես, հնարավոր է, վաղը պահանջատիրությունը բավարարվի՝ մեջտեղը պահանջատեր չլինի, մանավանդ որ այսպես մի անգամ արդեն եղել է, ձեզ երգնկայից Շուշի երկիր ենք տալիս, բայց ժողովուրդ չունեք։

էին իրենց գործերի առջեւ, եւ նրանք կերան իրենց հայրենիքը եւ այդպիսով իրենք իրենց կերան։

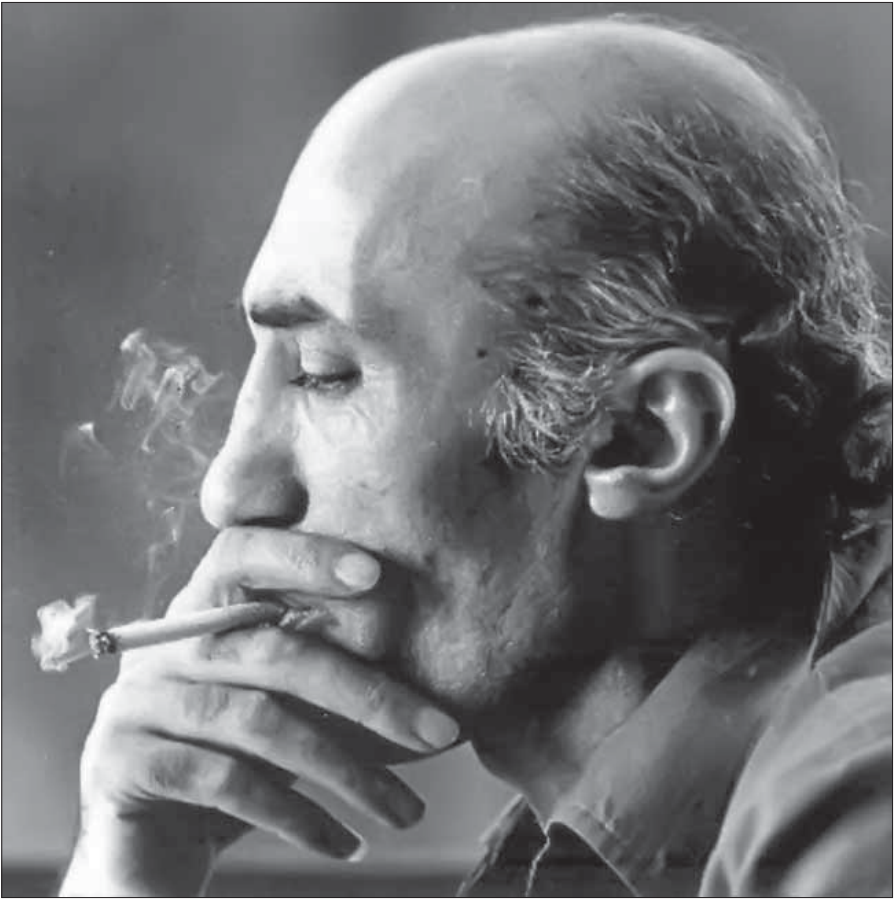
Մեր նման շատերի եւ շատերի գոյությունը մխիթարություն չէ մեզ համար, եւ նախանձը խնդիր է այս արեւի տակ բարձր ներկայությունը նրանց, ովքեր մեր վիճակում եղել են, բայց այսօր մարդու եւ մարդկայնության, ազգի եւ ազգության չափանիշ են. մենք կարող էինք այնքան մենք լինել, ինչքան որ նրանք են իրենք, մենք կարող ենք։

Սա հեշտ է, սա դժվար չէ, եթե դժվար չէ այս հողի վրա արյուն-քրտինք թափելը, խոսքի ու գործի այս աղբից հրապարակը մաքրելը, բանվորի-գինվորի-գործչի-գիտնականի-գրողի քո գործին չխարդավանելը։ Այլապես մարդկանց երկիրը նույնպես մեքենա է, չի կարողանում խաբվել։ Այլապես պահած ուրիշ անուն ունեն մահատակ քո ժողովրդի համար, քո հեռանալուն եմ սպասում։

Մեր պատմության ծանրությունը լիովի բավ է մեզանից ամենադիմացկունին անգամ տապալելու - ողջերս չծանրանա՞նք ողջերիս վրա, չծանրանա՞նք։

Հայացք

Պոեզիա

Ցեղասպանության ճանաչման մասին

Հատված

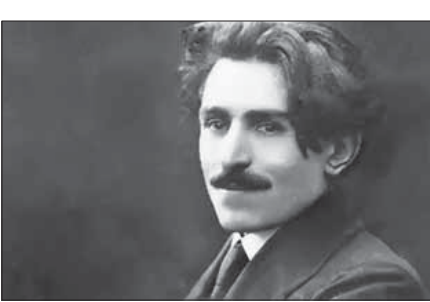
ՀՐԱՆՏ ՍԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

...Մեր վրեժը մեզ կործանում է, մեր անցյալի բեռան տակ մեր փխրուն ուսերը փուլ են գալիս, մեն-միակ անգամ այս արեւ աշխարհ եկած մարդու մեր ճանապարհը խտրովում, մոլորվում ու կորչում է։

Խոսքս, խնդրեմ, պոետական սեթեւեթանք մի համարեք, քանի որ պոետից լուրջ մարդ եթե կա եւ դա հայ դիվանագետը, հայ քաղաքագետը, ազգային կուսակցություններն ու ողջ հանրությունն է՝ ապա երկուսս էլ նույն պատի առջեւ ենք կանգնած, նույն շրջափակումի կյանքում ենք, եւ երկուսս էլ նույն առաջադրանքն ունենք՝ ճեղքել փարախը։

Բայց փարախը միայն մեզ համար է փարախ, նրանց համար՝ ովքեր փարախից անդին են, դեպի ուր կան ում մենք ձգտում ենք՝ դա ամենեւին էլ փարախ չէ - արյունոտ ու անարյուն հաղթանակներով սահմանված պետական սահման է։ Եվ թուրքը միայն ինձ համար է չարիքի խորհրդանիշ, ես միայն ինձ համար եմ գոհի խորհրդանիշ - նրանց համար գուցե բո-

լորովին հակառակն է, կամ նրանք դատում են թերեւս ոչ այս խորհրդանիշերով, իրենց համար նրանք թերեւս չարիքի-բարիքի, վտանգի-անվտանգի, վնասի-անվնասի այլ նշաններ ունեն, փոքրի մեր անվերջ տվայտանքը նրանց գուցե հոգնեցրել է, եթե ոչ իհարկե զզվեցրել։ Համոզված լինենք միայն մի բանի մեջ՝ որ պաշարողներից անդին մեր արյան ու հավատի եղբայրները չեն կամ եթե նույնիսկ են՝ խնդրի դժվարության առջեւ երես են դարձնելու մեզնից, անհասկացող են ձեւանալու կամ անհասկանալի ենք լինելու իսկապես։ Ճշմարիտ գիրքը հասու է յուրաքանչյուրիս ու բոլորիս, բոլորս ու յուրաքանչյուրս հասու ենք ճշմարիտ գրքին, եթե այդ գիրքը համարում են լավ գիրք եղբորս մասին, եթե գիրք եմ համարում աղջկաս մասին՝ վրիպած գիրք է. շարադրողն անազնիվ է եղել, եւ գիրքը նրան պատժել է՝ ծնվել է մեռած, ճիշտ ինչպես բնագետը եւ իր փորձը, ինչպես վարդապետությունը եւ հասարակությունը, որ փոխադարձ պատիժների ամբողջ պատմություններ են թողել։ Ճշմարիտ գրքի պես, բնագիտական խնդրի հստակությամբ, հասարակությունից քաղված ու հասարակությամբ դարձվող վարդապե-

Վահան Տերյան Երկիր Նաիրի

(1913-1916)
Այնպես անխիղ եւ եւ նրանս լացին 2
Երգերն իմ երկրի,
այնպես տիրապին,
Մեզ չի՝ հասկանալ օրարերկրացին,
Մեզ չի՝ հասկանալ սատն օրարութիւն։

Այն մեղանադձիկ, լացող, միապար
Ելեւէջները՝ ներդաշնակ այնպես,
Եվ հարազար եւ սրբին մեր մոլար,
Տոգուն մեր բեկված, ավերված, հրկեզ...

Տեսնում եմ ահա գյուղերը մեր խեղճ,
Եվ թուխ դեմքերն այն տիրության
սովոր,
Իմ ժողովուրդը՝ անել վշտի մեջ,
Երկիրն իմ անբախտ եւ աղետավոր։

Թող հնչե երգն այդ դատն ու ցավածին,
Երգը հայրենի՝ ցավազար ու հիւն,
Մեզ չի՝ հասկանալ օրարերկրացին,
Մեզ չի՝ հասկանալ սատն օրարութիւն...

Իջնում է գիշերն անգութ ու մթին, 3
Եվ այգը բացվում դատն ու մահաւոր,
Բայց հրկեզ հոգին մորմորում այս տոթ
Տալաւորում է դեռ քո առավուրին։

Թող կիսովի խաւարն ավելի խրթին,
Եվ չարիսինդ ձնշե հողն իմ աշյունոր,
Ու թող զաւ, թե կա, ավելի՜ չար բոթ,
Մեխվի գոհ-երկրիս անաբազլած սրբին։

Ուխտավոր անդուր, դարերի ժառանգ
Մի հեզ նաիրոցի՝ գնում եմ անկանգ -
Թող գուժկան գիշերն ահաւաւար դավե -
Որքան մութը սեւ՝ այնքան եւ համար,
Երկնի՜ր, իմ երկիր, հավաքով անանդ,
Սուրբ է քո ուղին եւ պսակըդ՝ վեհ...

Տայրենիքում իմ արևաներկ 4
Գիշերն իջալ անլույս ու լուռ,
Այնպեղ, ուր կար այնքան սիրերդ
Եվ վարդի բույր, եւ սրբի հուր։
Ամեն մի միտք՝ հիւնա մի վերթ,
Ամեն հայացք՝ հայրու մի սուր.
Անուր դիւերն եւ համր ու մերկ
Նայում երկինք անգոր ու գուր։
Մի օր ինչ վա՛ր ծաղկեց մոզված
Մեր նաիրյան սիրտը բեկված,
Տրով որքան խորհրդավոր.
Ահա, որպես ծաղիկ թեքված,
Մեր հին հոգին համր ու մութոր,
Ա՛խ, եւ անգո՛ր, եւ անաբազլւմ...

Շ Զայ հեղափոխական դաշնակցության անդամների, մասամբ հնչակյանների համագործակցությամբ, որտեղ որոշեցին ամեն ձեռով նպաստել, որ երիտթուրքերը զան իշխանության: Այդպիսի մտայնություն ոչ միայն նրանք ունեին. ամբողջ խնդիրն այն էր, որ եւ մակեդոնացիները, եւ հույները, եւ հրեաները, եւ բալկանյան ժողովուրդներն այդպես էին մտածում: Եթե երիտթուրքերն այդ ժամանակ ատելությամբ էին լցված դեպի սուլթան Զամիդը, եվրոպական համագգեստ էին կրում, վարժ խոսում էին ֆրանսերենով, ինչպես նաեւ բարձրաձայնում ֆրանսիական բուրժուական հեղափոխության արժեքները, ապա ինչպե՞ս կարող էին հայ քաղաքական կուսակցությունները նրանց հետ չհամագործակցել: Մանավանդ որ հայերը գիտեին իրենց իրական ուժը, որ շատ սահմանափակ էր, եւ հպատակ ժողովուրդների դաշինքը պարզապես անհրաժեշտություն էր: Ամբողջ հարցն այն է, որ այս ամենը ոչ թե 2015 թվականի հեռավորությունից պիտի վերլուծել, այլ դատել 1907-ի վիճակով, երբ կար սուլթան Զամիդի արյունալի ռեժիմը, եւ այդ ռեժիմի դեմ հանդես էին գալիս նաեւ իրենք՝ թուրքերը, ովքեր ռեժիմի դեմ պայքարում հայերի կարիքն ունեին: Եվ այդ իմաստով ասել, թե ամբողջը քաղաքական կուսակցությունների խղճի կար ընկած է, ճիշտ չի լինի:

– **Այնուամենայնիվ, ո՞րն էր ավանդական հայ կուսակցությունների բացթողումը:**

– Որոշ հարցերում համամիտ եմ այդպիսի կարծիք հնչեցնողների հետ: Այ, այն հարցում, որ համերաշխվեցին երիտթուրքերի հետ, եւ նրանց՝ իշխանության գալուց հետո, վերջիններս հայտարարեցին, թե հայերը պիտի զենքը վայր դնեն եւ ազատորեն սկսեն գործել՝ որպես իրավահավասար ժողովուրդ՝ մահմեդականների հետ մեկտեղ: Այ, այստեղ բացթողում թույլ տվեցին: Նրանք չպիտի զինաթափվեին: Էլի ընդունեին, որ ժողովրդավարություն է, էլի մասնակցեին խորհրդարանական ընտրություններին, տասը տեղ ապահովեին թուրքական պառլամենտում, բայց զինաթափվել չէր կարելի: Ֆիդայական շարժումը փաստորեն դրանից հետո դարձրեց, միայն անհատներ կային, օրինակ, Անդրանիկի նման մարդիկ, ովքեր հեռացան՝ ասելով, որ մենք չենք հավատում թուրքերին, այդ թվում նաեւ երիտթուրքերին, որ թուրքերը փոխվել չեն կարող: Բայց լինել հանճարեղ այն ժամանակ եւ խտորիզմի սկզբունքը այստեղ հաշվի չառնել, իմ կարծիքով՝ արդար չի լինի:

– **Կարծիք կա նաեւ, որ մենք ցեղասպանագիտության լուրջ մասնագետներ չուներ:**

– Մենք զուտ ցեղասպանագետներ, որպես այդպիսիք, չուներինք, դա փաստ էր: Բայց ժամանակի ընթացքում այդ մասնագետները պատրաստվեցին, որոնք գիտեն նաեւ օսմաներն: Դիմա դասական մի օրինակ բերեմ, ահավասիկ, արեւելագիտության ինստիտուտի տնօրեն Ռուբեն Սաֆրաստյան, ակադեմիկոս, ով մախաթղասպանությունից սկսում է ներկայացնել խնդիրը եւ ցեղասպանության հանգամանքներով ավարտում իր ուսումնասիրությունները: Այդ հարցի վերաբերյալ մեծագործություններ ունի եւ այդ բնագավառի լավագույն մասնագետներից է: Դիմա ունենք Վահագն Տատրյանի պես մասնագետ, ով աշխարհում լավագույն ցեղասպանագետների տասնյակի մեջ է մտնում:

– **Իրո՞ք մենք չուներինք անհրաժեշտ արխիվներ եւ փաստաթղթերը դրսից ենք բերում:**

– Ներկայացնեմ ձեզ արխիվի հանգամանքը: Երբ որեւէ մասնագետից կւսեք, որ ասի, թե տարիքն ի վեր աշխատել եմ արխիվում եւ որեւէ նյութ չեմ գտել, սա կարծում եմ՝ լուրջ գիտնականի խոսք լինել չի կարող: Ոչ մեկն ազգային արխիվում չգիտեր, որ լույս աշխարհ է գալու մի հրաշալի նյութ՝ եղեռն վերապրածների հուշագրությունները, որոնք հրատարակվեցին «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում» խորագրով՝ երեք հատորով: Հայրուրավոր գյուղերի մասին տեղեկություններ կգտնեք այդ եռահատորում, որ նաեւ թուրքերեն լույս տեսավ, ինչպես նաեւ ռուսերեն, անգլե-

րեն եւ ուղղակի ցնցող տպավորություն թողեց բոլորիս վրա: Եվ ի տարբերություն մյուս հուշագրությունների՝ սա շատ ավելի արժեքավոր է, որովհետեւ նյութը գրառվել է ցեղասպանությունից անմիջապես հետո, այլ ոչ թե 1960-70թթ. վերապրողների հուշերն են, ովքեր կարող էին շատ բան մոռանալ, կամ շատ բան հորիցել, ինչպես թուրքերն են ասում:

Ինչ վերաբերում է օտար երկրների արխիվներին, միայն Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Ավստրալիայի արխիվներից հնարավոր է եղել Հայոց ցեղասպանության մասին հատորներով նյութ հայթաթել, օրինակ, չորս հատոր արգենտինյան արխիվներից: Սա վկայում է նաեւ այն մասին, որ ցեղասպանությունն այնպիսի մասշտաբային երեւոյթ է եղել, որ իր արձագանքներն է գտել հեռավոր Արգենտինայում:

– **Պարո՞ն Մելքոնյան, պատմության ինստիտուտում, որ Դուք եք ղեկավարում, ո՞վ է զբաղվում ցեղասպանության հարցերով, կա՞ այդպիսի գիտական խումբ, բաժին եւ այլն:**

– Գիտությունների ազգային ակադեմիայի պատմության ինստիտուտում Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժին կա, որի վարիչն Արմեն Մարուքյանն է: ՀՀ նախագահի հիմնադրամ գոյություն ունի, եւ հիմնադրամի դրամաշնորհով հրատարակվեց Արմեն Մարուքյանի մենագրությունը «Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները» վերնագրով: Եվ շատ կարեւոր է, որ մեկ ուրիշ խումբ՝ Սահմանադրական դատարանի լավագույն աշխատակիցներից, իրավաբան Վլադիմիր Վարդանյանի գլխավորությամբ, թեմային առնչվող եւս մի գիրք հրատարակեց, երկուսն էլ արժանացան մրցանակի, այսինքն՝ պետական մակարդակով վերաբերմունքը փոխվել է շատ հստակ ձեռով: Բաժնում ունենք եւս մի աշխատակից, իմ ասպիցանտ Անահիտ Խոսրոբեալի մասին է խոսքը, ով ատենախոսություն պաշտպանեց ասորիների ցեղասպանության թեմայով: Նրա անգլերենի իմացությունը հնարավորություն տվեց, որ դասախոսություններով հանդես գա Միացյալ Նահանգներում, Ավստրիայիայում, Կանադայում, Լատինական Ամերիկայում եւ հիմա Չիկագոյի համալսարանի դասախոսներից է ու համեմատական ցեղասպանագիտության բնագավառում միջազգային ճանաչում ունեցող գիտնական: Դասընթացներ է անցկացնում այդ թեմայով՝ վերջում այդ ամենը եզրափակում ըմբությունը: Նա մի քանի աշխատություն հրատարակեց, եւ հետաքրքրական է, որ ասորիների ցեղասպանության եւ Հայոց ցեղասպանության միջեւ շատ ընդհանուր եզրեր կան, ինչպես հայերը, այնպես էլ ասորիները կոտորվել են իրենց հայրենիքում: Ասորիների դեպքում եւս կա հայրենագրված հանգամանքը, որը բացառապես է իրեական հողըրոստի դեպքում, որովհետեւ հրեաների կոտորածը տեղի է ունեցել հրեաների հայրենիք Բարայելից դուրս՝ եվրոպական երկրներում: Այ, դրա համար, ցեղասպանության բանաձեւի հեղինակը՝ իտալաբան Ռաֆայել Լեմկինը, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի բանաձեւի մեջ մտցրած կետերը կազմելիս նկատի էր ունեցել մեր ցեղասպանության իրողությունները: Բայց դրանում բացակայում է հայրենագրվությունը հասկացությունը, որովհետեւ հրեաների դեպքում մնացած բան չկա: Եվ եւ բազմիցս առիթ եմ ունեցել ասելու, որ մինչեւ միջազգային դատարան խնդիրը տանելը, մենք պիտի 1948 թվականի կոնվենցիան բարելավվեք մեկ այլ կոնվենցիայով, ինչպես դա արվեց 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ին: Այս դեպքում հավելում արվեց 1948 թվականի կոնվենցիային հետևյալ կերպ. հաշվի առնելով, որ ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ամենախոշոր հանցագործությունն է (դրանից այն կողմ զգալի հանցագործություն չկա, քանզի ամբողջ ազգի բնաջնջման խնդիր է դրված) վաղեմության ժամկետ չսահմանել: Միա նույն ձեռով մենք պիտի նման բան մտցնենք միջազգային իրավունքի մեջ, որ պատժելի է ոչ միայն ազգի, եթեմսի ֆիզիկապես բնաջնջելու, այլեւ նրան հայրենիքից զրկելու քաղաքականությունը: Որովհետեւ եթե քրեական օրենսգրքում մարդուն սպանե-

լու համար հանցանքը կատարողին քրեորեն պատժում են, պատժում են նաեւ մարդուն իր տնից զրկելու համար, ազգին իր տնից զրկելու համար եւս պատիժ պիտի սահմանվի: Միջազգային իրավունքը նման հողված չի նախատեսել, որը խոցելի է: Միա ինչու, կարծում եմ, Հայաստանի Հանրապետության խնդիրը պիտի լինեք այդ խնդրի միջազգային ձեւակերպում տալը:

– **Մի քանի խոսք հայ-թուրքական հանձնաժողովի մասին, որ 2001 թվականին ստեղծվեց:**

– 2001-ին ԱՄՆ-ի պետքեպարտամենտի միջնորդությամբ ստեղծվեց հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողով, որը մեզ համար բացարձակապես անընդունելի էր՝ սկսած այդ հանձնաժողովի ամոթալի անունից մինչեւ նրա գործունեությունը: Հաշտեցում բառն ամոթալի էր այն առումով, որ կարծես թե հայ եւ թուրք ժողովուրդների զգվռտոց կար, որի հետեւանքով հաշտեցման անհրաժեշտություն էր ծագել: Ամբողջ հարցն այն էր, որ դա արվում էր Միացյալ Նահանգների միջամտությամբ՝ հայրական կողմին փաստորեն դնելով ծանր վիճակի մեջ, եւ թուրքերի նպատակն էր կասեցնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հաղթարշավը, որ սկսվեց 1998 թվականին եւ շարունակվեց մինչեւ 2001 թվականի սկիզբը: Եվ պատահական չէ, որ հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի գործունեության ընթացքում ոչ մի երկիր Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչեց, որովհետեւ թուրքերը կարողանում էին տարբեր երկրների խորհրդարանականներին համոզել, թե տեսեք, հայերը եկել, բանակցում են մեզ հետ, հաշտեցման գործընթաց է տեղի ունենում, դուք իզուր ձեր խորհրդարանական որոշումներով դրան խանգարում եք: Բայց այն բանից հետո, երբ հայկական կողմը վերջապես հասկացավ, որ հանձնաժողովը դատապարտված է, ինչը 2003 թվականի աշնանն էր, միակողմանիորեն դուրս եկավ հանձնաժողովի կազմից, եւ անմիջապես 2003 թվականի դեկտեմբերին Շվեյցարիան ճանաչեց հայոց ցեղասպանությունը: Դրանից անմիջապես հետո՝ արդեն 2004 թվականին, ճանաչեցին Կանադան եւ Լեհաստանը:

– **Պարո՞ն Մելքոնյան, ցեղասպանության զոհերի վերաբերյալ տարբեր թվեր են շրջանառվում. մեկուկես միլիոն, երկու միլիոն հայ: Իրականում հնարավոր է փորքիշատե ստույգ թիվ ասել զոհերի թվի վերաբերյալ:**

– Ցեղասպանության երեւոյթը բացահայտելու իմաստով թվական տվյալն այստեղ դեր չի խաղում: Եթե սպանությունը կատարվել է կրոնական կամ ազգային հիմքի վրա, եւ դա եղել է նպատակ՝ կրոնական հանրույթը կամ էթնոսը ոչնչացնելը, դա ցեղասպանություն է: Ինչ վերաբերում է թվաքանակին, կարող եմ տարբերություններ լինել՝ պայմանավորված հետեւյալ հանգամանքով. Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանը միշտ նկազ թվեր է ներկայացրել իշխանություններին՝ դաժան հարկահանությունից խուսափելու համար: Այդ պատճառով պատրիարքարանի տվյալներում կարելի է հանդիպել տարբեր թվերի. 1,2, 1,3 մլն մարդ, բայց Լեփսիուսը մեկ միլիոն 390 հազար թիվն է վկայակոչում: Խնդիրն այն է, թե կոտորածների հետեւանքով որքան մարդ է զոհվել 1915, 1915-1916 եւ 1915-1923 թվականներին: Սրանք տարբեր ժամանակաշրջաններ են, որովհետեւ գործընթացը շարունակվել է, գաղթականության մի մասն էլ մահացել է սովից, գաղթի ճանապարհին: 1,5 միլիոն թիվը վերաբերում է 1915-1916 թվականներին՝ Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանին:

– **Ցեղասպանության ուսումնասիրման խնդրում տարածայնություններ կա՞ն Կա՞ն հետազոտողների շրջանում:**

– Չէի ասի՝ տարածայնություններ կան, ուղղակի տարածայնություններ չիմացության արդյունք էին, որոնք հիմնականում հանգում էին այս վերջին 50 տարում ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությանը: Դիմա ճանաչման կողքին ստորակետ են դնում եւ խոսում են հատուցման մասին: Իմիջիայոց կուզեի, որ մեր ընթերցողները հատկապես ուշադրություն դարձնեն այդ հատուցում բառի վրա, քանզի իշխանավորներից, պաշտոնյաներից շատերը սովորել են, բարեբախտաբար, բայց փոխհատուցում ձեւն են գործածում, որը

կոպիտ սխալ է: Փոխհատուցում՝ կնշանակի, որ մենք էլ ունենք որեւէ բան հատուցելու: Այս դեպքում պիտի օգտագործել միայն հատուցում բառը:

– **Մեզ հետաքրքրում է, թե պատմագիտական միտքը ցեղասպանության ուսումնասիրման որ փուլում է:**

– Կարող եմ ասել, որ ցեղասպանության թեման հավոր պատշաճի ուսումնասիրված է: Մենք այդ թեման հիմնականում ավարտել ենք, բայց ասել, թե նյութը սպառել ենք, միանություն կլինի: Բայց այդ խնդրի զանազան ելելեքները բացահայտելու տեսանկյունից ահռելի աշխատանք է կատարվել նաեւ օտարների կողմից, օրինակ, թուրք Թաներ Աքչամի կողմից, թեւեւ որոշ վերապահումներ ունեն նրա մոտեցումների առումով: Բայց նա ցեղասպանության խնդրում բավականաչափ խորացել է եւ մեծ թվով աշխատություններ ունի. մեկ զինվորականի ոչնչացման մասին է խոսում, մեկ փաստաթղթերի, մեկ պետական մակարդակով այն իրականացնելու, Թուրքիա-Գերմանիա գործակցության, Գերմանիայի մեղակցության եւ այլն: Այսինքն՝ ուզում եմ փաստել, որ խնդիրը տարբեր տեսանկյունից վաղուց ուսումնասիրվել է, որովհետեւ ահռելի ժամանակաշրջան է անցել: Հարյուր տարվա ընթացքում խնդիրը եղել է պատմագրության ուսումնասիրության կիզակետում:

– **Մինչեւ 100-ամյա տարելիցը իրադարձություններ են կատարվում. Ջեմալի թռն է գալիս Երեւան, նրա գրքի շնորհանդես է կազմակերպվում, Էրդողանը ապրիլի 24-ը հայտարարում է Գալիպոլիի ծակատանարտի 100-ամյակի օր եւ այլն: Կարծես մարտահրավերների պակաս չկա:**

– Երբեք խանդավառված չեմ եղել թուրք հասարակության զանազան շերտերի, մասնավորապես, մտավորականության կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու եւ ներում հայցելու համար:

– **Թուրք գրող Օրհան Փամուքն էլ գրեց ցեղասպանության մասին, ավելի ստույգ՝ վեպ հրատարակեց «Հյուն» վերնագրով:**

– Դարձյալ վերապահությամբ եմ ընդունում փաստը: Ինչի՞ համար եմ կարծի դիրքորոշում որդեգրել, որովհետեւ երբ տեսնում եմ հրեաների շատ ավելի արժանապատիվ կեցվածքը, դա ինձ հուշում է, որ թուրքերի կողմից ցեղասպանություն բառի գործածությունը չպիտի դառնա հիմք, որ տվյալ օտարերկրացուն, ժողովրդի խոսքերով ասած, դենք մեր գլխին եւ դեռ մի բան էլ մենք շնորհակալություն հայտնենք, որ ցեղասպանությունը ճանաչում են: Ամենեւին՝ ոչ: Ցեղասպանության ճանաչումն ամեն մի թուրք մարդու խղճի, բարոյական նկարագրի հարց է: Ինչ վերաբերում է նրանց մոտեցումներին, թե մենք ճանաչել ենք ցեղասպանությունը, հայցում ենք հայ ժողովրդի ներողամտությունը, եւ դրանով խնդիր փակվեց, ինձ բացարձակապես զոհացում չի տալիս, եւ ասեմ ավելին՝ նույնիսկ անհանգստացնում է:

Ինչ վերաբերում է Էրդողանի այս վերջին լկտի պահվածքին: Այն, որ 2014 թվականի ապրիլի 24-ի նախօրյակին, Էրդողանը կիսամեղայականով հանդես եկավ, ցավ հայտնեց 1915-ի կապակցությամբ, սա խոսում է այն մասին, որ թուրքերը մերժողականությամբ այլեւս աշխարհին ներկայանալ չեն կարող: Արդեն ծիծաղելի է, որովհետեւ կիսազրգանով հանդես եկավ մի փոքր ծանոթանա ցեղասպանության իրողությանը, կիսականա, որ նման բան եղել է, եւ դրա մերժումը ինքնին դնում է թուրքերին շատ անհարմար դրության մեջ: Դրա համար նրանք փորձել են, այսպես ասած, կիսամեղայական տարբերակով հանդես գալ, մեզ էլ ցեխի մեջ խառնելով, մեզ ու իրենց նույն մժարի վրա դնելով, թե գիտե՞ք. պատերազմ էր, դուք էլ մեր քաղաքացիներն էիք, մենք էլ տուժեցինք, դուք էլ տուժեցիք, զո՞ւցե դուք ավելի շատ եք տուժել: Դե, երկիր էր, պատերազմ էր, ի՞նչ կարող էինք անել:

Բոլորս էլ նկատել ենք, որ աղբբեջանցիները շատ ավելի կարծի դիրքորոշում ունեն 1915 թվականի ցեղասպանության առնչությամբ, քան իրենք՝ թուրքերը: Որովհետեւ աղբբեջանցիների մեջ միայն մի գրող գտնվեց, ով Հայոց ցեղասպանու-

Եւր Լուսնային

ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ. «1915 թվականը ոչ միայն ցեղասպանության, այլև մաքառման ու խիզախության տարի էր»

Հարցազրույց Հայաստանի գիտությունների ազգային
ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի տնօրեն,
ակադեմիկոս Աշոտ Մելքոնյանի հետ

Էջ 19 թյան իրողությունը ճանաչեց
եւ Բաքվի ու Սումգայիթի
ջարդերի համար մեղայականով հանդես
եկավ, Թուրքիայի դեպքում տասնյակ հա-
զարավոր մարդիկ մեղայականով հան-
դես եկան: Եթե դուք ծանոթանաք Իլիամ
Ալիեի ճառին, որ նա արտասանեց հուն-
վարի 15-ին Էրդողանի հետ համատեղ
մամուլի ասուլիսի ժամանակ, կզգաք՝
մարդ ինչ աստիճանի տխմար ու ցինիկ
կարող է լինել, տվյալ դեպքում ոչ միայն
Էրդողանը, այլև Իլիամ Ալիե: Իր ելույթի
ամբողջ տեքստում տասնյակ անգամ «սի-
րելի եղբայր» ձեռով է դիմում Էրդողանին
եւ ատու: «Սիրելի եղբայր, հատկապես
շնորհակալ եմ քեզ, որ դու համճարեղ որո-
շում կայացրիր ապրիլի 24-ին Գալիպոլիի
ճակատամարտի 100-ամյակը նշելու հա-
մար»:

– Պարոն Մելքոնյան, ընթերցող-
ների լայն շրջանակին հայտնի չէ այդ
ճակատամարտի մասին, կխնդրեմք
որոշ տեղեկություններ ներկայացնել:

– 1896 թվականին՝ Կոստանդնուպոլի-
սում, հայկական ջարդեր տեղի ունենալուց
հետո դրանց հետագա ընթացքը կանխելու
նպատակով բրիտանացիները, ռուսները
եւ ֆրանսիացիները որոշեցին նավատորմ
մտցնել Կոստանդնուպոլիսի մոտ՝ կոտո-
րածները կանխելու նպատակով: Երկար
բանավեճերից հետո 1896-ի հունվարին
դա արեցին: Դա ջարդերը կասեցնելու
գործում դեր խաղաց: Արդեն առաջին հա-
մաշխարհային պատերազմի ժամանակ
Թուրքիային բարոյական հզոր հարված
հասցնելու նպատակով, նաեւ նախադեպ
հաշվի առնելով՝ Անտանտի ղեկավարու-
թյունը որոշեց հարված հասցնել Օսմանյան
կայսրության արտին՝ Կոստանդնուպոլիսին:
Նավերով որոշեցին մտնել Դարդանելի նե-
ղուց, այնտեղից Մարմարա ծովով դուրս
գալ մինչեւ Բոսֆոր, գրավել մայրաքաղա-
քը եւ փաստորեն Թուրքիային պատերազ-
մից հանել: Հիշեմք, որ 1915 թվականին
այդ կերպ պատերազմից դուրս եկավ Իտա-
լիան, որ դարձավ Անտանտի անդամ: Նման
ռազմագործողություն այս անգամ փորձե-
ցին անել Թուրքիայի նկատմամբ: Նախ՝
դա սկսվեց 1915 թվականի մարտի 18-ին
եւ շարունակվեց մինչեւ 1916 թվականը:
Ապրիլի 25-ին ցամաքային ուժերը հանվե-
ցին այդտեղ, եւ մարտը սկսվեց ցամաքում
եւ ծովում: Թուրքերին հաջողվեց կասեցնել
Անտանտի երկրների առաջխաղացումը,
եւ մայրաքաղաքը գրավելու այդ ռազմո-
պերացիան հաջողություն չունեցավ: Եվ
ահա այդ հաղթանակը որոշեցին նշել հենց
ապրիլի 24-ին, որով իրենց եւս մեկ անգամ,
ին կարծիքով, դրեցին շատ հիմար վիճակի
մեջ, քանզի թուրքերը կատարեցին անբա-
րո եւ լկտի քայլ, երբ 100-ամյա ողբերգու-
թյան օրն իրենց համար տոն են հռչակել:
Ասելս այն է, եթե մի կողմն ուրիշի ողբեր-
գությունն ընդունում է որպես տոն, ուրեմն
նա ընդունակ է նոր ցեղասպանության:

– Հայտնի է, որ Դուք քանիցս ուխ-
տագնացություն եք կատարել դեպի
Արեւմտյան Հայաստան: Ինչպե՞ս տե-
սաք մեր հիմնավորք բնակավայրերը,
հնարավոր է դրանք բնակեցնել:

– Արդեն 17 տարի է, ինչ դեպի Արեւմտյան
Հայաստան ուխտագնացություն եմ կա-
տարում: Արեւմտյան Հայաստանում գրե-
թե տեղ չի մնացել, որ եղած չլինեմ: Փոքր
Հայքի միայն իյուսիսային հատվածներում
եմ քիչ եղել, եւ Կորդվազ աշխարհում, բայց
դրանցից ամենահիշարժանը 2007 թվա-
կանի օգոստոսի 10-ն էր՝ Սեւրի դաշնագ-

րի կնքման օրը, երբ բախտ ունեցա լինել
Արարատի գագաթին: Մենք՝ պատմության
մասնագետներս, Արեւմտյան Հայաստա-
նի պատմությունը գիտենք գրքային տար-
բերակով: Երբ առաջին անգամ՝ 1998
թվականին, ուրք դրեցի Արեւմտյան Հա-
յաստանում, ինձ թվում էր, որ հայկակա-
նության հետքերն այնպես խաբառ վերաց-
ված կլինեն, որ հնարավոր չէր լինի ոչինչ
գտնել: Բայց հուրախություն ինձ՝ այդպես
չէր. հողը պատմությունն ամփոփում է իր
մեջ: Բավական է փայտիկով փորես հողը,
խաչքարն այնտեղից դուրս կգա, հուշար-
ձանները, որոնց մասին իմացել ենք 19-րդ
դարի վերջին, 20-րդ դարի սկզբին, անկա-
րելի է, որ հետքերը չգտնես: Թերեւս բացա-
ռություն է միայն Էրզրումի դաշտը, որտեղ
երրորդ եւ չորրորդ անատոլիական բա-
նակներն էին կանգնած, զինվորականու-
թյունը սրբել է ուղղակի ամբողջը: Օրինակ,
Մուսուրկու Սուրբ Լուսավորիչ եկեղեցին,
միայն տեղն է նշարվում, դաշտ է տեղը,
հաշկավանքի վանքը՝ միայն հետքը կա,
Հինծք գյուղի Կարմիր վանքը՝ միայն տե-
ղը կա: Ոչինչ չի մնացել, դաշտ է հերկած,
չես գտնի: Միայն տարեց մարդիկ կասեն,
որ այստեղ եկեղեցի կար: Այս ամենն այն
հատվածում, որտեղ թուրքեր են ապրում՝
Էրզրումի դաշտում: Իսկ այն վայրերում,
որտեղ քրդեր են ապրում, հուշարձա-
նը մնացել է: Իհարկե գանձախույզներն
անընդհատ փործել են հիմքերը քանդել՝
գանձ գտնելու հույսով, բայց հուշարձա-
նը՝ կիսաքանդ, խոնարհված վիճակում կա:
Քրդաբնակ հատվածներում դեռ մի բան
կգտնես, թուրքաբնակ հատվածներում իս-
պառ վերացված են: Արեւմտյան Հայաստա-
նում պեղումներ սկսվելու դեպքում, հավա-
տացեք, մեր ամբողջ մշակութային դաշտը,
որ հիմա հողի տակ է, նորից կբարձրանա:
Հուշարձանագետ Սամվել Կարապետյանը
միշտ ուսումնասիրություններ է կատարում,
նորամուր բաներ հայտնաբերում:

– Նաեւ արձագրեմք, որ 1915-ին եղել
է ոչ միայն անգնեւ ու խեղճ ժողովրդի կո-
տորած ու լլկում, այլև հերոսական ինք-
նապաշտպանություն: Թուրք ելուզակի
ծեռքը դեմ առավ մի նիհար, բայց ջղուտ
բազկի:

– Մեզանում կար այն թյուր տեսակետը,
որ 1915 թվականը միայն ցեղասպանու-
թյան, ողբի, կոտորածի տարեթիվ է: Իրա-
կանում 1915 թվականի ընթացքում մենք
ունեցել ենք պատմության հերոսական
էջեր, որոնց շնորհիվ էլ երիտթուրքերի՝
հայերին ամբողջովին բնաջնջելու դիվա-
յին ծրագիրը չի իրագործվել: Խոսքը վե-
րաբերում է նախ 1915 թվականի մարտից
Շատախի, Մոկսի ինքնապաշտպանական
կռիվներին, ապրիլ ամսին՝ Վան-Վասպու-
րականի հերոսական ինքնապաշտպա-
նությանը, ամռանը հերոսական մարտեր
տեղի ունեցան. հունիսին՝ Շապին-Գա-
րահիսարում, հունիս, հուլիս, օգոստոս
ամիսներին՝ Մուշում, Սասունում: Հուլի-
սից մինչեւ սեպտեմբերի 10-15-ը տեղի
ունեցավ Մուսա լեռան հերոսական ինք-
նապաշտպանությունը եւ վերջապես հոկ-
տեմբերի վերջից մինչեւ նոյեմբերի 23-25-
ը՝ Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը:
Բազմաթիվ ինքնապաշտպանական մար-
տեր ընթացան Կիլիկիայի տարբեր շրջա-
ններում՝ Դորթ-յուլում եւ այլուր: Այնպես որ
1915-ի մասին խոսելիս անպայման պիտի
հիշել, որ այն նաեւ խիզախումի, մաքառու-
մի եւ հերոսապատումի տարի էր:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ. «Ցեղասպանության հարցը պետք է տեղափոխել իրավական դաշտ»

ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտության ինս-
տիտուտի գործառնությունների, Թուր-
քիայում Հայոց ցեղասպանության
ժխտման քաղաքականության,
ինչպես նաեւ Ցեղասպանության
ճանաչման ուղղությամբ ՀՀ հե-
տագա անելիքների մասին է գրույ-
ցը արեւելագետ-թուրքագետ,
Արեւելագիտության ինստիտուտի
տնօրեն, ակադեմիկոս Ռուբեն Սաֆ-
րասյանի հետ:

– Հաշվի առնելով, որ «Սյունյաց
երկիր» թերթն առաջին ան-
գամ է անդրադառնում ՀՀ ԳԱԱ
արեւելագիտության ինստիտուտի
գործունեությանը, համառոտ ներկա-
յացրեք, խնդրեմ, ինստիտուտի գործա-
ռությունները:

– ՀՀ գիտությունների ազգային
ակադեմիայի արեւելագիտության ինս-
տիտուտը ստեղծվել է 1971թ.՝ դեռեւս
1958թ. ստեղծված արեւելագիտական
սեկտորի հիմքի վրա: Այն ուսումնասի-
րում է Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի,
Կովկասի, Արեւելյան Ասիայի երկրների
ու ժողովուրդների պատմությունը, սո-
ցիալ-քաղաքական, միջազգային եւ տա-
րածաշրջանային հարաբերությունները,
մշակույթը, կրոնը, ազգային փոքրամաս-
նությունների ու էթնիկ խմբերի խնդիր-
ները եւ այլն հնագույն ժամանակներից
մինչեւ մեր օրեր: Ինստիտուտն ունի
Հին Արեւելքի, Քրիստոնյա Հայաստանի,
Արաբական երկրների, Թուրքիայի, Իրանի,
Արեւելյան Ասիայի երկրների, Տարածաշր-
ջանային միջազգային հարաբերություն-
ների եւ Արեւելյան աղբյուրագիտության
հետազոտական բաժինները: Ինստիտու-
տը լույս է ընծայում նաեւ մի շարք մատե-
նաշարեր՝ «Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի
երկրներ եւ ժողովուրդներ», «Մերձավոր
Արեւելք», «Թյուրքագիտական եւ օսմա-
նագիտական հետազոտություններ», «Ժա-
մանակակից եվրագիտ» եւ «Հին Արեւելք»:
Ինստիտուտի նախաձեռնությամբ տա-
րեկան հրատարակվում են հարյուրավոր
գիտական հոդվածներ եւ տասնյակ գիտա-
կան մենագրություններ, ընդ որում՝ տար-
բեր լեզուներով: Ինստիտուտը համագոր-
ծակցում է աշխարհի տարբեր երկրների
գիտական կենտրոնների հետ՝ մասնակ-
ցելով միջազգային գիտաժողովների, այդ
թվում՝ արեւելագիտական համաշխարհա-
յին կոնգրեսներին:

– Ինչպե՞ս է նախապատրաստվում
ինստիտուտը Հայոց ցեղասպանության
100-ամյակին:

– Արեւելագիտության ինստիտու-
տի Թուրքիայի բաժինն ուսումնասիրում
է Օսմանյան կայսրության եւ Թուրքիայի
քաղաքական պատմությունը, ազգային
եւ կրոնական փոքրամասնությունների
իրավական վիճակը, Հայկական հարցը
եւ Հայոց ցեղասպանությունը, մեծ տե-
րությունների քաղաքականությունը, ժա-
մանակակից Թուրքիայի զարգացման
առանձնահատկությունները եւ այլ հար-
ցեր: Թուրքիայի մասին մենք ասելիք ու-
նենք, որի գլխավոր նպատակը համաշ-
խարհային գիտական, հասարակական
շրջանակներին մեր տեսակետները ներ-
կայացնելն է: Հայոց ցեղասպանության
թեմայով զբաղվում են ինստիտուտի մի
շարք աշխատակիցներ՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից
անդամ Ն.Հովհաննիսյանը, Ա.Հովհաննի-
սյանը, եւ: Մեր աշխատությունները թարգ-
մանվել են բազմաթիվ օտար լեզուներով:

Անցյալ տարի մասնակցեցինք
«Առաջին համաշխարհային պատերազ-
մը եւ Հայաստանը» միջազգային գիտա-
ժողովին, որտեղ նաեւ ցեղասպանության
թեման արծարծվեց: «Հայագիտությունը
եւ արդի ժամանակաշրջանի մարտահ-
րավերները» միջազգային գիտաժողո-
վում ցեղասպանության սեկցիան եւ էի
ղեկավարում, ինչպես նաեւ կազմակեր-
պել էինք Թուրքիայի Հանրապետության
90-ամյակին նվիրված միջազգային գիտա-
ժողով, որին մասնակցում էին նաեւ մշա-
կութային ցեղասպանությամբ, Թուրքիայի
քաղաքականության արդյունքում հայկա-
կան գույքը բռնազավթելու օրենքների ու-
սումնասիրությամբ զբաղվող մասնագետ-
ներ: Արեւելագիտության ինստիտուտի
հիմնական խնդիրը ցեղասպանությունն
ուսումնասիրելը չէ, բայց ինստիտուտի
Թուրքիայի բաժինը լրջորեն զբաղվում է
նաեւ այդ հարցով:

– Կարծեք թե Թուրքիայում լուրջ
աշխատանքներ են տարվում ցեղաս-
պանության ժխտման ուղղությամբ. ի՞նչ
է անում Հայաստանի Հանրապետու-
թյունը ըստ պատշաճի 100-ամյակը նշե-
լու համար:

– Ես չեմ ասի, որ Թուրքիան ավելի
լավ է նախապատրաստվում ցեղասպա-
նության ժխտմանը, այլ այնտեղ կար-
ծեք այդ հարցում սկսել են ավելի
ճկուն քաղաքականություն վարել:

Շ Զուևվարի 5-9-ն ընկած ժամանակա-հատվածում Անկարայում հրավիր-ված թուրք դիվանագետների 7-րդ խորհրդաժողովում, որին մասնակցում էին երկրի ղեկավարները, թուրք դիվա-նագետներ, խորհրդականներ, տարբեր երկրներից պատվիրակություններ, հրա-պարակվեցին ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նրա ճանաչման գործընթա-ցը խափանելու ծրագրի առանձին կե-տեր: Թուրքիայի մշակույթի եւ տուրիզմի նախարարը օգտագործեց մշակութային դիվանագիտություն հասկացությունը, որ նոր երեւոյթ է նրանց քաղաքականու-թյուն մեջ: Բանն այն է, որ Անիում մեկ-երկու եկեղեցի վերանորոգելով՝ նրանք փորձում են ցույց տալ իրենց հոգատար վերաբերմունքը հայկական մշակութային ժառանգության նկատմամբ: Դեռ ավելին՝ նրանք նախատեսել են դիմել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ին՝ Անին համաշխարհային մշակութային ժառանգություն ճանաչելու վերաբերյալ: Բայց դժվար թե գտնվի մեկը, ով սա լուրջ եւ օգտավետ նախաձեռնություն համարի: Անին հազարումի եկեղեցիների քաղաք է, եւ այդ 1-2 եկեղեցին վերանորոգելով, որ ավելի շատ ոչնչացնել կարելի է հա-մարել, մշակութային արժեքների հարցը չի լուծվում: Թուրքիայի տարածքում կան բազում հայկական մշակութային կա-ռույցներ, որոնք թուրքերի կողմից անխնա ոչնչացվում են՝ վերածվելով ախոռների, զուգարանների, ռազմական հենակետե-րի: Մյուս «հնարքը» երրորդանի տխրահռ-չակ նախաձեռնությունն է, որ կարելի է լվտիություն համարել. ապրիլի 24-ին Գալիպոլիի ճակատամարտի հաղթանակի 100-ամյակի առթիվ տոնակատարություն կազմակերպել եւ ազդեցիկ երկրների ղե-կավարներին այդ կապակցությամբ Թուր-քիա հրավիրել: Հույս ունեն, որ հրավիր-ված երկրների ղեկավարները մեծ մասամբ կիրաժարվեն մասնակցել այդ խայտառակ միջոցառմանը: Ճիշտ է, կան պետություն-ներ, որոնք ընդունել են հրավերը, բայց ես կարծում եմ, որ մեծ մասամբ կիրաժարվեն եւ ճիշտ կընկալեն ստեղծված իրավիճա-կը: Ուրախալի է, որ, օրինակ, Ուրուգվայի էքսնախագահ Խոսե Մուլիսիկան ոչ միայն հրաժարվել է մասնակցել այդ տոնակա-տարությանը, այլեւ դարձել է այնտեղի հայ համայնքի՝ ցեղասպանության առթիվ կազմակերպվելիք միջոցառումները կոոր-դինացնող հանձնաժողովի անդամ:

– **Ձեր կարծիքով՝ ՀՀ պետական քա-ղաքականության մեջ թերացումներ կան, թե՞ մեր արտաքին քաղաքակա-նությունը ճիշտ ուղղությամբ է զարգա-նում:**

– Ես պետական հանձնաժողովի ան-դամ չեմ, ընդամենը մեկ անգամ եմ ներ-կա եղել նրա խորհրդակցությանը, եւ այն տպավորությունն է ստեղծվել, որ մինչեւ հիմա բավականաչափ աշխատանք է կա-տարվել, որի մասին չեն հրապարակել՝ Թուրքիայի հակակշիռ քայլերից խուսա-փելու համար: 2014թ. շատ տեղեկություն նպատակային չի հրապարակվել, իսկ 2015թ., բնականաբար, միջոցառումների ծավալը կմեծանա:

– **Թուրքիայում կա՞ այնպիսի կա-ռույց, որը ղեկավարում է Հայոց ցեղա-սպանության ժխտման քաղաքականու-թյունը:**

– Թուրքիայում 10 տարուց ավելի է՝ գործում է մի պետական հանձնաժողով, որը հատուկ ստեղծված է Հայոց ցեղա-սպանության վերաբերյալ թուրքական պաշտոնական ժխտողական մոտեցումը պաշտպանելու նպատակով: Այն կառավա-րական հանձնաժողով է, որն ի պաշտոնե ղեկավարում է երկրի փոխվարչապետը: Հանձնաժողովի կազմում ներառված են նախարարներ, գիտնականներ, համալ-սարանների ղեկավարներ, միջազգա-յնագետներ, ինչպես նաեւ ժամանակ առ ժամանակ արտասահմանյան մասնագետ-ներ են հրավիրում: Նրանք աշխատում են զգոտնի եւ քննարկում են, թե հնարավոր ինչ քայլեր կարող է Հայաստանը ձեռ-նարկել, եւ ինչ կարող են անել իրենք այդ քայլերը կանխարգելելու համար: Հանձ-նաժողովի աշխատանքների մասին որոշ տեղեկություն մամուլն է տալիս, նույնիսկ վերջերս հաղորդագրություն տարած-վեց, որում մասնավորապես նշվում էր, որ Հայաստանը մինչ կոյնի միջազգային

դատարան եւ փոխհատուցում կպահան-ջի, Թուրքիան պիտի «նախահարձակ» լինի եւ Հայաստանին մեղադրի, որ նա զրպարտում է թուրքական պետությանը: Այդ ծրագրի իրագործման համար նրանք փաստաթղթերի հատուկ փաթեթ են նա-խապատրաստել՝ օգտագործելով արտա-սահմանյան լավագույն մասնագետների ներուժը: Մասնավորապես հավանաբար այդ հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ էր տարիներ առաջ Թուրքիայի մշակույթի նա-խարարությունը բոլոր դպրոցներում հայ-տարարել շարադրությունների մրցույթ՝ թե ինչպես են հայերը կոտորել թուրքերին թեմայով: Վերը նշված մշակութային դիվա-նագիտությունը նույնպես նրանց «հայտ-նագործությունն» է:

– **Թուրքիայում տեսնո՞ւմ եք այն ու-ժը, որ հետագայում կարող է ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը:**

– Վերջերս Թուրքիայում հրապարակ-վեցին սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքներ, համաձայն որի՝ բնակչու-թյան 9.1 տոկոսը կարծում է, որ Թուրքիան պետք է ընդունի Հայոց ցեղասպանությու-նը: Իմ կարծիքով՝ այս տվյալը կարելի է ուռճացած համարել, քանի որ հարցում-ներն անց է կացրել Ստամբուլի համալ-սարաններից մեկի կենտրոնը եւ հիմնա-կանում Ստամբուլում, Թուրքիայի խոշոր քաղաքներում: Եթե այդ հարցումն անց-կացվեր Թուրքիայի ծայրամասերում, ապա այս թիվը հաստատ ավելի պակաս կլիներ: Թեպետ այս վիճակագրությու-նը ցույց է տալիս, որ Թուրքիայում կան մարդիկ, որոնք ընդունում են Հայոց ցե-ղասպանությունը: Բնական է, որ նրանք մեծ մասամբ մտավորականներ, ակտի-վիստներ, ուսանողներ են, բայց այս խու-մը մեզ համար թիրախային պետք է լինի, եւ նրանց անդամների թիվը ավելացնելու ուղղությամբ մենք պետք է կատարենք հա-մապատասխան աշխատանքներ:

– **Ո՞րն էր 1919-20-ական թվական-ների երիտթուրքերի դատավարության ազդեցությունը:**

– Երիտթուրքական դատավարություն-ները տեսել են 1919-22 թվականներին, որոնցից ամենակարեւորը, իհարկե, այն ժամանակվա կառավարության անդամ-ների, երիտթուրքական կուսակցության, առանձին վիլայեթների ղեկավարների դատավարություններն են: Այստեղ պիտի հաշվի առնենք մի քանի կարեւոր հանգա-մանք: Հիմնականում երկու մեղադրանք է ներկայացվել. մեկն այն է, որ Օսմանյան կայսրությունն այն ժամանակ ոչ օրինա-կան ձեւով մտավ պատերազմի մեջ, մյու-սը, որ իրենց գործունեությունը նպաստեց, որ կայսրության ոչ մուսուլման հպատակ-ները պատերազմի ժամանակ զոհվեցին: Իհարկե, ի նկատի են ունեցել հայերին: Այսօր մենք այդ դատավարությունների արձանագրությունների մասին տեղե-կություններ ունենք այնքանով, որքա-նով այն օրերի մամուլը հրապարակել է դրանք: Բայց դատարանների բուն արձա-նագրությունները, մեղադրական նյութե-րը, որ պատրաստվել էին, կան հետա-գայում ոչնչացվել են թուրքերի կողմից, կան էլ պահվում են ռազմական նախա-րարության, Աթաթուրքի արխիվներում: Այդ դատավարությունները Թուրքիան այսօր չի ճանաչում՝ պատճառաբանե-լով, որ ճշման տակ են տեղի ունեցել, բայց մյուս կողմից էլ չէ՝ որ դրանք Սուլ-թանի հրամանով ստեղծված ռազմական ատյաններում են տեղի ունեցել: Սրանց գլխավոր արդյունքն այն էր, որ երիտթուրք ղեկավարներից մի քանիսը, որ թեպետ փախուստի մեջ էին, դատապարտվեցին մահվան:

– **Թուրքիայի քաղաքականությու-նը ցեղասպանության ժխտման ուղղու-թյամբ մինչ երրորդանը եւ նրա օրոք:**

– Թուրքիայի պաշտոնական քաղա-քականությունը Հայոց ցեղասպանության հարցով մի քանի փուլ է անցել: Առաջին փուլը ներառում է 1920-30-ական թվա-կանները, երբ Թուրքիան ղեկավարում էր այն սերունդը, որ երիտթուրքեր են եղել եւ մասնակցել են Հայոց ցեղասպանու-թյանը, թեկուզ դրա մասին չի խոսվում: Նրանց մերձավորները նույնպես մասնակ-ցել են զանգվածային սպանություննե-րին կամ էլ դրանց կազմակերպմանը: Այդ սերունդը 1920-30-ական թվականներին այս խնդիրը դրել էր տաբուի տակ, նույ-

նիսկ դատավարություններից չէին խոսում: Իրավիճակը փոխվեց 1946թ., երբ հրատա-րակվեցին Թալեաթի հուշերը, որտեղ Հայ-կական հարցին նվիրված հատուկ գլուխ կա: Այնտեղ մասնավորապես նշվում է, որ դրանք տեղահանություններ էին՝ պա-մանավորված հայերի դավաճանությամբ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ԽՍՀՄ-ը Թուրքիայի վրա ճնշում էր գործադրում՝ Ղարսի մարզը վերադարձ-նելու համար եւ օգտագործում էր ցեղաս-պանության հարցը: Բացի դրանից՝ 1946թ. Նյուրնբերգյան դատավարության պաշ-տոնական փաստաթղթերում առաջին ան-գամ օգտագործեցին «գեոնոցիդ» տերմինը: Նյուրնբերգում ուզում էին հրեաների հոլո-քոստի համար մացիստներին մեղադրել, այսինքն՝ դատավարությունում մացիստ-ներին մեղադրեցին ոչ թե ցեղասպանու-թյան մեջ, այլ այն համարեցին ռազմական հանցագործություն: Մի խոսքով՝ հուշերը հրապարակվեցին այն ժամանակ, երբ մի կողմից ԽՍՀՄ-ն էր ճնշում, մյուս կողմից էլ «գեոնոցիդ» տերմինը էր շրջանառության մեջ մտնում: Թուրքերը վախեցան եւ հրա-տարակեցին Թալեաթի հուշերը:

Հաջորդն այսպես ասած պաշտոնա-կան պատմագրության փուլն է, համա-ձայն որի՝ եղել է տեղահանություն, քա-մի որ հայերը դավաճանել են իրենց: Այս տեսակետը մինչեւ հիմա գոյություն ունի եւ վերջին տարիներին հասցվեց արսուր-դի: Նախ՝ թուրքական պատմագիտական ընկերության նախկին ղեկավար Յուսուֆ Հալաջօղլուն գիրք հրատարակեց, որտեղ փորձեց ցույց տալ, որ այդ տեղահանու-թյունների ժամանակ սպանվել է մոտ 12 հազար հայ, այն էլ քրդերի, ավազակների կողմից, մոտավորապես 40 հազար հայ էլ՝ ցրտից, հիվանդություններից: Ընդհանուր առմամբ՝ հայերի կորուստը հասնում է 55-56 հազարի: Պաշտոնական տեսակետը սրանով հասցվեց արսուրդի, խայտառա-կության: 2005թ. երրորդանը, ով այն ժամա-նակ Թուրքիայի վարչապետն էր, անմակո՛վ դիմեց ՀՀ այն ժամանակվա նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին՝ առաջարկելով հայ եւ թուրք մասնագետներից ստեղծել հանձնաժողով, որի խնդիրը կլինի ուսում-մասիքը պատմությունը եւ բացահայտել, թե արդյոք ցեղասպանություն եղել է, թե ոչ: Սա առաջին անգամ էր, որ Թուրքիայի ղեկավարը ոչ թե ժխտում էր ցեղասպա-նության իրողությունը, այլ ասում էր, թե տեղյակ չէ: Իրականում սա շատ ավելի վտանգավոր ծուղակ էր, որովհետեւ եթե հայկական կողմն ընդուներ այս մոտեցու-մը, ուրեմն կնշանակեր, որ մենք հարցա-կանի տակ ենք դնում ցեղասպանության պատմական փաստը: Ես շատ ուրախ եմ ու հպարտ, որ մեր ոչ պատմաբանները, ոչ էլ քաղաքական գործիչները չընդունեցին այս առաջարկը: Թեպետ պետք է նշեն, որ մինչեւ հիմա էլ թուրքերն այդ տեսակետը առաջ են քաշում:

– **Ի՞նչ կարող եք ասել Արեւմտյան Հա-յաստանի ներկայիս դեմոգրաֆիական պատկերի մասին:**

– Իմ կարծիքով՝ Արեւմտյան Հայաս-տանը մեր ժողովրդի մեջ չպետք է ընկալվի որպես Թուրքիայի արեւելյան նահանգ: Այդ տարածքն իրոք Թուրքիան Հայաստանն է, որը ցեղասպանության արդյունքում հա-յազրկվել է: Հայոց ցեղասպանությունը, ի տարբերություն բոլոր այլ ցեղասպա-նությունների, հայրենագրկող տեղասպա-նություն է: Մեզ կոտորեցին, որ տիրանա մեր պատմական հայրենիքի զգալի մա-սին՝ Արեւմտյան Հայաստանին, որ մնում է դեռեւս մի տարածք, որտեղ ակնհայտ են հազարամյակների ընթացքում ստեղծված հայկական քաղաքակրթական ժառանգու-թյան հետքերը: Դրա համար եմ ասում, որ այն, ինչ քիչ թե շատ պահպանվել է, պա-հենք՝ գոնե քաղաքակրթական առումով այդ տարածքների «իքնությունը» չվե-րացնելու համար: Թեպետ, ինչպես նշե-ցի, իրադրությունն այստեղ կործանարար է: Թուրքերն այսօր լայնածավալ աշխա-տանքներ են կատարում՝ հայկական տե-ղանունները, բույսերի, կենդանիների, գործիքների անունները թուրքացնելով: Ինչ վերաբերում է դեմոգրաֆիական պատ-կերին, Թուրքիայում մինչեւ հիմա էլ կան մեծաթիվ ծայտյալ հայեր, ովքեր պետա-կան ռեժիմի թուլացման հետեւանքով ներ-կայումս բացահայտ խոստովանում են, որ իրենց նախնիները հայեր են: Ավելին ասեմ՝

վերջերս անցկացված հարցումները ցույց են տվել, որ Թուրքիայի բնակչության մոտ 40 տոկոսն իրեն թուրք չի համարում, սա արդեն քեմալականների ազգային քաղա-քականության լիակատար ծախողում է, քանի որ, ըստ նրանց սահմանադրության, Թուրքիայում ապրող յուրաքանչյուր մարդ թուրք է: Ռեժիմի մեղմացման արդյուն-քում մարդիկ սկսել են պատմել, որ իրենց նախնիները հայ են, սլավոն, հույն եւ այլն: Դե, բնականաբար, սրանց մեջ մեծ թիվ են կազմում հայերը, իհարկե թվերով չեն կա-րող ասել, թե որքան հայ է ապրում ներկա-յումս Արեւմտյան Հայաստանում: Հետաքը-քիր օրինաչափություն էլ է ի հայտ գալիս. հայ կանայք, որ բռնի ուժով տարվել էին թուրքական եւ քրդական հարեմներ, իսլամ ընդունել, տարիներ շարունակ պահպանել էին իրենց խաչերը, որ մահանալուց առաջ որպես մատուցե հանձնում էին իրենց աղ-ջիկ թոռներին՝ պատմելով նրանց ծագման մասին: Այս իրական պատմությունների հիմքի վրա Թուրքիայում վեպեր գրվեցին, հայտնի մարդիկ սկսեցին խոսել այս մա-սին, հետաքրքիր պատմություններ բացա-հայտվեցին: Ստամբուլում պատմում են, որ երբ իրենց տատիկները տանը ճաշ էին պատրաստում, հարեւան կանայք զալիս եւ սովորում էին, իսկ տատիկներն անպա-յան նշում էին, որ համեղ ճաշ եփելը հա-յերից՝ իրենց նախնիներից են ժառանգել: Մենք նույնիսկ դեպի քրիստոնեություն վերադարձի դեպքեր ունենք, էլ չեն խո-սում համընտահայերի մասին: Իհարկե, այս տարածքներում ներկայումս մեծ մասամբ քրդեր են բնակվում:

– **Չմայած Թուրքիայի հետ դիվա-նագիտական հարաբերությունների բացակայությամբ, այնուամենայնիվ, անուղղակի կապեր (առեւտուր, տու-րիզմ, աշխատանք) են հաստատվել: Ի՞նչ կառույցի միջոցով են այդ հարաբե-րությունները կարգավորվում:**

– Թուրքիան պաշտոնապես չի ճանաչում, որ Հայաստանի հետ որեւէ առեւտրական հարաբերություն է հաս-տատվել: Ճիշտ է, մեր օրերում թուրքական ապրանքների տոկոսաչափը մեր շուկա-յում բավականին մեծ է, բայց ես կարծում եմ, որ այլ երկրների հետ մեր տնտեսական հարաբերությունները կարգավորելուց հետո թուրքական ապրանքները Հայաս-տանում դուրս կմնան շրջանառությունից, մանավանդ որ դրանք իրենց որակով կա-տարյալ չեն:

– **Ի՞նչ կտա մեզ ցեղասպանության ճանաչումը:**

– Տասնյակ տարիներ է՝ ցեղասպա-նության հետ կապված առարկաներ են դասավանդում, եւ միշտ ուսանողներին ասում են, որ, պայքարելով հանուն Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դուք մի՛ կարծեք, թե պայքարում եք միայն պատ-մական արդարությունը վերականգնելու համար, որ իհարկե, շատ կարեւոր է: Դրա-նով դուք պայքարում եք հանուն մարդկու-թյան՝ ցույց տալով, որ ցեղասպանությունը մարդկության դեմ կատարված ծանրա-գույն հանցագործություն է եւ պայքարելով դրա դեմ՝ նպաստում եք, որ ապագայում նման հանցագործություններ չլինեն: Սրա-նով նախեսառաջ երկու խնդրի ենք լու-ծում՝ պատմական արդարության վերա-կանգնում, դրա հետեւանքների վերացում, հատուցում եւ ապագայում նման հանցա-գործություններ չկրկնվելու դեմ պայքար: Ինչ վերաբերում է հատուցմանը, ապա այն կարող է լինել բարոյական, քաղաքական, այսինքն՝ ներողություն խնդրելը, ցեղաս-պանության փաստն ընդունելը, ինչպես նաեւ նյութական կորուստների փոխհա-տուցում: Հատուցման վերջնական ձեւը տարածքների վերադարձն է, որը հիմա մեզ համար դեռեւս մեծ երազանք է թվում: Սա-կայն հաշվի առնելով այն իրավիճակը, որ ստեղծվել է Մերձավոր Արեւելքում, ես չեմ բացառում, որ կգա մի պահ, եւ Սերի պա-յմանագիրը վեր կհանեն: Սրա մասին հի-շեցնել է պետք, քանի որ, ըստ էության, այդ պայմանագրով այն ժամանակվա աշխա-րհը պարտավորություն ուներ հայ ժողովր-դի առջեւ, որ ինչ-ինչ պատճառներով իրա-կանություն չդարձավ: Իմ կարծիքով՝ այս հարցը չպետք է հեռավոր ուսուսպիա համա-րել, այլ պետք է պատրաստ լինենք իրավի-ճակի փոփոխության պայմաններում մեր

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ. «Ցեղասպա- նության հարցը պետք է փեղափոխել իրավական դաշտ»

Էջ 21 հատակ պահանջները ներկայացնելուն:

– Այս օրերին Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բազում հրապարակումներ են լույս տեսել: Դրանք կարող են ստիպել տարբեր պետությունների իշխանություններին՝ ճանաչել ցեղասպանությունը:

– Սա, իհարկե, մեծ առաջընթաց է. վերջիվերջո ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է, եւ շատ պետություններ այն չեն ճանաչում՝ ելնելով իրենց քաղաքական նկատառումներից: Բայց տեսե՛ք՝ օրինակ, ԱՄՆ-ում հիմա հազիվ թէ գտնվի մի լուրջ գիտնական, ով հերքի Հայոց ցեղասպանության փաստը: Այսօր ակնհայտ փաստ է, որ աշխարհի հասարակական, գիտական շրջանակները լրջորեն զբաղվում են այդ հարցի ուսումնասիրությամբ եւ պահանջում, որ Հայոց ցեղասպանությունն ընդունվի որպես բացարձակ ճշմարտություն: Բնական է, որ այդ շրջանակները ճնշում կգործադրեն իրենց երկրի իշխանությունների վրա: Մեր խնդիրն այդ հասարակական, երիտասարդական, ակտիվիստների միջավայրում լուրջ աշխատանք կատարելն է՝ նրանց գործունեությանը լայն թափ տալու համար:

– **Ձեր հարցազրույցներում պարբերաբար նշում եք, որ ցեղասպանության հարցը պետք է տեղափոխվի իրավական դաշտ:**

– Հայերս 100 տարի պայքարել ենք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման եւ դատապարտման համար, եւ այս պայքարը, իմ կարծիքով, իր իմաստը կպահպանի, եթե մենք դա տեղափոխենք նաեւ իրավական դաշտ: Այսինքն՝ օգտագործելով ժամանակակից միջազգային իրավունքի բոլոր հնարավորությունները՝ միջազգային ատյանում հասնենք այն բանին, որ այդ ատյանը ընդունի, որ ներկայիս Թուրքիան պարտավոր է փոխհատուցել ցեղասպանության հետեւանքով հայ ժողովրդին հասցված վնասները: Սա բարդ խնդիր է եւ միջազգային իրավունքի տեսակետից, եւ նաեւ այն տեսակետից, որ մենք գործ ունենք խոշոր պետության հետ, որ ունի եւ նյութական, եւ քաղաքական լայն հնարավորություններ: 2000 թվականից ես կոչ եմ անում ստեղծել մի այնպիսի հանձնաժողով, որը ոչ միայն հայաստանցիներից բաղկացած կլինի, այլեւ սփյուռքի լավագույն մասնագետներից ու արտասահմանյան լավագույն մասնագետներից (պատմաբաններ, իրավագետներ, միջազգայնագետներ եւ այլն): Սա պետք է լինի հայ ժողովրդի ինտելեկտուալ լավագույն ուժերի սերուցքը, որը հաղթանակի հասնելու բոլոր ճանապարհները կուսումնասիրի, եւ մենք վստահ կկարողանանք դիմել միջազգային ատյաններ, օրինակ՝ Հաագայի միջազգային դատարան: Իհարկե, անհրաժեշտ են մեծ ֆինանսական ներդրումներ, բայց կարելի է օգտագործել համայն հայության ներուժը (բնական է, նախաձեռնողի դերում պիտի լինի Հայաստանի Հանրապետությունը): Կարծում եմ՝ ցեղասպանության 100-ամյակի կապակցությամբ ստեղծված պետական հանձնաժողովն իմ պատկերացրած հանձնաժողովի նախադրյալն է:

Հարցազրույցը՝
ԱՐՄԵՆ ՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

Թուրքական ժխտողականությունը եւ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու հափուցման նոր ռազմավարության անհրաժեշտությունը

ԱՐՄԵՆ ՅԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում եւ դրանից հետո թուրքական կողմը ձեռնամուխ եղավ այդ հանցագործությունը ժխտող կամ նենգափոխող մի շարք վարկածների մշակմանը, որոնք հետագայում վերածվեցին Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու նենգափոխման պետական «հայեցակարգի»:

Հայոց ցեղասպանության ժխտման ու նենգափոխման ներկա թուրքական «հայեցակարգը» «հայերի դավաճանության եւ ապստամբություն բարձրացնելու» կեղծ մեղադրանքների եւ այսպես կոչված «միջիմառայնային բախումների» ու «հայերին վերաբնակեցնելու» տխրահռչակ վարկածների մի ամբողջություն է: Արիեստական վարկածների այս խառնուրդը տասնամյակների ընթացքում թուրքական պետության հովանավորության ու ֆինանսավորման շնորհիվ կատարելագործվել է եւ այսօր միջազգային հանրությանը ներկայանում է իբրեւ ճշմարտանման, արտաքինապես համոզիչ ու տրամաբանված թվացող ամբողջական մի «համակարգ»: Պատմական իրողության չներկայացման եւ այլընտրանքային տեղեկատվության բացակայության պայմաններում այդ պսևդոգիտական «հայեցակարգը» բավականին հեշտությամբ ամրապնդվում է տարբեր երկրների հասարակական անտեղյակ շրջանակներում:

Վերջին տասնամյակներում թուրքերի կողմից տարվող հակահայկական քարոզչության մեջ նկատվել է մեթոդաբանական փոփոխություն, ներկայումս Հայոց ցեղասպանությունը ժխտող ու նենգափոխող վերնշված «հայեցակարգը» ներկայացնում են ոչ այնքան թուրքերը, որքան նրանց կողմից վարձակալված օտարազգի այսպես կոչված մասնագետները: Այս իմաստով տեղին է հիշատակել «New York Times», «Washington Post» եւ այլ հեղինակավոր պարբերականներում տպագրված եւ մեծ աղմուկ հանած ոչ թուրք 69 մասնագետի՝ Հայոց ցեղասպանությունը նենգափոխող հայտարարությունը: Հետագայում պարզվեց, որ հայտարարությունը ստորագրած «մասնագետների» ճնշող մեծամասնությունը մինչ այդ ընդհանուր առմամբ 65 դրամաշնորհ է ստացել բացահայտ թուրքամետ կազմակերպություններից՝ «Թուրքագիտության ինստիտուտ» (Վաշինգտոն) եւ «Թուրքիայում ամերիկյան հետազոտությունների ինստիտուտ» (Անկարա): Նույն կառույցների կողմից դրամաշնորհներ են ստացել նաեւ այն համալսարանները, որտեղ աշխատում են այդ մասնագետները (1): Բացի այդ, պարզվել է, որ հայտարարությունը ստորագրող 69-ից միայն 10-ն է զբաղվել Թուրքիայի 19-ից 20-րդ դարերի պատմության հարցերով, այսինքն նրանց միայն 7%-ը տվյալ հարցի վերաբերյալ կարող էր ունենալ մասնագիտական կարծիք (2): Ամենեւին էլ դժվար չէ հասկանալ թուրքական ժխտողականության մեթոդաբանական այս փոփոխության իմաստը: Թուրքական պետական քարոզչամեքենան օտարազգի վարձկանների միջոցով փորձում է ցույց տալ միջազգային հանրությանը, թե ոչ թե թուրքերն են ժխտում հայերի ցեղասպանությունը, այլ հեղինակավոր

համալսարանների ու գիտական կենտրոնների օտարազգի մասնագետներն են կասկածի տակ դնում այդ փաստը:

Այսօր էլ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվան նախորդող օրերին թուրքական համալսարաններում կազմակերպվում են այդ հիմնահարցին նվիրված գիտաժողովներ, որոնց հրատարակված նյութերում հաճախ կարելի է հանդիպել «Օսմանյան հասարակության մեջ միասին ապրելու արվեստի պատմական սկզբունքները» վերնագրով հոդվածներ, որտեղ ընդգծվում է այն միտքը, թե օսմանյան իշխանությունները նախադրյալներ էին ստեղծել բոլոր ժողովուրդների եւ մասնավորապես հայերի համերաշխ ու հանդուրժող ապրելակերպի համար: Ուղղակի արքունի է, որ հանդուրժողականությունից խոսում են մի պետության ներկայացուցիչներ, որն ինքը հանդուրժող չէ սեփական պատմության նկատմամբ:

Միեւնույն ժամանակ հայ ժողովուրդը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման պայքարում կարողացել է հասնել տարբեր երկրների խորհրդարանների կամ միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կամ դատապարտման բանաձեւերի ընդունմանը: Պայքարի նման ռազմավարության ընտրությունն ունեցել է թե օբյեկտիվ եւ թե սուբյեկտիվ պատճառներ: Օբյեկտիվ պատճառների թվում կարելի է նշել այն, որ խորհրդայնացումից հետո Հայաստանը, լինելով ԽՍՀՄ-ի կազմում, ի գործ էր բարձրացնել այդ հարցը միջազգային ատյաններում, այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործն իր վրա էր վերցրել Սփյուռքը, որը, չլինելով միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, իր ուժերի ու հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր գոնե հասնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը կոնկրետ երկրների կողմից: Սուբյեկտիվ պատճառներից կարելի է նշել այն, որ ընդհանուր առմամբ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը եղել է պատասխան թուրքական ժխտողականությանը եւ ընթացել է կեղծիքին պատասխանելու տրամաբանությամբ:

Ներկայումս տվյալ ռազմավարությունն այլեւս անարդյունավետ եւ անհեռանկարային է, եւ պայքարի նոր ռազմավարությունը պետք է տարվի Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերացման ու հաղթահարման ուղղությամբ: Սա ենթադրում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության ճանաչում ու դատապարտում, այլեւ հատուցում կատարված հանցագործության համար, ինչը թերեւս ամենակարեւորն

է եւ առանց որի թե՛ ճանաչումը եւ թե՛ դատապարտումը դառնում են ուղղակի անիմաստ: Հայաստանի ու Սփյուռքի համապատասխան կառույցներն ու մասնագետները պետք է ստեղծեն ռազմավարական փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների եւ Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հիմնավորման պատմականական փաթեթը»: Այդ «Պահանջների փաթեթում» հստակորեն պետք է ամրագրվի, թե հայ ժողովուրդը ինչ է հասկանում Հայոց ցեղասպանության հետեւանքներ ասելով եւ ինչ պահանջներ է պատրաստվում ներկայացնել Թուրքիային:

Այս առումով պետք է նշել, որ մեզանում հաճախ կատարվում է Հայոց ցեղասպանության հասցրած կորուստների նույնականացում այդ հանցագործության հետեւանքների հետ, մինչդեռ դրանք բոլորովին տարբեր բաներ են: Ի տարբերություն Հայոց ցեղասպանության կորուստների, այդ հանցագործության հետեւանքներն անցյալում չեն մնացել: Արդեն մեկ դար է, ինչ հայ ժողովուրդը Հայաստանում ու Սփյուռքում շարունակում է իր ուսերի վրա կրել դրանց բեռը: Եվ պատահական չէ, որ որոշ հետազոտողներ հակված են այն կարծիքին, որ քանի դեռ Թուրքիան չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը եւ չեն հաղթահարվել այդ հանցագործության հետեւանքները, գործ ունենք շարունակվող ցեղասպանության հետ:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման միջոցով հայ ժողովրդին հասցված վնասներն ու կորուստներն ըստ առաջնահերթության կարելի է բաժանել հետեւյալ խմբերի՝ ա) հայրենագրվում, բ) մշակութային ժառանգության կորուստ, գ) մարդկային կորուստներ, դ) նյութական կորուստներ, ե) հոգեկան խեղումներ:

Անշուշտ, հայ ժողովրդին իր կենսական տարածքից զրկելը Հայոց ցեղասպանության գլխավոր կորուստն է: Միաժամանակ՝ այն ցեղասպանության կազմակերպիչների համար հանդիսացել է նաեւ հանցագործության կատարելու կարելիության շարժառիթ: Եվ քանի որ խոսքը հայրենիքի մեծ մասի կորստի մասին է, ուստի պետք է հստակեցնել, թե դա ինչ հետեւանքներ է ունեցել եւ ինչպես է անդրադարձել մեր ժողովրդի հետագա կենսագործունեության ու զարգացման վրա:

Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով հայ ժողովրդին հասցվել են վիթխարի մշակութային կորուստներ: Մշակութային ժառանգության կորուստ ասելով չպետք է սահմանափակվել միայն պատմաճարտարապետական կառույցների ոչնչացումով: Հայերի նկատմամբ մշակութային եղեռնի դրսեւորում պետք է համարել նաեւ հազարավոր հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը, որոնցում ամփոփված էր հայ ժողովրդի հազարամյա գիտական միտքն ու հանճարը: Այդպիսով ցեղասպանության կազմակերպիչները մեզ մասնակիորեն կտրել են մեր նախնիների մտքից ու ոգուց, այն անգին գիտելիքներից, որոնք նրանք մեզ փորձում էին փոխանցել այդ ձեռագրերի միջոցով (3): Մշակութային ցեղասպանության այս հետեւանքները չեն կարող վերականգնվել որեւէ նյութական փոխհատուցմամբ:

Մարդկային կորուստները Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կազմեցին շուրջ 1,5 միլիոն մարդ: Սակայն, մարդկային կորուստների թիվը հստակեցնելիս անպայմանորեն պետք է

հաշվի առնվի նաև ցեղասպանության քաղաքականության ընթացքում իսլամացած հայերի թիվը, որոնք ցեղասպանության զոհ ժողովրդի համար նույնպես մարդկային կորուստ են, քանզի ուժացման այդ գործընթացի հետեւանքով նրանք դադարել են իրենց հայ համարել:

Մարդկային կորուստների թվի հստակեցումից հետո անհրաժեշտ է պարզել, թե այդ կորուստներն ինչ հետեւանքներ են ունեցել եւ ինչպես են անդրադարձել հայ ժողովրդի հետագա վերարտադրման վրա, եւ որքան կկազմեր հայերի թիվն այսօր՝ հանցագործությունից մոտ մեկ դար անց, եթե հանցագործության զոհերը ողջ լինեին: Այս առումով պետք է հաշվի առնել այն, որ արեւմտահայերի ընտանիքները, որպես կանոն, բազմազավակ էին: Բացի այդ, 25 տարին մեկ կատարվում է բնակչության վերարտադրություն (ռեզենցիա), այսինքն՝ անցած մեկ դարի ընթացքում առնվազն չորս անգամ պետք է կատարվեր նաեւ սպանված արեւմտահայերի վերարտադրությունը, եթե նրանք ողջ մնային:

Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հետ կապված հիմնականում հիշատակվում է 1919թ. Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ Ազգային պատվիրակության ներկայացրած հուշագիրը, որի համաձայն 1915-1919թթ. հայերի ունեցած նյութական կորուստները հաշվվում են 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ (4): Ազգային պատվիրակությունը, սակայն, այդ լուրը եւ պատասխանատու աշխատանքի համար ունեցել է ոչ ավելի քան մեկ ամիս ժամանակ, որի ընթացքում ուղղակի անհնար էր ամբողջական տվյալներ հավաքել ու համակողմանիորեն դրանք համակարգել: Այնհայտ է, որ մնա սեղծ ժամկետում կատարված հաշվարկները չեն կարող համարվել վերջնական ու անփոփոխ, ուստի՝ տվյալ փաստաթղթի տվյալները ճշգրտման կարիք ունեն:

Պողոս Նուբարի հուշագրում չեն հաշվառվել այն նյութական վնասները, որոնք թուրք-ադրբեջանական զորքերի կողմից հասցվել են Բաքվի հայությանը 1918թ. եւ բնականաբար չէին կարող նաեւ հաշվառվել փաստաթուղթը ներկայացնելուց հետո արդեն բեմախականների կողմից 1920թ. արեւելահայությանը, 1921թ. կիլիկիահայությանը եւ 1922թ. Զմյուռնիայի հայությանը հասցված նյութական վնասները (5):

Իսկ ընդհանուր առմամբ Պողոս Նուբարի հուշագիրը պետք է ճշգրտվի նաեւ՝ ըստ Հոլոքոստի հետեւանքով Գերմանիայի կողմից հրեաներին հասցված վնասների հատուցման փաստաթղթերի, որոնք, մեր կարծիքով, նախադեպ ու հիմք կարող են հանդիսանալ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով հայերին հասցված նյութական վնասներն ու դրանց հետեւանքները հաշվարկելու գործընթացում:

Գոյություն ունի թյուր կարծիք, թե իբր՝ որոշ ապահովագրական կազմակերպությունների, օրինակ «New York Life Insurance Company»-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին տրված գումարների վերադարձը նյութական հատուցում է՝ այդ հանցագործության դիմաց: Ապահովագրական վճարների տրամադրումը, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունում իրենց կյանքն ապահովագրած ցեղասպանության զոհերի պահ տրված ապահովագրական գումարների վերադարձը, ընդամենը լրացուցիչ կերպով վերահաստատում է Հայոց ցեղասպանության եղելությունը, բայց դա ոչ մի կերպ չի կարող դիտվել որպես հանցագործ պետության հատուցում: Դրանք ընդամենն ապահովագրական կազմակերպության կողմից իր հաճախորդների նկատմամբ ուշացումով կատարվող պարտավորություններ են (6):

Հայոց ցեղասպանության հետեւանքով հասցված հոգեբանական սթրեսները նույնպես անհետեւանք չեն մնացել եւ անդրադարձել են հայ ժողովրդի հետագա կենսագործունեության վրա: Հարցի այս կողմը, թերեւս պակաս կարեւոր չէ, քան վերը թվարկվածները: Ցեղասպանության հետեւանքով հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել բազմաթիվ հոգեբանական բարդույթներ ու վախեր, որոնք ուղղակի եւ անուղղակի կերպով ազդել ու շարունակում են ազդել ոչ միայն եղեռնն անմիջականորեն վերապրածների, այլ նաեւ հաջորդ սերունդը:

Ների վրա: Ընդ որում՝ խոսքը ոչ միայն ցեղասպանությունից անմիջականորեն վերապրածների ու նրանց սերունդների, այլեւ ողջ հայ ժողովրդի մասին է, որի մոտ առաջացել են թերաթժեքության բարդույթներ: Չի վերացել այն վախը, որ կատարվածը մի օր կարող է կրկնվել, քանի դեռ մեղավոր կողմը ոչ միայն չի ընդունել իր մեղքը եւ չի ապաշխարել, այլեւ շարունակում է ժխտել պատմական իրողությունը: Իր հայրենիքի մեծագույն մասը կորցնելով՝ հայ ժողովուրդը գրկվել է սեփական կենսատարածքի եւ նախնիների կերտած ազգային արժեքների հետ չփվելու հնարավորությունից: Դրա հետեւանքով առաջացած թերաթժեքության բարդույթներից մեկն էլ պետք է համարել այն, որ ոմանց մոտ առաջացել է թերահավատություն ու անվստահություն ազգի ապագայի, սեփական ուժերի ու կարողությունների հանդեպ եւ օտար արժեքներին ապավինելու հակում (7): Ուստի՝ հայ ժողովրդի մոտ զարգացման ու առաջադիմության ձգտումների փոխարեն Սփյուռքում ու Հայաստանում տասնամյակներ շարունակ տիրապետել եւ այսօր էլ մասամբ իշխում է գոյատևման փիլիսոփայությունն ու հոգեբանությունը:

Հոգեբանական լուրջ հարված է հասցվել նաեւ ցեղասպանության ընթացքում բռնի մահմեղականացված հայերին, ովքեր մահվան սպառնալիքի տակ ստիպված հրաժարվել են իրենց ազգային պատկանելությունից եւ ընդունել օտարի կրոնն ու հատկանիշները: Տասնամյակներ շարունակ նրանք թուրքիայում ապրել ու ապրում են վախի մթնոլորտում՝ ստիպված թաքցնելով իրենց իրական ինքնությունը (8): Ներկայումս այսպես կոչված՝ «թաքուն հայերի» շրջանում դրական միտում է նկատվում, քանզի նրանցից ոմանք արդեն խոսում են իրենց հայկական արմատների մասին եւ նույնիսկ փորձում են վերադառնալ քրիստոնեական կրոնին, սակայն պետք է խոստովանել, որ դա կատարվում է լուրջ հոգեբանական բարդույթների, առաջին հերթին՝ վախի դժվարին հաղթահարման ճանապարհով:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից ներկայումս պետականորեն իրականացվող Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականությունը, որը կասկածի տակ է դնում կատարված հանցագործությունը, եւ այդպիսով անարգում է անմեղ մահատանների հիշատակը, վիրավորում ոչ միայն նրանց ժառանգներին, այլեւ ողջ հայ ժողովրդի արժանապատվությունը: Ուստի տվյալ քաղաքականությունը պետք է դիտարկել իբրեւ ցեղասպանության զոհ դարձած հայ ժողովրդին հասցվող լրացուցիչ հոգեբանական հարված: Համաձայն այդ քաղաքականության տրամաբանության՝ հայ ժողովուրդը պետք է, ըստ էության, զբաղվի մագդիսիզմով եւ, կրկին վերապրելով դաժան իրողությունները, ապացուցի այն պատմական ճշմարտությունը, որն անհերքելի է բոլորի համար, բացառությամբ թերեւս՝ Թուրքիայի ու նրա սատելիտ Ադրբեջանի: Այդ իսկ պատճառով մնան քաղաքականությունը պետք է զնահատել իբրեւ Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության շարունակություն՝ արդեն տեղեկատվական դաշտում:

Կարծում ենք, որ հետեւանքների ու պահանջների հարցերի հստակեցումից հետո Հայաստանը «Պահանջների փաթեթ-փաստաթղթին» պետք է տա օրենքի կարգավիճակ, որպեսզի քաղաքական կոնյունկտուրայի փոփոխությունից անկախ, երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ այս ուղեծրից ոչ մի շեղում չկատարվի: Այս քայլի նպատակը պետք է լինի այն, որ օրենսդրորեն արգելվի որեւէ գործողություն, առավել եւս՝ որեւէ փաստաթղթի ստորագրում, որը կլինի շեղում ընդունված «Պահանջների փաթեթից»: Համապատասխան օրենքի ընդունումից հետո «Պահանջների փաթեթը» լինելու է բաց եւ հրապարակային փաստաթուղթ, լայնորեն տարածվելու է հայության շրջանում եւ աշխարհով մեկ:

Ռազմավարական այս փաստաթղթի հիման վրա Սփյուռքի ու Հայաստանի համապատասխան կառույցների ու մասնագետների համատեղ ջանքերով պետք է մշակվի նաեւ մարտավարական, կի-

Ապրիլի 24-ը՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի եւ ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշադրակի օր

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՍ հայագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, պատմական գիտությունների դոկտոր

Տեքստի առաջին տարբերակը («Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին») զեկուցման ձեռով ներկայացվել է 2014թ. ապրիլի 21-ին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կազմակերպած «Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատը. ցեղասպանություն, փախստականներ եւ մարդասիրական օգնություն» միջազգային գիտաժողովին, իսկ երկրորդ, լրամշակված տարբերակը («Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի ձեռնարկների ու միջոցառումների շրջանակներում հայությանն ուղղված խնդիրների արժարձումը») ներկայացվել է «Հայաստան-Սփյուռք» 5-րդ համաժողովին, «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման, դատապարտման եւ հետեւանքների վերացման գործընթացը» նիստին, 2014թ. սեպտեմբերի 24-ին:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված ձեռնարկների ու միջոցառումների մի զգալի մասը, դատելով հրապարակում առկա նյութերից, ուղղված է լինելու աշխարհին եւ Թուրքիային: Սա նորմալ է եւ ակնկալվում էր, որ այդպես էլ պետք է լինի: Սակայն ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաեւ մի յուրօրինակ սահմանագիծ է կամ ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Դրանք քիչ չեն եւ դրանց մի մասին մենք անդրադարձել ենք «Առաջարկություններ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի նշմանն ընդառաջ» փաթեթում, որը հրատարակվել է նաեւ 2014թ. ապրիլյան «Ազգակ» բացառիկում (էջ 17-24): Այստեղ մենք կցանկանայինք համառոտ շեշտադրել ընդամենը մեկ կետ: Մանրամասները:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձեւակերպման, ինչը, մեր համոզմամբ, ուզում ենք դա թե ոչ, բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն: [Անդրադարձ երեւույթի պատճառներին տես. Հարություն Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողություն եւ Ղարաբաղյան

շարժումը, Երեւան, 2009, էջ 63-66, 70-72]: Ցանկանում ենք հիշեցնել, որ Հայոց ցեղասպանության ու, մասնավորապես, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին առկա էին նաեւ այլ իրողություններ: Ռուսական կայսրությունում, գլխավոր հրամանատարության պաշտոնական տվյալներով, պատերազմի սկզբից ի վեր Արեւմտյան եւ Կովկասյան ճակատներում կռվող հայազգի զինվորների թիվը կազմում էր մոտ 300 հազ. մարդ: Չեւավորվեց յոթ հայկական կամավորական ջոկատ, իրենց կազմում ունենալով 6 հազ. հոգի: [Աղբյուրները վկայում են, որ կամավորական շարժմանը մասնակցել ցանկացողների թիվը շատ ավելի մեծ էր ոչ միայն Հայաստանից եւ Անդրկովկասից, այլեւ նաեւ Ռուսաստանի մյուս վայրերից, արտասահմանյան երկրներից, սակայն Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, ղեկավարվելով կառավարության ցուցումներով, գիտակցաբար չգնաց կամավորների թվի ավելացմանը: Տես. А. О. Арутюнян. Кавказский фронт 1914-1917 гг. Ереван, 1971, с. 296-297, 317]: 1916թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայերից բաղկացած Արեւելյան լեգեոնը (ավելի քան 5 հազ. զինվոր), որը 1918թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն [Армянский вопротс. Энциклопедия (отв. Ред. К. С. Худавердян). Ереван, 1991, с. 59]:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտան հայերի մի շարք ինքնապաշտպանական կռիվներ: Նախ նշենք քաղաքներն ու խոշոր բնակավայրերը. Շատախ/Թաղ (1915թ. ապրիլի 1-մայիսի 14), Վան (1915թ. ապրիլի 7 - մայիսի 3), Շապին-Գարահիսար (1915թ. հունիսի 2-29), Մուշ (1915թ. հունիսի 26-29), Ֆրնտըրճաղ (հուլիսի 6 - 26/օգոստոսի 3), Ուրֆա (1915թ. սեպտեմբերի 29 - հոկտեմբերի 23), Հաճըն (1920թ. ապրիլի 1 - հոկտեմբերի 15), Այնթապ (1920թ. ապրիլի 1 - 1921թ. փետրվարի 8): Գավառներից. Գավաշ (Վասպուրական)՝ 1915թ. ապրիլի 3 - մայիսի 11, Փեսամաղաշ (Շատախի գավառ, Վասպուրական)՝ 1915թ. ապրիլի 14 - մայիսի 10, Յոզգատ գավառի (Անկարայի նահանգ) հայկական գյուղեր՝ 1915-1917թթ., Սասուն՝ 1915թ. ապրիլ - օգոստոս, Մուսա-լեռ (1915թ. օգոստոսի 7 - սեպտեմբերի 12), Խնուս գավառի հայկական գյուղեր (1915թ. մայիս), Խոտորջուրի գավառ (1918թ. հունվարի 20 - մայիս): [Խնդրի շուրջ քիչ չի գրվել, սակայն վերջին տարիներին լույս տեսած ընդհանրացնող բնույթի, նաեւ մոր խոսք պարունակող աշխատությունները պատկանում են Ռուբեն Օմիկի Սահակյանի գրչին, որոնցից եւ օգտվել ենք: Տես. Ռ. Օ. Սահակյան, Արեւմտահայության ցեղասպանությունը եւ ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Երեւան, 2005: Նույնի՝ Ինքնապաշտպանական կռիվները Արեւմտյան Հայաստանում 1915 թվականին եւ ՀՀ Դաշնակցությունը, Երեւան, 2010]:

Ինչպես տեսնում ենք, որոշ վայրերում հայերը դիմադրել են շատ կարճ, այլ տեղերում՝ շաբաթներ եւ ամիսներ շարունակ: Կազմակերպված ու չկազմակերպված, զինված ու շատ քիչ զենք-զինամթերքով: Երեւույթը շատ բազմադեմ է, զնահատականները՝ տարբեր, սակայն այստեղ ցանկանում ենք շեշտել միայն մեկ բան, այն է՝ հայ քաղաքացիական բնակչությունը ոչ

Նոր ազնավարություն

Թուրքական Ժխրողականությունը եւ Հայոց ցեղասպանության դադարապարման ու հափուցման նոր ռազմավարության անհրաժեշտությունը

Եջ 23 ըրառական փաստաթուղթը՝ «Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման հայեցակարգը»: Հայեցակարգում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետեւանքների հաղթահարմանը: Այս փաստաթուղթը, ի տարբերություն առաջինի, լինելու է փակ, սահմանափակ օգտագործման համար նախատեսված՝ թույլ չտալու համար, որ հակառակորդը նախապես իմանալով՝ հնարավորություն ստանա կանխարգելիչ քայլերով չեզոքացնել իր համար անբարենպաստ հետեւանքները:

Հայեցակարգի կարեւորագույն հիմնախնդիրներից մեկը պետք է դառնա կատարվելիք աշխատանքների բաժանումը՝ Հայաստանի եւ Սփյուռքի միջեւ, ելնելով նրանց իրավասություններից, կարողություններից ու փորձառությունից: Ծիշտ այնպես, ինչպես հրեական Հոլոքոստի հատուցման գործընթացում հստակ դերաբաժանում էր կատարվել Իսրայելի ու սիոնիստական կազմակերպությունների միջեւ: Նույն կերպ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերացման գործընթացում պետք է հստակեցվի, թե ինչ է անելու Հայաստանը, եւ ինչ խնդիրներ են դրվելու Սփյուռքի վրա: Նման դերաբաշխումը թույլ կտա գործընթացները համակարգել մեկ կենտրոնից, այսինքն՝ արդյունավետ օգտագործել եղած ռեսուրսները եւ խուսափել գործողությունների կրկնություններից, ինչն ավելի շուտ վնաս է տալիս, քան օգուտ: Հայեցակարգի ընդունումից հետո պետք է ուղղակիորեն բացառվի ցանկացած անձնական նախաձեռնություն կամ ինքնագործունեություն, քանզի իրենց անձնական պահանջները եւ շահերն առաջ մղելով՝ ցեղասպանության զոհերի ժառանգները, երբեմն անձնական նախաձեռնություններով ցանկանալով վերականգնել սեփական իրավունքներն իրենց հայրական կամ պապեական կալվածքների նկատմամբ, կարող են վնասել ընդհանուր գործին: Իսկ Թուրքիան՝ ինքը, դա կարող է շահարկել, ասելով, թե հատուցել է հայերի նյութական կորուստները (9): Ուրեմն՝ նման գործողությունները պետք է ընթանան ընդհանուր նյութական պահանջների շրջանակներում:

Հայեցակարգում նաեւ պետք է հստակեցվեն այն ուղղությունները, որոնցով պետք է տարվեն աշխատանքները: Մեր կարծիքով դրանք զուգահեռաբար պետք է ընթանան թե՛ իրավական, եւ թե՛ քաղաքական հարթությունների վրա:

Իրավական ուղղություն: Հայաստանն իբրեւ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հիմնվելով թե՛ ՄԱԿ-ի կանոնադրության եւ թե՛ անմիջականորեն՝ ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթների վրա, կարող է դիմել միջազգային դատական ատյաններին՝ եւ իր ու Թուրքիայի միջեւ առկա վեճը լուծելու, եւ կոնկրետ հարցերի, օրինակ, կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանման ու կիրառման, կամ ել՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի օրինականության եւ վավերականության հետ կապված խորհրդատվական եզրակացություն տալու խնդրանքով: Սակայն այստեղ ծագում են նաեւ միջազգային դատական ատյանների՝ ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանի, Միջազգային քրեական դատարանի, Ռուս-դայի, Նախկին Հարավսլավիայի ad hoc դատարանների կամ՝ միջազգային արբիտրաժի իրավասությունների եւ ընդհանրապես՝ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման հարցում դրանց դիմելու նպատակահարմարությունը պարզելու հարցերը:

Բացի այդ լուրջ խնդիր է ցեղասպանության

նության կոնվենցիայի կատարելագործման հարցը: 1948թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման եւ դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի բացերի ու թերությունների շտկումը թույլ կտա ավելի արդյունավետ օգտագործել այդ կարեւոր միջազգային իրավական գործիքը՝ Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման համար: Բոլորի համար ակնհայտ է, որ ավելի քան 60 տարի առաջ՝ «սառը պատերազմի» տարիներին, ԽՍՀՄ-ի ու ԱՄՆ-ի միջեւ առճակատման պայմաններում ընդունված կոնվենցիան չի համապատասխանում արդի միջազգային հարաբերությունների ու միջազգային իրավունքի պահանջներին: Ավելին, կոնվենցիան չի կատարում իր գլխավոր առաքելությունը՝ ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելումը, քանզի փաստաթղթի ուժի մեջ մտնելուց հետո էլ արձանագրվել են նման հանցագործություններ բազմաթիվ դեպքեր:

Էլ չենք խոսում այն մասին, որ ցեղասպանության կոնվենցիայի տարբեր դրույթների անորոշությունը տեղիք է տալիս տարաբնույթ մեկնաբանությունների: Այդ իսկ պատճառով Հայաստանը՝ որպես կոնվենցիայի մասնակից պետություն, հիմնվելով փաստաթղթով իրեն ընձեռված իրավունքների վրա, կարող է հանդես գալ փոփոխություններով ու լրացումներով՝ առաջարկելով փաստաթղթում ամրագրվել հետեւյալ դրույթները՝ ա) արգելել եւ պատժել համարել ցեղասպանություն քարոզելը եւ ցեղասպանությունը ժխտելը, ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք տարածող կազմակերպությունների գործունեությունը, ցեղասպանության զոհ խմբի հայրենի տարածքի տնօրինումը («պատրիզիդ») եւ ցեղասպանության հանցագործության նյութական պտուղներից օգտվելը, բ) ամրագրել ցեղասպանության գործերով բացառապես միջազգային դատարանի իրավասությունը, գ) ցեղասպանության կոնվենցիայի մեջ ներառել նաեւ ազգային-մշակութային ցեղասպանությունը, դ) ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությանը՝ զուգահեռ՝ հստակեցնել նաեւ պետությունների պատասխանատվության հարցն այն իմաստով, որ պետությունները պարտավորվեն քայլեր ձեռնարկել զոհ խմբի նկատմամբ ցեղասպանության հետեւանքների վերացման ուղղությամբ՝ հիմնվելով միջազգային իրավունքի նորմերի ու պրակտիկայի վրա:

Կարծում ենք, որ միջազգային իրավունքում պետությունների պատասխանատվության իմաստիտուտի հստակ ամրագրման նպատակով Հայաստանը պետք է ակտիվացնի իր գործակցությունը ՄԱԿ-ի «Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի» հետ, որի շուրջ 50 տարվա աշխատանքի արդյունքում ստեղծված «Միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» փաստաթուղթը հավանության արժանացավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 2001թ. դեկտեմբերի 12-ին ընդունած 56/83 բանաձեւով (10): Դժվար չէ նկատել, որ «միջազգային հանցագործության» փոխարեն՝ այս փաստաթղթում կիրառվել է «միջազգային հակաիրավական արարք» ձեւակերպումը, փորձելով չքրեականացնել միջազգային իրավունքի նորմեր ստեղծող սուբյեկտներին՝ պետություններին: Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ ցեղասպանության հանցագործությունը որակվում է իբրեւ ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտում, ինչն, անշուշտ, ենթադրում է նաեւ պատասխանատվություն: Ցավոք, սա այս ուղղությամբ ընդունված դեռեւս եզակի փաստաթուղթ է, ուստի Հայաստանը, որ-

պես շահագրգիռ կողմ, այստեղ դեռ շատ անելիքներ պետք է ունենա:

Բոլոր դեպքերում, չպետք է մոռանալ էստոպելի սկզբունքի մասին եւ անընդհատ հարցը պահել Հայաստանի եւ Սփյուռքի օրակարգում, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա պնդել, թե Հայաստանը կամ հայերն իրենց գործողություններով կամ անգործությամբ հաշտվել են ստեղծված իրողության հետ եւ կորցրել են ժամկետները եւ այդպիսով՝ զրկվել են Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարման հարցը միջազգային ատյաններում բարձրացնելու իրենց իրավունքից:

Ինչպես տեսնում ենք, հարցը միջազգային իրավական տեսակետից բարձրացնելու առումով բավական հնարավորություններ կան: Սակայն պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնել նաեւ նման գործընթացի թե՛ մարտավարական եւ թե՛ ռազմավարական կողմերին այն առումով, թե ինչն ինչից հետո պետք է կատարվի, որպեսզի աշխատանքների արդյունավետությունը լինի ավելի բարձր, եւ խուսափենք ժամանակի ու ջանքերի անիմաստ կորուստներից:

Քաղաքական ուղղություն: Գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավունքի եւ հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա որոշակի ազդեցություն ունեն աշխարհաքաղաքական զարգացումները, տարածաշրջանային գործընթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի ու շահերի վերադասավորումները եւ այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերացման միջազգային իրավական գործընթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու դրա հետ զուգահեռ տարվող՝ քաղաքական գործընթացով: Քաղաքական գործընթացն, անշուշտ, իր մեջ պետք է պարունակի գիտական եւ քարոզչական բաղադրիչներ:

Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների վերացման քաղաքականությունը կարող է ենթադրել հետեւյալ գործողությունները:

1. Աշխատանք Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ու դատապարտած երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ այն իմաստով, որ ռազմականացված նրանց կողմից ընդունված բանաձեւերն ու որոշումները: Անհրաժեշտ է, որ այդ երկրներն ու կառույցներն իրենց քաղաքականությամբ սատարեն Հայաստանին, երբ հասունանա հարցը միջազգային դատական ատյաններում բարձրացնելու պահը: Եվրոպական որոշ երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումն օրենսդրորեն քրեականացնելու նախադեպերը եվրոպական մյուս պետությունների հայկական համայնքները պետք է աշխատեն տարածել նաեւ իրենց երկրների վրա: Այս առումով նպաստավոր է այն հանգամանքը, որ Եվրամիության անդամ երկրները, 2008թ. նոյեմբերի 28-ին ստորագրելով «Ռասիզմի եւ այլատյացության որոշ տեսակների եւ դրսեւորումների դեմ քրեական պատիժներ սահմանելու միջոցով պայքարելու մասին» շրջանակային համաձայնագիրը, պարտավորություն են ստանձնել իրենց օրենսդրությունը համապատասխանեցնել նրա դրույթներին:

2. Հայաստանը եւ Սփյուռքը համատեղ ջանքերով պետք է հասնեն նրան, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն անպայմանորեն ներառված լինի Թուրքիա-Եվրամիություն բանակցությունների օրակարգում: Այս առումով Հայաստանը եւ Սփյուռքը պետք է փորձեն միջազգային հարաբերությունների ակտիվ դերակատարների հետ Թուրքիայի ունեցած հակասություններն ու տարածաշրջանային ծառայեցնել Հայոց ցեղաս-

պանության հետեւանքների վերացման գործընթացին:

3. Հայաստանը կարող է դիմել Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած երկրներին, որպեսզի նրանք պարտադրեն Թուրքիային կատարել այդ պայմանագրի 3744 հոդվածներով ստանձնած պարտավորությունները՝ ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքները պաշտպանելու առումով: Մասնավորապես, Թուրքիայի հայկական համայնքի ունեզրկման հերթական դրսեւորում պետք է համարել այդ երկրի Գերագույն դատարանի 1974թ. որոշումը՝ ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անշարժ գույքը առգրավելու եւ պետական զանձարան փոխանցելու մասին, ինչը Լոզանի պայմանագրի դրույթների կոպիտ խախտում է: Թերեւս այս հանգամանքը ստիպեց Թուրքիայի նախագահ Ա.Գյուլին 2008թ. փետրվարի 26-ին հաստատել Ազգային մեծ ժողովի կողմից մեծ դժվարությամբ ընդունված՝ «Համայնքային կալվածքների մասին» օրենքը, համաձայն որի պետությունը 18 ամսվա ընթացքում պետք է վերադարձնէր ոչ մահմեդական համայնքների ու մասնավորապես՝ հայերի գույքը (11): Սակայն անգամ օրենքի ընդունումից հետո էլ գործնականում ոչինչ դեռեւս չի արվել, հայ համայնքը շարունակում է նյութական կորուստներ կրել, իսկ տվյալ հարցը շարունակում է մնալ միջազգային հանրության ուշադրության կենտրոնում, որը պահանջում է Թուրքիայից՝ հարգել ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների շահերն ու իրավունքները:

4. Պետք է նախապատրաստական աշխատանքներ տարվեն նաեւ այն ժողովուրդների շրջանում, ովքեր ենթարկվել են ցեղասպանության՝ ընդհանրապես եւ Օսմանյան կայսրության ու նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի կողմից՝ մասնավորապես, ինչը թույլ կտա միջազգային կառույցներում ձեւավորել այդ հանցագործությունից տուժած ժողովուրդների ընդհանուր դաշինք: Օրինակ՝ կարելի է ստեղծել Օսմանյան կայսրության եւ նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների միասնական ճակատ, որի մեջ հայերից զատ կարող են ընդգրկված լինել հույները, ասորիները, արաբները, ինչու էլ՝ քրդերը եւ այլն, ինչը զգալիորեն կբարձրացնի տարվող պայքարի արդյունավետությունը եւ հաջողության հասնելու հավանականությունը:

5. Այն երկրներում, որոնք դեռեւս չեն ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը, հարկավոր է ստեղծել ու տարածել համաժամադրելի տեղեկատվական բուկլետներ, բրոշյուրներ՝ տարբեր լեզուներով: Գերադասելի է դա անել Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջոցով, որպեսզի գործին տրվի պաշտոնական բնույթ: Նույնը պետք է արվի նաեւ էլեկտրոնային լրատվական միջոցների եւ համացանցի միջոցով: Այդպիսով այդ երկրներում հնարավոր կլինի ստեղծել բարենպաստ հասարակական կարծիք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման համար ու սկսել ազդել իշխանությունների վրա: Այս գործողությունների թիրախը պետք է դառնան հիմնահարցին անտեղյակ կամ թուրքական ժխտողական քարոզչության միջոցով ապակողմնորոշված զանգվածները, որոնց հանրամատչելի եւ անառարկելի ձեւով պետք է ներկայացվի պատմական ճշմարտությունը: Աշխատանքներ պետք է տարվեն նաեւ այդ երկրների գիտական շրջանների հետ, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության տարբեր հիմնահարցերի շուրջ կարելի է հրավիրել միջազգային գիտաժողովներ՝ տվյալ երկրի գիտնականների մասնակցությամբ, իսկ գիտաժողովի նյութերը պետք է թարգմանվեն տարբեր լեզուներով ու տարածվեն: Գիտաժողովների արդյունքում պետք է ընդունվեն բանաձեւեր՝ ուղղված ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, Հայոց ցեղասպանությունը դեռեւս չճանաչած երկրների ու հատկապես Թուրքիայի նախագահին:

Ամփոփելով մշենք, որ, չնայած կատարված հսկայական աշխատանքին, դեռեւս բավական անելիքներ կան: Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների հաղթահարմանն ուղղված աշխատանքները մենք պետք է կատարենք միասնաբար ու հետեւողականորեն՝ ճիշտ

Օգտագործելով եղած ռեսուրսներն ու հաշվենկատորեն օգտվելով ըն-
ծեռված միջազգային իրավական ու
քաղաքական հնարավորություններից:
Անշուշտ, նման ճանապարհը դյուրին չի
լինելու, կան լուրջ խոչընդոտներ ու դժվա-
րություններ, բայց դրանք հաղթահարելի
են, եթե մեր արդար դատը մինչեւ վերջ տա-
նելու կամք եւ վճռականություն ունենանք:
Այս հարցում մենք հապաղելու եւ առավել
եւս՝ սխալվելու իրավունք այլեւս չունենք:
Հայոց ցեղասպանության հետեւանքների
հաղթահարումը միայն համայն հայության
իրավունքների վերականգնումն ու անվ-
տանգության ապահովումը չէ: Ի վերջո, դա
նաեւ մեր սրբազան պարտքն է Հայոց ցե-
ղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակի
առաջ:

1. *Հայոց ցեղասպանության ժխտման
հիմնական փաստարկները.
աղավաղման եւ կեղծարարության
ուսումնասիրություն., Եր., 2005, էջ
14:*
2. *Նույն տեղում, էջ 54:*
3. *Стѣи Стратегические последствия
геноцида армян, “Византийское
наследство”, (информационно-а-
налитический журнал), Ер., 2002, N
3, с.15.*
4. *Стѣи «Ցեղասպանության հետեւան-
քով հայ ժողովրդի կրած կորուստ-
ները», կազմող Լ.Բարսեղյան, Եր.,
1999, էջ 13:*
5. *Стѣи Բարսեղով Յու., Հայերի ցե-
ղասպանության համար նյութական
պատասխանատվությունը, Եր., 1999,
էջ 11:*
6. *Հայ-թուրքական հարաբերություններ.
հիմնախնդիրներ եւ հեռանկարներ,
խորհրդարանական լսումներ, 19-20
դեկտեմբերի 2007թ., Եր., 2011, էջ 81:*
7. *Стѣи Стратегические последствия
геноцида армян, “Византийское
наследство”, с.16.*
8. *Стѣи Այլախոս եւ այլադավան հայեր,
Եր., 2007:*
9. *Հայ-թուրքական հարաբերություններ.
հիմնախնդիրներ եւ հեռանկարներ, էջ
81:*
10. *Վարդանյան Վ., ցեղասպանության
համար պետությունների միջազգա-
յին իրավական պատասխանատվու-
թյան արդի միտումներն ու զարգա-
ցումները, «Արեւմտահայության
պահանջատիրության հիմնախնդիր-
ները» (գիտագործնական միջազգա-
յին գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա,
18-19 ապրիլի 2008թ., «Գիտա-
կան զեկուցումների ժողովածու»,
Մոսկվա, 2008, էջ 52:*
11. *Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանու-
թյան տնտեսական բաղադրյալը, ֆի-
նանսամյութական փոխհատուցման
հիմնախնդիրը, «Արեւմտահայության
պահանջատիրության հիմնախնդիր-
ները», էջ 185:*

Ապրիլի 24-ը՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի եւ ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշատակի օր

Եջ 23 թիչ դեպքերում հենց այնպես
չի կոտորվել, չի «մորթվել ոչ-
խարների նման», ինչպես երբեմն հնչում
է հարցին պակաս տեղյակ, առավելապես
ոչ մասնագիտական շրջանակներում,
տարբեր խավերի ներկայացուցիչների
առօրյա խոսքուզույցում: Առանց որեւէ
պաթոսի ցանկանում ենք շեշտել, որ «ոչ-
խարի նման մորթվող ժողովուրդը» չէր
կարող 1918թ. մայիսին, դեռեւս Առաջին
համաշխարհային պատերազմի ընթաց-
քին, պետականության բացակայության
պայմաններում, բռուկցեղվել եւ հաղթական
ինքնապաշտպանական ճակատամարտ
մղել Սարդարապատում եւ Ալաբամում,
դիմակայել Ղարաբլիխայում՝ այդ կերպ
արդեն արեւելահայությանը փրկելով
սպավող ցեղասպանությունից: [Ո-
րոշ վերլուծությունների համաձայն, այդ
ճակատամարտերի հետեւանքով կանխ-
վեց Թիֆլիսի գրավումը եւ էպպես հետաձգ-
վեց Բաքվի անկումը (այն տեղի ունեցավ
սեպտեմբերի 15-ին): Վերջին պարագան
կարեւորվում է հատկապես այն հանգա-
մանքով, որ այդ կերպ գերմանական բա-
նակը, որ Սառնի երկրորդ ճակատամարտն
էր վարում, չստացավ իր համար այնքան
անհրաժեշտ վառելիքը՝ Բաքվի նավթը]:

Սակայն հայկական իրականության
մեջ, արդեն շուրջ մեկ դար, պաշտոնական
կամ անպաշտոն ձեւով նշվում է «Հայոց
ցեղասպանության զոհերի» հիշատակը:
Հայտնի ու դեռեւս անհայտ ինքնապաշտ-
պանության կռիվների մասնակիցները,
այս կերպ, նույնպես ներառվում են «զոհե-
րի» շարքում: Տասնամյակներ շարունակ
հենց միայն նման շեշտադրումն իր հե-
տեւից բերում է թերաթեքության բար-
դույթների դրսեւորումներ, ցեղասպանու-
թյան հիշողությունը որպես բեռ ընկալելու
երեւույթներ, որոշ դեպքերում էլ՝ դրանցից
«ազատվելուն» ուղղված գործողություն-
ների անհրաժեշտության գիտակցում:

Պետք է նկատել, որ հիշողության վրա
հենված քաղաքականությունը բյուրեղաց-
վում է տասնամյակների ընթացքում եւ
նրա ազդեցությունը հասարակության վրա
միանգամից ու անմիջապես չէ, որ երեւում
է: Երբեմն հիշողության գործոնը լոկ ինք-
նաբուխ ձեւով դրսեւորվում է տվյալ հա-
սարակության համար զգաժանային
պահերին, երբեմն՝ համապատասխան
մշակվածության պարագայում, մշտա-
պես ներկա է հասարակության ամենօրյա
կյանքում, նրա ինքնադրսեւորման եւ ինք-
նության ամբակտելի մասն է կազմում:
Այդ քաղաքականությունը բաղկացած է

միմյանց հետ անտեսանելի թելերով կապ-
ված բազմաթիվ կտորներից, որոնցից յու-
րաբանցյուրը, առանձին վերցրած, կարող է
եւ էական չթվալ երկրի քաղաքական կուր-
սը մշակողների համար, սակայն, թերեւս,
այդ տարրերի համակցումն է, որ կազմում
է հիշողության վրա հենված քաղաքակա-
նության ամբողջությունը:

Ցանկացած հասարակական երեւույթ,
որպեսզի այն ավելի ընկալելի լինի, հնա-
րավոր լինի դրան լիարժեք գնահատական
տալ ու անել անհրաժեշտ հետեւություն-
ներ, նախընտրելի է դիտարկել համեմա-
տությունների լույսի ներքո, քանզի հենց
համեմատությունների ճանապարհով է,
որ ավելի լավ են երեւում ցանկացած
ազգային երանգ ունեցող երեւույթի դրա-
կան ու բացասական կողմերը: Մեր համե-
մատությունը, բնականաբար, հրեաների
հետ է: Ի՞նչ կերպ վարվեցին այս պարա-
գայում նրանք:

Հրեաների պարագայում Հոլոքոստի
տարիներին զինված դիմադրությունները
համեմատաբար ավելի թիչ էին կամ, ավել-
ի ճիշտ կլինի ասել, բնույթով էին տարբեր
(մասնակցություն ընդհատակյա գործու-
նեությանը ու այդպիսով՝ Դիմադրության
շարժմանը, պարտիզանական ջոկատնե-
րին, դիմադրությանը համակենտրոնաց-
ման ճամբարներում եւ այլն), սակայն
Հոլոքոստի պատմաբանները խիստ հե-
տեւողականորեն մեծ ուշադրություն են
հատկացնում այդ թեմային ու, մասնավո-
րապես, Վարշավայի հրեական գետտո-
յի՝ ֆաշիստների դեմ ուղղված ապստամ-
բությանը (1943թ. ապրիլ-մայիս): Եվ եթե
հայոց պարագայում ցեղասպանության
զոհերի հիշատակի օր է նշվում Կոստանդ-
նուպոլիսի հայ մտավորականության զանգ-
վածային ձերբակալությունների եւ աքսո-
րի սկզբի օրը, ապա հրեաների դեպքում՝
երկարատեւ քննարկումներից հետո, Հոլո-
քոստի հիշատակի օր է որոշվել հրեական
Նիսան ամսվա 27-րդ օրը: Պաշտոնապես
այն կոչվում է «Հոլոքոստի եւ հերոսության
հիշատակի օր» կամ «Հոլոքոստի նահա-
տակների եւ հերոսների հիշատակի օր»
կամ (Holocaust and Heroism Remembrance
Day կամ Holocaust Martyrs’ and Heroes’
Remembrance Day, եբրայերեն՝ Yom Has-
hoah): Հրեական խորհուրդանը 1953թ.
այդ օրն ընտրել է այն պատճառով, որ այն
միջանկյալ տեղ է գրավում Վարշավայի
գետտոյի ապստամբության սկզբի եւ Իս-
րայելի Անկախության օրվա միջեւ: Այսպես
թե այնպես, Հոլոքոստի հիշատակի օրը,
ի տարբերություն կանկականի, մի զգալի

չափով վերաբերում է պայքարի, կռվելու,
մարտնչելու գաղափարին: [Հարցի շուրջ
տես նաեւ. Հարություն Մարության, Հա-
յոց ցեղասպանության եւ հրեաների հո-
լոքոստի հիշողության կառուցվածքային
առանձնահատկությունները. - ՊԲՀ, 2011,
թիվ 2]: Նկատենք, որ հրեից ցեղասպա-
նության թանգարանի, որը պաշտոնապես
կոչվում է «Յադ Վաշեմ. Հոլոքոստի նահա-
տակների եւ հերոսների [մասին] հիշողու-
թյան [ապահովման] իրավասու մարմին»
(Yad Vashem. The Holocaust Martyrs’ and
Heroes’ Remembrance Authority), արդեն
իսկ անվանումը հուշում է ցուցադրության
ուղղվածության, հետեւաբար եւ այցելու-
ների շրջանում ի՞նչ տիպի ինքնության
տարրերի ամրապնդման կամ ձեւավոր-
ման նպատակադրման մասին: [Մանրա-
մասն անդրադարձ այս հարցերին տես
Matthias Haß. The Politics of Memory in
Germany, Israel and the United States of
America. – The Canadian Centre for Ger-
man and European Studies, Working Paper
Series Number 9, pp. 6-12. Հարցի շուրջ
տես նաեւ Հարություն Մարության, Հայ
ինքնության պատկերագրությունը, էջ 65]:
Հուշահամալիրը հիմնադրված է 1953թ.
պետության խորհրդարանի որոշմամբ, եւ
ազգային հուշահամալիրի գործառույթ-
ները հստակորեն ամրագրված են հիմնա-
դիր օրենքում: Օրենքի ինը հոդվածները
պարզաբանում են, թե ո՞վ պետք է հիշվի.
զոհերը, ընտանիքները, համայնքները, հե-
րոսները, հրեա զինվորները, պարտիզան-
ները, վերջիններիս օժանդակողները եւ
նրանք, ովքեր փորձում էին բարձր պահել
իրենց արժանապատվությունը: Այսպիսով,
ինը հոդվածներից վեցը հասցեագրված են
պայքարին, դիմադրությանը: Սա բավա-
կան հստակ դրույթ է: Եվ դրա լուսաբանու-
մը Յադ Վաշեմի հիմնական խնդիրներից է:

Հայոց պարագայում նման քայլեր չեն
ձեռնարկվել: Անցել է հարյուր տարի: Ու-
նենք ցեղասպանության տարիների ինք-
նապաշտպանական կռիվների՝ դեռեւս
լիարժեք գնահատականի սպասող իրո-
դությունը, ունենք շուրջ քսանհինգամյա
ազգային պետականություն, արցախյան
հաղթանակների գործոնը: Կարծում են,
վաղուց ժամանակն է վերաիմաստավորել
հիշողության օրվա խորհուրդը, ձեւափո-
խել այն, իրականացնել առնվազն շեշ-
տադրումների փոփոխություն եւ շրջա-
նառության մեջ դնել այլ բանաձեւում.
«Հայոց ցեղասպանության զոհերի եւ ինք-
նապաշտպանական կռիվների հերոսների
հիշատակի օր»:

Պարույր Սեւակ Անլռելի զանգակապուն

Ղողանջ եղեռնական

Խոսնգարե՛լ: Ինչի՞ համար...
Գարուն էր: Չեկած ամառ՝
Փուլ եկավ երկնակամար,
Հյուն մաղեց մեր բաց գլխին,
Հյուն մաղեց՝ կրակի՝ պեւ...
-Գարուն ա, ձուն ա արեւ...
Գեւորը մեր երեքունան
Հոսեցին՝ երակի՝ պեւ
-Արունը ջուր ա դառել...
Չորերը չիրիւ դարձան,
Վիհերը՝ գերեզմանոց.
-Ջուրը մեր րունն ա փարել...
Ամեն քար՝ լուր մահաբձան,
Ամեն րուն՝ վառման հնոց...
-Բնավեր հավք ենք դարձել...
Ինչքան բառ՝ ո՛ղջը մրմունջ,
Ինչքան երգ՝ ո՛ղջը լալով.
-Ջուրում էր, գուրնձ, լառ՝...
Թ-րի դեմ, սրի, հրի՝
Լոկ մանգաղ, լոկ բահ ու մաճ.

-Տնավե՛ր-բնավե՛ր լաճ...
Մեր հողը, մեր հայրենին,
Մեր երկիրն ամայացավ.
-Սե՛ն հազիր, սեւիրուր մարե...
Տնավուրց րոհմիկ մի ազգ
Չմեռա՛ւ, այլ... մահացա՛ւ.
-Գարուն ա, ձուն ա արեւ...
Գարուն էր: Ամառ եկավ,
Չազ հանեց ձորում կաքավ,
Իսկ հայր գրկվեց ձագից,
Իր պորթկան թուրի փաթից,
Իր մորից, հորից, յարից,
Իր բնից ու աշխարհից.
-Գարուն ա, ձուն ա արեւ...
...Ա՛յն, ինչպե՛ն, ո՛նց մոռանալ
Արհալիրքն այն օրերի.
-Աշխարհում ով մոռանաւ,
Չուխր աչքով թող թոռանա...
Գառնաբաճ, հովիւ-նախորդ
Եր չեկան սար-ձորերից...
Կեւօրին էլ ո՛վ երգեր.
-Մարերը հով չեն անում,
Իմ դարդին դարման անում...
Ննձկորը արքուն մորթվեց
Իր ձեռքի սուր մանգաղով...
Խեղճ հարսը էլ ո՛նց երգեր.
-Քաղվորին հաց եմ բերում,
Բերանը բաց եմ բերում...
Չկտորը Վանա ծովում

Չբիրկվեց ճարպիկ լողով...
Աղջկը գո՛ր էր կանչում.
-Իմ ծամթեկ րաւ՝ լողվորչուն...
Երկրի մեջ մարդ չմնաց՝
Մարդ թաղեր մարդու նման...
Ա՛յն, մեար մեկը գունե...
Ու կանչեր.
-Դի՛ւ յամա՛ն...
...Ա՛յն, ինչպե՛ն, ո՛նց մոռանալ
Արհալիրքն այն օրերի.
-Աշխարհում ով մոռանա՛ւ
Չուխր աչքով թող թոռանա...
...Չախերը վառ մնացին
Ժամերգվող եկեղեցում,
Ժամկոչին կախ րվեցին
Պարակից զանգակաբան...
Չաղացից աղուն բերող
Արտրված խեղճ գյուղացուն
Իր սայլը դազաղ դարձավ,
Այլուր՝ արևուր պարան...
Մայրը ընկավ՝ ծիծը թողած
Իր թմիկի մանկան բերնում,
Ծծի րեղ ցից իրելով՝
Խեղդեցին միևնույնարին...
Տարն ընկավ՝ ձեռքը մեկնած
Կչկչան հավի թառին.
Իր հիվանդ թոռան համար
Խորտրիկ ձուր էր բռնում...
Կալի մեջ պապիկն ընկավ,

Իր ոսկե թեղն էր երևում,
Որպեսզի րուրքը թուրթին
Օր առաջ շուր վճարի...
Ով ծաղիկ հաց էր թխում՝
Խորովվեց թուրի ծխում...
Ով հասել ոխաբարեղի,
Վառել էր մոմը դեղին,
Մոմի դեմ իջել էր ծուր
Ու հայցում էր աստվածուն,
Որ բախշ մի լաճ րդաւ, -
Իր աշխարհ մոմը մարե՛ց
Չավարտած «Տե՛ր, քեզ մեղա՛ւ» -ն...
-Գարուն ա, ձուն ա արեւ...
...Խոցեցին ու ջնջեցին,
Հարեցին հասար ու բարակ,
Նոչեցին ու րանջեցին,
Փշրեցին, րվին կրակ,
Վաթեցին աշյուն-արցունք,
Ներկեցին ձոր ու բարձունք,
Քանդեցին երկինք մի լուրթ,
Մորթեցին մի ժողովուրդ,
Տացառար մի ողջ աշխարհ
Մարթեցին փշրանք-նշխար,
Սո՛ւրբ նշխար՝ շա՛ն բերանում,-
Ուզեցին մեկ հայ թողնել,
Եվ այն էլ... թանգարանում...
-Գարուն ա, ձուն ա արեւ... ■

ԱՄԱՏՈՒՆԻ ՎԻՐԱԲՅԱՆ. «Ճիշտ է, որ հայ բնակչությունն առանց դիմադրության զոհ է գնացել թուրքական յաթաղանին»

Հարցազրույց ՀՀ ազգային արխիվի տնօրեն, պատմական գիտությունների դոկտոր Ամատունի Վիրաբյանի հետ

Արանում է մեր ժողովրդի համար անչափ տխուր մի տարեկից՝ Մեծ եղեռնի 100-ամյակը, բոլորիս պարտքն է ոգեկոչել անմեղ նահատակների հիշատակը, հետադարձ հայացք ձգել 1915-ի իրադարձություններին: «Այունյաց երկիր» հետաքրքրում է, թե Հայաստանի ազգային արխիվը տարեկից առթիվ ինչ նախաձեռնություններով հանդես կգա (ժողովածուների հրատարակում, ցուցահանդեսների կազմակերպում, գիտաժողով եւ այլն):

— Ազգային արխիվում ցեղասպանության տարեկիցին նվիրված նախապատրաստական աշխատանքները շատ վաղուց են սկսվել: Դրանց արգասիքը 2012 թվականին հրատարակված «Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան թուրքիայում» եռահատոր ժողովածուն է, որում մեկտեղված են 1916 թվականին գրի առնված ցեղասպանությունը վերապրածների, ակնադատների վկայությունները, հուշերը: Առաջին հատորն ընդգրկում է Վանի վիլայեթի (Մահաճգի), երկրորդը՝ Բիթլիսի, երրորդը՝ Խարբերդի, Սեբաստիայի, Տիգրանակերտի, Տրապիզոնի, Կարինի, Էրզրումի տարածաշրջանների նյութերը: Այս եռահատորյակը լայն արձագանք գտավ: Բանն այն է, որ սփյուռքում՝ վաղուց, իսկ Խորհրդային Հայաստանում 1965 թվականից հրատարակվել են տարբեր գրքեր, ժողովածուներ՝ նվիրված ցեղասպանությանը: Խնդիրն այն էր, որ դրանցում ներկայացված էին պետական փաստաթղթեր, միջպետական հարաբերությունների վերաբերյալ գրազրույթներ, մի խոսքով՝ ցեղասպանությունը ներկայացված էր որպես ստատիստիկա՝ վիճակագրություն: Դրանցում բացակայում էր մարդը՝ իր ցավերի, իր կրած տառապանքների հետ, նրա մազապուրծ լինելը թուրքական յաթաղանից, ամիսներով անմարդկային չարաչարանքները տեղահանության, գաղթի ճանապարհին: Այս ամենը հրապարակի վրա չկար, ներկայացված չէր, օրինակ՝ մի ընտանիք կորցրած մարդու տառապանքը: Առաջին անգամ փաստաթղթերի լեզվով ներկայացված է մարդն իր ներաշխարհով, իր ապրումներով: Եղեռն վերապրածը նկարագրել է, թե ինչպիսին էր իրենց գյուղի վիճակը ցեղասպանությունից առաջ, քանի տուն կար, ով էր հոգեւորականը, ինչպես սկսվեցին ձերբակալությունները, ինչպես բանակ գորակոչեցին տղամարդկանց, հիմնական խաղաղ բնակչությանը որ ուղղությամբ տարան, որտեղ սպանվեցին, ովքեր փրկվեցին եւ այլն, եւ այլն:

— Ցեղասպանությունը ասելով՝ ապրիլի 24-ն ենք մտաբերում, բայց, ինչպես հայտնի է, զանգվածային կոտորածներ եղել են դրանից առաջ եւ մանավանդ դրանից հետո:

— Այդպես է: Իրականում ցեղասպանությունն ավելի ուշ է սկսվել, հիմնականում 1915 թվականի ամռան ամիսներին: Ապրիլի 24-ն ընդամենը խորհրդանշական օր է, երբ Ստամբուլում հայ մտավորականներին թուրքիայի ներքին գործերի նախարարության աշխատակիցները ձերբակալում եւ աքսորում էին դեպի Արեւելք, դեպի Միջագետք: Այդ օրը հավանաբար մարդ էլ չի սպանվել: Թեմէ գոհեր եղան ապրիլի 6-ից, 7-ից սկսած, Վան-Վասպուրականի պաշտպանության ժամանակ եւ դրանից հետո, երբ ռուսական զորքերի ճնշումից Վանի կուսակալ Ջեղեթ փաշան փախավ Վանից եւ սկսեց իր արյունոտ սեւ գործը Բիթլիսի

Մահաճգում, Մուշում, Կարինում: Մի խոսքով, ամռանն է իրականում եղել ցեղասպանությունը: Ահա առաջին անգամ այդ ժողովածուներում ներկայացրինք թուրքական բարբարոսությունից հրաշքով փրկված մարդուն:

— Ըստ իս՝ Ազգային արխիվը մեծ առաքելություն ունի Հայոց ցեղասպանությունը ոչ միայն մեր ժողովրդին, այլեւ համաշխարհային հանրությանը ներկայացնելու առումով:

— Նախ՝ խնդիրն այն է, որ մենք չէ, որ պիտի մեզ համոզենք, որ ցեղասպանություն է եղել, մենք աշխարհին պիտի ներկայացնենք մեզ պատուհասած ողբերգությունը, իսկ ամենակարճ ուղին մեր ձեռքի տակ եղած փաստաթղթերը այլ լեզուներով աշխարհին ներկայացնելն է: Վերոհիշյալ ժողովածուները կազմելու, հրատարակելու, թարգմանելու գործում մեզ մեծ օգնություն ցույց տվեց «Վան» հասարակական կազմակերպությունը: Մենք եռահատորյակը դարձրեցինք մի հատոր՝ փաստաթղթերի ընտրություն կատարեցինք, եւ արդեն 2013 թվականին լույս տեսավ անգլերեն հատորը, 2014-ին Ստամբուլում հատորյակը լույս տեսավ թուրքերեն, որի հրատարակման օժանդակեց «Գյուլբենկյան» հիմնադրամը, այս փետրվարին հատորը լույս տեսավ Մոսկվայում: Ներկայումս համարյա ավարտվել է իսպաներեն թարգմանությունը: Ուզում են նորից կրկնել, այս ամենի իրականացման համար մեծ գործ է կատարել «Վան» հասարակական կազմակերպությունը՝ Խորեն Քոթանջյանի, Ռուբեն Գալաջյանի, Գագիկ Մելիքյանի եւ իրենց ընկերների օժանդակությամբ:

— Բայց հայ ժողովուրդը ոչ միայն մարդկային կորուստներ կրեց, այլեւ զրկվեց իր հայրենիքից, նյութական եւ հոգեւոր հսկայական արժեքներից:

— Տխուր է ասել, որ հայ մարդը զրկվեց հարյուրամյակների եւ տասնամյակների ընթացքում ստեղծած իր ունեցվածքից, սրբության սրբոց օջախից, մշակութային արժեքներից: Մեր հրատարակած փաստաթղթերում կան այսպիսի տեղեկություններ, մեկը գրում էր, որ իրենց գյուղում կար երեք ձեռագիր ավետարան՝ միջին դարերից ավանդված: Նման փաստեր վկայակոչել են Մուշի, Վանի գավառներից բռնագաղթածները: Այդ բոլորը ոչնչացվեցին: Պատկերացնո՞ւն եք՝ ինչքան կլիներ ձեռագրերի թիվը Մատենադարանում, եթե դրանք բարբարոս թուրքի ձեռքը չընկնեին: Եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների մշակութային արժեքների մասին ավելորդ է խոսել: Բայց այս ամենի մասին նյութեր կան, դրանք ստեղծվել, պահպանվել են, եւ մեզ հասել է 29 հազար անկետա (հարցաթերթիկ): Դրանք ստեղծել են համեմատաբար, որոնցից մեկը 1918 թվականի աշնանը Հով-

հանքես թունամյանն է դեկավարել: Դրանք հիմնականում ռուսերեն են, մի մասն է հայերեն: Ահա որոշել ենք դրանք հրատարակել, եւ այս տարի, հավանաբար, կարեւորները ըստ զավառների մի հատընտիր հատորյակով կհրատարակենք, հետագայում այս աշխատանքները կշարունակենք:

— Իսկ եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնելու գործում ի՞նչ է ձեռնարկվում:

— Այդ հարցն ինձ շատ էր հուզում: Վերջապես այդ ուղղությամբ սկսվել են աշխատանքները՝ ստեղծել զոհվածների, նահատակների շտեմարան: Իհարկե, գիտակցում են գործի դժվարությունը, անհագին ժամանակ է անցել, մարդիկ, ովքեր կարող էին հիշել, տեղեկություններ հաղորդել իրենց հարազատների, հարեւանների մասին, այլեւս կենդանի չեն: Բայց առկա փաստաթղթերն էլ բավական են, որ մենք 300 հազար անուն հայտնաբերենք: Իհարկե, այս մասին մի քանի անգամ խոսել են, աղբյուրաբանական եւ թուրքական մամուլում գրեցին: Վերջապես Վիրաբյանը զոհերի ճիշտ թիվն ասաց, բայց կրկնում են՝ այդքանն է պահպանվել: Մյուս գոհվածների անունները մոռացվել են, որովհետեւ գյուղ է եղել, որի բոլոր բնակիչները կոտորվել են, ոչ մի մարդ չի փրկվել: Եվ ո՞վ այդ գյուղացիների մասին վկայություն պիտի տար: Հատորյակի վերջում մենք կավելացնենք Պոլսո պատրիարքարանի տվյալները, որ այս գյուղի այսքան բնակիչ սրի է քաշվել, որոնց անունները չեն պահպանվել: Կամ, ասենք, ամերիկյան որբանոցում երկու-երեք տարեկան որբը, բնականաբար, իր ծնողների անունը չի կարողացել տալ կամ մի կերպ մոր անունն է ասել, հոր անունը չի մտաբերել: Այդ որբի անվան դիմաց երկու մարդ եւս պիտի ավելացնենք՝ հայր եւ մայր: Մի քիչ ավելի հասուն տարիքի որբերը թվարկել են քույրերին եւ եղբայրներին՝ առանց անունները հիշելու: Այդ մարդիկ եւս կմտնեն շտեմարանի մեջ, կնշվի տարիքը՝ մոտավոր, բնակավայրը եւ տարեթիվը, երբ են գոհվել:

— Որքանով տեղյակ ենք, Ազգային արխիվում զբաղվում են գաղթականների վերաբերյալ տվյալներ հավաքելով:

— Անշուշտ, դիմադրությամբ կամ հրաշքով շատերին հաջողվեց փրկվել եւ տեղափոխվել Արեւելյան Հայաստան, կամ ինչպես ժողովուրդն էր ասում այդ ժամանակ՝ Ռուսահայաստան: Ոմանք երկար ճանապարհ կտրեցին, Հյուսիսային Կովկասով անցան, հասան Ուկրաինա, այլ երկրներ: Բայց շատերը մնացին Երեւանի նահանգում, նրանցից տեղեկություններ գրի են առնվել ու պահպանվել: Իհարկե, հայ գաղթականության մասին էլ պիտի մի լուրջ աշխատություն հրատարակել: Մենք ունենք շտեմարան, որտեղ արտացոլված են բոլոր գաղթականների անունները, բայց

զրքի հրատարակումը հետագայում կծեռնարկենք:

— Ազգային արխիվը հայտնի է նաեւ ցուցահանդեսներ կազմակերպելով:

— Մենք ցանկանում ենք ներկայացնել ցեղասպանությունը, որ իրականացվել է ոչ միայն հայ բնակչության հանդեպ: Ցեղասպանության ենթարկվեցին քրիստոնյա այլ ժողովուրդներ՝ ասորիներ, հույներ: Ցանկանում ենք մի ցուցահանդես կազմակերպել, դրանով ներկայացնել, թե ինչպես է իրականացվել ցեղասպանություն այլ ժողովուրդների նկատմամբ: Հավանաբար ապրիլին կլինի ցուցահանդեսը: Դրանով ցույց կտանք, որ օսմանյան պետությունը հարցերը լուծում էր ոչ թե քաղաքակիրթ ճանապարհով, այլ մարդկանց ոչնչացնելով:

Նպատակադրված ենք մի ցուցադրանք կազմակերպել՝ ցույց տալու, թե ինչպես եղեռն տեսած ժողովուրդը կարողացավ ոտքի կանգնել, վերջին հարյուր տարում ինչ ներդրում ունեցավ համաշխարհային մշակույթի, գիտության, արդյունաբերության, մյուս ոլորտներում: Կարելի է անուններ նշել՝ Արշիլ Գորկի, Վիլյամ Սարոյան, Քրիստիանոս, Արամ Խաչատրյան, Տիգրան Պետրոսյան, շատ ուրիշներ: Վերջինիս ծնողները Արեւմտյան Հայաստանից էին, գաղթական էին, շախմատի աշխարհի ապագա չեմպիոնը ծնվել է Ապարանում, հետո ընտանիքով տեղափոխվել են Թբիլիսի, այնտեղ է մեծացել: Ազգային արխիվը մի ծրագիր է իրականացնում, որի նպատակն է ընտրել 100 մարդ, ովքեր հրաշքով փրկվել են եւ մշակույթի, գիտության, տնտեսության, առողջապահության բնագավառներում հասել են ակնառու հաջողությունների: Եթե հայրերը չեն հասել, նրանց ժառանգներն օրինակով ցույց տալ, որ հայ ժողովրդին չի կարելի հանել պատմության թատերաբեմից:

Այս ամենն է Ազգային արխիվը նախաձեռնել Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցին ընդառաջ, ինչով, ըստ իս, կարող ենք որոշակի ավանդ ներդնել ցեղասպանության ճանաչման, նաեւ մեր ժողովրդի պատմությունը հասարակության լայն շերտերին ճշմարտացիորեն ներկայացնելու առումներով:

— Հայ քաղաքական ուժերը (մասնավորապես, Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը) կարո՞ղ էին այնպիսի տակտիկա ընտրել, որ խուսափեին մեծ ջարդերից:

— Գիտե՞ք, դաշնակցությունը հեղափոխական կուսակցություն էր, նա ստեղծվել էր հեղափոխություն իրականացնելու համար: ՀՀ-ն հայոց ազատագրումը կապում էր ոչ միայն թուրքական լծից ազատագրվելու հետ, այլեւ սոցիալական խնդիրներ էր առաջ քաշում: Եվ, բնականաբար, երբ երիտթուրքական շարժումը սկսվեց, իսկ երիտթուրքերի մի մասը Եվրոպայում եղած, թերթեր հրատարակած, տարբեր գործունեություն ծավալած մարդիկ էին, դաշնակցականները կարծում էին, թե նրանք մոտ թուրքիա են ստեղծելու, որտեղ կարելի էր ինչպես թուրք ժողովրդի, այնպես էլ ազգային փոքրամասնությունների խնդիրները լուծել: Անվերապահորեն հավատում էին երիտթուրքերին: Եվ եղել է պահ, երբ եթե դաշնակցականների օգնությունը չլինեք, երիտթուրքերի հեղափոխությունը կարող էր տապալվել: Հայտնի է, երբ սուլթան Համիդի կողմնակիցները 1909 թվականին իշխանությունը կրկին իրենց ձեռքը վերցրեցին, երիտթուրքերը թաքնվում էին հայերի բնակարաններում, դանիել Վարուժանի, մյուսների: Հավատում էին, ի՞նչ ասեմ: Մեկը, ով սուլթանի դեմ պայքարում էր, դառնում էր դաշնակցության գործընկեր:

Մյուս ավանդական կուսակցության՝ Հնչակյան կուսակցության անդամները միշտ պայքարել են, առաջինը նրանք թուրքիայում պարզեցին ազատության դրոշմը, 1894 թվականին Սասունի բնակչությունը դուրս եկավ ինքնապաշտպանության, որի կազմակերպիչները հիմնականում հնչակյաններն էին: 1915-ին եւս հնչակյաններն ակտիվ էին, Օսմանյան թուրքիան առաջինը վերժխնդիր եղավ նրանցից՝ Ստամբուլի հրապարակում կախաղան հանելով: Հեղափոխականներ նրանց էին համարում, հետո դաշնակցականների նկատմամբ սկսեցին բռնաճնշումներ: Համենայն դեպս, առաջին ձեր-

Ե բակավածները եւ նահատակները հնչակյաններն էին, բայց առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին նրանց ակտիվությունը պակասել էր, որովհետեւ բնակչության աչքին բարձր էր դաշնակցականների հեղինակությունը: Եվ ամբողջ հայ ժողովուրդը ազատության հույսը կապում էր դաշնակցությունը կուսակցության հետ, որովհետեւ նրանք ցույց էին տվել, որ պատրաստ են կանգնել հայ ժողովրդի կողքին: Եվ 1905-1907 թվականներին հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ եթե չլիներ դաշնակցականների կազմակերպած գործունեությունը, հայ ժողովուրդն ավելի մեծ կորուստներ կկրեր:

– Որպես հանրապետության գլխավոր արխիվագետ, կինոդեմոնստրացիայացի, թե մյուս երկրների արխիվներում ինչ կա, մի ժամանակ շատ էր խոսվում, որ արխիվները բացելը թուրքական ցեղասպանության խնդրի վրա լույս կսփռի:

– Գիտե՞ք՝ մի կարծիք կա, որ կարող ենք մի փաստաթուղթ գտնել, որ կարող է գրված լինել, թե թուրքական կառավարությունը բացեիք բաց հրաման տված լիներ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու վերաբերյալ: Այդպիսի բան չկա: Սպանությունը փաստաթղթերով չեն ձեւակերպել, թեպետ երբ ուսումնասիրում ենք փաստաթղթերը, նկատում ենք, որ գործողությունների ձեռագիրը բոլոր վայրում նույնն է եղել: Նույն ծրագրված քաղաքականությունն է իրագործվել հայ ժողովրդի նկատմամբ՝ ստավորականների առանձնացումը, տղամարդկանց մեկուսացումը հասարակությունից, զինվորների սպանությունը, հարձակումները բռնագաղթի ճանփան բռնած քաղականների վրա:

Փաստաթղթերի ուսումնասիրումից զալիս ես այն եզրակացության, որ այդ ամենը ծրագրավորված էր եւ ոչ թե ինքնաբուխ է եղել: Իհարկե, եղել են դեպքեր, երբ քրդերն ընկնելով պլան-թախանի հետեւից, անկազմակերպ ոչնչացրել են խաղաղ բնակչությանը, բայց մյուս դեպքերում հայ բնակչության տեղահանությունը եւ բնաջնջումը շատ լավ կազմակերպվել էին թուրքական կառավարության ոստիկանության, քրդերի, չերքեզների, բանտերից բաց թողնված հանցագործների ձեռքով, եւ բանակը միայն միջամտել է արեւելյան ռազմաճակատին հարող տարածքներում, երբ զորքը բազմաթիվ էր, եւ զինվորներին էին մասնակից դարձնում հայերի դեմ խժոժություններին: Մեր հրապարակած փաստերը սա են վկայում:

– Ինքնապաշտպանական կռիվներ է նաեւ մղել հայը, վրեժ լուծել, ի հեծուկս այն հետազոտողների, ովքեր ուզում են այն միտքն առաջ քաշել, որ հայը միայն կոտորվել է:

– Արեւմտահայաստանի շատ վայրերում հայ բնակչությունը դիմել է ինքնապաշտպանության, այսօր հայտնի են Վանի, Շատախի, Մուշի, Սասունի, Շապինգարահիսարի, Խոտորոզլուի, Մուսա Էնանի, Ուրֆայի ինքնապաշտպանական կռիվները: Ուրֆայում նույնիսկ հայ աղջիկները հերոսություն են ցուցաբերել 1915 թվականին: Երբ հրատարակեցինք ժողովածուի երրորդ հատորը, պարզվեց, որ շատ վայրերում են եղել ինքնապաշտպանական մարտեր: Նույնիսկ մի գյուղ մինչեւ վերջ դիմադրել է: Եվ միշտ չէ, որ հայ բնակչությունը ինքնական առանց դիմադրության զոհ է զնացել թուրքական յաթաղանին: Շատ վայրերում են դիմել ինքնապաշտպանության: Եղել են նախահարձակ, վրեժխնդիր են եղել իրենց հարազատների սպանության համար: Մուշում եղեգնուտներ կային, որտեղ հայ տղամարդիկ թաքնվել էին եւ հարմար պահի դուրս էին գալիս, հարձակվում քրդական զյուղերի վրա: Նույն վրեժն էին լուծում, ինչպես մյուս վայրերում: Եղել է դիմադրություն, եւ ասել, որ հայ բնակչությունը, ինչպես որոշ հետազոտողներ, հատկապես եվրոպացի, առանց դիմադրության թույլ են տվել իրեն ոչնչացնել, իհարկե, այդպես չի եղել: Մանավանդ հայ կանավորները, ովքեր մտնում էին Արեւմտահայաստանի՝ թուրքերի կողմից գրավված տարածքներ եւ տեսնում հայկական բնակավայրերը ոչնչացված, բնակչությունը՝ կոտորված, տեղեկանում էին, թե որ քրդական խմբերն են մասնակցել այդ բռնություններին, եւ վրեժ էին լուծում:

Զրույցը՝ ՎԱՅՐԱՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ

ԿԻՐՈ ՄԱՆՈՅԱՆ. «Յեղասպանության ճանաչման համար մեր կարեւորագույն երաշխիքը պիտի լինի հզոր պետականությունը»

Հայ դատի հանձնախմբի աշխատանքների, ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ նրա մոտեցման, Թուրքիայում այդ ուղղությամբ կատարվող ժխտողական քաղաքականության վերաբերյալ է գրույցը ՀՀ-ի բյուրոյի Հայ դատի գրասենյակի պատասխանատու Կիրո Մանոյանի հետ:

– **Պարո՛ն Մանոյան, ի՞նչ ասել է Հայ դատ, եւ որո՞նք են ձեր աշխատանքների հիմնական ուղղությունները:**

– Հայ դատը Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության համար, կարճ ասած, Ազատ, Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանն է, որի մեջ մտնելու են Արցախը, այն հայկական տարածքները, որոնք ժամանակին ամառադարացիորեն խլել են հայերից, եւ Արեւմտյան Հայաստանի մի մասը, որ Սեւրի պայմանագրով եւ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի գծած սահմանների շրջանակում պիտի տրվեր Հայաստանին: Դաշնակցության Հայ դատի հանձնախմբումը ձեւավորվել է 1944թ. Նյու Յորքում, երբ կազմավորվեց նաեւ Միավորված ազգերի կազմակերպությունը: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո Դաշնակցությունը փորձեց այլ քաղաքական ուժերի հետ համաձայնության գալ՝ պատերազմում հաղթանակած դաշնակից ուժերին միասնաբար դիմելու ու Թուրքիայից հայկական տարածքները պահանջելու համար: Սակայն այն ժամանակվա միջազգային քաղաքական մթնոլորտի պատճառով հնարավոր չէր համատեղ այդ հարցը լուծել, եւ ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ Դաշնակցությունը որոշեց ստեղծել Հայ դատի հանձնախումբ: Ի դեպ, մյուս քաղաքական ուժերն էլ առանձին կամ միասնաբար, բայց առանց Դաշնակցության, մոտավորապես նույն բովանդակությամբ հուշագրեր հանձնեցին հաղթանակած դաշնակից ուժերին: Ներկայումս աշխարհի ավելի քան 30 երկրում գործում են Հայ դատի հանձնախմբերը, իսկ մի շարք քաղաքներում՝ դրա գրասենյակները: Հանձնախմբերը կամավոր սկզբունքով գործող կառույցներ են, գրասենյակները՝ հանձնախմբերի ենթակա, բայց միեւնույն ժամանակ իրենց աշխատակազմով կառույցներ:

Մինչ Արցախյան շարժումը Հայ դատի հիմնական խնդիրը եղել է ցեղասպանության ճանաչումը, այն տրամաբանությամբ, որ դրա ճանաչումը կհեշտացնի հատուցման խնդրի, հողային պահանջների բարձրացումը: Ինչպես հայտնի է, հատկապես սառը պատերազմի տարիներին բավական դժվար էր ասել, որ ուզում ենք՝ մեկ ճամբարից տարածք փոխանցվի մեկ այլ ճամբարի: Եթե երբեմն ինչ-որ չափով երկրորդական պլան է մղվել տարածքային պահանջը, ապա զոհե Հայ դատի հանձնախմբերի համար դա երբեք էլ չի եղել ռազմավարության փոփոխություն: Այսինքն՝ նպատակն այն է, որ ի վերջո պիտի բարձրացվի հատուցման հարց, որ, ի վերջո, հայկական տարածքների վերադարձի պահանջն է: Երբ սկսվեց Արցախյան շարժումը, մեզ համար առաջնային պլան մղվեցին Արցախի ժողովրդին օգնելու, Արցախը Հայաստանին միացնելու, Արցախի ինքնորոշման իրավունքի միջազգային ճանաչումն ապահովելու պահանջները, իսկ Հայաստանի անկախացումից հետո ավելացավ նաեւ Հայաստանի արտաքին քաղաքականությանն աջակցելու խնդիրը եւ, ամբողջով, Ջալալաբադի հայության իրավունքների պաշտպանության հարցը: Եթե հակիրճ ասենք, մեր աշխատանքի հիմնական ուղղությունները սրանք են: Հանձնախմբերն ու գրասենյակները գործում են որպես տվյալ

երկրի հայ համայնքի շահեր հետապնդող կառույցներ: Ճիշտ է, համագործակցում են Հայաստանի դեսպանատների հետ, բայց նրանց կցորդը չեն, որովհետեւ այդպիսին լինելու դեպքում իրենց ուժը կկորցնեն, իրենք տվյալ երկրների քաղաքացիների անունից են խոսում, գործում, առաջ շարժվում, իհարկե, տվյալ երկրի թույլատրած հնարավորության սահմաններում:

– **Եթե փորձենք ամփոփել այսբան տարիների աշխատանքը, ինչպիսի՞ պատկեր կստանանք:**

– Շատ երկրներում ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը կատարվել է Հայ դատի հանձնախմբի մասնակցությամբ, նրա ղեկավարությամբ, երբեմն միայնակ, իսկ եթե աշխատանք չենք տարել այդ ուղղությամբ, ապա խոստովանել ենք, որ այդտեղ մենք մասնակցելու հնարավորություն չենք ունեցել: Վաշինգտոնի Հայ դատի գրասենյակի կարեւոր ձեռքբերումներից է այն, որ տարիների պայքարի հետեւանքով եւ արդեն 2001թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո նախագահը պիտի ամեն տարի հաշվետվություն տա, թե ինչու այդ տարի պիտի ռազմական օժանդակություն տա Արցախին: Մյուս ձեռքբերումը տարբեր տարիների ԱՄՆ օրենսդիր կողմից ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձեւերի ընդունումն է, երբեք տարի առաջ՝ Եկեղեցիների վերադարձի մասին բանաձեւը եւ այլն: Եղել է դեպք, որ ՀՀ-ում կամ Արցախում ԱՄՆ-ի դեսպանի վավերացումը Սենատի կողմից չի կատարվել, որովհետեւ Հայ դատի գրասենյակն այդ ուղղությամբ որոշակի աշխատանքներ է կատարել: Կարեւոր է նաեւ Ջալալաբադի հայությանն ամերիկյան պետական միջոցներից նյութական օգնություն տրամադրելու հարցի բարձրացումը, որը դեռեւս գործնական արդյունք չի տվել, բայց դա չի նշանակում, որ այդ ուղղությամբ աշխատանք չի կատարվել: Բյուրոսելի Հայ դատի հանձնախմբի ձեռքբերումներից է Եվրախորհրդարանում մի շարք բանաձեւերի ընդունումը, մարդու իրավունքների խախտումների քննադատումը եւ այլն: Մեր կարծիքով՝ շատ երկրներում ցեղասպանությունը չեն ճանաչում ոչ թե նրա համար, որ փաստերը համոզիչ են, այլ քաղաքական նկատառումներից ելնելով: Այդ պատճառով մենք տարբեր երկրներում աշխատանքներ ենք տանում, որ այն ճանաչեն, ինչը Թուրքիայի համար մեծ ճնշում կարելի է համարել: Կարծում եմ՝ արդեն ժամանակն է հատուցման հարց բարձրացնելու, եւ այդ ուղղությամբ 2007թ. դեկտեմբերից ձեւավորել ենք հայ եւ օտար մասնագետներից խմբակ, որը 2014թ. վերջին հրատարակեց իր ուսումնասիրության

արդյունքը: Այն ամբողջական ուսումնասիրություն է ոչ միայն իրավական, այլեւ քաղաքական, բարոյական, նյութական հատուցման տեսակետից: Դա մեր տեսակետը չէ, այլ խմբի, բայց այն դրել ենք ընթերցողի սեղանին՝ համոզված լինելով, որ այս հարցի շուրջ նույնպես պիտի լինի համազգային մոտեցում, ինչպես ցեղասպանության ճանաչման հարցի շուրջ:

– **Որքանո՞վ է նպաստում Հայաստանի անկախությունը Հայ դատի հանձնախմբի գործունեությանը:**

– Այն փաստը, որ մենք ունենք պետականություն, արդեն իսկ անհամեմատելի մեծ հնարավորություն է տալիս: Մեկ պարզ օրինակ բերեմ. 1973-84թթ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի մեկ ենթահանձնախմբում ուսումնասիրում էին ցեղասպանության 1948թ. կոնվենցիան եւ այն ավելի ազդեցիկ դարձնելու հնարավորությունները: Այդտեղ առաջին գեկուցողն իր խոսքի պարբերություններից մեկում նշում էր, որ 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը Հայոց ցեղասպանությունն է: 10-12 տարի տեւեց, որ, ի վերջո, այդ գեկուցող որոշ փոփոխություններով ընդունվեց ենթահանձնաժողովի, հետո էլ հանձնաժողովի կողմից: Մենք այդ ժողովներին մասնակցելու համար պիտի այսպես ասած մի բանի գլխարկ փոխենք, այսինքն՝ դիմենք Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդին, որի անդամներից է Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը: Վերջինս պիտի աշխատանք տանի, որպեսզի մեր պատվիրակությունը գնա, որ Հայ դատի անդամներից էր կազմված, ինչպես նաեւ միջազգային կազմակերպությունների անունով բավականին ծավալուն աշխատանք կատարի եւ այլն: Ներկայումս ՀՀ կարող է մասնակցել ՄԱԿ-ի ամեն հանձնախմբի աշխատանքի, եթե ցանկանում է, պետությունը կարող է ամենաբարձր ամբիոններից բարձրացնել ցեղասպանության հարցը եւ մի շարք այլ հարցեր: Իհարկե, հայոց պետականության գոյությունը թեթեւացրել է նաեւ Հայ դատի հանձնախմբերի աշխատանքը: Եթե տվյալ պետությունում դեսպանատուն չունենալու պայմաններում, կարծես անուղղակի, անպաշտոն ձեւով մենք հայությունն էինք ներկայացնում, ապա հիմա այդ հարցը դեսպանատներն են կառավարում: Ճիշտ է, դեսպանատները պետական քաղաքականությունն են առաջ քաշում, բայց նաեւ իրենց այդ առավելությունը, որ Հայ դատի հանձնախմբերն ունեն, այսինքն՝ տվյալ երկրի քաղաքացիների տեսակետները

Պողոս Նուբարի գործունեությունը 1914-1916թթ.

ՄԱՍՎԵԼ ՊՈԴՈՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀԴՄՀ հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ

Հայ ժողովրդի արժանավոր գավակներից էր արմատներով այունեցի, եգիպտահայ նշանավոր բարերար, հաջողակ գործարար, միջազգային մրցանակների արժանացած գյուտարար, հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար փաշան (1851-1930թթ.)՝ Եգիպտոսի վարչապետ, տաղանդավոր պետական գործիչ Նուբար փաշայի որդին։ Նրա անվան հետ է կապված հայկական ամենախոշոր բարեգործական հաստատություններից մեկի՝ Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) ստեղծումն ու բարգավաճումը, Հայկական հարցի ամենածանր շրջանում՝ 1912-1921թթ. նա ղեկավարել է Հայ ազգային պատվիրակությունը եւ մեծ ջանքեր գործադրել հայանպաստ լուծումների համելու համար։ Հավանաբար հայ իրականության մեջ միակ գործիչն է, որի ստեղծած բոլոր բարեգործական, կրթական հաստատությունները գործում են հիմ-

նադրի մահվանից տասնամյակներ անց։ Նա հսկայական ջանքեր թափեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի կոտորածը կանխելու, գաղթականներին օգնելու ուղղությամբ։ Ցավոք, չեզոք երկրների եւ հասարակական կարծիքի արձագանքը չկարողացան կանգնեցնել հայոց ցեղասպանությունը։ Պ.Նուբարը պատերազմը սկսվելու պահին Եվրոպայում էր՝ հետապնդելու հայկական բարենորոգումների գործադրումը եւ 1914թ. սեպտեմբերի 8-ին ստիպված էր

վերադառնալ Եգիպտոս։ Թուրքական իշխանությունները ծրագրեցին Եգիպտոսում մահափորձ իրականացնել նրա դեմ, սակայն այդ մասին Պ.Նուբարը ժամանակին տեղեկացվեց եւ նախազգուշական միջոցներ ձեռք առավ (1)։

Պ.Նուբարը ողջունեց կովկասահայերի կամավորական շարժումը։ «Կամավորները, կողք կողքի կռվելով Ղազնակիցների հետ, ուժ կտան մեր դատին եւ կստեղծեն նոր իրավունքներ մեզ համար։ Այսպիսով, մեր ծայրը ավելի ուժեղ կլինի, երբ ժամանակը գա ձեռակերպելու մեր արդարացի եւ համեստ պահանջները» (2), - գրում էր նա Մ.Վարանդյանին։ Ազգային գործիչը գիտակցում էր, որ աշխարհը հարգում է նրանց, ովքեր կարող են պայքարել սեփական իրավունքների համար եւ հույս ունեն, որ պատերազմից հետո Ամստամիտ երկրները հաշվի կառնեն ռազմի դաշտում հայերի մատուցած ծառայությունները։

Հայ գործիչների համար չափազանց կարեւոր էր կոտորածների կանխումը պատերազմի ընթացքում։ Եթե հնարավոր էր համարվում կարճ ժամանակում Արեւմտյան Հայաստանի գրավումը ռուսական բանակի կողմից, ապա Կիլիկիան հեռու էր Կովկասյան ռազմաճակատից եւ տեղի հայությանը թուրքական կոտորածներից փրկելու համար հայ գործիչները ստիպված էին այլ ելք որոնել։ Լավագույն տարբերակը Կիլիկիայում բրիտանական կամ ֆրանսիական զորքեր ափհանելը եւ նրանց օգնությամբ երկրամասը թուրքերից ազատագրելն էր։ Տեղի հայերն իրենց հերթին պատրաստակամ էին կռվել Ամստամիտ բանակների կողքին։ Կիլիկիայում հայկա-

կան ապստամբությունը եւ դաշնակիցների օգնությամբ ազատագրումը հնարավորություն կտային երկրամասը փրկել հայագրկումից, ինչպես նաեւ՝ պայմաններ կստեղծեր պատերազմից հետո ինքնավարություն ձեռք բերելու համար։ Կիլիկիայի ազատագրումով հնարավոր կդառնար կանխել հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը նաեւ մյուս վայրերում, որի հետեւապետով թուրքերը ի վիճակի չէին լինի իր ամբողջ ահավորությամբ իրականացնել Հայոց մեծ եղեռնը։

Պ.Նուբարը կիլիկիահայությանը փրկելու մտահոգությամբ 1914թ. մայիսի սկզբին դիմեց Եգիպտոսի անգլիական հրամանատարությանը, որպեսզի զորք ուղարկեն գրավելու Կիլիկիայի ծովափերը։ Նա խոստացավ, որ լեռնագավառների հայերը կապստամբեն եւ կօժանդակեն Ղազնակիցներին, եթե նրանց զենք ու զինամթերք տրամադրվի։ Անգլիական ուժերի ափհանումը կապահովեր տեղի հայության անվտանգությունը, իսկ հայկական ապստամբական շարժումը «աւելի կշիռ կը բերեր Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած ազգային բաղձանքներուն» (3), - գրում էր նա կաթողիկոսին ուղարկած նամակում։ Այդ ծրագիրը սկզբում հավանություն գտավ անգլիացիների կողմից։ Եգիպտոսում անգլիական ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսֆելդ Պ.Նուբարի հետ քննարկեց զորքերի ափհանման եւ հայերի աջակցության հետ կապված հարցերը։ Պ.Նուբարը հայտնեց, որ հայերն անգլիացիներին կընդունեն որպես ազատարարների եւ ամեն հնարավոր օգնություն ցույց կտան։

1915թ. փետրվարի 3-ին Պ.Նուբա-

ԿԻՐՈ ՄԱՆՈՅԱՆ. «Յեղասպանության ճանաչման համար մեր կարելուքագույն երաշխիքը պիտի լինի հզոր պետականությունը»

27 Երկրայացները, հնարավորություն է տալիս համարել ՀՀ արտագործախարարության աշխատանքների հետ։ Իսկ այնտեղ, որտեղ համաձայնություն չկա, բարեբախտաբար պիտի ասել, որ նման խնդիրները շատ չեն, Հայ դատի հանձնախմբերն իրենց քաղաքական գիծն են առաջ քաշում։ Մի խոսքով՝ հայկական պետականությունն ու դեսպանատները բավականաչափ նպաստում են մեր աշխատանքներին։

– Այսօր Թուրքիայի Հանրապետությունում կա՞ այնպիսի քաղաքական ուժ, որը ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը։

– Թուրքիայում, բացի անհատ մտավորականների մի ստվար զանգվածից, որ կարող է խումբ ձեռավորել, խորհրդարանում գործում է մեկ քաղաքական ուժ՝ Ժողովուրդների ժողովրդավարական կուսակցությունը։ Այն հիմնականում համարվում է քրդամետ կուսակցություն, 32-33 անդամ ունի խորհրդարանում եւ բացահայտ նշում է, որ Հայոց ցեղասպանությունն ընդունում է, եւ Թուրքիան պարտավոր է այն ճանաչել։ Բացի սրանից՝ դժբախտաբար, Թուրքիայի քաղաքական դաշտում նման ուժ չկա, որը պետության ժխտողական քաղաքականությունից տարբերվող գործունեություն վարի։ Մեկ պարզ օրինակ՝ Սոցիալիստների անդամ (մենք էլ ենք անդամ) Ժողովրդահանրապետական կուսակցության, այսինքն՝ այն, որ Քեմալի կողմից ժամանակին հիմնադրվել է, որոշ անդամներ հունվարին՝ Յարմու Դինքի սպանության 8-րդ տարելիցին, նույնպես մասնակցեցին բողոքի ակցիային, որտեղ պաստառներին նաեւ գրված էր, որ Թուրքիան պիտի ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը։ Անդամների մասնակցությունը կուսակցության ներսում բավականին լուրջ խնդիրներ է ստեղծել։

Ժողովուրդների ժողովրդավարական

կուսակցությունը փորձում է ծախ ուժերին համախմբել, չլինել միայն քրդերի շահերը հետապնդող կուսակցություն։ Այստեղ ընդգրկված են նաեւ հայեր։ Նրանք բավական հաճախ են անդրադառնում հայ համայնքի իրավունքներին, ցեղասպանությանը եւ բավական ուշադիր են, որպեսզի սխալ բաներ չստանան հայության հասցեին։ Անցյալ 1-2.5 տարվա ընթացքում պատահեց, որ քուրդ ղեկավարները տարբեր առիթներով հոգում հայերի չէին խոսում, իրենք միանգամից փորձեցին հակադարձել, հստակեցնել իրավիճակը։ Բացի այս քաղաքական ուժից՝ ուրիշ ուժ տեսանելի չէ։ Իշխող կուսակցությունն ինչ-որ հնարքների է դիմում, օրինակ՝ Թուրքիայի վարչապետի անցած տարվա ցավակցությունը, Գալիպոլի ճակատամարտի 100-ամյակն ապրիլի 24-ին նշելու այս տարվա որոշումը, որ ձեռ առնելու նման մի բան է, իսկական խայտառակություն։ Ճիշտ է՝ իրենք իրենց պատճառներից ելնելով են դա անում՝ իբր քեմալիզմի դեմ դրանով փորձում են պայքարել, իբր իրենք քեմալիստական չեն, բայց օսմանական են կամ նորոսմանական, որ մեծ հաշվով մեզ համար տարբերություն չունի։ Կարող է իրենց խմբի համար տարբերություն կա, բայց հայության համար տարբերություն չկա, որովհետեւ երիտթուրքերի հայատյաց քաղաքականությունը միեւնույն ձեռով շարունակեց Մուստաֆա Քեմալի հիմնադրած Թուրքիայի Հանրապետությունը։

– Ինչպե՞ս եք պատկերացնում այս հարցի լուծումը։ Արդյոք հնարավոր է, որ Թուրքիան երբեք ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը։

– Թեեւ չեն ուզում գուշակություն անել, չեն էլ ակնկալում, որ հանկարծ մի առավոտ պիտի արթնանանք եւ տեսնենք, որ Թուրքիան «մաքրել» է իրեն, մեղայականի է գալիս, բայց, կարծում են, այն ճնշումը, որ Հայ դատի հանձնախմբերը եւ տարբեր կազ-

մակերպություններն են գործադրում Թուրքիայի վրա, դա մղել է թուրք հասարակությանը, որ իսկապես փորձի ուսումնասիրել, հասկանալ, թե ինչի մասին են խոսում հայերը։ Թուրքիայի հասարակության մի ստվար մասն իսկապես չգիտի իր պատմությունը, որովհետեւ Հայոց ցեղասպանությունն ինչքան մեր պատմության, այնքան էլ նրանց պատմության մասն է, որ այսքան տարիներ թաքցրել է ոչ միայն հայերից, այլեւ իր քաղաքացիներից։ Բայց տարբեր տարիներ իր արտաքին ճնշումները ստիպում են, որ իրենք ուսումնասիրեն այդ հարցը, եւ դա հրապարակավ իրենք էլ են խոստովանում։ Կարծում են՝ կարելու է այն է, որ թուրք հասարակությունը իմանա իր պատմությունը, որ, ի վերջո, կերի Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչմանը՝ իհարկե ոչ մեր ակնկալած ձեռով եւ չափով։ Բայց քանի որ այս ճանաչումն ինքնանպատակ չէ, Թուրքիան պիտի հստակ որոշի, թե ինչ պիտի անի, նա պիտի ցույց տա, որ ճանաչում է, զղջում է իր արածի համար, ոչ թե այսպես ասած ոտի վրա ներողություն խնդրի։ Հերթը չէ կատարել եւ ցեղասպանություն, այսքան տարի էլ խաբել է մարդկանց, ժխտել իսկությունը։ Կարծում են՝ Թուրքիայի վրա արտաքին եւ ներքին ճնշումն իր արդյունքը կտա։ Նա կճանաչի ցեղասպանությունը եւ ինչ-որ քայլեր կձեռնարկի հատուցման ուղղությամբ։ Չպետք է բացառել նաեւ, որ Թուրքիան ինչ-որ պահի վերականգնենք մեր իրավունքները, իսկ նման պահի կարելուքագույն երաշխիքը մեր պետականությունն է, բայց հզոր պետականությունը։ Դրա համար անհրաժեշտ է, որ պետությունը չիրաժարվի այն իրավունքներից, որ ինքն ունի, այդ թվում նաեւ՝ տրամադրված իրավուն-

քից։ Այդ է պատճառը, որ Թուրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը հրաժարվի այդ իրավունքներից։ Մեր խնդիրն է նախեառաջ ուժեղացնել արտաքին ճնշումը, քարոզչական աշխատանքներ կատարելը Թուրքիայի ներսում, ինչպես նաեւ նման ճակատագիր ունեցող ժողովուրդների հետ հնարավոր համագործակցությունը։

– Հնարավոր է՞ Գալիպոլի ճակատամարտի 100-ամյակը նշելու Թուրքիայի հրավերն աշխարհի շատ երկրներ ընդունեն։

– Թուրքիան այդ միջոցառման համար արդեն ապրիլի 25-ին մասնակցելու հրավեր էր ուղարկել, բայց հետո այդ միջոցառումների շարքին ավելացրեց ապրիլի 24-ը՝ պարզապես այս պահին հավելյալ ուշադրություն հրավիրելով Հայոց ցեղասպանության հարցի վրա։ Ավելացնեն նաեւ, որ այս պահին բոլորն էլ հստակ հասկանում են, որ Երրորդան դա արեց, որ սովերի տակ զցի, խոչընդոտի Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին նվիրված մեր միջոցառումները։ Ճիշտ է, որոշ պետությունների ղեկավարներ ընդունել են Թուրքիայի հրավերը, բայց չեն կարծում, որ ապրիլի 24-ին մարտիկ մեծ մասամբ այնտեղ կգնան։ Պետությունների ղեկավարները կամ կզան այստեղ, կամ կգնան Թուրքիա, կամ էլ ընդհանրապես կիրաժարվեն որեւէ միջոցառման մասնակցել։ Բայց սա այնքան էլ եական չէ, որովհետեւ Երրորդանի արարքը եւ պետության ներսում, եւ նրա սահմաններից դուրս որակվեց որպես լստիության գազաթնակետ եւ դատապարտվեց։ Թուրք մտավորականների մի մասը նույնպես այդպես էլ կարծում՝ նշելով, որ հերթը չէ մենք չենք ճանաչում, դեռ ավելին՝ փորձում ենք խոչընդոտել հայերի կազմակերպած միջոցառումները։ Մի խոսքով՝ Երրորդանը հավելյալ ուշադրություն հրավիրեց ապրիլի 24-ին Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի վրա, եւ պիտի ասեն, որ ակամայից աջակցեց մեր քարոզչական աշխատանքներին։

– Ի՞նչ կասեք Հայոց ցեղասպանության համահայկական հռչակագրի վերաբերյալ։

– Կարծում են՝ ցեղասպանության համահայկական հռչակագրով բավական ամբողջական ձեռով երկրայացվում է այդ հարցի շուրջ մեր համազգային մոտեցումը ոչ միայն ցեղասպանության փաստի ճանաչման, այլեւ հատուցման, մի շարք իրավունքների եւ այլ խնդիրների նկատմամբ, ինչը, բնականաբար, ողջունելի է։

Հարաբերակցությունը՝
ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԻՍ

Պողոս Նուբարի գործունեությունը 1914-1916թթ.

Էջ 29

առաելությունը կրկին էր: Անհ-կա, Դաշնակից Պետությանը գործերու ներկայութեան շնորհիւ, մէկ կողմէն տեղւոյն Դայութեան կեանքը, պատիւը եւ գոյքը կապահովէր եւ թուրքերը կը չէզոքացնէր, իսկ միւս կողմէն, հայկական ապստամբական շարժումով, աւելի կշիռ կը բերէր Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած ազգային բաղձանքներուն:

Այս ծրագիրը Ֆրանսական եւ Ռուսական Կառավարութեանց ալ հաւասարակէն ծանօթ էր եւ ռեւէ ընդդիմութեան չէր բաղխած այս վերջնոց կողմէ: Անգլիոյ մէջ ալ լաւ ընդունելութիւն գտաւ անկիւս, մինչեւ այն որ պահ մը Եգիպտոսի Անգլ. զինուորական իշխանութիւնը հաւաստեցին ինձ թէ ծրագիրը իմօտոյ պիտի գործարդուի: Բայց դժբաղդաբար քիչ յետոյ Լօնտոնի մէջ որոշուած ըլլալով Տարտաւել զօրք հանել, մեր ծրագիրը անպայման յետաձգուեցաւ:

Այսու ամենայնիւ, եթէ սպասեմք որ Պոլսը իմայ եւ անկէ յետոյ Դաշնակիցները Կիլիկեան ծովեզերքը զօրք հանեն, մինչեւ այն ատեն Կիլիկիոյ մէջ զուգէ բնաւ հայ չի մնար. որպիսի անդարմանալի չարիք:

Ապա ուրեմն մեզ համար մահու եւ կենաց հարց է ռեւէ գնով արգիլել Կիլիկիոյ հայութեան կոտորածներն ու խմբական արքորանքը:

Եւ ըստ որում, ներկայ պայմաններուն մէջ Դաշնակիցք, հակառակ իրենց բարեացակամութեան, անկարող են մեզ օգնել՝ մեզ ուրիշ բան չի մնար ընմը բայց եթէ մեր սեպիական ոյժերուն կրթնիլ:

Եւ այս մասին միակ դարման մը կը խորհին, այսինքն Վանի շրջակայքին հայ կամաւորական զունդերը իվիճակի դնել ըստ կարելոյն շուտով յառաջ խաղալու, մեր բոլոր ոյժերով աշխատելով անոնց թիւը բազմապատկել, այս մասին Կովկասի սպայակոյտին արտօնութիւնը ծեռք բերել եւ իշխանին աջակցութեամբ պէտք եղած գէնքն ու ռազմամթերքը հալոյթել:

Լօնտօնէն Չեր Վեհափառութեան յղեցի 14.700 թուալի խնդրելով որ ամենէն ստիպողական պէտքերուն յատկացուի այս գումարը:

Այսօր ալ, Ազգային Դիմնադրամի հաշուոյն, դարձեալ հեռագրաւ ուղարկեցի Banque de Commerce Vilga Coma-ի շնորհիւ 20.000 թուալիի ուրիշ գումար մը Կամաւորներու պիտոյից գործածուելու համար եւ կը յուսամ որ իմօտոյ տարբեր գումարներ ալ պիտի կարենամ յղել զորս հաճեցէ խնդրեմ, Վեհափառ, յատկացնել Կամաւորներու գործին:

Բաւական վստահելի աղբիւրներէ տեղեկացած են որ թուրքերը այս թուալիս շատ քիչ զօրք ունին Կիլիկիոյ մէջ, հետեւաբար Կովկասեան ճակատին վրայ իրենց արութեան ապացոյցը արդէն տուած քանի մը հազար քաջամարտիկ հայ կամաւորներ կարող են իշխեալ գործերուն հետ ճակատիլ: Եթէ մեր կտրիճները յաջողին Ձէթունը եւ երկրին ուրիշ ռազմական դիրքերը գրաւել՝ կարող կը հանդիսանան այս կերպով խմբական արքորանքներու եւ կոտորածներու սպառնալիքին առաջքն առնուլ:

Ըսածիս ապացոյցն ալ սա է որ թուրքերը երբէք չի կրցին Ձէթունցիներուն հետ բիրտ ոյժով գլուխ ելլել, այլ խորամանկութեամբ:

Արդարեւ, ինչպէս Չեր Վեհափառութիւնը գիտէ արդէն, թուրքերը Ձէթունցուց սպառնացան որ եթէ անձնատուր չըլլան՝ ամբողջ Կիլիկիոյ Դայութիւնը պիտի կոտորեն, այնպէս որ Ձէթունցիք, սոսկ հայրենասիրութենէ մղուած, հարկադրուեցան համակերպիլ:

Եւ սակայն, եթէ կը բաղձանք որ կամաւորները դրական գործ կատարեն՝ հարկ է որ իրենց օգնութիւնը ըստ կարելոյն շուտով հասցնեն: Եւ այս նպատակին իմովսանն ծառայելու համար, որոշեցի

Ազգային Դիմնադրամի Դանձանակութենէն գոյանալի գումարներուն մեծագոյն մասը Չեր Վեհափառութեան յղել, որպէսզի կամաւորներու թիւը աւելցնելու գործին յատկացուի:

Ինձի պէս շատեր կը խորհին թէ ասիկա միակ ծրագիրն է որ մեր Կիլիկիոյ հայրենակիցներու փրկութեան վերջին յոյս մը կը շողացնէ տակաւին, պայմանաւ որ շուտով գործարդութեան դրուի» (18):

Ինչպէս տեսնում ենք, Ազգային պատվիրակության նախագահը ամբողջութեամբ հույսը կտրել էր, որ Անտանտի պետությունները կօժանդակեին Կիլիկիայի ազատագրմանը եւ կոտորածների կանխմանը: Նա հարցի լուծում էր համարում հայ կամավորների թիվն ավելացնելը եւ սեփական ուժերով Կիլիկիա հասնելը: Այդ գաղափարը նա կրկնում էր նաեւ Բուլղարիայի թեմի առաջնորդ Ղեւոնդ եպ. Դուրյանին օգոստոսի 10-ին ուղարկած նամակում (19): Սակայն դա իրատեսական չէր, քանի որ հայ կամավորները Վանից Կիլիկիա հասնել անկարող էին, նույնիսկ Կովկասյան ճակատի ռուսական բանակը այդ պահին ի վիճակի չէր նման ռազմական խնդիր լուծել: Այս շրջանում ռուսական բանակը նույնիսկ կարճ ժամանակով նահանջել էր Վանից՝ տեղի հայ բնակչությանը կանգնեցնելով գաղթելու պարտադրանքի առաջ:

Պ.Նուբարի Փարիզ հասնելու օրը Լոնդոնից ժամանցն եւ նրան դիմավորեց Զ.Ջավդյանը: Նա Պ.Նուբարին ներկայացրեց մի ծրագիր, որը հիմնված էր կաթողիկոսի՝ Կովկասի փոխարքային եւ Նիկոլայ Բ կայսրին կատարած դիմումների վրա, ինչպէս նաեւ այն բանակցությունների, որ տեղի էին ունեցել հայ քաղաքական գործիչների եւ Ռուսաստանի արտգործնախարարության միջեւ: Այդ ծրագրով պետք է ստեղծվեր ինքնավար Դայաստան սուլթանի անվանական գերիշխանության ներքո եւ եվրոպացի զենքիւ-նահանգապետի գլխավորությամբ: Խնամակալությունը համատեղ իրականացնելու էին Ռուսաստանը, Անգլիան եւ Ֆրանսիան: Դայաստանը ընդգրկելու էր Արեւմտյան Դայաստանի վեց վիլայեթները եւ Կիլիկիան՝ Մերսին նավահանգստով, իսկ Ալեքսանդրետն ու Յուսուֆյալիքը դուրս էին թողնվում, որպէսզի խուսափեին Ֆրանսիայի եւ Անգլիայի ընդդիմությունից (20):

Այդ ծրագրի վերաբերյալ Պետրոգրադում նախնական համաձայնություն էր կայացվել: Սակայն Ռուսաստանը որեւէ պարտավորություն չէր ստանձնել, հատկապէս Կիլիկիայի վերաբերյալ, քանի որ այդ երկրամասը Ֆրանսիայի ազդեցության գոտում էր, եւ հայերը պետք է սեփական ուժերով պաշտպանեին իրենց շահերը Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարությունների մոտ:

Զ.Ջավդյանը Պ.Նուբարին տեղեկացրեց, որ Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը զաղտնի համաձայնություն են կնքել, որով հաղթանակից հետո Ֆրանսիային է անցնելու Կիլիկիան, իսկ Ռուսաստանին՝ Կ.Պոլսը, Երզրումի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթները: Սակայն վերջինս զոջացել էր այդ համաձայնության համար եւ, ինքը մնալով սովորում, հայերին դրդում էր պահանջել Կիլիկիան՝ խոստանալով ինքնավարություն տալ Դայաստանին՝ վեց վիլայեթների եւ Կիլիկիայի սահմաններում (21):

Ռուս պատմաբան Ե.Ադամովը գրում է, որ այդ ժամանակ պետրոգրադյան կառավարության համար միակ միջոցը տարածելու իր ազդեցությունը Միջերկրականում մնում էր «անկախ» Դայաստանը, սակայն Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի կասկածներից խուսափելու համար այդ ծրագիրը պետք է պաշտպանեին հայ պատվիրակներն առանց ռուս դիվանագետների միջամտության (22):

Վերոնշյալ հուլիսից 1915թ. մայի-

սին Զ.Ջավդյանը ներկայացրեց Լոնդոնի ռուսական դեսպան Ա.Բենկենդորֆին, իսկ Պ.Նուբարը՝ Փարիզի ռուսական դեսպան Ա.Իզվոլսկուն (23):

Մայիս-հունիս ամիսներին Պ.Նուբարը հանդիպեց բազմաթիվ ֆրանսիացի պետական, քաղաքական գործիչների եւ լրագրողների հետ, որոնց ներկայացրեց իր տեսակետները Դայաստանի ապագայի եւ հատկապէս Կիլիկիայի վերաբերյալ: Նա ցույց էր տալիս, որ եթէ Կիլիկիան անցնի Ֆրանսիային, ապա դա կարող է վաղ թե ուշ սրել հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ, որը ձգտում է դուրս գալ Միջերկրական ծով: Անգլիան եւս մեծ շահեր ունի այդ տարածաշրջանում՝ կապված Բաղդադի երկաթուղու հետ: Եթէ ստեղծվի ինքնավար Դայաստան՝ Կիլիկիայով հանդերձ, որը կգտնվի Դաշնակիցների հովանու ներքո, ապա այն կերաշխավորի բոլոր տերությունների տնտեսական շահերը, ինչպէս նաեւ բուժեր կլինի նրանց միջեւ:

Մայիսի 22-ին Պ.Նուբարը հանդիպեց նաեւ Ֆրանսիայի արտգործնախարար Թ.Դելկասեի հետ: Նախարարը տեղեկացրեց, որ Կիլիկիան պետք է միացվի Սիրիային, քանի որ Ֆրանսիային առանց այդ էլ քիչ բաժին էր հասնում Թուրքիայի մասնատումից (24):

Հունիսի սկզբին Պ.Նուբարը Ֆրանսիայի հասարակական-քաղաքական շրջանակներին ներկայացրեց համառոտ հուշագիր (25), ուր պարզաբանում էր հայկական պահանջներն եւ Ֆրանսիայի շահերը: Իսկ առհիսի 6-ին Թ. Դելկասեին ներկայացրեց մեկ այլ հուշագիր (26), որտեղ ավելի մանրամասնորեն էին ներկայացված Ֆրանսիայի շահերը Դայաստանում: Դելկասեն սկզբունքորեն ընդունելի համարեց հուշագիրը (27):

Հունիսին Պ.Նուբարը մեկնեց Լոնդոն, ուր հանդիպումներ ունեցավ բազմաթիվ ազդեցիկ անձանց հետ, այդ թվում՝ լորդ Ջ.Բրայսի, արտգործնախարարության խորհրդական Ա.Նիկոլսոնի, Լոնդոնում ռուսական դեսպան Ա.Բենկենդորֆի եւ Ֆրանսիական դեսպան Ժ.Կամբոնի հետ: Հուլիսի 15-ին նա Անգլիայի արտգործնախարարությանը ներկայացրեց հուշագիր (28): Այդտեղ ավելի ընդարձակ եւ մանրամասն էր ներկայացնում հայկական պահանջները: Այն ներառում էր նաեւ վիճակագրական եւ տարածքային տեղեկություններ Դայաստանի վերաբերյալ: Հուշագրում ավելի մանրամասն էին ներկայացված Անգլիայի շահերը Դայաստանում, հատկապէս՝ Կիլիկիայում:

Հայկական կոտորածների լուրերը շարունակում էին հասնել Պ.Նուբարին, սակայն դրանք դադարեցնելու որեւէ հնարավորություն չկար: Նրա հույսը հայ կամավորներն էին: Նախատեսում էր բազմապատկել կամավորների թիվը եւ նրանց ուժերով ազատագրել Դայաստանը: Ազգային շահերի պաշտպանության հանգամանկությունից գոյացած գումարների մեծ մասը նա այդ նպատակով ուղարկեց կաթողիկոսին, սակայն փոքրաթիվ կամավորները ի վիճակի չէին լուծելու հարցը:

Պ.Նուբարը սեպտեմբերի սկզբին նամակ ուղարկեց Գերմանիայի արտգործնախարարության խորհրդական Ցիմմերմանին, որպէսզի Գերմանիան ազդի իր դաշնակից Թուրքիայի վրա, բայց դա եւս ապարդյուն էր (29):

Օգոստոսի 12-ին Կ.Պոլսի ռազմական դատարանը տասնօրյա ժամկետ տվեց, որպէսզի Պ.Նուբարը ներկայանա դատարան: Նա մեղադրվում էր, որ անկախ Դայաստան ստեղծելու նպատակով բանակցություններն մեջ է մտել դաշնակիցների հետ եւ դրամահավք է կազմակերպել կամավորական խմբեր կազմելու նպատակով: Եթէ չներկայանար դատարան, ապա նրա ողջ ունեցվածքը բռնագրավվելու էր, գրկվելու էր քաղաքաշահական բոլոր իրավունքներից ու շքանշաններից, իսկ ոստիկանությունը իրավունք ուներ ձերբակալելու նրան (30): Իսկ 1916թ. մայիսի 10-ին Կ.Պոլսի ռազմական դատարանը Պ.Նուբարին հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց՝ լրտեսության եւ դավաճանության մեղադրանքով (31): Դրա նպատակն էր ահաբեկել Ազգային պատվիրակության նախագահին:

Պ.Նուբարը Փարիզում գործում էր միայնակ: Լոնդոնում նրան օժանդակում էր Զ. Մոստիչանը, սակայն վերջինս Փա-

րիզ մեկնել չէր կարող: Պատվիրակության մյուս երկու անդամները՝ Յադուբ Արթին փաշան եւ Գեւորգ Եպիսկոպոս Ութունյանը չէին մասնակցում պատվիրակության աշխատանքներին: Պ.Նուբարը հուլիսին նախատեսում էր նոր պատվիրակություն ստեղծել, որի կազմում ցանկանում էր ընդգրկել Զ.Ջավդյանին, Հովի. Խան Մասեհյանին եւ Գաբրիէլ Նորատունկյանին: Սակայն նրանք տարբեր պատճառներով չկարողացան անդամակցել Ազգային պատվիրակությանը (32):

Անտանտի կառավարությունները, չնայած իրենց համակրանքն էին հայտնում Դայկական հարցի նկատմամբ, սակայն ոչինչ հանձն չէին առնում, նշելով, որ դրա լուծումը կերելա պատերազմի ավարտից հետո: 1915թ. դեկտեմբերի 20-ին Պ.Նուբարը կաթողիկոսին գրեց, որ որոշել է դադարեցնել բանակցությունները եւ սպասել դեպքերի հետագա զարգացմանը (33):

1916թ. հունվարի 8-ի նամակով կաթողիկոսը Պ.Նուբարին առաջարկեց պատվիրակության կազմում ընդգրկել Գ.Նորատունկյանին, Հովի.Մասեհյանին եւ Զ.Ջավդյանին (34), ինչպէս հուլիսին նախատեսում էր Պ.Նուբարը: Սակայն մարտի 23-ին Պ.Նուբարը կաթողիկոսին պատասխանեց, որ այդ անձինք հրաժարվել են մաս կազմել պատվիրակությանը, քանի որ Զ.Ջավդյանը պետք է վերադառնար Պետրոգրադ, իսկ Հովի.Մասեհյանը, որպէս Պարսկաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ, նման գործունեությամբ զբաղվելու իրավունք չուներ (35):

Փետրվարի 4-ին կաթողիկոսին ուղարկած նամակում (36) Պ.Նուբարը տեղեկացնում էր, որ Կովկասում հայ քաղաքական ուժերի պառակտումների լուրերը հուզել են նույնիսկ Եվրոպայի եւ Ամերիկայի հայասերներին: Եվրոպայից հանձնախումբ էր մեկնելու Կովկաս՝ ստուգելու այն լուրերը, որ ուղարկվող օգնությունը ոչ ճիշտ է բաշխվում եւ կառավարվում: Նա կոչ էր անում, որպէսզի հայկական բոլոր հոսանքները միավորվեն այդ ճգնաժամային պահին: Նամակում նաեւ տեղեկացնում էր, որ իր խնդրանքով եւ իր տված տեղեկությունների հիման վրա Ռեյն Պիմոնը Դայաստանի մասին նպատակավոր հորված է գրել «Revue des Deux Mondes» քերթում:

Պ.Նուբարի կոչի հիման վրա եւ կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ մարտին հայ քաղաքական կուսակցությունները Թիֆլիսում բանակցություններ սկսեցին Ազգային խորհուրդը ստեղծելու նպատակով, սակայն դրանք անարդյունք ավարտվեցին (37):

Մարտից Պ.Նուբարը վերսկսեց հանդիպումներն ու բանակցությունները եվրոպացի հասարակական-քաղաքական գործիչների հետ: Իսկ մարտի 17-ին Ֆրանսիայի արտգործնախարարությունում հանդիպում ունեցավ վարչապետ Ա.Բրիանի եւ ԱԳՆ բարձրաստիճան պաշտոնյաներից Ֆ.Բերտոյի հետ: Նրանք նշեցին, որ դեռ վաղ է մտածել Դայկական հարցի լուծումների մասին եւ հավանական համարեցին, որ Ռուսաստանը կգրավի Դայաստանը եւ ինքնավարություն չի տա, քանի որ հայերը փոքրամասնություն են կազմում:

Ապրիլի 22-ին Պ. Նուբարը հանդիպեց Ա.Իզվոլսկուն: Նրան հատկապէս հետաքրքրում էր Ժ.Պիկոյի եւ Մ.Սայքսի Պետրոգրադում վարած բանակցությունները: Իզվոլսկին նշեց, որ նրանք արդեն վերադարձել են եւ նախնական համաձայնությունքամը հայկական վեց նահանգները անցնելու են Ռուսաստանին, իսկ Կիլիկիան՝ Ֆրանսիային: Դեսպանը հնարավոր համարեց, որ Ռուսաստանը Դայաստանին ինքնավարություն կտա, իսկ Կիլիկիայի հարցը պետք է հայերը համաձայնեցնեին Ֆրանսիայի հետ: Պ.Նուբարի հարցին, թե արդյոք Ռուսաստանը կհամաձայնվի ինքնավար Դայաստանի հովանավորությունը հանձնել երեք դաշնակիցներին, եթե այն Կիլիկիայով ելք ունենա դեպի Միջերկրական, ապա դեսպանը դիվանագիտորեն պատասխանեց, որ դրան Ռուսաստանը իր համաձայնությունը հայտնել է դեռեւս անցյալ տարի: Իզվոլսկին խոստացավ հարցուն կատարել Պետրոգրադ, որպէսզի ավելի հստակ պատասխան տար: Պ.Նուբարը նրան տեղեկացրեց, որ ինքը հեռագրով դիմել է Իսպանիայի թագավոր Ալֆոնսո XIII-ին, որպէսզի նա հանդես գա Կ.Պոլսում ձերբակալված հայերի պաշտպանությամբ (38):

ՓԱՐԱՄԱԶ ՄԱՏԹԵՈՍ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Եջ 31 ժամը վիճակի մեջ էր դրել բալկանյան ժողովուրդներին, առաջացնելով խժոժություններ, վայրենի գործողություններ, որոնք քստմնելի տպավորություն են գործել քիչ ու շատ զգայուն սրտերի վրա(8): Այնուհետև Փարամազը սկսում է թվարկել այն սոսկալի փաստերը, որ կատարվել էին Արեւմտյան Հայաստանում, որտեղ չորս տարվա ընթացքում կոտորվել էին 175 հազարից ավելի հայեր, կողոպտվել էր 80 հազարից ավելի ընտանիք, այրվել 2500 գյուղ: Միայն Վանի Ղալըք փաշան 200 հոգի անմեղ մարդիկ է սպանել: Արճակում թուրքական զինվորները եկեղեցում 450 հոգու ոչխարի պես մորթել են: Ալջավազում ցորենի հորերի մեջ կենդանի թաղել է 40 հոգու, իսկ Սասունի դահիճ Ձեքի փաշան կենդանի թաղել է 600 հոգու: Ապականվել է այրվել են հայկական 570 եկեղեցիներ եւ 80 վանքեր, մոտ 300 եկեղեցիներ վերածվել են մզկիթի(9):

Իր ճառում Փարամազը կանգ է առնում գյուղացիների ժամը տնտեսական վիճակի վրա՝ նշելով, որ գյուղացիներից երկու անգամ ավելի հարկեր են հավաքում, իսկ ինչ վերաբերում է բեղելին (զինվորագրության փոխարեն հարկը), ապա այն փոխանակ հավաքելու 21 տարին լրացածներից, հավաքվում է «ծծկերից, դեռ չծնվածից, մուսկապես եւ մեռածներից»: Թուրքիայում ճնշված են ոչ միայն հպատակ ազգերը, այլև թուրքերը:

Փարամազի ճառում հետաքրքրական տվյալներ կան տուրքերի մասին. իբրեւ օրինակ նա բերում է խաղողի տուրքը, որի ժամանակ հավաքում են վեց տուրք: Այսպես. «նախ հողի տուրք (ջրինն էլ ավելի), հետո խաղողի պտղի տուրք, մի տուրք եւս՝ խաղողի չիրա շինելու համար, մի տուրք խաղողի չանջի համար, դարձյալ մի տուրք օղի քաշելու համար, մի տուրք եւս օղին եւ զինին վաճառելու համար, դեռ չենք ասում մի տուրք եւս դրանով պարապողի աշխատանքի համար»(10):

Թուրքիայում հարկերը հավաքում են ոստիկանները, որոնք տարիներ շարունակ չեն ստանում իրենց աշխատավարձը եւ առանց վախենալու բռնում են կաշառակերության, ժողովրդին կողոպտելու ուղին: Եվ ոստիկանի համար միեւնույն է, թե կողոպտվող լինելու է հայ, թուրք, քուրդ, ասորի եւ այլն: Շարունակելով իր խոսքը՝ Փարամազը ասում էր, որ խիստ ծանր է բանտարկյալների վիճակը, որոնցից խոշտանգումներ են ծեծելու միջոցով թուրքական ոստիկանները կարողանում են կորզել իրենց ծեռնուտու ցուցմունքները: Բերելով մի շարք օրինակներ այդ մասին՝ նա եզրակացնում է, որ Թուրքիայում «օրենքը պաշտոնյաների կամայականությունն է», «արդարությունը ձեր տաճկական բառարանում նշանակում է կաշառք»(11):

Փարամազը հայտարարում է, որ հայերը ցանկանում են ստեղծել «ինքնավար Հայաստան մը», որտեղ «բնակվողները առանց ցեղի եւ դավանանքի խտրության, ապրին սիրով եղբայրաբար, ազատ քաղաքական եւ տնտեսական ճնշումներից»(12): Ճառի վերջում նա ասում է, որ իրենք պահանջում են խղճի, մամուլի, ժողովների, խոսքի, «կյանքի, ինչքի ու պատվի ազատություն»: «Մեր պահանջներին վերջ չկա, - շարունակում է նա, - քանի որ կյանքի պահանջներին եւս վերջ չկա, եւ որովհետեւ մեր պահանջները չեն կարող օսմանյան պետության տակ ապահովվել, ուստի մենք՝ հեղափոխականներս, մարդկային ամենայն իրավունքով պահանջում ենք՝ Հայաստանի ազգաբնակչության բաժանումը օսմանյան պետությունից»(13):

Փարամազը շեշտում է. իրենք թուրքազայնամուլներ չեն, այլ անմեղ ժողովրդասերներ են պահանջում են, որ «հայ, քուրդ, թուրք, արաբ, լազ, չերքեզ, ասորի, մինչեւ անգամ մուսուլման-զնչուն իր քվեով ընտրի իր կառավարիչը ու կառավարվի իրենց կարգված մարզերով ու օրենքներով, որը բարօրության հասնելու կարճ ճանապարհն է: Մենք պահանջում ենք Հայաստանը իր մեջ ապրող ամբողջ

Փարամազ (Մատթեոս Սարգսյան)

ազգաբնակչության համար»(14): Վերջում նա, նայելով իրեն դատողներին, անվախ հայտարարում է՝ անմեղ ժողովրդի ջարդը կազմակերպեցիք դուք, Հայաստանի գետերը դեռեւս կարմրած են հայ ժողովրդի արյունով:

Փարամազի դատավարությունը սկսվեց 1897թ. նոյեմբերի 18-ին եւ վերջացավ 1898թ. փետրվարին: Դատավարության ժամանակ արտասանած ճառը թուրքական իրականությանը դեմ ուղղված մի պամֆլետ է:

Փարամազի ժամանակակիցներից մեկը վկայում է, որ նա առանձնակի խոսակցությունների ժամանակ շատ զվարթախոս էր, սակայն «մույքմա ալ կրակ ու բոց կը դառնար, երբ հարցը զար ընկերային նյութերու, զարմանք պատճառելով այդ վտիտ մարմնեն արտաբերող այդ ջղուտ եռանդին վրա»(15):

Թուրքական դատարանի վճռով Փարամազը դատապարտվեց մահվան, 15-ական տարի ստացան երեսանցի Արշակը, պարսկաստանցի Վարդան Նազարբեկյանը, մշեցի Վարդանը, խլաթցի Ենգոն, կարճկանցի Գյուրջին, արձակցի Գեւորգը: Դատավճռի ընթերցումից հետո Փարամազը իր վերջին խոսքում ասել է. «*Կախաղան եւ շղթա՜, մա՜հ եւ տանջանք... արիամարիում ենք մեր բոլոր եւրոպայ, մեր կարողությանը: Ձեր կախաղանների պլաները ազատության աշտարակներ են եւ նրանց չվաններից կախած ճոճուն մարմինները հավիտենական նախատիմը մերկա կարգերի եւ նրանց հեղինակների համար*»(16):

Փարամազին կախելու մասին Վանի դատարանի վճիռը ի կատար չածվեց. դատից հետո Վանի ռուսական փոխիդուպատու Վ.Մանեսկու պահանջով Փարամազը եւ նրա հետ դատվող ռուսահպատակները ուղարկվում են Կովկաս եւ որոշ ժամանակ անց ազատվում կալանքից:

1903թ. ցարական կառավարությունը իրականացրեց հայ եկեղեցական կալվածքների գրավումը: Ցարի հրապարակած 1903թ. հունիսի 12-ի օրենքի համաձայն բռնագրավվեցին եկեղեցական կալվածքները, փակվեցին հայկական դպրոցները, խոչընդոտներ հարուցվեցին հայ բարեգործական ընկերությունների դեմ եւ այլն: Բռնվեց համաժողովրդական ցասում: Անդրկովկասի հայաբնակ վայրերում տեղի ունեցան միտինգներ ու ցույցեր, որոնց մասնակիցները պահանջում էին չհանձնել եկեղեցական գույքը եւ կալվածքները: Բայց ցարական կառավարությունը զենքի ուժով կարողացավ գործադրել այդ օրենքը:

Այդ օրերին Փարամազը, գտնվելով Բաքվում, կազմակերպեց մի պատգամավորություն, որի գլուխն անցած եկավ Եջմիածին, հանդիպեց կաթողիկոս Սկրտիչ Խրիմյանի հետ եւ կարողաց այն պահանջագիրը, որը կազմել էր նա իր ընկերների հետ: Շատ չանցած Փարամազը եւ իր ընկերները մահափորձ են կազմակերպում Գոլիցինի դեմ, որի ժամանակ փոխարքան վիրավորվում է: 1905-1906թթ. հայ-թաթարական ընդ-

հարումների ժամանակ Փարամազը հանդես եկավ իբրեւ ազգերի համերաշխության կողմնակից: Նա իր ամբողջ եւթյամբ դեմ էր այդ կռիվներին եւ անձամբ այցելում էր «արդեւեցանցի պեկերու եւ գործիչներու գտնված շրջանները եւ կը համոզե, որ վերջ դրվի եղբայրասպան կռիվներուն»: Հարեւան ազգերի միջեւ եղած անմիտ ընդհարումները նրա համար խորթ էին եւ նա ամեն գնով ցանկացել է վերջ տալ դրանց: Նրա այդ ջանքերի մասին կարդում ենք. «*Ձանգեզուրի շրջանի թաթար ժողովուրդը (1906) հազարավոր ստորագրություններով տասնյակ համախոսականներ, հարյուրավոր շնորհավորական նամակներ ունի թափած Ս.Դ. հնչակյան կուսակցության կենտրոնական վարչություն՝ Փարամազի կատարած գործերի, առաքինությունների համար*» (18):

Հնչակյան կուսակցության Բաքվի վարչության 1908թ. դեկտեմբերի մի արձանագրությունից երևում է, որ Փարամազը եղել է այդ կուսակցության լիազոր ներկայացուցիչը Բաքվում, իսկ 1908թ. դեկտեմբերի Կոստանդնուպոլիս մեկնելուց առաջ ընտրվել է կուսակցության վարչության նախագահ(19):

1908թ. Թուրքիայում սկսվեց հեղափոխությունը, որի հաղթանակից հետո երիտասարդ թուրքերը, իշխանության գլուխ անցնելով, ժողովրդին եւ հպատակ ազգերին մեծ խոստումներ տվեցին, սակայն դրանք չիրականացան: Թուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո Փարամազը շտապեց անցնել Կոստանդնուպոլիս, բայց լսելով կնոջ մահը, մեկնեց հայրենի Մեղրի: Մի քանի ժամ տանը մնալուց հետո Փարամազը մեկընդմիջտ թողնում է հայրենի Մեղրին, իր հարազատ տունն ու տեղը, որբացած երեխաներին եւ նորից մխրձվում պայքարի մեջ: 1909թ. նա Կոստանդնուպոլիսում էր, ուր թուրքական լրտեսները նրան «զալու օրից սկսում են հետապնդել քայլ առ քայլ»(20): Հուլիս ամսին Թուրքիայի մայրաքաղաքում տեղի ունեցավ հնչակյան կուսակցության վեցերորդ համաժողովը, որին մասնակցում էին 75 պատգամավորներ: Նրանց գլխավոր խնդիրն էր «Ճշտել հնչակյան կուսակցության դիրքը հանդեպ օսմանյան պետության (21): Համաժողովի մասնակից Ա.Հովվյանը գրում է, որ հանդիպեց շատերին, որոնց թվում նաեւ Փարամազին, որի մասին ասում է, թե այնտեղ էր նաեւ «հնչակյան հնագույն, բյուրեղային մաքուր գործիչ Փարամազը» (22): Համաժողովում ընդունվեց որոշում այն մասին, որ Թուրքիայում կուսակցությունը պետք է գործի «օրինական (լեկալ) հողի վրա, ցորչափ արդի օրինական իրավունքները չեն խլվիր աշխատավոր ժողովրդին ծեռքեն»(23): Համաժողովում օրակարգի այդ հարցի կազմակցությամբ մի կրակոտ ճառ է ասում նաեւ Փարամազը: Իր ելույթում Փարամազը պնդում էր, որ երիտթուրքերը ավելի վտանգավոր են, քան Աբդուլ Համիդը: «Ընկերներ, - ասել է նա, - պետք չէ խաբվել ծեռն թուրքերու այսօրվան մեղրածորան խոսքերեն, խոսքեր՝ որոնք կըլլան հայ հեղափոխական կուսակցությունները քնացնելու եւ անոնց ուժը տկարացնելու համար» (24):

Համաժողովից հետո նա մեկնեց Ադաբազար: Այստեղ ունեցած իր բազմաթիվ հանդիպումների ժամանակ նա քարոզում էր նախահարձակ չլինել, սակայն նախապատրաստվել սպասվող օրհասին եւ եթե պետք է՝ անցնել ինքնապաշտպանության:

Ադաբազարից հետո 1910թ. նա Տիգրանակերտում էր, որի վիլայեթում, չնայած 1890-ականներին կոտորածներին, ապրում էին ավելի քան 100 հազար հայեր: Ժամանակակիցներից մեկի վկայությամբ Փարամազը Տիգրանակերտում ունեցած իր ելույթների ժամանակ երիտթուրքերին համարում էր «հայոց դահիճ» եւ գտնում էր, որ նրանք մի օր հայերի ջարդ պիտի կազմակերպեն, ուստի ժողովրդին խորհուրդ էր տալիս՝ «արդ զինվեցեք եւ արթուն կացեք» (25):

Փարամազն ուներ այն կարծիքը, որ հայերը կարող են փրկվել միայն ինքնապաշտպանությամբ եւ «պետք է պրպտել եւ գտնել ազատամիտ թուրքեր, միասնաբար հակադդելու ոճրային իթթիհատին» (26): Տիգրանակերտից ուղարկած իր նամակներից մեկում նա գրում էր, որ Սահմանադրությունը խաղաղություն չէ, այլ «զինա-

դադար», եւ որ երիտթուրքերը որոշել են ենթակա ազգերից «որեւ մեկից «արյան տուրք» պահանջել՝ կոտորել: Վայրը, այս անգամ էլ, պետք է լինի Հայաստանը, ենթական՝ հայը»(27):

Այդ օրերին Տիգրանակերտում կազմակերպվեցին թատերական ներկայացումներ, բեմադրվեցին «Սանդուխտ կույս», «Անմահ ժիրայր» դրամաները եւ Փարամազի «Քամու բերածը քամին կը տանի» պիեսը: Ժողովրդի հետ հանդիպումների ժամանակ նա նշում էր «ինքնապաշտպանության անհետաձգելի պահանջը», եւ քանի որ այդ ժամանակ երիտթուրքերը ցանկանում էին Տիգրանակերտում հայերի ջարդ կազմակերպել, նա ամեն ինչ արեց քաղաքի հայերի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու կապակցությամբ. «*Թշնամին, նշմարած ըլլալով հայոց կանխապատրաստությունը, բացարձակապես վախճավ նախահարձակ ըլլալ եւ ետ կեցավ զազանային մտադրութեն*» (28):

Տիգրանակերտից Փարամազը գնում է Սիլվան, Արղմնադեն, Մալաթիա, որտեղ ապրում էին մեծ թվով հայեր: Մալաթիայում կարդացած դասախոսությունների մեջ ընդգծում էր, որ Թուրքիայում պետք է ժողովուրդները բարեկամ լինեն, առանց որի «հնարավոր չէ ժողովուրդներու խաղաղությունը, հանգիստ կյանքը ապահովել»(29):

1904թ. նոյեմբերի 2-ին Մալաթիայում գլխատվել էին երկու շապինգարահիսարցի հայեր՝ Հաբեթը եւ Հակոբը, որոնք մահից առաջ ասել էին. «Ամեններ ենք: Կը զոհվինք մեր ազգի սիրույն եւ տառապող մարդկության ազատագրության համար: Մեր վրեժը ազատասերները թող առնին»(30): Երկու այս նախատակների գերեզմանի մոտ հավաքված բազմության առաջ ունեցած իր ելույթում Փարամազը ասել է.

«*Հոն, ուր կախաղաններն են ձռնում, Ազատությունն է ման գալիս, Հոն, ուր մեռելներն են նկոյճ՝ Տարությունն է մուրալուր»*»(31):

Մի ամիս Մալաթիայում մնալուց հետո նա գնում է Խարբերդ, որի 20 հազար բնակիչներից 10 հազարը եւ վիլայեթի բնակիչների 50 տոկոսը հայեր էին: Այստեղ նա մի քանի դասախոսություններ է կարդում, որոնց մեջ նորից առաջ է քաշում ազգերի իրավահավասարության հարցը: 1912թ. Փարամազը գտնվում էր Վանում, որտեղ նա մի քանի դասախոսություն է կարդում ժողովրդի համար: Այդ ժամանակ արդեն իրապարակի վրա էր դրված Հայկական հարցը: Խոսքով Թուրքոնջյանի հուշերում նշված է, որ Փարամազը հռոշտես էր «հայ բարենորոգումներու խնդիրն վերապահված վախճանի մասին»: Ըստ նրա՝ այդ «զառան հոտը գայրից առաջ է կնշանակում», ապա գտնում էր, որ պետք է միավորել հայկական բոլոր կուսակցություններին, որոնց առաջնահերթ խնդիրը «հայկական զավառներու ժողովրդի պաշտպանությունն է»(32):

Երբ Փարամազը Վանում էր, Կոստանցա քաղաքում բացվեց հնչակյան կուսակցության 7-րդ համաժողովը: Փարամազը համաժողովին ուղարկեց մի զեկուցագիր, որի մեջ խոսում էր հայ ժողովրդի ծանր դրության մասին: «*Իմ այցելած զավառներուն մեջ, - գրում էր նա, - իթթիհատի զուլումը չափ ու սահման չունի, ապա գտնում էր, որ երիտթուրքերի կառավարությունը «Հալաստանը հայ արյունով ողողելու է»* (33): Հնչակյան 7-րդ համաժողովը Փարամազին ընտրեց վարչության անդամ եւ որոշեց «պաշտպանել Հայաստանի քաղաքական ինքնավարությունը անջատ Թուրքիայից» (34):

Վանից Փարամազը անցնում է Կոստանցա, ապա Եգիպտոս: Եգիպտոսում նրա անցկացրած կյանքի մասին Ա.Գուլյանը գրում է, որ նրա ջանքերով աշխուժություն մտավ «ժողովրդական լայն խավերում եւ մանավանդ աշխատավոր ու երիտասարդական շրջաններում մեջ» (35):

1914թ. մայիսի մեկին «Հնչակում» լույս տեսավ Փարամազի վերջին հոդվածը՝ «Հայի պահանջը» վերնագրով: Հոդվածում նշվում էր, որ հեղափոխությունից հետո հայերը այն կարծիքին էին, թե կստեղծվեն իրենց համար փոքր ի շատե տանելի պայմաններ, սակայն նրանք շատ շուտով իրասթափվեցին: Հայ հայդուկը, լսելով ընդունված սահմանադրության մասին, իջավ լեռներից, զենքը դեմ նետեց եւ

Ե ապա «մշակույթի գործիքներն առավ իր քանդված տունը, իր անթեղված օջախը վերաշինելու, կյանքի հրձկանքը ճաշակելու»(36): Հայը շատ շուտով համոզվեց, որ բռնապետական ժամանակաշրջանի հետ համեմատած շատ բան չի փոխվել, եւ երիտթուրքերի տիրապետությունը հանդիսանում է «շարունակությունը, ճիշտ հար եւ նմանը նախկինի, իր դարավոր վշտերի, իր հոգու փուլզուլմների, իր ավեր ու կոտորածի»: Հողվածի հեղինակը գտնում է, որ հայը սխալվեց եւ այն էլ *«պատմական ան օրինակելի սխալով սխալվեց, սխալվեց հայ ֆետային, երբ ոգեւորության ազդեցության տակ կարողացավ ինքն իրեն հավատացնել, թե օսմանյան տիրապետության տակ, տիրապետություն տարված նեղցած ու զօնւծ շովինիզմով եւ իսլամական անհամբերատար աշխարհայացքով, կարող է պաշտպանվել բաղկացուցիչ ազգերի շահը՝ տնտեսական, հոգեկան, մտավոր»* (37): Փարամազը գտնում էր, որ հեղափոխությունից հետո կազմակերպված կոտորածները ենվերի, Թալեաթի եւ այլոց գործերն են:

Բռնադատելով երիտթուրքերի ընդունած սահմանադրությունը, նա գտնում է, որ այն պայմաններ չստեղծեց, որպեսզի երկրում ապրող ժողովուրդը հնարավորություն ունենա «իր պատվի, իր մալ ու մյուլքի տերը դառնալու, իր հանդի մեջ ու ծանկի տակ ապահովություն տեսնելու, իր հոգեկան վայելքները ճաշակելու»(38): Հայաստանի բարենորոգումների մասին ասվածները զավեշտ են, քանի որ այն օրերին, երբ ծրագիրը քննարկված էր դրված. «օրենքը խլում էր հայի հողը, հայի աղջիկը, հայ ազգության ստորոգելիները՝ դպրոց, եկեղեցի, մամուլ, այն էլ այսօր, այն էլ հենց այսօր, երբ արտաքին ճնշումների տակ ստիպված ստորագրում է հայի բարենորոգումները»: Այսպիսով, հայը օսմանյան հեղափոխությունից ոչինչ չստացավ եւ *«Հայկական հարցը մնում է հարց, քանի որ նա՝ հայը, դուրս չենավ «ճալայի» ամոքապարտ կացությունից»*(39): Հողվածի երկրորդ մասը կոչվում է «Հայը մեռնում է կաթիլ-կաթիլ», սակայն ի՞նչ անել, որ նա չմեռնի. Փարամազը այդ կապակցությամբ գրում է. *«Փոխանակ կաթիլ-կաթիլ մեռնելու եւ անէնալու, հայը մի անգամ էլ պիտի մեռնի, որ հայը ապրի» եւ եթե նրա վրա հարձակվեն սպանելու համար, հայը պետք է դիմի ինքնապաշտպանության, քանի որ «ինքնապաշտպանության խնդիր կա դրված մեր առջեւ, մեր լիճեն-չլիճեն խնդիրը»* (40):

1914թ. հուլիսի 16-ին Կոստանդնուպոլսում սկսվեցին հնչակյանների բռնատարկությունները: Ձերբակալվածների թիվը սկզբում հասնում էր 120 հոգու, որոնց մեջ էին Փարամազը, Լազոն, Աթորունին, Հ.Տահանկյուլյանը, Վ.Ջեթուեցյանը, դոկտ. Պենեն (Պետրոս Թորոսյան), Ռ. Կարապետյանը եւ շատ ուրիշներ: Խուզարկությունների ժամանակ Փարամազի եւ Ռ.Կարապետյանի մոտ գտնվեցին Կ.Պոլսում եւ գավառներում բնակվող բազմաթիվ անձանց հասցեները: Գտնվեցին նաեւ մեծ քանակությամբ շրջաբերականներ, հին ծրագրեր, նամակներ, Կոստանցայի ժողովի որոշումները: Ձերբակալությունների հետ միասին փակվեց հնչակյանների «Կայծ» թերթը: Այդ օրերի մասին ժամանակակիցներից մեկը հետագայում գրում է, որ «Փարամազ ձերբակալվել է տունեն դուրս ելած առեն. Սաքոն ճաշարանին դռան առջեւ: Տոքսը՝ Պենեին տուն խուզարկեր եւ կարգ մը թուրքեր գտեր ու տարեր են»(41):

Ձերբակալվածները մեղադրվում էին նրանում, որ կապված են երիտթուրքերի վարած քաղաքականությունից դժգոհ, Փարիզ փախած Շերիֆ փաշայի հետ եւ նպատակ ունեին տապալել երիտթուրքերի կառավարությունը ու այնտեղ էլ ազատ Հայաստան ստեղծել: Շատ չանցած բանտարկվածների մի մասը ազատվեց «ազդեցիկ միջնորդությանց, կաշառքի միջոցով»(42), իսկ մնացածները կանգնեցին թուրքական դատարանի առաջ:

«Մշակում» 1914թ. օգոստոսին տպագրված մի հաղորդման համաձայն քննությունները անձամբ վարում էին Թուրքիայի երեքին գործոց մինիստր Թալեաթը եւ մայրաքաղաքի ոստիկանապետ Բեդրին(43): Փարամազին եւ իր ընկերներին դատում էր պատերազմական ատյանը՝ հնարելով սուտ մեղադրանք նաեւ այն մասին, որ նրանք նպատակադրվել էին

սահաբեկումների միջոցով շարքից հանել երիտթուրքերի ղեկավարներից ոմանց եւ այդ նպատակով Կովկասից եւ Եգիպտոսից մարդիկ էին ժամանել Կոստանդնուպոլիս, «իսկ Փարամազն էլ եկած է եղել գործը ղեկավարելու»(44):

Շուտով սկսվեցին պատերազմական գործողությունները Ռուսաստանի դեմ, եւ երիտթուրքերի պատերազմական ատյանը դատավարությունը տարավ այնպես, ինչպես ինքն էր ցանկանում: Բանտում եղած ժամանակ ընկերներից մեկը Փարամազին հարցնում է, թե երիտթուրքերի հալածանքները ուղղված են միայն հնչակյանների, թե հայ ժողովրդի դեմ, նա պատասխանում է. «Իթքիհատի ոխերին քաղաքականությունը նախ մեզմով պիտի սկսի, քանզի անոնց գործելակերպը քննադատելով բողոքեցինք եւ չդաշնակցեցանք: Բանտերը, աքսորները, կախաղանները ասկե վերջ պիտի հրձվին... Հայը իր Գողգոթան պիտի բարձրանա, արյուն ու սուգի չարագուշակ հոտեր կուգան...»(45):

Բանտում գտնվող բանտարկյալների շորերը լվանում էին երկու հայ քույրեր. Փարամազը, օգտվելով առիթից, նրանցից մեկին է հանձնում իր թաշկինակը, խնդրում է, որ առանց լվանալու հանձնեն պատրիարքին: Անվախ ու կրակոտ հայրենասերը գիտեր, որ շուտով զրկվելու է կյանքից եւ առանց վախճանալու պատրիարքին ուղարկված իր թաշկինակի վրա գրել էր. «Սթափեցեք: Դիմեցեք ինքնապաշտպանության: Ջարդը ման է գալիս հայերի գլխին...»(46):

Պատերազմական ատյանի առջեւ կանգնած Փարամազը հայտարարում է, թե «Թալաթն է, որ դուրսեն կը ղեկավարե այս ատյանը»(47): Ամիսներ տեւող դատական պրոցեսից հետո ատյանը 20 հոգու մահվան դատապարտեց: Շատ չանցած սուլթանը վավերացրեց այդ վճիռը եւ սուլթան Բայազետի հրապարակում 1915թ. հունիսի 2-ին, երբ արդեն երիտթուրքերը ամիսներ առաջ սկսել էին արեւմտահայերի տեղահանությունը ու ջարդը, դատավճիռը ի կատար ածեց:

Դատավարության վերջին նիստին Փարամազը, դիմելով նախագահողին, հայարտ ու անվախ ասել է. *«Դուք քաջալերեցիք ոճիրն ու հարստահարությունը եւ լռեցնել ջանացիք բողոքի մեն մի արտահայտություն: Դուք մեր կենսական հյուրով ապրեցաք դարեր շարունակ եւ երբեք չուզեցիք, որ այդ հյուրի աղբյուրը իրավունք ունենա կանգուն մնալու եւ արտադրելու: Դուք ճնշեցիք մեզ՝ կանազուրկ ռայա էինք ու ողբալի համբերատարությամբ կը հանդուրժեինք ամեն ստորացման: Դուք սահաբեկեցիք մեզ, երբ օր մը ուզեցինք թերմաշ գոյության մը տարրերը խնդրել մեր իշխանավորներեն... Դուք մեզ ջարդել սկսաք, երբ օրին մեկը վճռեցինք մեր արժանապատվության համապատասխան դիրքի վրա բարձրանալ: Դուք մեզ օրենքի պաշտպանութենեն դուրս ձգեցիք, երբ իթքիհատյան պոչատ սահմանադրության արտոնած իրավունքներեն օգտվել ուզեցինք»*(48):

Կախվելուց առաջ Փարամազը անվախ հայտարարել է. *«Դուք մեր մարմինը միայն կրնաք սպանել, բայց մեր գաղափարները՝ սոցիալիզմը՝ ոչ»* (49): Քսան կախվածների դատավճիռը իրագործելու ժամանակ հայերից միակ ականատեսը քահանա Գալուստ Պողոսյանն էր, որը վկայում է, որ նրանց մեծ մասը «անվեհեր կերպով կը դիմագրավեին մահվան եւ կարիսմատիկնեյ գայն»: Այնուհետեւ, բոլորը միաբերում բացակայեցին «Կեցցե՛ք՝ Հայաստան, կեցցե՛ք՝ Հայաստան», իսկ դոկտոր Պենեն գոռաց. «Մեզ, քսան կը կախեք, բայց քսան հազարներ պիտի հետեւին մեզի»(50):

Փարամազի եւ նրա 20 ընկերների մասին գրվեցին շատ բանաստեղծություններ, սակայն նրանցից լավերից մեկը պատկանում է Վահան Թեքեյանի գրչին, որտեղ ասված է.

*...Բայց եւ ինչպես, ամենքդ ալ վերջին պահուն ձեր դիմաց
Երազային, շար պայծառ,
ուրիշ արեւ մը տեսաք,
Ու ճոճեցաք օդին մեջ՝
զայն խմելե վերջ ցրիսգ...*(51)

Փարամազի գրչին եւ պատկանում մամուլում լույս տեսած մի շարք հոդվածներ եւ երեք պիես: Փարամազը, սկսած 1910թ., «Արեւելք» լրագրում «Հայր Սիվա» կեղծամունով մի շարք հոդվածներ տպեց: Նա հոդվածներով հանդես է եկել նաեւ

«Հնչակ», «Արեւելք», «Կայծ», «Վան Տոսպ» եւ այլ թերթերում:

1913թ. Վանում եղած ժամանակ Փարամազը «Վան Տոսպի» երկու համարներում հայկական տառերի 1500-ամյակի կապակցությամբ տպագրեց իր «Տառերի գյուտի ազդակները (համառոտ ակնարկ)» հոդվածը: Պիեսները իրատարակվեցին նրա մահից մի քանի տարի անց, Ամերիկայում(52): Նրանցից մեկը «Պաքոն» է, որի մեջ տրված է արեւելյան բռնակալ Սելիմի կյանքը (նկատի ունի Աբդուլ Համիդին), որը, ամբողջ երկիրը իրեն ենթարկելով, այն համարում է աստծու կողմից իրեն տրված սեփականություն եւ ապրում է շքեղության մեջ: Պիեսի գլխավոր հերոսը՝ Պաքոն, աղքատ է, ապրում է մի ողորմելի խրճիթում, նրա կինը՝ Բասոն, ճախարակ մանելով, երգում է Ղ.Աղայանի «Մանիր, մանիր իմ ճախարակ» երգը: Երեխաները սոված են, հաց են խնդրում, օրորոցի մանուկը՝ կաթ, եւ քանի որ մայրը նույնպես չի սնվել, կաթ չկա: Քրդական հրոսակները տարել են աղքատ Պաքոյի անասունները, իսկ վաշխառուն եւ հարկահավաքը՝ նրա կալի բերքը:

Իր այդ պիեսում Փարամազը հասարակ, աղքատ մարդկանց կոչ է անում կռվի ելնել բռնության դեմ եւ եթե հարկ է՝ ընկնել այդ կռվում, որպեսզի մյուսները ապրեն: Նա գտնում է, որ համբերելով ժողովուրդը դաժան ու բռնակալ Սելիմից ոչինչ չի ստանա:

«Քանու բերածը քամին կը տանե» պիեսը առաջին անգամ բեմադրվեց Տիգրանավանքում: Պիեսում իրար կողքի հանդես են գալիս ուսումնասեր, տգետ եւ վաշխառուն: Վերջինս անընդհատ ձգտում է սեփականացնել ժողովրդի ունեցվածքը եւ նրա հաշվին ուռճանալ: Այդ կարգի մարդ է Մարտիկ աղան, որը դեմ է ժողովրդին լուսավորելու գործին, գտնում է, որ նրան կրթելն անհնարին է, քանի որ «ժողովուրդը գուժեմ մոլեմ չի կրնար հասկնալ»: Սակայն այդ կարծիքին չեն աղայի տղան՝ Տիգրանը, եւ աղջիկը՝ Արուսյակը, որոնք ջանք չեն խնայում ժողովրդին կրթելու համար: Տիգրանը համոզված է, որ կյանքի վատ պայմանները հնարավոր է փոխել ժողովրդին կրթություն տալու միջոցով, այդ կարծիքին են նաեւ Թովմաս աղայի կինը, նրանք գտնում են, որ «մեր ժողովուրդը, մեր ազգը եթե կուզե ապրիլ, հրձվիլ եւ ոչ թե լալկան կնոջ նման լալ, պետք ունի լավ, նորատիպ եւ կյանքի գոյության համար կռվի զենքերու. իսկ այդ դարբնոցը, ուր այդ զենքերը պիտի կռվին, կռիվին, միայն ու միայն լավ, կանոնավոր եւ օրինակելի դպրոցն է: Երկրի վրա եղած դարմանը երկնքի մեջ փնտրել փիլիսոփայական չէ, եւ ոչ էլ օրինազանցական»(53):

Հետաքրքրական է այս պիեսում վաշխառու Կարապետ աղայի եւ նրանից տոկոսով փող խնդրող՝ երեք գյուղացիների խոսակցությունը: Աղան գտնում է, որ իրեն հիշում են միայն պարտք խնդրելիս: Գյուղացիները, սակայն, թվում են, թե քանի անգամ են նրան ծրի մթերքներ բերել: Կարապետ աղայի կինը՝ Պայծառը, նույնպես տոկոսով դրամ է տալիս կանանցից շատերին: Պիեսի մեջ երգում են Ավ.Իսահակյանի «Ախ մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ» եւ այլ երգեր, ապա «Ալ ալուխաս» ժողովրդական երգը:

Երրորդ պիեսը՝ «Ձեռքերդ վեր կամ ճուղուպիստները», բաղկացած է երեք գործողությունից: Պիեսում ներկայացված են անհիշխանականը, սոցիալ-դեմոկրատը եւ սոցիալ-հեղափոխականը: Պիեսի գործող անձերից է դրամի ուժով ուռճացած Ավետիք Օսիպովը, որի կողքին կանգնած է գործագուրկ մարդը եւ մտածում է, թե ինչպես պահի ընտանիքը: Օսիպովի ընտանիքը շատ դրամ ունի եւ զեխ կյանք է վարում: Օսիպովը չի ցանկանում օգնել հայ դպրոցին՝ գտնելով, որ ինքն է դրամը վաստակել եւ չի կարող տալ «խալիսի լակոտների համար»: Հեղինակը խիստ ծաղրի է ենթարկում հայ բուրժուական ընտանիքը՝ իր ամբողջ եուրամբ: Պիեսն առաջին անգամ բեմադրվեց Տիգրանակերտում եւ ապա 1913թ. երկու անգամ Վանում:

Փարամազը XIX դարի վերջին քառորդի եւ XX դարի սկզբի հայ ազգային-ազատագրական շարժման կարկառուն գործիչներից մեկն է, որը տասնամյակներ շարունակ թողեց տունը, ընտանիքը եւ իր ժողովրդի համար չխնայեց իր կյանքը, անգամ կախաղան բարձրանալու ժամանակ մնաց անվեհեր եւ անընկճելի:

1. ՀՍՄՀ ՊԿԱ, ֆ. 312, ց. 1, գ. 122, թ. 78:
2. Նույն տեղում:
3. Փարամազ. Ձեռքերդ վեր կամ ճուղուպիստները. Շիքակո, 1917, էջ Գ-Դ:
4. «Արարատ», նոյ.-դեկտ., 1898, էջ 505:
5. Սիրվարդ. Փարամազ (Մատթոս Սարգսյան). կյանքն ու գործունեությունը. Փրավիտենս, 1954, էջ Ա:
6. Հուշարձան՝ նվիրված սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության քառասունամյակին. Փարիզ, 1930, էջ 101-02:
7. ԱՍՕ (Տիգրան Հ.Օտյան). Դատաստան. Կ.Պոլիս, 1909, էջ 25:
8. Փարամազի ճառը. Իմ դատավարությունս Տաճկաստանում 1898 թվին. Շիքակո, 1919, էջ 11:
9. Նույն տեղում, էջ 17-19:
10. Նույն տեղում, էջ 20:
11. Նույն տեղում, էջ 24:
12. Սիրվարդ. նշվ. աշխ., էջ 22:
13. Փարամազի ճառը, էջ 29-30:
14. Նույն տեղում, էջ 30:
15. «Երիտասարդ Հայաստան», 14 մարտի 1961:
16. ԱՍՕ. նշվ. աշխ., էջ 43:
17. Փարամազ (1863-1915). Պեյրուք, 1968, էջ 1:
18. Նույն տեղում:
19. ՄԼԻ արխիվ, ֆ. 4045, ց. 132, գ. 1, էջ 1413:
20. «Հայրենիք», Բոստոն, N 12 (287), դեկտեմբեր, 1949:
21. Հմայակ Արամյան. Պատմություն հնչակյան կուսակցության. մասն Ա, Կ. Պոլիս, 1918, էջ 40:
22. ՄԼԻ արխիվ, ֆ. 4045, ց. 3, գ. 202, թ. 346:
23. Հ. Արամյան, նշվ. աշխ., էջ 42:
24. Փարամազ, էջ 9:
25. Քառասունամյակ (1903-1943) «Երիտասարդ Հայաստանի», Նյու Յորք, 1944, էջ 270, 280:
26. Սեդրակ Շահեն. Հուշեր եւ փուշեր կյանքի ճանապարհին. հ.Ա, Լոս Անճեյլես, էջ 56-57:
27. Քսան կախաղանները, կազմեց Երվանդ Չոբուրյան. Կ.Պոլիս, 1921, էջ 42-43:
28. Տիգրան Մկունդ. Ամիտայի արձագանքները. հ. Բ, Նյու Յորք, 1953, էջ 284:
29. Սիրվարդ. նշվ. աշխ., էջ 71:
30. նույն տեղում, էջ 77:
32. նույն տեղում, էջ 76:
- 32 «Վարագ», Բեյրութ, N 62, հուլիս, 1968:
33. Սիրվարդ, նշվ. աշխ., էջ 84:
34. Քսան կախաղանները, էջ 15:
35. «Արարատ», Բեյրութ, 28 հուլիսի 1960:
36. «Հնչակ», N 1, մայիս, 1914, էջ 8-10:
37. Նույն տեղում:
38. Նույն տեղում:
39. Նույն տեղում:
40. Նույն տեղում:
41. «Երիտասարդ Հայաստան», 12 օգոստոսի 1960:
42. Հ.Արամյան. նշվ. աշխ., էջ 61:
43. «Մշակ», 1 օգոստոսի 1914:
44. «Հայրենիք», N12 (287), դեկտեմբեր, 1949:
45. «Արձագանք Փարիզի», N 21, 10 փետրվարի 1917:
46. «Երիտասարդ Հայաստան», 16 հունիսի 1959:
47. Սիրվարդ. նշվ. աշխ. էջ 99:
48. Հ.Արամյան, նշվ. աշխ., մաս Գ, Կ.Պոլիս, 1919, էջ 40:
49. Փարամազ, էջ 4:
50. Հարգանք սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան քսան ամնահներուն. Պեյրութ, 1957, էջ 22-23:
51. «Արարատ», 17 հունիսի 1962:
- 52 Պաքո, գրեց Փարամազ. Շիքակո, 1919: Քանու բերածը քամին կը տանե, երգախառն թատերադրություն երեք արարվածով, գրեց՝ Փարամազ. Շիքակո, 1919: Փարամազ. Ձեռքերդ վեր կամ ճուղուպիստները, թատերագրություն երեք գործողությամբ իրական կյանքից (դեպքը տեղի է ունենում 1907թ. Բաքվում). Շիքակո, 1917:
53. Քանու բերածը քամին կտանի... էջ 14-15:

«Պարմա-բանասիրական հանդես», 1988թ., №2

Արամ Մանուկյանը Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում

**ԱՐՄԵՆ
ԱՍՐՅԱՆ**
պատմական
գիտությունների
թեկնածու,
դոցենտ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից եւեթ Օսմանյան կայսրությունը ձեռնամուխ եղավ արեւմտահայության ցեղասպանության վաղօրոք ընդունած ծրագրի իրագործմանը: Քաղաքակիրթ հորջորջվող մեծ տերությունների քար անտարբերության պայմաններում 1915-1916թթ. թուրք ոճրագործներն ամենայն դաժանությամբ կոտորեցին շուրջ 1,5 միլիոն արեւմտահայերի եւ տիրացան հայոց հայրենիքի արեւմտյան մասին:

Ինչպես հայտնի է, թուրք ցեղասպանները հայոց մեծ եղեռնին ձեռնամուխ էին եղել մեկ հայ իսկ կենդանի չթողնելու վճռականությամբ, ինչը, սակայն, նրանց չհաջողվեց իրականացնել: Չհաջողվեց, որովհետեւ Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի մի շարք վայրերում հայությունը դիմեց ինքնապաշտպանական մարտերի:

Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է Վանի 1915թ. ապրիլյան ինքնապաշտպանությանը, որի կազմակերպման գործում առաջնակարգ եւ իսկայական ավանդ ունեցավ հայ ազատագրական շարժման նվիրյալ, այդ ժամանակաշրջանում ՀՀԴ Վանի կառույցի ղեկավար գործիչներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը (ծննդյան անվամբ՝ Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան, 1879-1919թթ.), ով հետագայում՝ 1918թ. Հայաստանի առաջին հանրապետության ստեղծման գործում ունեցած ծանրակշիռ ներդրման համար պատմության մեջ հավերժացավ Հանրապետության հիմնադիր անունով:

Արամ Մանուկյանը 1890-ական թթ., դեռ Շուշիի թեմական դպրոցում ուսանելու տարիներին, անդամագրվեց հայ ազատագրական շարժման առաջատար ուժ ՀՀԴ-ին եւ իր ամբողջ կյանքն անձնացրող նվիրեց հայ ժողովրդի ազատագրության եւ անկախության վերականգնման սուրբ գործին: Բաքվում եւ Փանծակում կարճ, բայց բուռն հեղափոխական գործունեություն ծավալելուց, ապա Կարսում, որն ազատագրական պայքարի կազմակերպման կարեւորագույն կենտրոններից մեկն էր, Արեւմտահայաստան գեներ փոխադրող խմբերի կազմակերպմանն ակտիվորեն մասնակցելուց հետո՝ 1904թ. հոկտեմբերին, Արամը շարժվեց Արեւմտյան Հայաստան: 1905թ. փետրվարի 6-ին նա հաստատվեց Վանում: Կարճ ժամանակ անց՝ ստանձնելով ՀՀԴ Վանի կազմակերպության ղեկավարությունը, նա, ելնելով ազատագրական շարժման անցյալից, թուրքական լուծող թոթափելու նպատակով եռանդուն գործունեություն ծավալեց՝ ընդհանուր ապստամբության համար անհրաժեշտ հիմքեր ստեղծելու եւ Վասպուրական գեներ-զինամթերք փոխադրելու ուղղությամբ: Արամը գտնում էր, որ եթե հայերը ցանկանում են ապստամբություն բարձրացնել, ապա այն պետք է կրի համաժողովրդական բնույթ եւ լինի լավ նախապատրաստված: Շնորհիվ ձեռնարկված հետեւողական եւ հավասարակշռված քայլերի՝ կարճ ժամանակում ՀՀԴ Վանի կազմակերպությունը բուռն վերելք ապրեց: 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Արամն արտահայտվեց նրանց հետ համագործակցելու իր կուսակցության քաղաքական գծի օգտին: Իսկ ՀՀԴ-ն փոխգիշման դիրք էր ընդունել եւ ձգտում էր հասնել արեւմտահայության դրության

բարելավմանն Օսմանյան կայսրության շրջանակում՝ խաղաղ ճանապարհով եւ առանց արտաքին միջամտության: Սակայն կուսակցության եւ արեւմտահայ հասարակական-քաղաքական մյուս ուժերի այս դիրքորոշումը երիտթուրքերը չընդունեցին: Վերջիններս նոր թափով շարունակեցին նախկին վարչակարգի հակահայկական եւ ազգայնամոլական քաղաքականությունը:

Երբ սկսվեց Առաջին աշխարհամարտը, Արամը ջանք ու եռանդ չխնայեց թուրքերի վայրենաբարո կրքերի բորբոքմանը հավելյալ առիթ չտալու եւ վասպուրականահայությանը թուրքական իշխանությունների մեծամասշտաբ բռնություններից հեռու պահելու համար: Այդ պատճառով Արամը մի կողմից փորձում է խելամուտության սահմաններում հրապարակավ գոհացում տալ թուրքական իշխանությունների պահանջներին, մյուս կողմից՝ գաղտնապես ժողովրդական եւ կուսակցական ուժերին հրահանգում է պատրաստ լինել դիմագրավելու թուրքերի որոգայթներին: Սակայն վասպուրականահայության առաջնորդների խաղաղասիրական ջանքերը թուրքերի կողմից չընդունվեցին, քանզի նրանք իրենց անելիքը վճռել էին վաղուց: Ռուս-թուրքական ռազմաճակատի բացումից (1914թ. հոկտեմբերի 29) եւ հատկապես Էնվերի փեսա Ջեդեթին Վանի կուսակալ Աշանկյելուց հետո նախագում իրավիճակը խիստ սրվեց: Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ դեսպան Հ.Սորգենթսոնի դիտարկմամբ՝ Ջեդեթին իր պաշտոնը ստանձնել էր տեղի հայերին «բնաջնջելու որոշ հրահանգներով...»:

1914թ. դեկտեմբերին Վանի նահանգի Սարայ եւ Բաշկալե գավառներում սպանվեց շուրջ տասը հազար հայ: Իրավիճակը բարդանում էր: «Ան ու ղողի ամիսներ էինք ապրում, կոտորածը գավառներեն (1914թ. աշնանային նահանգի հետեւանքով) կամաց-կամաց մոտենում էր քաղաքին», - գրել է Արամ Մանուկյանը 1916թ.: 1915թ. հունվար-մարտ ամիսներին բռնություններ տեղի ունեցան Վասպուրականի Աղբակ, Թիմար, Հայոց ձոր եւ այլ գավառներում: Կոտորածներին զոհ գնաց 16000 հայ, եւս 15000-ը ապաստանեց Վանում: Թուրքական բանակում ծառայող հազարավոր հայ զինվորներ կոտորվեցին:

Ի պատասխան թուրքական բռնարարների, հայերը սպանեցին մի քանի տասնյակ թուրք ոստիկանների, մի շարք տեղերում կտրեցին հեռագրալարերը: Արամը Վանի հայության մյուս առաջնորդներին՝ Ա.Վռամյանի եւ Իշխանի հետ աշխատում էր զսպել հայերին՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս երկարածել խաղաղությունը: Միաժամանակ, նրանք իշխանություններից պահանջում էին պատժել հայերի ջարդի ու թալանի մեղավորներին:

Ժողովրդի անվտանգությունն ապահովելու, անակնկալներին դիմագրավելու համար ստեղծվեցին լավ զինված անձանցից բաղկացած շրջիկ խմբեր: Այդ խմբերի ուժի մասին է խոսում թեկուզ այն փաստը, որ Թիմարի շրջանի Բայրաք գյուղի մոտ Միսակի խումբը Վանից 600 զինվորով ուղարկված Բյուրիանդդիմի հետ կռվի բռնվելով՝ սպանեց 4050 զինվոր:

Հայ գործիչները գիտակցում էին, որ իրադրության սառեցման համար անհրաժեշտ է փոխհասկացողություն գտնել թուրք իշխանավորների հետ: Որպես բարի կամքի դրսեւորում՝ Վռամյանը, Արամը եւ քաղաքի հայ երեւելիները 1915թ. մարտի 17-ին մասնակցեցին սահմանազխից Վան վերադարձող Ջեդեթի ընդունելությանը: Վերջինս, սակայն, դեռեւս փետրվարին մտադրվել էր ոչնչացնել Վանի հայությունը:

Նահանգի կառավարության հետ բանակցող Վռամյանն ու Արամը, ելնելով ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման սկզբունքային դրույթից, ձգտում էին հասնել այն բանին, որ զորա-

կոչվեն միայն նախկինում ծառայածները՝ զինվորական ծառայությունը փոխարինելով պատերազմի ընթացքում ամսական երկու ոսկի զինվորական տուրք վճարելով: Սակայն իշխանությունները չընդունեցին այդ առաջարկը: Այնուհետեւ Արամը հանդես եկավ նոր առաջարկով. քանի որ հայ զինվորներին հիմնականում վերածում էին «ամելեների» եւ բանվորական աշխատանքներ հանձնարարում, նա առաջարկեց նահանգի ամբողջ փոխադրական զործը հանձնարարել հայերին կամ էլ նրանցից ստանալ փոխադրության արժեքը: Այս առաջարկը եւս մերժվեց: Վանում իտալական հյուպատոսական գործակալ Սպորդոնի հաղորդմամբ ջարդերի դիտավորություն ունեցող իշխանությունները մերժեցին հայ առաջնորդների նույնիսկ ամենաօրինավոր առաջարկները:

Հայաստան ծրագիրը դյուրացնելու նպատակով թուրքական իշխանությունները վարում էին արեւմտահայ մտավորական-քաղաքական գործիչներին ոչնչացնելու քաղաքականություն թե՛ կայսրության կենտրոնում եւ թե՛ նահանգներում: Իտալական հյուպատոսական գործակալի վկայակոչմամբ՝ խոսքը գնում էր առաջին հերթին տեղի հայ ազգաբնակչության «երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վռամյանին, Արամին եւ Իշխանին...» վերացնելու մասին:

1915թ. ապրիլի 3-ին թուրքական դավադրության զոհ դարձավ Իշխանը: Հաջորդ օրը խորհրդակցության պատրվակով կուսակալն իր մոտ հրավիրեց Վռամյանին եւ Արամին: Կուսակալին ներկայա-

Արամ Մանուկյան (Սարգիս Հարությունի Հովհաննիսյան) 1879-1919թթ.

ցած Վռամյանն (նա եւ Արամը պայմանավորվել էին միասին չայցելել կուսակալին) անմիջապես ձերբակալվեց, տեղափոխվեց Բիթլիսի բանտ, ապա՝ սպանվեց: Արամը եւս պատրաստվում էր այցելել կուսակալին, սակայն նրան նախագուշացրեցին Վռամյանի հետ կատարվածի մասին, եւ նա Սպորդոնի բնորոշմամբ՝ «ի բարեբախտություն Վանի», չգնաց հանդիպման: Փաստելով Վանի ազդեցիկ գործիչներ Վռամյանի եւ Իշխանի սպանության կամ-խանութավածությունը՝ Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթը նշել է. «...Ա. Մանուկյանն ալ մեջտեղեն վերցնել ուզած է, սակայն Մանուկյան ավելի ճարպիկ գտնվելով ապստամբած եւ կուսակալ ճեւտեքը փախուստի մատնելով, իր վարչության տակ առժամյա կառավարություն մը հիմնած է»:

Պարզորոշ ըմբռնելով ժամանակի հրամայականը՝ Արամն անմիջապես հրահանգեց կուսակցական եւ ժողովրդական ուժերին պատրաստվել իրադարձությունների անակնկալ զարգացմանը: Միաժամանակ, առնականումից խուսափելով, ինչպես նաեւ Իշխանի ու Վռամյանի հետ կատարվածի պատճառները ճշտելու նպատակով, նա ապրիլի 4-ին Ջեդեթի հետ վերսկսեց բանակցությունները: Սակայն վերջինս պահանջում է անհապաղ հանձնել բոլոր զինապարտներին՝ սպառնալով հիմնահատակ ավերել Այգեստանը: Խուսամալելու քաղաքականությունն այլեւս իմաստագուրկ էր: «Մեր կացությունը հուսահատական էր այն ատեն, - նկատել է Արամը: - Ընտրելու մեկ բան միայն կը մնար մեզի համար. կամ անձնատուր ըլլալ եւ թողնել որ խողտողեն մեզ իբր ոչխար, կամ մեռնիլ զեն ի ձեռին

կռվելով: Այս վերջինը նախընտրեցինք»:

1915թ. ապրիլի 5-ին Վանի հայությունը ձեռնամուխ եղավ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը: Ստեղծվեց Հայ ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին, որտեղ Արամի առաջարկով ընդգրկվեցին փորձառու զինվորականներ՝ դաշնակցականներ Գր. Բուլղարացին, Կայծակ Առաքելը եւ ռամկավար Արմենակ Եկարյանը: Որոշ ժամանակ անց ինքն էլ մտավ այդ մարմնի մեջ եւ ղեկավարեց Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը: Արամի գործուն մասնակցությամբ ստեղծվեցին Զինվորական մարմնի ենթակա Զինաբաշխ մարմինը, որն իրականացնելու էր գեներ-զինամթերքի պահեստավորումն ու բաշխումը, եւ Տեղեկատու դիվանը, որի խնդիրն էր իրադարձությունների արձանագրումն ու թռուցիկների հրապարակումը: Այնուհետեւ ստեղծվեցին զինագործարան, հիվանդանոց, «Հայթաթիչ մարմին», որն օրական 3000 մարդու սնունդ էր ապահովում եւ այլն: Զինվորական մարմնի քարտուղար Օ. Մխիթարյանի հավաստմամբ՝ Զինվորական մարմնի եւ նրան հարակից մարմինների, ինչպես նաեւ Վանի հերոսամարտի ամբողջ բարոյական ղեկավարությունն ընկած էր Արամի վրա:

Զինվորական մարմինն անմիջապես լծվեց աշխատանքի: Կազմվեց ինքնապաշտպանության հատակագիծ, Այգեստանը բաժանվեց պաշտպանական շրջանների: Ապրիլի 6-ի դրությամբ ստեղծվել էր պաշտպանական հինգ շրջան՝ իրենց շրջանապետով, 50 դիրք՝ նույնքան խմբապետով: զինվորների թիվը 800 էր, որից 400-ը հրացանակիր, 400-ը՝ ատրճանակով զինված: Թուրքական կողմը հայոց դեմ կենտրոնացրել էր 6000-12000 կռվող եւ 12 թնդանոթ:

Արամը եռուզեռի մեջ էր, զբաղվում էր կազմակերպչական աշխատանքներով: Զինվորական մարմնի միջոցով նա հրահանգում էր ձեռնապահ մնալ հարձակողական քայլերից եւ հսկել ստրատեգիական կետերը: Սուրիանդակների միջոցով գավառների ազգաբնակչությանը տեղեկացրեց Վանի իրադրության մասին եւ կարգադրեց պատրաստվել դեպքերի հետագա զարգացմանն այն հաշվով, որ Վանում ընդհարումն սկսվելու պես նրանք տեղերում հարձակվեին թուրքերի վրա:

...Վան-Այգեստանի ինքնապաշտպանությունը սկսվեց 1915թ. ապրիլի 7-ին: Այդ օրը թուրքերը Սահակ բեյի փոսից, Հաջի Բեքերի գորանցից, Թուրքակ կալեի կողմից բացված հուժկու հրետակոծությունից հետո անցան լայնածավալ հարձակման. հայկական դիրքերի համար սպառնալի կացություն ստեղծվեց: Առանձնապես օրհասական էր դրությունը Սահակ բեյի դիրքին: Գիտակցելով պահի լրջությունը՝ Արամը, համապատասխան ցուցումներ տալով Զինվորական մարմնի անդամներին, մի խումբ զինվորների հետ անմիջապես շտապեց այնտեղ: Հայտնվելով հրացանային եւ թնդանոթային ուժգին կրակի տակ՝ նա առաջնորդին վայել իր պահվածքով (զինվորներից յուրաքանչյուրի հետ առանձին զրուցում էր, համբուրում նրանց, գոտեպնդում եւ խորհուրդներ տալիս) բարձրացրեց զինվորների մարտական ոգին: Ռազմական տեսակետից կարեւորելով հաղորդակցությունը դիրքերի միջեւ՝ Արամը դիրքապահներին հանձնարարեց անցուղիներ փորել Սահակ բեյի դիրքից մինչեւ Թովմասյան դիրքը՝ խոստանալով ուղարկել օգնական բանվորական ուժ:

Արամը ծայրահեղ զգուշության կողմնակից էր եւ գտնում էր, որ ամեն վայրկյան պետք է պատրաստ լինել իրավիճակի բարդացմանը: Կռվի առաջին օրվա երեկոյան, երբ թշնամին ժամանակավորապես դադարեցրել էր հարձակումը, նա հայ ինքնապաշտպաններին կարգադրեց զգուշ լինել՝ «առաջն առնելու համար ամեն տեսակ դավադրության» եւ չսխալվեց: Կարճ ժամանակ անց թշնամին նոր ուժով վերսկսեց հարձակումը եւ դարձյալ հանդիպեց հայերի անկտրում դիմադրությանը: Արամի, Զինվորական մարմնի անդամներ Ա.Եկարյանի, Գր.Բուլղարացու եւ Կայծակ Առաքելի ղեկավարությամբ հայերը ոչ միայն հուսալիորեն պաշտպանվում էին, այլեւ արժանի հակահարված հասցնում թշնամուն: Ապրիլի 8-ին եւ 9-ի լույս 10-ի գիշերը հայկական ուժերը, արիություն ու հնարամտություն ցու-

Խաչատուր Մալումյան է.Ակնունի

ՆԱԻՐԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏՆԱՆ

Խաչատուր Մալումյանը ծնվել է 1863թ. Մեղրի գյուղաքաղաքում, բարեկեցիկ եւ ունեւոր ընտանիքում: Հայրը, լինելով գրաճանաչ, ամեն ինչ անում էր որդուն հիմնարար կրթություն տալու համար: Տեղի երկրասյա դպրոցը փայլուն գիտելիքներով ավարտելուց հետո 1877-ին ընդունվում է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոց, որտեղ աչքի է ընկնում ընդունակություններով եւ գերազանց առաջադիմությամբ: 1882-ին ավարտելով դպրոցը՝ մեկ տարի անց սկսում է աշխատել ժամանակի հայ իրականության ամենաճանաչված ու առաջադիմական թերթի՝ «Մշակ»-ի խմբագրությունում:

Կարճ ժամանակ անց նա դառնում է թերթի խմբագիր, նաեւ հայ երիտասարդության կուռք Գրիգոր Արծրունու անփոխարինելի օգնականն ու գաղափարական հետեւորդը: Այս շրջանում Խաչատուր Մալումյանի աշխարհայացքային եւ գաղափարական դեգերումները հանգրվանային առաջընթացով ձեւավորվում են եւ նարդոնիականից դառնում ազգային-հեղափոխական:

Ակնունի «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» հիմնադիր ժողովներին մասնակցում էր որպես Գրիգոր Արծրունու ներկայացուցիչ: Ծանոթությունը, իսկ այնուհետ նաեւ ջերմ ու մտերիմ հարաբերությունները Քրիստափոր Միքայելյանի, Ռոստոմի, Հունանի Դավթյանի եւ Սիմոն Զավարյանի հետ ստիպում են նրան ոչ միայն վերանայելու իր որոշ գաղափարական կայացքները, այլեւ փաստորեն հիմք են հանդիսանում եւ հող նախապատրաստում Դաշնակցության

հզոր տեսաբանի ու կազմակերպական գործչի կայացման գործում: 1891թ. Թիֆլիսում Գր.Արծրունու թաղման կապակցությամբ Ռուսական կայսրության սահմաններում տեղի է ունենում հայկական առաջին քաղաքական ցույցը, որի կազմակերպմանը գործում մասնակցություն է ունենում նաեւ Ակնունին: Ցարական ոստիկանության հետ ընդհարումներից հետո Ակնունին ձերբակալվում է, իսկ ազատ արձակվելուց հետո վերցվում հատուկ հսկողության տակ: Այնուհետ ուսանում է գործում է Սանկտ Պետերբուրգում, երբ Քրիստափորի խորհրդով եւ աջակցությամբ 1898-ին տեղափոխվում է Ժնև, ուր մաս է կազմում «Դրոշակ»-ի խմբագրակազմին, միաժամանակ ուսանում տեղի համալսարանում: Նրա եռանդուն կազմակերպական գործունեության շնորհիվ 1902-ին հիմնվում է ՀՀԴ Եվրոպայի Ռուսանդական Միությունը:

1904 թվականից ընտրվել է ՀՀԴ Արեւմտյան Բյուրոյի անդամ եւ մասնակցել հաջորդող ՀՀԴ բոլոր Ընդհանուր ժողովներին:

Բուլղարիայում Քրիստափորի հուղարկավորության ժամանակ նրա դամբանական ճառը ներկաների համար բացահայտում է նաեւ Ակնունի հռետորին: Նրան է պատկանում Քրիստափորին բնորոշող թեւեւ ամենադիպուկ բառը՝ «մարդագործ»:

1904-1905թթ. Ժնևում եւ Փարիզում լույս են տեսնում նրա «Կովկասյան վերքեր» (նաեւ Ֆրանսերեն), «Մեծ իդեալիստը» (Ֆրանսիս ող Պրենսսանսի հիշատակին), ինչպես նաեւ Պիեռ Քիառին նվիրված հոդվածաշարքը: Նրա գրչին է պատկանում նաեւ Մկրտիչ Փորթուգալյանի կյանքին եւ գործունեությանը նվիրված մահախոսականը, որն աչքի է ընկնում փայլուն վերլուծական մտքով:

1907 թվականին Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր կազմակերպությունների Փարիզյան կոնֆերանսի գլխավոր կազմակերպիչն էր եւ ՀՀԴ ներկայացուցիչն այդ կոնֆերանսում:

Ակնունի

Ամիջական բանակցություններ է վարում Աինեւ Ռիզայի, Սաբահիեւոֆինի հետ. լրամշակում, խմբագրում եւ գործում մասնակցություն է ունենում Օսմանյան սահմանադրության ստեղծման գործում: Մասնակցում է Օսմանյան Ընդդիմադիր Կոնգրեսի աշխատանքներին եւ նույնիսկ նախագահում ճիստերի մի մասը:

1908-1913թթ. ՀՀԴ Բյուրոյի նախաձեռնությամբ մեկնում է Իզմիր, Եգիպտոս, Ամերիկա: 1913-ին Եգիպտոսում ջանքեր է գործադրում միավորելու եւ համերաշխության մթնոլորտ ձեւավորելու հայ քաղաքական կուսակցությունների եւ կազմակերպությունների շրջանում: Հաջողում է մասամբ: Հատկանշական է ժամանակի մամուլի եւ նույնիսկ օտարների արձագանքները «մեծ բեմասացի»՝ Ակնունու հրապարակային ելույթների մասին, որոնք տեղի են ունեցել Ալեքսանդրիայում եւ Կահիրեի «Բրիտանիա» քաղորմում: Տիրապետում էր սարականի բնորոշմամբ՝ Ակնունին «...եկավ, խոսեց, հմայեց...»:

Նրա եռուն կազմակերպական գործունեության պատկեր թերեւս ԱՄՆ-ում նրա կարճատեւ գործունեությունն էր, որի արդյունքում 1910թ. ծնվեց ցայսօր սփյուռքում եւ հայրենիքում գործող ամենահզոր համահայկական կառույցներից մեկը՝ Հայ օգնության միությունը (այն օրերին Հայ Կարմիր խաչ):

ԱՄՆ-ում գտնվելու ժամանակ լույս են տեսնում նրա «Բողոքի ձայն» (անգլերեն)

եւ «Դեպի երկիր» գրքույկները: Հատկապես վերջինիս ունեցած ազդեցության եւ տարածման մասին բազմաթիվ են ժամանակակիցների վկայությունները, իսկ «Դեպի երկիր» կարգախոսը դառնում է հայրենիքից դուրս ապրող հայրենաստեւ երիտասարդության կարգախոսը՝ նույնիսկ Արցախյան ազատամարտի օրերին:

1912 թվականից Կ.Պոլսում էր, ուր անպառ եռանդով կազմակերպում էր, ուսուցանում, հրապարակային ելույթներ ունենում: Աշխատակցում էր «Ազատամարտ» թերթին, որում ուներ «Այսօր» խորագիրը կրող առանձին սյունյակ:

1915թ. Մեծ եղեռնի առաջին զոհերից էր: Նրա հետ ապրիլի 11-ին ձերբակալվում են Ջարդարյանը, Խաժակը, Սարգիս Մինասյանը եւ այլք: Վերջերս գաղտնագրեծված թրքական արխիվներում կան հետաքրքիր մանրամասներ՝ կապված Ակնունու ձերբակալության, նրա կյանքի վերջին ժամերի հետ: Սահմնկեցուցիչ էր այն փաստը, որ Ակնունին իր ձերբակալության օրը հանդիպել եւ նույնիսկ ճաշել էր Թալեաթի հետ:

Է. Ակնունին ժամանակի խոշոր հայ մտավորականներից էր, ՀՀ Դաշնակցության ականավոր քաղաքական գործիչը եւ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալն ու մշակը: Ակնունու մտքերն ավելի քան այժմեական են այսօր: Նա ընտանիք եւ ժառանգներ չունեցավ, բայց իր ժողովրդին թողեց պատգամ-ժառանգություն, որի ամուրը նաեւ իր կյանքի գործն է...Դեպի երկիր...:

«Հայոց հարցը 600 տարվա ստորուկ ժողովրդի սրտում ծնել է եւ հույս, եւ հերոսության ծգտում, եւ մարդկային մեծ իդեալներ...Իդեալներ, որոնց իրագործման համար հայությունը միայն մի վայր ունի՝ Հայաստան»:

Մայր հայրենիքից դուրս հայ ժողովուրդը ազգ չէ, այլ փշրանք, թափփուկ, անպետք եւ անկարելուր: Երկիրն է նրա պատմական դերի բեմը, նրա կուլտուրական բաղձանքների հնոցը:

Թափառական շրջի կյանքը, տարագրությունը մեզ կտանի հայ «ազգային» ճիւղություն:

Մեզանից ավելի հալածական, տգետ նախնիքը, տանջանքների բովից անցնելով, մեզ թողեցին մի մեծ ժառանգություն՝ «Հայրենիք»»:

«Սյունյաց երկիր», 2011թ., N3

ցաբերելով, գրավեցին թուրքական կարեւորագույն հենակետերի վերածված անգլիական հյուպատոսարանի շենքը եւ Համուդ աղայի գորհանցը: Ջորդանոցի գրավմանն իր մասնակցությունը բերեց եւ Արամը:

Աշխարհից լիովին կտրված վանեցիներին խիստ մտահոգում էր ռազմական գործողությունների ապագան. բոլորին պարզ էր ռուսական բանակի ու հայ կամավորների հետ կապ հաստատելու եւ օգնություն խնդրելու անհրաժեշտությունը: Այդ գործը եւս իր վրա վերցրեց Արամը: Գրվեցին նամակներ եւ ուղարկվեցին ռազմաճակատի ուղղությամբ: Նամակներից մեկը տեղ էր հասել Դիլմանի ճակատամարտի (ապրիլի 18) նախօրյակին. հաղորդելով վանեցիների հերոսական դիմադրության մասին՝ Արամը ժողովրդի փրկության համար անհրաժեշտ էր համարում դրսի շուտափույթ օգնությունը:

Արամի գործունեությունը չէր սահմանափակվում միայն Վան-Այգեստանով: Դեռեւս ապրիլի 14-ին, ընդունելով թուրքերի դեմ մաքառող շատախցիների պատվիրակությունը, նա հրահանգեց Շատախի, Փեսանդաշտի եւ Քերծի մարտիկներին՝ վարել բացառապես պաշտպանական մարտեր ու շարունակ լինել ժողովրդի հետ: Ելնելով քաղաքի պաշտպանների բարոյահոգեբանական, ռազմական ու պարենային կացությունը չճանաչողական նկատառումներից՝ Արամն արգելեց Շուշանց-Վարագ գծում հավաքված 5000 գավառահայ փախստականների նահանջը Վան եւ Ջիվորակյան մարմնի մյուս անդամների հետ քայլեր ձեռնարկեց նրանց պաշտպանության համար: Ապրիլի 14-ին Արամի հրահանգով այնտեղ ուղարկվեցին Այգեստանում ապաստանած 15000 գաղթականից առանձնացված սպառազեն գյուղացիները: Նույն օրը Շուշանց-Վարագ գծի հրամանատար մշանակվեց դաշնակցական գործիչ Շիրի-

նը: Ձեռնարկված քայլերի շնորհիվ տեղի ազգաբնակչությունը մինչեւ ապրիլի 25-ը դիմադրեց թշնամուն եւ հետո միայն հարկադրաբար նահանջեց Այգեստան:

Մարտական գործողությունները Վանում նոր թափ ստացան ապրիլի 19-ին: Իրենց հերոսությամբ աչքի ընկան Ա.Եկարյանն ու Կայծակ Առաքելը, որոնց միջամտության շնորհիվ կործանումից փրկվեց Թաղաքյահրեզի շրջանը: Այդ օրը թուրքերը տվեցին 40-ից ավելի զոհ: Թուրքական հարձակումն իր գազաբանկետին հասավ ապրիլի 21-ին: Այգեստանի վրա արձակվեց 500 ռումբ: Արամն այդ օրը տարերքի մեջ էր. նա շարունակ դիրքից դիրք էր անցնում եւ ոգեւորում հայ զինվորներին: Ուժերի գերազույն լարմամբ հետ մղվեցին բոլոր զորհները: Թշնամուն ոչ մի հաջողություն չբերեց նաեւ ապրիլի 28-ի հարձակումը, որն ուղեկցվում էր ուժգին ռմբակոծությամբ: Հայոց դիմադրությունն այնքան հերոսական ու կազմակերպված էր, որ թուրքական զորհներից մեկն առաջնորդող գերմանացի մի սպա, կրած անհաջողությունից հուսահատված, հեռացավ Վանից՝ խոստովանելով, թե այդպիսի դիմադրության չէր սպասում:

Մայիսի 3-ին հայ ինքնապաշտպանները հետ մղեցին թուրքական վերջին զորհը: Չկարողանալով կոտրել վանեցիների հերոսական դիմադրությունը եւ տեղեկանալով ռուսական բանակի առաջխաղացման մասին՝ կուսակալը դադարեցրեց քաղաքի պաշարումը եւ նահանջեց Բիթլիսի ուղղությամբ: Վանի ինքնապաշտպանությունը պսակվեց հաղթանակով. վանեցիներն իրենց առաջնորդների գլխավորությամբ միասնաբար եւ վճռականորեն արժանի հակահարված հասցրեցին բազմադարյան ոստիկին:

1915թ. մայիսի 5-ին ռուսական բանակի կազմում գործող Արարատյան հայկական կամավորական զնդի հեծելազորը

դաշնակցական խեչոյի հրամանատարությամբ մտավ Վան՝ արժանանալով ցնծագին ընդունելության: Ջորավար Թ.Նազարբեկյանի վկայությամբ նրանց դիմավորեց Արամը՝ իր օգնականների եւ քաղաքի բնակչության հետ: Հերոսամարտի հաղթանակի առթիվ իր եւ ՀՀԴ հասցեին ասված խեչոյի գովասանքին ի պատասխան, Արամը, որն այդ ընթացքում աչքի էր ընկել ապակուսակցական ոգով, ազնվորեն նշեց, թե Վանում «կուսակցությունը չէ որ գործ տեսավ, այլ ամբողջ ժողովուրդը»: Մայիսի 6-ին Վան հասան կամավորական զնդերի հրամանատարներ Դրոն, Քեռին, Վարդանը, ապա ռուսական բանակի «Բայազետ» զորախմբի հրամանատար, զորավար Նիկողայեն, որին էլ Արամը վանեցիների անունից հանձնեց քաղաքի բանալիները:

1915թ. մայիսի 7-ին ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության կողմից Արամ Մանուկյանը մշանակվեց Վանի նահանգապետ: Այդ մշանակումը միանգամայն բնական էր, քանզի նրա հեղինակությունն ընդունում էին բոլորը:

Արամի գլխավորությամբ Վասպուրականի հայությունը ձեռնամուխ եղավ հայրենի նահանգի վերաշինմանը: Ձեւավորվեցին նահանգի վարչական կառույցներն ու կառավարման համակարգը: Հատկանշական է այն փաստը, որ Վանի կառավարությունը ձեւավորելիս Արամը հերթական անգամ դրսեւորեց ապակուսակցական մոտեցում՝ նրանում ընդգրկելով բոլոր կարող ուժերին, ինչ կուսակցության էլ նրանք պատկանեին: Եռանդուն աշխատանք ծավալվեց նահանգի անվտանգության ապահովման, քայքայված տնտեսության վերականգնման, գաղթականության խնամքի, օրինականության եւ կարգ ու կանոնի ապահովման եւ այլ ուղղություններով:

Առաջնահերթ լուծում պահանջող խնդիրներից էին ինքնապաշտպանության ապահովումն ու նահանգից հեռացած

քրդերի վերադարձի կանխումը: Քրդական հարձակումներից պաշտպանվելու համար ստեղծվեցին ինքնապաշտպանական խմբեր, որոնք ընդհուպ մինչեւ հուլիսյան գաղթը հաջողությամբ կատարեցին իրենց վրա դրված խնդիրը: Արամի մտածված, հետեւողական միջոցառումների շնորհիվ Վանի նահանգապետությունը օր-օրի ոտքի էր կանգնում. կյանքը Վան-Վասպուրականում զարթոնք էր ապրում: Ապագայի հանդեպ լավագույն հույսերով տոգորված ժողովուրդը վերականգնում էր ավերված օջախները, կառուցում նորերը, մշակում դաշտերն ու այգիները, վերաբացում արհեստանոցներն ու խանութները, փռերը, շուկան, աշխուժացնում առեւտուրն ու կրթական կյանքը: Հաջողություններն այնքան ակնհայտ էին, որ առանց չափազանցության կարելի է Վանի նահանգապետությունն անվանել հայոց նորագույն պետականության նախատիպ:

Նահանգապետության շրջանում ձեռք բերած այդ փորձն Արամ Մանուկյանը 1918թ. օգտագործեց ի նպաստ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության ստեղծման եւ ամրապնդման, որի համար պատմության մեջ հավերժացավ Հանրապետության հիմնադիր անվանումով:

Վանի հերոսամարտի շնորհիվ ավելի քան 150 հազար վասպուրականցի փրկվեց անխուսափելի կոտորածներից եւ ձեռնամուխ եղավ խաղաղ ստեղծագործ աշխատանքի: Միասնության այդ հզոր ձեռնարկը, որի զուլիս կանգնած էր Արամ Մանուկյանը, աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ թուրք ջարդարարներից ազատվելու միակ ճանապարհը հզոր ինքնապաշտպանությունն էր: Արեւմտահայության գերակշռող մեծամասնությունը, որը հավատ ընծայեց թուրքական իշխանություններին եւ հլու հնազանդ ենթարկվեց իր օջախներից գաղթելու նրա հրամաններին, զոհ գնաց ցեղասպանությանը:

Ապամարտ սյունեցիներ

Ներսես Մելիք-Թանգյանը եւ պարսկահայ գաղթականությունը 1914-1915թթ.

Գաղթականության վիճակը եւ օգնության կազմակերպումը Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի գավառներում եւ Պարսկաստանի հայաշատ շրջաններում

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի կոլկասյան ճակատում սկիզբ առած ռազմական գործողությունների հետեւանքով վտանգվեց սահմանամերձ տարածքների հայության դրությունը: Բազմաթիվ արեւմտահայեր ու պարսկահայեր հարկադրված էին գաղթել եւ տեղափոխվել ռուսական տիրապետության ավելի խոր շրջանները:

Յուրահատուկ իրավիճակ էր ստեղծվել Պարսկաստանում: Խոյի ռուսական հյուպատոս Կերսանովը 1914թ. դեկտեմբերի 11-ին Թավրիզի ռուսական հյուպատոսին ուղղած հեռագրով տեղեկացնում էր, որ Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի քրդերը եւ, մասամբ, թուրք «ասկյարները» վերագրավելով Դորուղը եւ շարժվելով Խոյի վրա՝ սպառնալիք են ստեղծել Ջուլֆայի ճանապարհին: Ահաբեկող այդ լուրը խուճապ առաջ բերեց պարսկահայերի մեջ, սակայն նախնական շրջանում գաղթի պատճառ չդրած: Կերսանովի հեռագրից որոշ ժամանակ անց տեղի ունեցավ Միանգաբի ճակատամարտը, որտեղ սպանվեց ռուսական հյուպատոս Եսադ: Եիշտ այդ ժամանակ իրագործվեց Սարիղամիշի օպերացիան՝ իր սկզբնական անհաջողություններով, որի հետեւանքով ռուսները նահանջեցին Մարաղայից՝ այն զիջելով թուրքերին: Դրանից հետո Թավրիզի ռուսական հյուպատոսը պաշտոնական մի գրությամբ դիմեց Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանին եւ վաճառականների գլխավոր (բաշխբալի) Նազարբեկյանին, որպեսզի առաջինը զգուշացնի ժողովրդին, իսկ երկրորդը՝ վաճառականներին, անհապաղ հեռանալ Պարսկաստանից: Գիտակցելով պարսկահայերի գլխին կախված վտանգի մեծությունը՝ եպիսկոպոս Ն. Մելիք-Թանգյանն անմիջապես հեռագիր հղեց պարսից շահին եւ Պարսկաստանում Ամերիկայի դեսպանին, խնդրելով իրենց հովանավորության տակ վերցնել հայերին (1):

Ռազմական անբարենպաստ իրադրության հետեւանքով Ատրպատականի զորամասի նահանջի ժամանակ, գործող բանակի հետ միասին, գաղթում է Պարսկաստանի քրիստոնյա ազգաբնակչության մի մասը՝ թվով 44000 մարդ, որից 24000-ը հայեր էին հետեւյալ վայրերից. Թավրիզից՝ 3000, Խոյից՝ 2000, Սալմաստից՝ 15000 եւ Ուրմիայից՝ 4000 հոգի: Մնացած 20000-ը՝ ասորի եւ քրիստոնյա այլ ազգի գաղթականներ էին (2):

Պարսկահայերի գաղթի առաջին իսկ օրերից թե՛ ռուսական, թե՛ կաթոլիկ, թե՛ բողոքական եւ թե՛ ասորի հոգեւորականներն ու գործիչներն իրենց ժողովուրդներին թողնելով անտերունջ, դժոխային տանջանքների մեջ, հեռացան Ռուսաստանի խորքերը: Նկատի առնելով այդ իրողությունը՝ տեղում մնացած Ատրպատականի հայոց թեմական առաջնորդ Տ. Ներսես Մելիք-Թանգյանը, առանց ազգի եւ դավանանքի խտրության, կազմակերպեց բոլոր գաղթականների խմամակալությունը: Նրան օգնության ձեռք մեկնեցին Թիֆլիսի Դայոց կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Շարաֆյանը, որոշ ժամանակ անց՝ Բաքվի Դայոց գաղթականական կոմիտեի ներկայացուցիչ Ջ. Պապյանը, Թիֆլիսի Պարսկահայ կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Զարությունյանը եւ ապա միայն Բաքվի Դայոց մշակութային միության բժշկական խումբը՝ բժիշկ Ա. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ (3):

Գաղթականների մեծամասնությունը գաղթի ճանապարհին կանգ առավ Ռաշ-

տում, որտեղ նրանց նպաստելու եւ օգնելու նպատակով կազմվեց գաղթականական կոմիտե:

Վիճակագրական տեղեկությունների համաձայն Սալմաստի շրջանի հայերի շարժական գույքի վնասը հասնում էր 6 մլն-ի, ճանապարհին մեռածների ու կորածների թիվը՝ 205-ի, Ուրմիայինը՝ 3 մլն-ի, մահացածների թիվը՝ 103-ի, իսկ Խոյի շրջանի նյութական վնասը, բացի 27 զոհվածներից եւ կորածներից, կազմում էր 100000 ռ. (4): Ըստ մեկ այլ տեղեկության՝ ընդհանուր վնասը կազմում էր 7,5 մլն ռ. (5):

1914թ. դեկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսում հրապարակվեց պարսկահայերին ուղղված մի կոչ. *«Չայրենակիցներ, ավերմունքի եւ կոտորածի այս օրերին ծայր է տվել Պարսկաստանի հայության սոսկալի գաղթը՝ վշտի ու տառապանքի, ճիչերի ու քաղցի հսկայական թափով: Փախչողների տնտեսական քայքայումը եւ փախստականների ծայրահեղ կարիքները դաժանորեն կանգնում են մեր առաջ՝ օգնության հզոր աղաղակներով:»*

Ահա այս օգնության գործը կազմակերպելու համար Թիֆլիսում գտնվող պարսկահայերը գումարեցին մի բազմամարդ ընդհանուր ժողով, որն ընտրեց «Պարսկահայ գաղթականներին օգնող հանձնաժողով» անվամբ մի մարմին՝ բաղկացած՝ 11 հոգուց: Չայրենակիցներ, արձագանք տվեք հանձնաժողովիս այս կոչին՝ օգնելով հալածված պարսկահայերին, նյութական ու բարոյական ամեն տեսակի ամենաառատ նվիրատվություններով օգնեցեք ձեր թշվառ եղբայրներին... » (6):

1915թ. հունվարի 2-ին Ջուլֆա հասան պարսկահայ գաղթականների առաջին խմբերը, որոնք տեղավորվեցին կայարանում, իջեւանատներում եւ այլուր (7): Գաղթականների տեղաբաշխումը կատարվում էր շատ արագ: Ամեն օր երկու մեծ զնացք նրանց փոխադրում էր դեպի Նախիջեւան: Գաղթականների մի մասը ապաստան գտավ Ջուլֆայի շրջակա հայկական գյուղերում: Թիֆլիսի քաղաքապետի Ա. Խասիսյանը Նախիջեւանից ուղարկած հեռագրում նշում էր, որ «անընդհատ հազարներով ժամանում են գաղթականներ: Ամբողջ քաղաքը զբաղված է: Գաղթականները զանգվածներով տառաջիորեն թավալվում են ծյան եւ կեղտի մեջ... Ամեն տեղ վիճակն ահավոր է... » (8):

Մինչեւ 1915թ. հունվարի 10-ը պարսկահայ գաղթականներին բաժանվում էր հաց՝ հիմնականում հանգանակված շրջակայքի հայկական գյուղերից, մասամբ էլ թխած տեղական փռերում: Բացի հացից, յուրաքանչյուր շնչին օրական տրվում էր նաեւ 5 կոպեկ, որը չնչին մի գումար էր ամենօրյա ծախսերը հոգալու համար:

Տասնվեց օր տեւած գաղթից հետո, թերսման եւ ցրտի պատճառով շատերը տառապում էին զանազան հիվանդություններով: Սակայն գաղթականների արագ տեղափոխման եւ փախստականների շարունակվող ներհոսի պայմաններում շուտափույթ բժշկական օգնության կազմակերպումն անհնարին էր: Այդ էր պատճառը, որ մինչեւ մարտ ամիսը եղան մահացության 200 դեպքեր (9): Չնայած աղետալի վիճակին, գաղթականների տեղական կոմիտե ավելի նպաստակալարմար համարեց նրանց գյուղերում վերջնականապես տեղավորելուց հետո միայն կատարել «բժշկական վիճակագրություն» եւ ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ:

Այդ ժամը, բախտորոշ օրերին Պարսկաստանի տարբեր շրջաններից գաղթած եւ Նախիջեւանի ու Շարուրի գավառներում հանգրվանած գաղթականությանն առաջին հերթին մեծ օգնություն ցույց տվեց շրջանի գյուղացիությունը (10):

Սկսած 1915թ. հունվարի 4-ից՝ գաղթա-

Ներսես Մելիք-Թանգյան

կանների բոլոր ծախսերը հոգում էր գավառի տեղական բնակչությունը (11): Մինչեւ 1915թ. փետրվարը գաղթականությանը բաժանվեց 1500-1600 փուք թխած հաց: Բացի դրանից, գյուղացիությունը սալով եւ գրաստներով նրանց փոխադրում էր գավառի գյուղերը, տալիս էր բնակարան եւ վառելիք: Գյուղացիությունը մեկ ամսվա ընթացքում գաղթականությանը հասցրեց 50000 ռ. արժողությամբ նյութական օգնություն (12): Սակայն ինքնին շատ նշանակալից, անշահախնդիր այդ օգնությունը չէր կարող էապես թեթեւացնել աղետյալների անհամար կարիքները:

Հունվարի 10-ին գաղթականների վերջին շարասյան հետ միասին, իր օգնականներով, Նախիջեւան տեղափոխվեց նաեւ եպիսկոպոս Ն. Մելիք-Թանգյանը: Նույն օրը Նախիջեւանում, Երեւանի մահանգապետի նախագահությամբ, գաղթականության կոլկասյան գլխավոր կոմիտեի ներկայացուցիչ Ա. Պավլովի, տեղական գավառապետի եւ այլ պաշտոնյաների մասնակցությամբ կայացավ գաղթականական ժողով: Այստեղ նախագապետի եւ Պավլովի առաջարկությամբ Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի եղբայրական օգնության կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Ներսես եպիսկոպոսը: Ժողովի երկրորդ օրը ձեռնարկվեցին միջոցներ, եւ մի քանի օրվա ընթացքում բոլոր փախստականներին տեղավորեցին Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի 69 հայաբնակ գյուղերում (13): Ցուցակագրության համաձայն շրջանի թիվը հասնում էր 8500-ի, որոնցից 6000-ը հայեր էին (14): Վերջիններս իրենց թվաքանակով գերազանցում էին Նախիջեւանի տեղական ազգաբնակչությանը: Գաղթականների թիվն այստեղ մոտենում էր շուրջ 5000-ի (17):

Պարսկաբնակ փախստականների մեջ շատ էին ուրմիացի ասորիները (15), իսկ Խոյի եւ Սալմաստի կողմերից գաղթած հայերն ավելի փոքրաթիվ էին (17):

Օգնության գործը կազմակերպվում էր հետեւյալ կերպ. գավառի յուրաքանչյուր գյուղում ընտրվում էր քահանայից, տանուտերից, երկու գյուղացիներից եւ երկու փախստականներից բաղկացած գաղթականական եմբակոմիտե, որն ամեն օր նրանցից յուրաքանչյուրին բաժանում էր 1-1/2 Ֆ. այլուր, վառելիք, հատկացնում էր բնակարան: Որոշ գաղթականների հաջողվել էր իրենց հետ բերել անասուններ, որոնք վաճառելը ձեռնտու չէր (եզի կամ գոմեշի համար՝ 5-8 ռ.), իսկ պահել ես անկարող էին, քանի որ անասնակեր չունեին: Նախիջեւանի գաղթականական կոմիտեն որոշեց իր վրա վերցնել անասունների կերապահովումը եւ արգելել դրանց վաճառքը: Միաժամանակ Նախիջեւանի կոմիտեն գաղթականների հա-

մար հաստատեց նպաստ՝ օրական 15 կոպեկի սահմաններում:

Տարագրվածների օգտին հանգանակություն կազմակերպելու նպատակով շուտով Ներսես եպիսկոպոսը տեղափոխվեց Նախիջեւանի հայկական գյուղերը, որտեղից ձեռք բերեց 1000 ռ. դրամ եւ մեծ քանակությամբ այլուր: Դրա շնորհիվ հնարավոր եղավ փոքրիշատե հոգալ գաղթականների անհրաժեշտ պետքերը՝ մինչեւ նրանց վերադարձը՝ 1915թ. հուլիսի 1-ը:

Բժշկական օգնությունն իրականացնում էր Բաքվի Դայոց մշակութային միության բժշկական խումբը՝ բժիշկ Ա. Ավետիսյանի ղեկավարությամբ, որը գյուղերում շրջելուց եւ գաղթականներին օգնություն հասցնելուց բացի, բուժական կայաններ էր բացել Ջահուկ գյուղում, Նախիջեւանի եւ Շարուր-Դարալագյազի շրջաններում: Կարմիր խաչի ընկերության միջոցներով նույն միության տրամադրության տակ էր գտնվում նաեւ Նախիջեւանի հիվանդանոցը: Միեւնույն ժամանակ, կոլկասյան կոմիտեի ներկայացուցիչը տարափոխիկ հիվանդների համար Նախիջեւանում բացել էր 30 մահճակալով, իսկ այլ հիվանդների համար՝ 20 մահճակալով հիվանդանոցներ (18): Բժշկական գործի հուսալի կազմակերպման մասին է վկայում թեկուզ այն փաստը, որ 1914թ. դեկտեմբերի 23-ից մինչեւ 1915թ. հուլիսի 1-ը Աբաղայի շրջանից գաղթած եւ Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի եւ Մակուի շրջանների հայաբնակ երեք գյուղերում տեղավորված շուրջ 300 գաղթականների մոտ մահացության տոկոսը սկզբնական շրջանում չանցավ 4-ից, եւ վարակիչ հիվանդությունների ոչ մի դեպք չգրանցվեց:

Ռուսների կողմից Սալմաստի առաջին գրավումից հետո մեծ թվով պարսկահայեր վերադարձան նախկին բնակավայրերը: Արիավիրքի ժամանակ Սալմաստում մնացած եւ սպանված շուրջ 400 քրիստոնյաների դիակների թաղումը կազմակերպելու համար Սալմաստ տեղափոխվեց նաեւ Խոյի փոխիյուպատոս Վիդենսկին: Նրա նախագահությամբ Սալմաստում կազմվեց նաեւ մի հանձնաժողով, որն ի մի էր բերում փախստականների՝ պարսիկների մոտ հայտնաբերված, կողոպտված իրերը: Վվիդենսկին մեծ ցավով է նկարագրել գյուղերի ավերվածությունը եւ գաղթականների հսկայական կարիքները (21):

1915թ. ապրիլի վերջերին, ռուսների կողմից Սալմաստի երկրորդ գրավումից անմիջապես հետո, Ատրպատականի թեմական առաջնորդ Ն. Մելիք-Թանգյանը, ստեղծված իրավիճակին ծանոթանալու, ինչպես նաեւ գաղթականների վերադարձը կազմակերպելու նպատակով, կոմիտեի անդամների հետ միասին մայիսի 18-ին մեկնեց Խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմիա (22): Գտնվելով սահմանամերձ գոտում՝ Խոյի բնակչությունը հնարավորություն էր ունեցել պակաս զոհողությունների գնով անցնել սահմանը եւ համեմատաբար քիչ էր տուժել գաղթի արիավիրքները: Սալմաստի երկրորդ գրավումից անմիջապես հետո Կոլկասից Խոյ, Սեյդավար, Շորավ եւ մի շարք այլ գյուղեր վերադարձան եւ դաշտային աշխատանքների անցան շրջանի մոտ 300 հայ ընտանիքներ (23): Տեղի քրիստոնյա բնակչության գողազված իրերը պարսիկներից հետ գրավելու նպատակով Ն. Մելիք-Թանգյանի խումբը ռուսական հյուպատոսի եւ պարսիկ դատավորի հսկողությամբ կազմեց գյուղական հանձնաժողով: Սալմաստի շրջանն ուներ 1600 տնով 18 զուտ հայկական եւ մի քանի թուրքական գյուղեր: Գաղթի ժամանակ հայերը զրկվել էին անասուններից եւ տնային կահկարասիից: Երկրորդ նահանջի ժամանակ Խոյի փոխիյուպատոս Վվիդենսկու հանձնաժողովը կազմալուծվել էր, որի հետեւանքով հավաքված իրերը կրկին կողոպտվել էին: Ատրպատականի զորամասի հրամանատարի եւ պարսիկ դատավորի հսկողությամբ ընտրված մոր հանձնախումբը տեղական պար-

սիկ ազգաբնակչությանը կոչ արեց կամովին վերադարձնել կողոպտված իրերը՝ այդ թվում 2500 փուխ ամբարված ցորենը (24):

Վիճակն առավել ծանր էր Ուրմիայի շրջանում: Թուրքական տիրապետության օրոք շրջանի ամերիկյան միսիան իր հովանավորության ներքո պատսպարել էր 16000 ասորիների եւ 300 հայերի, իսկ շուրջ 2000 հայեր թաքնվել էին պարսիկ խաների մոտ: Թուրքական բարբարոսությունների հետեւանքով սպանվել էին շուրջ 1000 ասորիներ եւ 25 հայեր, տարափոխիկ հիվանդությունների զոհ էին դարձել 4000 ասորիներ եւ 20 հայեր (25): Նահանջից հետո ավերվել էր շրջանի բոլոր գյուղերի տների մեծ մասը, կողոպտվել քրիստոնյա բնակչությանը պատկանող տների դռների, պատուհանների եւ տանիքների փայտեղենը, այրվել խոտի եւ հացի ամբարները: Ուրմիայի շրջանում եւս Ներսես եպիսկոպոսի ջանքերով կազմվեց հանձնախումբ՝ զոդացված իրերը հետ ստանալու նպատակով (26):

Կազմակերպելով Պարսկաստանից գաղթածների վերադարձը, կոմիտեն իր կազմով 1915թ. հուլիսի 1-ին տեղափոխվեց Սալմաստի շրջան՝ կենտրոն ունենալով Հաֆթվան հայկական գյուղը: Հաֆթվան փոխադրվեց նաեւ Բաքվի Հայոց մշակութային միության բժշկական խումբը իր բուժարանով (31):

Վերաշինության համար կազմված նախահաշվի 200 հազար ռ. ունենալով ընդամենը 42000 ռ., կոմիտեն որոշեց եղած զոււմարը բաժանել այն ընտանիքներին, որոնք առանց կողմնակի օգնության հնարավորություն չուենին պահպանելու իրենց գոյությունը եւ հավաքելու բերքը:

Դրությունը ծանրացավ 1915թ. հուլիսի վերջերին, երբ սկսվեց Վանի նշանավոր գաղթը: Վասպուրականի փախստականների մի մասը, 2 գծով՝ Խոշաբի եւ Սարայի, ինչպես նաեւ Ատրա-Կորուրի ուղղությամբ շարժվեց դեպի Սալմաստ ու Խոյ: Շուրջ 6500 գաղթականներ՝ Վանի, Շատախի, Մոկսի, Կարճկանի եւ Կարկառի շրջաններից, ապաստան գտան Սալմաստի շրջանում, իսկ 2500 հոգի հանգրվանեցին Խոյում:

Սալմաստի կոմիտեն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ վասպուրականցի գաղթականների թե՛ նյութական, եւ թե՛ բժշկական օգնության գործին: Օգնությունը համաբերված իրականացնելու նկատառումով որոշվեց Խոշաբի եւ Բաշկալեի շրջաններում գտնվողներին կենտրոնացնել Բարդուղիմեոս Առաքելոց վանքի շրջակայքում, բայց սեպտեմբերի վերջերին ծնեռն անցկացնելու համար նրանք եւս տեղափոխվեցին Սալմաստի շրջան: Սկստի ունենալով համեմատաբար ավելի մեծ հնարավորությունները, բոլոր փախստականներին տեղավորեցին Սալմաստի 18 հայաբնակ գյուղերում (32): 1915թ. նոյեմբերի 15-ին սկսվեց պետական նպաստի բաշխումը: Մեծահասակ գաղթականներին ամսական տրվում էր 6-ական, իսկ փոքրերին 3-ական ռ. (33): Թավրիզի «Կանանց կոմիտեի» օժանդակությամբ գաղթականներին բաշխվում էր նաեւ հագուստեղեն (34):

Գաղթականների տեղաշարժերի եւ կուտակումների հետեւանքով Սալմաստում բռնկվեցին խուլերա եւ վարակիչ այլ հիվանդություններ: Գաղթականների շրջանում մահացության թիվը հասավ 100-ի: Բժշկական օգնություն հասցնելու նպատակով շրջանի գաղթականության կարիքներին առաջինն արձագանքեց Թիֆլիսի ԴԿԿ բժշկական խումբը, որը Սալմաստ էր ժամանել 1915թ. սեպտեմբերի 1-ին (35): Երկու ամիս շրջելով Սալմաստի հայաբնակ գյուղերում եւ օգնություն հասցնելով տեղի գաղթականությանը, խումբը շուտով անցավ Քաղաքների միության հովանավորության տակ եւ վերջինիս միջոցներով նույն թվականի դեկտեմբերի 20-ին Հաֆթվանում բացեց 100 մահճակալով հիվանդանոց՝ վարակիչ հիվանդությունների բաժանմունքով եւ բուժարանով: Որոշ ժամանակ անց, Քաղաքների միության հիվանդանոցի 25 մահճակալանոց մասնաճյուղ բացվեց նաեւ Աղբակի Ս. Բարդուղիմեոս Առաքելոց վանքում (36): Բժավոր տիֆով հիվանդների համար առանձին հիվանդանոց եւ խուլերայի երկու բարաքներ բացվեցին նաեւ Հաֆթվանում եւ Դիե-

րում: Նպատակային եւ կազմակերպված օգնության արդյունավետության մասին է վկայում այն փաստը, որ 1915թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին ամբուլատոր օգնություն էր ստացել 15 հազարից ավելի հիվանդ, իսկ հիվանդանոցային պայմաններում բուժվել էին ավելի քան 5 հազար հայ եւ ասորի գաղթականներ (37):

Անհրաժեշտ աշխատանքներ էին տարվում գյուղատնտեսության վերականգնման ուղղությամբ: Մինչեւ 1915թ. ամառը գաղթականները, միության լիազորներ՝ Գ. Վարդանյանի, Վ. Առաքելյանի եւ Ա. Տեր-Մկրտչյանի օժանդակությամբ ստացել էին 160 լծկան եւ 2500 փուխ սերմացու: Վերաշինվեցին Աղբակի շրջանի 15 գյուղերը, ինչպես նաեւ հինավուրց Ս. Բարդուղիմեոսի վանքը: Սկսած 1915թ. օգոստոսի վերջերից Խոյի, Սալմաստի եւ Ուրմիայի տարածքում սկսում են կենտրոնանալ մոտ 67000 գաղթականներ, որոնցից Ուրմիայում՝ 37000 (5000-ը՝ հայեր, մնացածը՝ ասորիներ), Սալմաստում 25000 (որոնցից՝ 20000-ը հայեր) եւ Խոյում 5000 հոգի (40):

Ուրմիայի Ջուլամերիկ եւ Տիար շրջաններից փախած բնակչությունը հիմնականում հայեր եւ ասորիներ էին: Նրանք (միմիայն ծայրահեղ աղբատները) օգնություն էին ստանում ֆրանսիական եւ ռուսական միսիոներներից (ցորեն, հագուստեղեն, տաք վերմակներ), որը տրվում էր առանց ազգի եւ դավանության խտրության: Մինչեւ 1915թ. դեկտեմբերի 1-ը ամերիկյան միսիան գաղթականներին բաժանել էր 1624 վերմակ եւ մոտ 25000 փուխ (2500 բեռ) ցորեն: Նույն ժամանակաշրջանում ռուսական միսիայի կողմից բաժանվել էր 10000 փուխ հացահատիկ, որը տեղական հյուպատոսարանի կարգադրության համաձայն հավաքվել էր մի քանի տահնդակյան գյուղերից՝ եկամտի 1/6-ի չափով: Մինչեւ 1916թ. մայիսը ռուսական միսիան գաղթականներին բաժանեց նաեւ 250000 ռուբլի:

Սակայն միջոցների սղության պատճառով 1916թ. հունվարից դրամական օժանդակություն էր ցույց տրվում միայն բուն գաղթականներին:

Բացի հացահատիկից եւ դրամական օգնությունից, քրիստոնյա գաղթականներին բաժանվեց նաեւ 30000 զույգ հագուստեղեն (41): 1915թ. հոկտեմբերին Ներսես եպիսկոպոսի՝ տեղացի հայ գաղթականներին տրամադրած մի քանի հազար ռուբլին անգոր եղավ թեթեւացնել նրանց կարիքները (42): Հայ գաղթականական կոմիտեի աջակցությամբ փախստականների համար դպրոցներ բացվեցին շրջանի Գարաջալի, Գեարդապատ, Նախիջեւան-Թափա, Ռահվա, Դիկալա եւ Բաբառու գյուղերում (43):

Շուտով բանակի հրամանատարությունը թույլատրեց գաղթականների զանգվածային վերադարձը Ուրմիայի շրջան: Այդ մասին տեղեկացնում էր գեներալ-մայոր Թամանշեի՝ 1916թ. ապրիլի 15-ին Երեւանի նահանգապետին ուղղած հեռագիրը (44): Խոսքը վերաբերում էր Կովկասում ապաստանած գաղթականներին, որոնց զինվորական բարձրագույն հրամանատարությունը 1915թ. հուլիսյան գաղթից հետո արգելել էր վերադառնալ նախկին բնակավայրեր: Դրա պատճառը, ըստ զինվորական բարձրաստիճան պաշտոնյաների վկայության, գրավված շրջանների տնտեսական անմխիթար վիճակն էր, որը կարող էր կործանման եզրին հասցնել վերադարձող բնակչությանը:

1916թ. սեպտեմբերին Խոյի շրջանում ապաստանել էին 4404 գաղթականներ: Վասպուրականի 1916թ. հուլիս-օգոստոսյան գաղթից անմիջապես հետո Կոտուրի ձորով տեղ հասան եւս 1500 տարագիրներ, որոնք տեղաբաշխվեցին Խոյի շրջանի գյուղերում: Օգնության Խոյի տեղական կոմիտեն նրանց տրամադրում էր դրամական նպաստ (46):

Առանձնապես մեծ էր Սոգորի շրջանի օգնությունը գաղթականներին: Ջուլֆա-Խոյ գծի վրա գործում էին Ջուլֆայի թեյարանը, Դարադաղի եւ Ջուռնա-Չայի ամբուլատոր, սննդատու կետերը, Կաչալինի, Բիլյավարի եւ Սեյդավարի թեյարանները: 1916թ. նոյեմբերի 9-ից դեկտեմբերի 9-ը, Ջուռնա-Չայի սննդատու կետից օգտվել էին մեծ մասամբ դեպի Ջուլֆա մեկնող 1463, իսկ Կարադաշի կետից՝ 1051 գաղթականներ: Այդ բնակավայրերի բուժարաններում օգնություն էր ստացել 40-ից ավելի մարդ (47):

Բացի վերոհիշյալ կետերից, Խոյ-Վան ուղղությամբ՝ Չաուշ-Կուլիում եւ Ռոյալում նույնպես, գործում էին թեյարաններ, իսկ Շերբեկում՝ սննդատու կետ (48): Փախստականներին կենսամթերքով ապահովելու համար Խոյում ստեղծված էր հատուկ պահեստ:

Վերոհիշյալ շրջաններում թեյարանների եւ սննդատու կետերի աշխատանքը կազմակերպված էր գործիմացորեն, եւ գաղթականական հավանական մեծ հոսանքների (20-40 հազ.) դեպքում դրանցից յուրաքանչյուրը կարող էր մի քանի օր շարունակ հոգալ նրանց կարիքները:

1916թ. Վան-Վասուրականի ամառային իրադարձություններից հետո բազմաթիվ փախստականներ (շուրջ 3000 հոգի) Դեյերի վրայով անցան Դիլմանի շրջան: 1916թ. սեպտեմբերի վիճակագրության համաձայն, այստեղ տեղակայվել էին 11460 ասորի եւ 6394 հայ (49): Շրջանի գաղթականության վիճակը քիչ թե շատ բարվոքելու համար շուտով Խոյից 300 փուխ այլուր ուղարկվեց: Միաժամանակ այլուրի նոր պաշարներ ձեռք բերելու համար նույն շրջանում գործող բժիշկ Հախվերդովի տրամադրության տակ դրվեց 7000 ռ.:

Ռաշտի ընդամենը 100 տուն ունեցող հայ բնակչությունը, տեղական ծխական քահանայի նախածեռնությամբ հրավիրված ժողովում, որոշեց վերոհիշյալ շրջաններից Ռաշտ հասած գաղթականներին ձրի բնակարան եւ նյութական օգնություն տրամադրել: Կազմվեց գաղթականների հարցով զբաղվող մի հանձնախումբ, որը վերանվանվեց հայ գաղթականներին օգնող Ռաշտի կենտրոնական կոմիտե (54): Վերջինս ձեռնամուխ եղավ դրամական հանգանակության կազմակերպմանը: Մի քանի օրվա ընթացքում հանգանակվեց մինչեւ 1100 բունան (4800 ռ.) (55): Միեւնույն ժամանակ, կոմիտեն գաղթականների համար Ռաշտում եւ Էնգելիում տներ վարձեց: Ժողովը նկատի ունենալով գործի ծանրությունը, որոշեց կարիքի դեպքում դիմել Կովկասի գաղթականներին նպաստող ընկերությունների օգնությանը, իսկ հակառակ դեպքում, իր մոտ ավելացած դրամական միջոցները դնել Հայոց կաթողիկոսի տրամադրության տակ՝ համայն գաղթականության գործին ծառայեցնելու համար (56): Սակայն, ինչպես դիպուկ կերպով նկատում էր Քաղաքների միության կովկասյան կոմիտեի լիազորը՝ Կովկասյան ճակատի գլխավոր լիազոր Թամանշեին ուղարկած զեկուցագրում, անհրաժեշտ էր գաղթականական կազմակերպությանը լայն օգնություն ցուցաբերել (57): Գաղթականները Ռաշտում տեղավորված էին քաղաքի հայկական եկեղեցու տարածքում եւ դպրոցի մեծ շենքում, սակայն հաշվի առնելով հակառադջապահական պայմանները եւ դպրոցական պարապմունքները ժամանակին սկսելու անհրաժեշտությունը, վարձվեցին նոր բնակարաններ: Ռաշտում, Էնգելիում եւ Մազանդարանում նպաստ ստացող չքավոր ընտանիքների թիվը հասնում էր 100-ի: Չհաշված բնակարանների վարձը՝ նրանց համար օրական ծախսվում էր 50 բունան (58): Ռաշտի գաղթականներին պարենաչի օգնություն ցույց տալու համար 1916թ. օգոստոսի 29-ին Կովկասյան ռազմական օկրուգի գլխավոր պետի թույլտվությամբ Բաքվից Ռաշտ ուղարկվեց 100 փուխ շաքար (59), իսկ 1916թ. սեպտեմբերի 6-ին Թամանշեի միջնորդությամբ, նաեւ 800 պարկ ցածր կարգի այլուր (60):

Գաղթականների մեջ տարափոխիկ հիվանդություններ չկային: Միայն արձաճագրվել էին խուլերայի 2 եւ տիֆի 1 դեպք՝ Ռաշտում եւ խուլերայի 2 դեպք՝ Դազվիում: Սակայն ձեռնարկված կանխարգելիչ միջոցառումների շնորհիվ, նոր դեպքեր չգրանցվեցին (61):

Ահա այսպիսին էին հայ գաղթականության տեղաբաշխումը եւ օգնության կազմակերպումը Պարսկաստանում եւ նրան հարակից տարածքներում: Այն կազմակերպողների գործիմաց եռանդի եւ նվիրածության, հայ բնակչության ազգանվեր ջանքերի շնորհիվ հնարավոր եղավ կանխել մարդկային մեծաթիվ կորուստները, պահպանել բազմահազար տարագրվածների կյանքը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Մշակ», 1915թ., հունվարի 11, թիվ 6:
2. Հայաստանի Հանրապետության Պատմության պետական կենտրոնական արխիվ (ՀՀ ՊՊԿԱ), ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 109, նաեւ Հայաստանի Հանրապետության Հասարակական-քաղաքական փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (ՀՀ ՀՔՓԿՊԱ), ֆ. 1022, ց. 2, գ. 1255, թ. 8, նաեւ «Այգ», 1917թ. փետրվարի 5, թիվ 5, նաեւ Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում, Եր., 1917թ., էջ 114:
3. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ., 109, նաեւ «Այգ», 1917թ., փետրվարի 5, թիվ 5:
4. Նույն տեղում, թ. 40, նաեւ «Այգ», 1917թ., փետրվարի 5, թիվ 5:
5. «Արեւ», 1915թ., փետրվարի 4, թիվ 26:
6. «Հորիզոն», 1915թ., հունվարի 4, թիվ 3:
7. Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 601« оп. 1« д. 613« л. 5:
8. "Кавказское слово", 1915г, 6 января, № 4:
9. «Հորիզոն», 1915թ., ապրիլի 1, թիվ 69:
10. «Այգ», 1917թ., փետրվարի 5, թիվ 5:
11. «Հորիզոն», 1915թ., հունվարի 31, թիվ 23:
12. Նույն տեղում, 1915թ., փետրվարի 22, թիվ 41:
13. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 26, թ. 2:
14. Նույն տեղում, գ. 127, թ. 109-110, նաեւ «Այգ», 1917թ., փետրվարի 5, թիվ 5:
15. Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1260, թ. 11:
16. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 26, թ. 2:
17. «Հորիզոն», 1915թ., փետրվարի 22, թիվ 41:
18. «Հորիզոն», 1915թ. հունվարի 28, թիվ 21:
19. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 110:
21. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 111:
22. Նույն տեղում, նաեւ «Այգ», 1917թ. փետրվարի 5, թիվ 5:
23. «Հորիզոն», 1915թ. հունիսի 20, թիվ 136:
24. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 111, նաեւ «Հորիզոն», 1915թ. հունիսի 20, թիվ 136:
25. Նույն տեղում, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 111:
26. «Հորիզոն», 1915թ., հունիսի 11, թիվ 128:
31. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1274, թ. 141:
32. «Այգ», 1917թ., փետրվարի 5, թիվ 5:
33. «Известия Кавказского Комитета», Тифлис, 1916г., март. № 6, стр. 140:
34. Public Record Office of England FO 371(70371) 2768, fili 16109, p. 341, նաեւ ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1274, թ. 141-142:
35. «Մշակ», 1916թ. հունվարի 30, թիվ 21:
36. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 112:
37. Նույն տեղում, թ. 113, նաեւ «Այգ», 1917թ. փետրվարի 5, թիվ 5:
40. «Մշակ», 1916թ., հունվարի 21, թիվ 13, նաեւ ՀՀ ՊՊԿԱ ֆ. 57, ց. 2, գ. 1274, թ. 141:
41. ЦГИАРр., ф. 520, оп. 1, д. 4, л. 130:
42. «Մշակ», 1916թ., հունվարի 21, թիվ 13:
43. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 50, ց. 1, գ. 127, թ. 114:
44. Նույն տեղում, գ. 98, թ. 172, նաեւ ֆ. 70, ց. 1, գ. 164, թ. 120, նաեւ գ. 48, թ. 172:
46. ЦГИАРр., ф. 520, оп. 1, д. 8, л. 127:
47. Նույն տեղում:
48. Там же, д. 8, л. 128:
49. Там же, д. 8, л. 12:
54. «Արեւ», 1916թ., օգոստոսի 30, թիվ 191:
55. «Այգ», 1916 թ. օգոստոսի 24, թիվ 60:
56. «Հորիզոն», 1916թ. օգոստոսի 19, թիվ 184:
57. ЦГИАРр., ф. 520, оп. 1, д. 1, л. 29.
58. ՀՀ ՊՊԿԱ, ֆ. 223, ց. 1, գ. 33, թ. 4:
59. Նույն տեղում, թ. 12, նաեւ «Համբավաբեր», 1916թ. օգոստոսի 28, թիվ 35:
60. Նույն տեղում, թ. 11, նաեւ «Համբավաբեր», 1916թ. օգոստոսի 28, թիվ 35:
61. Նույն տեղում, նաեւ «Հորիզոն», 1916թ. սեպտեմբերի 8, թիվ 201:

«Իրան Նամե», գիտամշակութային, հասարակական-քաղաքական հանդես 1994թ., սեպտեմբեր, թիվ 2 (9):

Արամյան Կարոյի

Գաղթականությունը Սյունիքում

Ըստ Հրաչիկ Սիմոնյանի «Անդրանիկի
ժամանակը» մենագրության

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՃԱՍՓԱՆԵՐՈՎ

Հուլիսի 23-ին գործը եւ գաղթականու-
թյունը մեծ տանջանքներով անցան Նախի-
ջեւանը Ձանգեզուրից բաժանող լեռների
զագաթներով եւ մտան Կապուտջուղի (Կա-
բուդախի) լեռնանցքը:

Ձանգեզուրն էր՝ վիթխարի բարձրա-
բերձ լեռների, անդնդախոր ձորերի եւ
ամառիկ կիրճերի երկիրը:

Խոսքը տանք Անդրանիկի քարտուղար
Եղիշէ Քաջունուն:

«...Գեղահրաշ տեսարան. լեռան
բարձր գագաթը ձյունածածկ. դեպի Ղարա-
պաղ կը պարզուի շատ գեղեցիկ, ջրառատ
հովիտ մը, առուները կը շողշողան արեւի
ճառագայթներու տակ, դիմացը Ղարապա-
ղի լեռներու մէկ մասը եւ սեւ անտառներ:
Ղարապաղ... Ինչքան անգամներ Ձորա-
մասի զինուորները ցանկացած էին լինել
այնտեղ, անառիկ դիրքերու մէջ կռուող ժո-
ղովուրդի հետ» (1):

Ինչպէս տառապալից վերելքը, լեռնե-
րից իջնելը նույնպէս տանջալից էր, բայց
հուլիսի 25-ի վաղ առավոտյան գործն ու
գաղթականությունը, շարժվելով տեղից,
մտան Վերին Ղափանի գյուղերի շրջանը:

Առաջին հանդիպած գյուղը թուրքա-
կան Շաքադինն էր, որի բնակիչներն աղ ու
հացով դիմավորեցին Անդրանիկին:
Վերին Ղափանի ձորերուն կային շուրջ
40 գյուղեր, որոնցից միայն 4-ն էին հայաբ-
նակ, մնացած գյուղերի բնակիչները թուրք
էին, չնայած ժամանակին այդ բոլոր բնա-
կավայրերը եղել էին հայկական:

Անցնելով Ղարաունի լեռնանցքը, հու-
լիսի 25-ին գործն ու գաղթականությունը
հասան Քաջարան: Շրջակա թուրքական
գյուղերի ներկայացուցիչները աղ ու հա-
ցով շտապ եկան Ձորավարի մոտ եւ հայ-
տարարեցին, թէ իրենք հայերի անկեղծ
բարեկամներն են եւ ուզում են նրանց հետ
ապրել հաշտ ու խաղաղ (2):

Քարավանը շարժվեց եւ երեկոյան հա-
սավ Վերին Հանդ գյուղը: Թուրքական գյու-
ղերի ներկայացուցիչները Քաջարանից
սկսած Ձորավարին ուղեկցեցին մինչեւ
Հանդ: Անդրանիկը հյուրընկալվեց սափ-
րիչ Ավանեսի տանը: Այստեղ Ձորավարին
ներկայացավ մի սուրհանդակ եւ նրան
հանձնեց Ղափանի Ազգային Խորհրդի նա-
խագահ Սմբատ Բեկ Մելիք-Ստեփանյանի
(3) նամակը, որով նա Անդրանիկին հայտ-
նում էր, որ շրջանում արդեն ավարտված
են նախկան պատրաստությունները՝
գործն ու գաղթականությունը ընդունելու
համար (4):

Անդրանիկի գալու մասին լուրն արագ
տարածվեց Ձանգեզուր լեռնաշխարհով
մէկ: Ամեն օր ուրիշ լուրեր էլ էին այստեղ
պատվում՝ մեկը մյուսից չարագուշակ,
սուտ թէ ճիշտ: Բայց այս անսպասելի լու-
րը, եթէ հավաստի էլ չլինէր, մարդկանց
հույս էր ներշնչում: Արդեն սկսել էին մա-
րամասներ պատմել, թէ Ձորավարն իր
զորախմբով փորձել է մտնել Ղարսկա-
սանի խորքերը, բայց անհաջողություն

կրելով, նահանջել է Նախիջեւան եւ այն-
տեղից, իբր, Օրդուբադի վրայով գալիս է
Մեղրի:

Մարդիկ, սակայն, դժվար էին հավա-
տում. ի՞նչ գործ ունի Անդրանիկը Ձանգե-
զուրում՝ աշխարհից կտրված այս լեռնե-
րում: Հետո՝ զանգեզուրցիների համար
այդ անունը որքան թանկ, նույնքան էլ ոչ
իրական ու առասպելական, հետեւաբար՝
անհասանելի էր թվում:

Ինչեւիցե, լուր էր հասել, եւ մար-
դիկ անհամբեր սպասում էին: Բարեբախտաբար, այն ճիշտ դուրս եկավ:

Հուլիսի 26-ի վաղ առավոտյան գործն
ու գաղթականությունը մեկնեցին Հանդից
եւ ուղղություն վերցրին դեպի Ղափանի
պղնձահանքերը: Գյուղից դեռ մոտ էին դուրս
եկել, երբ Հաջիբաշ թուրքական գյուղից
ծերունիներ աղ ու հացով մոտեցան Ձեւու-
նի կամրջին՝ դիմավորելու փաշային: Նույն
բանը տեղի ունեցավ նաեւ ճանապարհի
վրա գտնվող թուրքաբնակ մյուս գյու-
ղերում: Շրջակա թուրքական գյուղերի
ավագները, որոնք նախապէս հավաքվել
էին Քյաթլանշամիլար գյուղի ավագ Մուսա
Միրզայի տանը, միասին ընդառաջ գնացին
Անդրանիկին (5): Ձորամասն անցավ թուր-
քաբնակ Բողաշ, Ղրաղաթ, Շղարջիք գյու-
ղերի միջով եւ ոչ ոքի նեղություն չպատ-
ճառեց (6): Հետեւում մնաց Լեռնածորը:
Թեքվելով աջ, ճանապարհն անցնում էր
Ղավիթ Բեկի բերդի ավերակների մոտով:
Քիչ այն կողմ Բաղաբերդն էր: Երկու կող-
մերում ընկած ձորերը համատարած բնա-
կեցված էին թուրքերով: Վրա հասան թուր-
քական համայնքների ներկայացուցիչները
եւ փաշային դիմավորեցին գետնամած խո-
նարիւնով: Այստեղ նույնպէս հայ զին-
վորները որեւէ մեկին նեղություն չտվին:
Ավելին, բանը հասավ չափազանցությու-
ների. Անդրանիկը կարգադրել էր տեղնու-
տեղը զնդակահարել նրանց, ովքեր հար-
ձակում կգործեն բռնություն կատարելու
կամ կողոպտելու նպատակով: Եղան ցա-
վալի դեպքեր. խստագույն պատիժներ
կրեցին մի քանի գաղթականներ, որոնք
փորձել էին թուրքերից խլել անասուններ:

Երեկոյան Ձորամասը եւ գաղթակա-
նությունը հասան Ղաթարի պղնձահանքե-
րի եւ գործարանների (Катарские заводы)
շրջանը: «Երկար ժամանակէ ի վեր կա-
նոնավոր տան երես, մաքուր հագուած
մարդ, էլեկտրականություն տեսած չէինք:
Այստեղ այդ երեքն ալ կար» (7), - գրել է
Եղիշէ Քաջունին: Ամմիջապէս Ձորավարին
ներկայացան Ղափանի Ազգային Խորհրդի
անդամները, որոնք հավաստիացրին, որ
Խորհուրդը կաշխատի իր միջոցներով թե-
թեւացնել Ձորամասի պարենավորման
հոգսը:

Ինչպէս ամենուրեք, Ղափանի հանքե-
րում նույնպէս ժողովուրդն Անդրանիկին
ցույց տվեց սրտառուչ ընդունելություն:
Հանքերի եւ գործարանների ամբողջ
բնակչությունը, ինչպէս նաեւ շրջակա
գյուղերից եկած մեծ բազմություններ,
ավանդական աղ ու հացով, խաչով-խաչ-
վառով ընդառաջ էին եկել ողջունելու
Ձորավարին: Շենքերի պատուհաններն
ու պատշգամբները զարդարված էին դրո-
շակներով եւ գույնզգույն ժապավեննե-
րով, ծաղիկներով ու դալար ծյուղերով:
Շատերը երեխաներին բարձրացնում էին
վեր, որպէսզի նրանք էլ տեսնեն հերոսին:
Ծեր կանայք ու տղամարդիկ հուզմուն-
քով մոտենում էին Անդրանիկին, քաղցր
ու ոգեպնդիչ խոսքեր ասում: Խանդավառ
պատանիները շոյում էին Ձորավարի մեծույ-
զը, շոշափում ձիասարքը...

Անդրանիկն ուզում էր ոչ ոքի
անուշադիր չթողնել, բոլորին պատասխա-
նել, բայց դա հնարավոր չէր:

Շրջանի թուրքական գյուղերի ներկա-

յացուցիչները նախապէս եկել էին Ղափա-
նի հանքեր եւ այնտեղ հարգանք վայելող
Մահլան Ջալալ-օղլի Հուսէինովին խնդրել
իրենց հաշվին պատշաճ հյուրասիրություն
կազմակերպել Անդրանիկի պատվին: Ըն-
դունելով հրավերը, Ձորավարն իր սպայա-
կան կազմի եւ Ղափանի Ազգային Խորհրդի
անդամների հետ ճաշկերույթի է գնում Հու-
սէինովի տունը, իսկ զինվորներին կերակ-
րում է ժողովուրդը (8):

Հուլիսի 27-ին Ղաթարի հանքեր հա-
սան բանակի ետ մնացած մասերը եւ
գաղթականությունը՝ հոգնած ու անոթի:
Ղափանի շուկան կենդանություն առավ.
գաղթականները ծախում էին իրեղեն, հա-
գուստ, գրաստ, զենք ու զարդեր՝ մի պա-
տառ հացի կամ մի աման մածնի դիմաց:
Ղաթար հասած գաղթականությունը եւ
զինվորները հետզհետեւ սկսեցին շարժվել
առաջ՝ դեպի Գորիս:

Ձանգեզուրցին իր երկրի դռները լա-
նորեն բացեց հերոսի առջեւ:

Ձանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը, որի
նստավայրը գավառի կենտրոն Գորիս քա-
ղաքն էր, հուլիսի 25-ին հավաքվել էր նիս-
տի եւ քննարկել Անդրանիկի գործքն եւ
բազմահազար գաղթականությանը դիմա-
վորելու հարցը: Ընդունվել էր որոշում. 1. Մեղրի ուղարկել Խորհրդի անդամ Արշակ
Շիրինյանին՝ Անդրանիկին դիմավորելու
եւ նրա նկատմամբ լեռնաշխարհի սերն
ու հարգանքը հավաստելու համար (9), 2. Հայթաթել անհրաժեշտ դրամական մի-
ջոցներ, ստեղծել հատուկ հիմնադրամ եւ
հենց որ Անդրանիկը ժամանի Գորիս, հանձ-
նել նրան, 3. Ձանգեզուրի բնակչությանը
նախապատրաստել այն բանին, որպէսզի
նա ըմբռնուժով ու անտրտունք հանձն առ-
նի իր սուղ միջոցներով գործն ու գաղթա-
կանությունը տեղավորելու եւ կերակրելու
ծանր բեռը:

Ազգային Խորհրդի նիստից անմիջա-
պէս հետո Խորհրդի լիազորությամբ Ար-
շակ Շիրինյանը մեկնեց Մեղրի՝ Անդրա-
նիկին ընդառաջ: Ապա Խորհուրդը դիմեց
գորիսեցի մեծահարուստ մարկանդե՝ Նի-
կոլայ Հովակիմյանին, Հայրապետ Մելքու-
նյանին, Պետրոս Խանգադյանին, Գալուստ
Բաղիրյանին եւ Սիմոն Բաղիրյանին՝ պա-
հանջելով Անդրանիկի անունով ստեղծել
հիմնադրամ եւ գործի ու գաղթականնե-
րի Ձանգեզուրում գտնվելու հետ կապ-
ված ծախսերը հոգալու նպատակով մի
պատկառելի գումար մեջտեղ բերել:
Նրանցից յուրաքանչյուրից զանձվեց 20
հազար ռուբլի, ստեղծվեց «Անդրանիկի
զանձարկը» հիմնադրամը (10):

Ինչ վերաբերվում է մյուս խնդրին՝
իրենց ապրուստը հագիվ ծայրը ծայրին
հասցնող զանգեզուրցիներին, հոգեբա-
նորեն նախապատրաստելուն, ապա դա
դժվարին հարց էր, որի դրական լուծումը
որոշակի ժամանակ էր պահանջում:

Հուլիսի 27-ին գալով Ղափանի հան-
քեր, Արշակ Շիրինյանն այլեւս հարկ չուներ
Մեղրի մեկնելու, քանի որ Անդրանիկն ար-
դեն Ղափանում էր:

Գերմանիայում բարձրագույն կրթու-
թյուն ստացած, եվրոպական մի շարք լե-
զուներում հմուտ, հարուստ գիտելիքների
եւ մեծ կուլտուրայի տեր դաշնակցական
այդ նշանավոր գործիչը, ներկայանալով
Անդրանիկին, նրան փոխանցեց Ձանգե-
զուրի Ազգային Խորհրդի հրավերը: Ձորա-
վարը, որ Շիրինյանի հետ առաջին անգամ
հանդիպել էր ուղիղ երկու շաբաթ առաջ՝
Բիստում, սիրով լսեց հաճելի գրուցակցին,
հարցրեց Գորիսում մնալու հնարավորու-
թյունների մասին եւ դրական պատասխան
տվեց: Անդրանիկի հետ իր հանդիպման
արդյունքների մասին նույն օրը Շիրինյանը
գրությամբ հայտնեց Գորիս՝ Ձանգեզուրի
Ազգային Խորհրդին:

Ղաթարի պղնձահանքերի եւ գործա-
րանների շրջանում Անդրանիկը մնաց մեկ
շաբաթ: Այդ ընթացքում Ղափանի Ազգային
Խորհուրդը հնարավորության սահմաննե-
րում հոգում էր զինվորների եւ գաղթակա-
նության կարիքները: Շրջանի հայկական
գյուղերում տեղավորվեցին մի քանի հա-
զար գաղթականներ՝ հիմնականում նախի-
ջեւանահայեր: Գյուղերում տեղաբաշխվե-
ցին նաեւ Հարվածող Ձորամասի առանձին
ստորաբաժանումներ:

Օգոստոսի 2-ին Անդրանիկը մի քանի
հրամանատարների եւ հեծյալ մի զորա-
մասի հետ Ղափանից ուղեւորվեց Գորիսի
շրջան, որն այն ժամանակ կոչվում էր նաեւ

բուն Ձանգեզուր: Գնում էին ոչ թե խճուղով,
այլ դեպի Տաթև տանող ճանապարհով:

Հաջորդ օրը նույն ճանապարհով դեպի
Գորիս մեկնեցին նաեւ Ձորամասի գլխա-
վոր ուժերը եւ գաղթականության մեծ մա-
սը:

Ճանապարհն անցնում էր Կատար, Կա-
վարտ, Աջաջուր, Ախտախանա, Չորանլու,
Ներքին Օխտար, Դորտնի, Խոտանան եւ
այլ գյուղերով: Խոտանանի մոտ գաղթա-
կանների վրա հարձակում գործեցին տեղի
թուրքերը եւ սկսեցին թալանել: Եղան նաեւ
բազմաթիվ անմեղ գոհեր: Խոտանան գյու-
ղի եւ Տանձատափ գյուղի Մալդաշ կոչվող
տեղամասի միջեւ ընկած տարածություն-
ներում գաղթականների տասնյակ դիակ-
ներ կային:

Օգոստոսի 2-ի կեսօրից հետո Անդրա-
նիկն իր հեծյալներով հասավ Մալդաշ եւ
դիմացի անտառապատ գաղիվարով շա-
րունակեց ճանապարհը:

Վերջապէս հեռվից երեւաց Ձանգե-
զուրի հայության մեծագույն սրբատե-
ղին՝ Տաթևի վանքը: Սրբավայրը հսկա
խորխորատի շուրթից դեպի դուրս ցցված
եռանկյունի բարձր քարածայրի վրա է, որ
բռնում է բավական լայն տարածություն:
Քարածայրի հենց պռնկին շարված են
ամրակուռ տաճարի պատերը: Հարավային
կողմերը բռնում են հարուստ անտառները,
հյուսիս-արեւմտյան կողմը՝ կանաչագորդ
բարձրավանդակներ: Դեպի արեւելք ըն-
կած սարերի փնջերի կողմն անդնդախոր
ձորեր են, որոնց միջով քար ու քարափ-
ներ թրջրելով հոսում է Որոտան գետը եւ,
Սատանի կամրջի սեղմված կողերի միջից
դուրս պրծնելով, գնում հեռուները՝ միա-
նալու Արաքսին:

Դարեր առաջ մոնղոլ եւ թուրք ցեղերը,
ճանապարհները մաշելով եւ գյուղ ու քա-
ղաք թալանելով, Անդրկասպյան երկրնե-
րի վրայով եկել եւ հասել էին Ձանգեզուր,
կողոպտել վանքի հարստությունը, կրակի
տվել շինությունները, ապա անցել-զնացել
արեւմտյան երկրներ: Բայց հասցրել էին
նաեւ ժառանգներ սերմանել, որոնք բուն
էին դրել հայկական հողերի վրա: Հայոց
աշխարհի ցեղորեն մաքուր այդ վայրերը
դարերի ընթացքում թուրք-թաթարական
հորդանների համար դարձել էին ոտքի կո-
խան: Հինն նրանք ուզում էին իրենցը հա-
մարել Ձանգեզուրը՝ նրա գլխավոր սրբա-
վայրի հետ, իսկ զանգեզուրցուն արդեն
դիտում էին իբրեւ լեռնաշխարհի ժամանա-
կավոր հյուր:

Վանքի հոգեւորականները վանահոր
գլխավորությամբ Անդրանիկին դիմավորե-
ցին տաճարի մուտքի մոտ, ապա ճաշկե-
րույթ տվեցին նրա պատվին:

Ձորավարը եւ սպայակազմը գիշերեցին
վանքում, զինվորներն ու գաղթականու-
թյունը՝ տաճարին հարող տարածքներում
(11): «Բոլորը մռայլ են. գաղթականությու-
նը՝ հուսահատ» (12), - արձանագրել է
ականատեսը:

Օգոստոսի 3-ին, կեսօրից առաջ,
Անդրանիկը հեծելազորի հետ Տաթևից
ճանապարհվեց դեպի Ձանգեզուրի գավա-
ռի վարչական կենտրոն Գորիս քաղաք:

Ճանապարհը գյուղի արեւելյան լեռ-
նալանջերով իջնում էր Որոտանի անդնդա-
խոր կիրճը, ապա Սատանի կամուրջն
անցնելով՝ մտնում էր Ցաքուտ կոչվող
տարածքը եւ ձգվում Սախկալ-Թուրքան
դարիվերով: Դժվարին վերելքը մնաց հե-
տեւում, եւ մարդկանց բազմությունը մտավ
Հալիձորի խիտ անտառը, որտեղ կարճա-
տեւ հանգիստ առավ: Անտառամիջյան
ճանապարհի եզրին, հաստաբուն մի ծառի
տակ քարե հուշապույն էր կանգնած, որի
վրա փորագրված էր՝ «Հայրիկի հանգստա-
վայր»: Անդրանիկը հետաքրքրվեց՝ Պատ-
մեցին, որ 1903-ին Խրիմյան Հայրիկը, գա-
լով Ձանգեզուր, այցելել է Տաթևի վանքը,
աղոթել տաճարների կամարների տակ եւ
մեկ օր այնտեղ մնալուց հետո մեկնել Գո-
րիս: Ճանապարհին նա հանգստացել է
Հալիձորի անտառում, եւ հենց այդ տեղում
գյուղացիները հետագայում կանգնեցրել
են հուշապույնը:

Անցնելով Հալիձոր, Շինուհայր, Խոտ,
Քարահունջ գյուղերի դաշտերով, ցերեկվա
ժամը 3-ին Անդրանիկը մոտեցավ Գորիս
քաղաքին իշխող Թոգկապ Յոխուղ սա-
րին: Շուտով սարի գագաթից գործի առջեւ
բացվեց մի աննկարագրելի տեսարան:

Դեպի քաղաք իջնող ճանապարհի
երկու կողմերը բռնված էին ժողովու-

Եղով: Չերոսին տեսնելու եւ ողջունելու էին եկել Գորիս քաղաքի եւ շրջակա գյուղերի հազարավոր բնակիչներ՝ մեծ ու փոքր, տղամարդ թե կին: Դիտլ-գումայի բամբ ու զիլ ծայները, ուռաներն ու դրդազին ծափ ողջույնները բռնել էին թուղկապի անտառը: Երաժիշտները հնչեցնում էին Ջեյթունի քայլերգը: Դեռահաս աղջիկները ծաղկեփնջեր էին նետում զինվորների ոտքերի տակ: «Կեցցե՛ հերոս Անդրանիկ», «Կեցցե՛ն հայոց քաջերը» բացականչությունների եւ «Բարի գալուստ Անդրանիկ փաշային» ողջույնների ուղեկցությամբ զորքը մտավ քաղաք: «Լեռներն ու ձորերը մեզ հյուրընկալեցին» (13), - ասում էր Անդրանիկը:

- Ծանոթագրություն
1. «Հայկական Առանձին Հարուստող Ջորամասը: Գեներալ Անդրանիկ», էջ 78:
 2. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 89, ք. 3:
 3. Սմբատ Մելիք-Ստեփանյանը նշանավոր լեռնային ինժեներ էր, որը կարելուր ներդրում է ունեցել Ղափանի հանքագործության զարգացման մեջ: 1918-1920թթ. Ղափանի Ազգային Խորհրդի նախագահն էր եւ մեծ աշխատանք է կատարել Ջանգեզուրի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում (տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1, 1989թ.):
 4. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 18, ք. 5-6:
 5. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 89, ք. 7:
 6. Նույն տեղում, ք. 1:
 7. Հայկական Առանձին Հարուստող Ջորամասը: Գեներալ Անդրանիկ», էջ 80:
 8. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 15, ք. 20-21:
 9. Գորիսում կարծում էին, թե Անդրանիկը Ջանգեզուր է գալիս Մեղրիի վրայով:
 10. Տե՛ս «Ալիք», 21 մայիսի 1974թ.:
 11. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 18, ք. 22:
 12. Հայկական Առանձին Հարուստող Ջորամասը: Գեներալ Անդրանիկ», էջ 83:
 13. «Նոր Հորիզոն», 11 դեկտեմբերի 1918 թ.:

ՀԱՍՏԱՏ ՈՐՈՇՈՒՄ

Անդրանիկը մտածում էր Հարվածող Ջորամասի եւ գաղթականության հետ Ջանգեզուրից հեռանալ 1919-ի հունվա-

ՀՀ ՊԿՊԱ 23-ին զորքը եւ գաղթականությունը մեծ տանջանքներով անցան Նախիջևանը Ջանգեզուրից բաժանող լեռների գագաթներով եւ մտան Կապուտջուղի (Կաբուդախի) լեռնանցքը:

րին (1): Եվ դա, ինչպես արդեն ասվել է, երկու հիմնական պատճառով. 1. Անհնարին էր Ջորամասն ու գաղթականությունը ծնունդ պահել գավառում, 2. Արեւմտահայ զինվորական, հասարակական ու քաղաքական գործիչները համառորեն շարունակում էին Ջորավարին խնդրել, խորհրդել՝ որքան հնարավոր է շուտ գնալ Երեւան, իսկ հարկ եղած դեպքում՝ նաեւ անցնել արտասահման՝ ակտիվորեն ներգրավվելու Արեւմտահայաստանի անկախության համար տարվող դիվանագիտական ու այլ կարգի աշխատանքներում:

Դեռեւս 1918 թվականի դեկտեմբերին Գորիսում մայր Գիբոնի հետ հանդիպման ընթացքում Անդրանիկն այդ երկու հարցը քննարկել էր նրա հետ, եւ երբ մայրը վերադարձել էր Շուշի, այնտեղից նա գոր. Թոմսոնին ուղարկել էր զեկուցագիր, որտեղ արծարծել էր նաեւ այդ հարցերը, շեշտը դնելով Ջանգեզուրում գաղթականության անտանելի ծանր վիճակի վրա: Գիբոնը գրում էր. «Ջորավար Անդրանիկը եւ Գորիսի քաղաքային վարչակազմը համոզված են, որ գաղթականներին ամբողջ ծնունդ պահել Սիսիանում՝ նշանակում է նրանց դատապարտել մահվան... Անդրանիկը խնդրում է թույլատրել գաղթականներին իր հետ տանել Երեւանի կողմերը... » (2):

Ստանալով Գիբոնի զեկուցագիրը, զոր. Թոմսոնը նրան հեռագրով պատասխանում է. «Ես համաձայն եմ Ձեր առաջարկներին: Գրավոր կարգադրությունը կստանաք սուրհանդակով» (2):

Թոմսոնի հեռագիրը ստանալուն պես Գիբոնը Շուշից անմիջապես այդ մասին նամակով տեղյակ է պահում Անդրանիկին. «Ձեզ անմիջապես ուղարկում եմ այն հեռագրի օրինակը, որն այսօր ստացա զոր. Թոմսոնից՝ ի պատասխան իմ զեկուցագրի, որ ուղարկել էի, երբ ես Գորիսից Շուշի էի եկել:

... Վաղը սպասում եմ զորավարի գրավոր կարգադրությանը, որը ստանալուն պես անմիջապես կգամ Գորիս եւ տեղում կհաղորդեմ մամրամասները: Անհրաժեշտ է պատրաստություններ տեսնել գաղթականների հետ մեկնելու համար, բայց խնդրում եմ ճամփա չելնել մինչեւ իմ գալը» (3):

Անդրանիկին չթույլատրելով Ջորամասը տեղափոխել Խանքենդի կամ Այլաբադի զորանոցները, անգլիական հրամանատարությունը նաեւ շահագործված չէր, որ նա շուտ հեռանա Ջանգեզուրից, առավել եւս՝ դեմ էր, որ հեռանա գաղթականության հետ:

Գիբոնը գոր. Թոմսոնին գրում էր. «Ձեզ խորհուրդ եմ տալիս հրամայել Անդրանիկին, որ նա իր ուժերը ներկայումս չկազմալուծի, այլ խաղաղությունը հսկելու նպատակով մտնի Ձեր հրամանի տակ եւ վճարվի դաշնակից պետությունների կողմից» (4):

Այդ պահին անգլիացիները չէին ուզում, որ Անդրանիկը հեռանա Ջանգեզուրից այն պատճառով, որ նրանք չէին ավարտել իրենց զորքերի մուտքը Անդրկովկաս, իսկ Հարվածող Ջորամասի ներկայությունը Ջանգեզուրում կայունացնող դեր էր խաղում ոչ միայն այդ գավառում, այլեւ հարևան Ղարաբաղում:

Ինչ վերաբերում է Անդրանիկի հետ գաղթականության գնալուն, ապա անգլիացիները երկյուղ ունեին, որ ծանապարհին թուրքական գյուղերով անցնելիս այդ զանգվածը կընդհարվի բնակիչների հետ, տեղի կունենա արյունահեղություն:

Անդրանիկի հետ գաղթականների մեծ զանգվածը Արարատյան դաշտ խուժելու հեռանկարը տագնապի էր մատնել նաեւ Հայաստանի կառավարությանը եւ նպաստամատույց կազմակերպություններին: ԶԷ՞ որ Երեւանում եւ շրջակա շրջաններում եւս սովը ոսկրոտ ձեռքերով բռնել էր մարդկանց կոկորդից:

Ջանգեզուրից Հարվածող Ջորամասի հեռանալուն խիստ դեմ էին նաեւ Բաքվի Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչությունը:

1919 թվականի փետրվարի 25 (12)-ին գոր. Բազրատունին Անդրանիկին Բաքվից գրում էր. «Ձեր գրած նամակը եւ 1918թ. գործունեության նկարագրությունն ստացա: Իբրեւ հին զինվոր պարտ եմ համարում նորից հայտնելու իմ հիացումս Ձեր գործին... »: Ապա արտահայտելով իր անհանգստությունը, Բազրատունին ավելացնում էր. «Եթե Դուք Ձեր զորամասով բոլորովին հեռանաք Ջանգեզուրից (Գորիսից), թուրքերն իսկույն եւեթ օգտվելու են առիթից եւ մտնելու են այնտեղ (բոլոր աղետալի հետեւանքներով)» (5):

Երեւան մեկնելու մասին Անդրանիկի որոշումն առավել ցավագին ընդունեցին Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի հայ իշխանությունները, երկու գավառների հայ բնակչությունը:

Ղափանի Ազգային Խորհրդի անդամներից մեկն Անդրանիկին գրում էր. «Համայն ժողովրդի բուռն ցանկությանը հակառակ է, որ այժմ Դուք մեկնեք Ջանգեզուրից: ...Գուցե դեռ փոխեք ձեր վճիռը, ժողովուրդը պատրաստ է ամեն ինչով ընդառաջ գնալու: Մայր Հայաստան մեկնելու ժամանակը չէ, դեռ շուտ է: Այսօր այստեղ ժողովրդի ցանկությամբ ժողով է հրավիրված, որպեսզի նորից դիմենք Ձեզ չթողնելու մեր երկիրը՝ Ջանգեզուրը» (6):

Ջանգեզուրից հեռանալու Ջորավարի մտադրության առթիվ Արշակ Շիրինյանը նամակ է հղում նրան, որտեղ եւ բողոք կար, եւ սեր, եւ ընդվզում, եւ կարեկցանք: «Սիրելի Անդրանիկ, - գրում էր նա, - շատ բան արեցիք հայ ժողովրդի, հայ ազգի համար..., միշտ բարձր ու հպարտ պահեցիք գիտակցության ու հայրենասիրության դրոշմ: Ձոհաբերության ամենապայծառ եւ պերճ օրինակը եղաք: Ձեր ներկայությունը Ջանգեզուրում բավական է զսպելու գազանացած Ադրբեջանը ու վայրենացած թուրք մասսան: Բավական է զսպելու պա-

Գաղթականությունը Սյունիքում

Ըստ Հրաչիկ Սիմոնյանի «Անդրանիկի ժամանակը» մենագրության

19 տերազմի այս չորս տարիներում այլասերված ու այլանդակված հայ տակաճների քստմնելի ու ավագակաբարո ախորժակները: Անտարակույս, առանց Ձեր ներկայության թե՛ ներքին եւ թե՛ արտաքին բշմամիների ձեռքով քանդումի պատկերը կատարյալ կլինեք:

Հիացմունքի այս խոսքերից հետո մանակագիրը զուսպ, բայց ցավով ու դառնությամբ էր արտահայտվում լեռնաշխարհից Անդրանիկի մեկնելու մտադրության մասին: «Ձեր շինարար ձեռքով կերտած այս անդորրությունն ու խաղաղությունը ո՞ւն եք թողնում եւ կամ ի՞նչ միջոցներով եք երաշխավորում նրա գոյության պահպանումը եւ գնում: Այո, ամենամուրեք եւ ամենալուրջ ռուպեին, երբ այս հայ բեկորի լինել-չլինելու [հարցը դրված է] ամենուս առաջ, [այն էլ] պարզ ու սպառնական, ինչպե՞ս եք թողնում եւ հեռանում: Ձեր այդ անդաճնալի եւ անհամբեր որոշման մասին ինչքան խորն են մտածում, այնքան [այն ինձ համար] անբացատրելի ու հանելուկալին է մնում»:

Նշելով, որ ուրիշ տեղ Անդրանիկը տվյալ պահին ավելի կարեւոր անելիք չի կարող ունենալ, քան մնալ ու պաշտպանել Ձանգեզուրի եւ Ղարաբաղի 300 հազար հայությանը, մանակագիրը փորձում էր այնուամենայնիվ Ձորավարի հեռանալու բացատրությունը գտնել: Մի՞թե «տեղական բնակչության որոշ խավերի անգիտակից ու անտարբեր վերաբերմունքն է Ձեզ հուսահատեցնում ու ճնշում, - հարց էր տալիս նա: - Բայց չէ՞ որ իրականում զանգեզուրցին հերոս մարտիկ է, իր լեռների արթուն պահապանը»: Ուստի Շիրինյանը Անդրանիկին հորդորում էր մնալ գավառում, մինչեւ որ շատ բաներ կարգվեն: «Պարզապես առաջարկում են Ձեզ մի բանի ամիս էլ չհեռանալ այս երկրից ու հավատացած եմ, որ ժողովրդի արտի խորքից են խոսում: Կրկնում եմ, որ Ձեր ներկայությունը ոչ միայն վայրագ թաթարին, այլասերված հային, ապա եւ շահամուլ եւ եսասեր անգլիացու ոտնձգություններին սահման է դնում: Լուրջ մտածեցեք, ամիսների ընթացքում տանջանքով շինված ժամերի ընթացքում մի քանդել տվեք: Դեպի Ձեզ են դարձած ժողովրդի աչքերը, կարեկցեք եւ հուսահատության արտասուք մի հիւսցրեք»:

Ա. Շիրինյանը սխալ էր համարում Անդրանիկի բռնած ծայրահեղ անհանդուրժող դիրքը Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նկատմամբ, նրան խորհուրդ էր տալիս գործակցել կառավարության հետ, նրա կողքին նույն հունով տանել պայքարը: «Ձեռք ձեռքի տվեք հանրապետության հետ, եւ ամեն ինչ կը հեշտանա», - շեշտում էր նա:

Նամակը վերջանում էր հետեւյալ տողերով. «Եթե այս առաջարկս անառարկելի մնա եւ անվերադառնալիորեն հեռանաք, բարի ճանապարհ, հաջողություն յուրաքանչյուր քայլափոխի: Հոգով-սրտով Ձեզ հետ եմ եւ մինչեւ վերջին օրս լռելյայն պիտի սիրեմ, սիրեմ ու հարգեմ թանկագին ու ամենասիրելի Անդրանիկը» (7):

Արշակ Շիրինյանի խոսքերի մեջ խտացած էին Ձանգեզուրի եւ Ղարաբաղի ողջ հայության խնդրանքն ու իղձը:

Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանը փետրվարի 16 (3)-ին Անդրանիկին գրում էր Շուշից.

«Հենց այսօր մասնավոր աղբյուրից լուր ստացանք, որ Ձերո՞ր Գերագնացությունը պատրաստություններ է տեսնում հեռանալու Ձանգեզուրից: Այդ լուրը բոլորիս վրա շշմեցուցիչ ազդեցություն ունեցավ: Մինչեւ այժմ եթե Ղարաբաղը չի գրավվել Ադրբեջանի կողմից, այդ միայն շնորհիվ այն հանգամանքի, որ Դուք գտնվել եք Ձանգե-

զուրում, իսկ Ձեր ներկայությունը միշտ էլ սպառնալիք է եղել Ադրբեջանյան խանության: Ամենայն հավանականությամբ պիտի եմթաղրել, որ Ձեր հեռանալու մասին իրազեկ է նաեւ Ադրբեջանը...

Ձերո՞ր Գերագնացության հեռանալը Ձանգեզուրից աղետաբեր ու կորստաբեր հետեանք է ունենալու համայն Ղարաբաղի համար: Եթե մեր ժողովուրդն իմանա, որ Դուք հեռանում եք, նա միանգամայն պիտի հուսահատվի եւ կորցնի իր գլուխը:

Եթե ինչ-ինչ պատճառներից դրված է, որ Դուք հեռանում եք Ձանգեզուրից եւ եթե ոչ մի հնարավորություն չկա այդտեղ ձմեռելու, ապա ազատասեր Ղարաբաղն ամենայն սիրով ու հոգով պատրաստ է տեղ տալու անդուգական Սերոբ փաշայի ամենաարժանավոր եւ հարազատ հաջորդին՝ Ձերո՞ր Գերագնացության: Սեր ժողովուրդը միայն ու միայն Ձեզ է ցանկանում, եւ Դուք պիտի լինեք նրան փրկողը կրիտիկական այս ծանր կացությունից» (8):

Ձորավարին գրած մեկ այլ նամակում Ե. Իշխանյանը նշում էր.

«Բաքվից ստացած «Ազերբայջան» թերթում... գրված է, որ Դուք պատրաստություններ եք տեսնում հեռանալու Ձանգեզուրից: Այժմ մեզ համար պարզ է ու հասկանալի, թե ինչու վերջերս Ադրբեջանն այնքան համարձակ է դարձել» (9):

Շուշիից Անդրանիկին գրած նամակում բժ. Հայկ Շահնագարն այն կարծիքն էր հայտնում, որ եթե Հարվածող Ձորամասը հեռանա Ձանգեզուրից, ապա թուրքերը զենքի ուժով գավառի հայ բնակչությանն ստիպելու են ընդունել Ադրբեջանի իշխանությունը: «Բոլորն էլ հարցնում են՝ մի՞թե փաշան այսպիսի լուրջ ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղի եւ Ձանգեզուրի հայությանը կթողնի մենակ եւ կհեռանա: Ես գիտեմ նաեւ, որ թուրքերը Ձեզանից սարսափում են (ընդգծումը նամակի հեղինակինն է: - Հ. Ս.) եւ զսպվում են, քանի Դուք այդտեղ եք: Քանի Դուք Ձանգեզուրում եք, Ղարաբաղի հայությունը շատ թե քիչ իրեն հանգիստ է զգում: Եթե Դուք հեռանաք, հանդգնված եմ, որ սկսվելու է անարխիա թե՛ Ձանգեզուրում եւ թե՛ Ղարաբաղում: Տանջված ու սոված հայ ժողովուրդը մեղք է, ի սեր աստծո մի՞ գնացեք, ամբողջ Ղարաբաղի եւ Ձանգեզուրի հայությունը Ձեզանում է գտնում իր փրկությունը» (10):

ՀՀԴ Շուշիի շրջանային կոմիտեն 1919 թվականի մարտի 3 (փետրվարի 19)-ին Անդրանիկին գրում էր, որ անգլիացիների վարքի մեջ ընդգծված արտահայտվում է մի հանգամանք, այն է՝ աստիճանաբար չեզոքացնել եւ մեջտեղից վերացնել Կովկասում քիչ թե շատ աչքի ընկնող ուժերին եւ ուժեղ անհատականություններին, ուլքեր կարող են լուրջ արգելք լինել իրենց քաղաքական ծրագրերի իրականացման ճանապարհին: Այդպիսիներին նույնիսկ մեծ հնարավորություններ եւ հարմարություններ են ընձեռում, միայն թե Կովկասից հեռանան, անգամ իրենց հաշվին ճամփում են եվրոպա: Նրանք Բաքվում այդպես վարվեցին զոր. Բեջերախովի հետ: «Թվում է՝ այդպես են ուզում վարվել նաեւ Ձեզ հետ, քանզի նրանք շատ լավ են հասկանում եւ հաշվի առնում, թե ով եք Դուք եւ ինչ կարող եք անել հարկ եղած դեպքում: Բայց մենք համոզված ենք, Անդրանիկ, որ Ձեր հեռանալը կարող է մեծամեծ դժբախտությունների պատճառ դառնալ, որի նշաններն արդեն երեւում են» (11):

Ձանգեզուրցիները եւ ղարաբաղցիներն այսպես միանշանակ դեմ էին Ձանգեզուրից Անդրանիկի հեռանալուն:

Հավանաբար, իրենց երկրամասում Ձորավարի մնալու զանգեզուրցիների եւ ղարաբաղցիների բուռն ցանկությունը նկատի ունենալով, Ավ. Սիարոնյանը գրել է. «Թող Անդրանիկ անառիկ լեռնաստանում

թառած՝ թեկուզ մի հատիկ գնդակ չարձակեք, ոչ մի ընդհարում չունենար թուրքերի հետ, մնար միայն իբր անասան ու սպառնալի զորություն, դարձեալ հայ ժողովուրդը նրա հետ էր, նրա անուան ու բախտին էր կապում իր հեռավոր հույսը» (12):

Բայց Ձորավարն անդրդվելի էր, որոշումը՝ անկասելի: Ձանգեզուրից չհեռանալու մասին Հ. Յ. Դաշնակցության՝ Շուշիի շրջանային կոմիտեի տված հերթական խորհրդին Անդրանիկը պատասխանում է. «Իմ որոշումը անխախտ է. ես կանցնեմ Սիսիան եւ էլ ավելի առաջ» (13):

Սակայն, չգիտես ինչու եւ ում խորհրդով, Անդրանիկը, շատ չանցած, փոխում է «Սիսիան եւ ավելի առաջ գնալու» ծրագիրը եւ որոշում է Երեւան գնալ Շուշի-Աղդամ-Եվլախ-Գանձակ-Թբիլիսի ճանապարհով՝ գնացքով կամ ձիերով, միաժամանակ իր այդ մտադրությունն առայժմ գաղտնի պահելով շրջապատից:

Իր վճռի մասին փետրվարի 25-ին նա գրում է Շուշի, մայրո Միկ Միզոնին.

«Ներկայումս ինձ անհանգստացնող հարցը ճանապարհն է, որ ես մի անգամ ընտրել եմ. ես հեռանում եմ Գորիսից: Իմ ուղերթի վերջին վայրը Երեւանն է, որտեղ բանակս ամբողջովին կամ նրա մի մասը կարձակվի կամ կվերակազմվի: Այնտեղ տանող ճանապարհն անցնում է Սիսիան, Ղարալագյալ եւ Նոր Բայազետ գծով: Դա տարվա այդ ժամանակ պրակտիկ չէ եւ առնվազն 10 օր կպահանջվի... Բացի այդ, իմ մարդկանց մեծ մասը փաստորեն առանց կոչիկի է: Նրանցից շատերը հյուծված են եւ անկարող ճամփորդել:

...Այդ իսկ պատճառով ես անհրաժեշտություն եմ զգում դիմել անգլիական միսիային: Ես կցանկանայի թույլտվություն եւ երաշխիքներ ստանալ իմ ուժերի հետ միասին այստեղից գնալ կամ երկաթգծով Շուշի-Եվլախ գծով, կամ Նախիջեւանով: Ես չափազանց շնորհակալ կլինեի, եթե Դուք ժամանակին ինձ պատասխանեիք:

Կապիտան Գ. Բ. Բոշիերը Ձեզ կհաղորդի լրացուցիչ տեղեկություններ, որոնք կարող են հետաքրքրել Ձեզ:

Նման հաղորդում է արվել նաեւ մայրո Գիբոնին, Բաքու, որը նույնպես որոշ չափով գիտի այդ հարցի մասին:

Գեներալ-մայոր ԱՄԴՄՆԻԿ՝ (14):

Միկ Միզոնը Անդրանիկի նամակի բովանդակությունը Շուշիից անմիջապես հաղորդում է Բաքու, զոր. Թոմսոնին:

Միաժամանակ Անդրանիկը նույն բովանդակությամբ նամակ է ուղարկում Բաքու՝ մայրո Գիբոնին, որը տանում է Ձորամասի զինվորներից՝ Վահան Չերազը:

Անդրանիկը սխալ էր թույլ տվել՝ ցանկություն հայտնելով գնալ Եվլախի ճանապարհով: Թուրքերը եւ անգլիացիները դրան էլ սպասում էին եւ անմիջապես տվեցին իրենց համաձայնությունը:

Ձոր. Թոմսոնը մայրո Գիբոնին Բաքվից ուղարկում է Գորիս, Անդրանիկի մոտ, որպեսզի նրան ապահովության երաշխիքներ տա եւ կազմակերպի նրա զորքի երթը Եվլախով:

Գիբոնը Գորիս հասավ մարտի 5-ին: Դա անգլիացի մայրոի երրորդ այցն էր գավառի կենտրոն: «Անգլիացիներին բնավ չի մտահոգում, որ խանքեղուն եւ Աղդամում մեծ քանակությամբ թուրքաց զորք է հավաքվել, բայց մտածում են, որ Դուք հեռանաք» (15), - Շուշիից նախագուշացնում էին Անդրանիկին:

Իր հերթին Ադրբեջանի կառավարությունն ստեղծում էր բոլոր նպաստավոր պայմանները՝ Անդրանիկին որքան կարելի է Ձանգեզուրից շուտ հանելու եւ հեռացնելու համար: Միայն Գորիսից մինչեւ Եվլախ Հարվածող Ձորամասի անցումը կազմակերպելու նպատակով կառավարությունը բժ. Սուլթանովին տրամադրեց մոտ մեկ միլիոն ռուբլի: Ըստ որում, նախատեսվում էր ճանապարհի այդ հատվածում Ձորամասին հինգ տեղ ճաշ տալ (16): Երեւելի թուրք պաշտոնյաներից մեկն ասում էր. «Մենք Անդրանիկին Շուշիից այնպես պիտի ճանապարհենք, որ նա համոզվի, թե մենք որքան շատ ենք նրան հարգում իբրեւ հմուտ զինվորականի» (17):

Անդրանիկի՝ Եվլախով երեւան գնալու մասին Ղարաբաղում իմացան ավելի շուտ, քան Գորիսում: Արցախցիների ազգային մեծ հոգսերին ավելացավ Անդրանիկի եւ նրա զինվորների կյանքի ապահովության հոգսը:

Հայկ Շահնագարը Շուշիից Անդրանիկին գրում էր.

«Փաշա, ես չեմ կարողանում պատկերացնել, որ Դուք կհանդգնեք գալ եւ թուրքերի միջոցով անցնել գնալ... Թեեւ անգլիացիներն ապահովության երաշխիքներ են տալիս, բայց չի կարելի թուրքին հավատալ, մանավանդ որ անգլիացիներն Անդրկովկասում զորք չունեն եւ շատ թույլ են»: Այնուհետեւ նա նշում էր, որ «Եթե այնուամենայնիվ վճռել եք Ձանգեզուրից գնալ, ապա ավելի լավ է գնալ Դարալագյազով, քան Շուշիով: Այստեղ ձայներ կան, որ թուրքերը հատուկ խուճեւ են պատրաստում Ձեզ թիկունքից հարվածելու համար: Բազմաթիվ լուրեր կան այն մասին, որ Ձեզ ճանապարհին անպայման վնասելու են: Այն ժամանակ իմացած եղեք, որ մենք կորած ենք, եւ Ձեր կորուստը ողջ հայությանը կորուստն է լինելու» (18):

Շուշիից ստացած մեկ այլ նամակում Անդրանիկը կարդում էր. «Թուրքերը ռուպե առ ռուպե սպասում են, թե երբ Ձեզ զինաթափ արած իրենց միջով կը տանեն: Ի սեր հայ տառապած ու նահատակված ժողովրդի՝ չհամաձայնվեք զինաթափվել, ապա թե ոչ ամբողջ Ձանգեզուրի եւ բուն Ղարաբաղի հայությանն սպասում է անխուսափելի կորուստ» (19):

Իսկ Հովակ Ստեփանյանը նամակի հետ ներփակ Ձորավարին ուղարկել էր տվյալներ ադրբեջանական զորքերի եւ զինամթերքի քանակի մասին, որոնք պետք է գործադրվեին Անդրանիկի դեմ Բաղդայի մոտերքում, եթե նա խաբվեր եւ գնար դեպի Եվլախ: Այդ տվյալները Հովակ Ստեփանյանն ստացել էր հայոց Ազգային խորհրդի մի անդամից, որին իր հերթին տրամադրել էր ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հավածվող, քաղաքի հայկական թաղում ապրող Ս. Բեկը:

«Հաղորդելով այս Ձեզ, բարեկամական խորհուրդ եմ տալիս երբեք եւ ոչ մի ձեւով չհամաձայնվեք գալու հիշված ճանապարհով» (20), - ավելացնում էր Հ.Ստեփանյանը:

Դժվար է ասել, թե ղարաբաղցիների տագնապները որքանով էին հիմնավորված, բայց անցյալի փորձը եւ թուրքերի բարոյականությունը մտավախության տեղիք էին տալիս եւ ոչ առանց հիմքի: Չէ՞ որ նույն թուրքերն ընդամենը մի տարի առաջ Շամխորում ռուս հազարավոր զինվորների արյան բաղնիք էին սարքել: Այժմ էլ անվտանգության ամուր երաշխիքներ չկային: Անգլիական հրամանատարությունը խոստանում էր Անդրանիկին եւ նրա մարդկանց ուղեկցելու համար տրամադրել 250 զինվոր, որոնք, իհարկե, անկարող կլինեին զինաթափված հայ զինվորներին պաշտպանել թուրքերի զանգվածային հարձակման դեպքում:

Այս ամենն Անդրանիկին ստիպեց լրջորեն խորհել հետագա անելիքների մասին: Վերջապես, երկար մտորումներից հետո նա հրաժարվեց գնալ Եվլախով եւ այդ մասին գրեց անգլիական հրամանատարությանը:

Եվլախով գնալու մտադրությունից՝ Անդրանիկի հրաժարվելը գոհունակության ընդունվեց եւ Ղարաբաղում, եւ Ձանգեզուրում:

Ձորամասը մեկնելու էր Սիսիան-Դարալագյազով, իսկ գաղթականները դեռ որոշ ժամանակ մնալու էին Ձանգեզուրում, մինչեւ որ կվճռվեր նրանց՝ իրենց բնակավայրերը վերադարձնելու հարցը: Ըստ որում, գաղթականությունն առժամանակ պահելու հոգսը կսխելու էր Բաքվի անգլիական հրամանատարությունը:

Անդրանիկն անհանգիստ էր. արդյո՞ք իր գնալուց հետո զանգեզուրցիներն ինչպես պետք է տեղ կկանգնեն գաղթականությանը, անգլիացիները կկատարե՞ն հովանավորի իրենց խոստումը: Այս հարցերն էին, որ քննարկման դրվեցին մարտի 8-ին Գորիսում կայացած ժողովում, որը հրավիրել էր Ձորավարը:

Ժողովին ներկա էին Ձանգեզուրի Ազգային խորհրդի անդամները, գյուղական կոմիսարները, անգլիական միսիայի անդամներ մայրո Գիբոնը եւ կապիտան Տաուզենդը:

Ժողովը բացելով, Ձորավարն անդարձավ գաղթականության խնդրին եւ ներկաների ուշադրությունը հրավիրեց հետեւյալ հարցերի վրա.

1. Քանի որ գավառում դրանով

Մուշեղ Ջաքարյանը, քարտուղարներ՝
Հովսեփ Տեր-Ստեփանյանը և Նիկոլայ
Դրուկունցը: Համազումարին մասնակցե-
լու հնարավորությունը չունեցավ Ղափանը,
ուստի նրա որոշումները պարտադիր էին
մնիայն Սիսիանի և բուն Ջանգեզուրի հա-
մար: Աշխատանքների վերջում գաղտնի
քվեարկությամբ ընտրվեց գավառի նոր ղե-
կավարությունը: «Ջանգեզուրի Կենտրոնա-
կան Ազգային Խորհուրդը» վերանվանվեց
«Հայաստանի Հանրապետության Ջանգե-
զուրի խորհրդի» (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ.
56, ք. 21), որի կազմի մեջ մտան Մկրտչ Հի-
րինյանը, Մուշեղ Ջաքարյանը, Հակոբ Տե-
րունին, Սահակ Տեր-Հայրապետյանը, բժ.
Միքայել (Միշա) Պարոնյանը և անճճափո-
խանորդ՝ Երեմիա Թափունցը (ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ.
370, ց. 2, գ. 118, ք. 1):

34. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 24, ք. 41:
35. ՀՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 34, ք. 41:
36. Մեքեբերունը Անդրանիկ Չելեպեանի
«Ջուրաբաբ Անդրոնյանի և հայ յեղափոխա-
կան շարժումը» գրքից, էջ 537:

Փրկենք մոռացության մշուշից

ԱՄՍԱՐԱ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման խոշորագույն դեմքերից է Նժդեհի

նու Անդրանիկի զինակից Պողոս Տեր-Դավթյանը, կամ, ինչպես ժողովուրդն է անվանում, «Քաջ Պողոսը»։ Սյունյաց լեռնաշխարհի արծվի անունը տարիներ ի վեր հանիրավի մատնվել էր մոռացության։ Թերեւս գուցե անցյալի քաղաքական կացությունը թույլ չէր տալիս մեծարել, արժանին մատուցել հայրենասեր զավակին։ Խիզախ հայորդին մասնակցել էր բազում ճակատամարտերի, որոնք բախտորոշ են եղել 1918թ. նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության համար։

Պողոս Տեր-Դավթյանը ծնվել է 1880թ. Կապանի շրջանի Վերին Խոտանան գյուղում, երկրագործ Սողոմոնի ընտանիքում։ Ուշին ու գրասեր էր, տարրական կրթությունը ստանալով գյուղում՝ ցանկանում էր ուսումը շարունակել։ Պատանին մեկնում է Բաքու՝ քեռու՝ Շրվենանց գյուղացի, նավթարդյունաբերող Գասպար Տեր-Մարգարյանի մոտ։ Վերջինս չունենալով ժառանգ, հոգում է Պողոսի մասին, ընդունել տալիս ռուսական գիմնազիա։ Պողոս Տեր-Դավթյանը գիմնազիան վերջացնելուց հետո 1901թ. մեկնում է ցարական բանակ, դառնում զինվորական ուսումնարանի ունկնդիր։

1904թ. մասնակցում է ռուս-ճապոնական պատերազմի Մուկդենի հայտնի ճակատամարտին։ Դրսերտելով մարտավարական հմտություններ՝ լավ կռվելու համար արժանանում է Գեորգիեյան Խաչի եւ պարգևատրվում հատուկ զենքով։

Պողոս Տեր-Դավթյանը հարում էր սոցիալ-դեմոկրատական ինչակյան կուսակցությանը, իր գործունեության հիմնական նպատակը համարում էր Հայաստանը տեսնել անկախ եւ ինքնիշխան։ 1905թ. զորացրվելով ցարական բանակից՝ աշխատանքի է անցնում Բաքվի նավթարդյունաբերությունում՝ որպես կառավարիչ։

1914-ին կրկին սասանվեց խաղաղ կյանքը. Առաջին համաշխարհային պատերազմը հայ ժողովրդի գլխին բերեց մոր արհավիրք։ Պողոսը զգաց, որ իր տեղը մարտադաշտն է։ Եվ նա համաշխարհային պատերազմը դիմավորեց Կովկասյան ռազմաճակատում։ Թուրքական մարդակուլ բանակը փորձում էր խժռել Կովկասը եւ առաջ սուրալ։ Դիմանի մոտ տեղի է ունենում վճռական ճակատամարտ։ 1915-ին գնդապետ Պողոս Տեր-Դավթյանի հրամանատարությամբ ռուսական ջոկատը ջախջախում է Խալիլ բեյի թուրքական կորպուսը։ Այստեղ տեղի է ունենում երկու հայ արծիվների՝ Պողոսի եւ Անդրանիկի անմիջական ծանոթությունը։

1918-ին Բաքու քաղաքում՝ տաճկական կանոնավոր 70 հազարանոց զորամասերի կողմից գրավելու պատճառով, հայտարարվեց արտակարգ դրություն, կազմվեց պաշտպանական պետական կոմիտե, կազմվեցին աշխարհագր ազգային ջոկատներ։ Հայկական աշխարհագր ջոկատի հրամանատար նշանակվեց Պողոս Տեր-Դավթյանը, որը ջախջախիչ հարված հասցրեց թշնամուն Շամախու եւ Բլաջառի հատվածում։

1918թ. Տեր-Դավթյանը նշանակվում է Ջանգեզուր գավառի Սիսիանի շրջանի զորքերի գլխավոր հրամանատար։ Սիսիանի շրջանը գավառի հիմնական

դարպասն էր եւ ուներ ստրատեգիական նշանակություն։ Թշնամու համար մատչելի էր՝ արեւմուտքից տաճկական զորքերից, արեւելքից՝ Թուրքիայից արտաքսված էնվեր փաշայի զվաճարությանը մուսավաթական զորքերի մուտքը։ Սիսիանը դարձել էր մի թատերաբեմ, որտեղ թուրք մարդակերները ցանկանում էին բնաջնջել Ջանգեզուրի բնակչությանը եւ տիրել երկրամասին։ 1918թ. Շաղաթ գյուղի քահանա Տեր-Կարապետյանը գաղտնի հասնում է Պողոս Տեր-Դավթյանի զորաջոկատին եւ հայտնում, որ Նախիջեւանի կողմից՝ Որոտանի լեռնանցքով, Սիսիանի տարածք է մտել թուրք-մուսավաթական մի մեծ զորախումբ եւ սկսել ավերածություններն ու բռնությունները։ Պողոսն իր տրամադրության տակ ուներ ընդամենը 84 հոգուց բաղկացած մի հեծելախումբ։ Նա ջոկատը բաժանում է երեք մասի եւ անպասելի հարված տեղում թշնամու գլխին։ Թշնամին, որ չէր սպասում որեւէ ռազմական միջամտության, շփոթվում է եւ ռազմադաշտում թողնելով բազում դիրք՝ ճողդալում։ Այդ հերոսական արարքը ողջ Ջանգեզուրում թողացնում է հայ քաջորդու անունը։ Այդ հերոսական դրվագը պատկերված է Ս.Խանգամյանի «Հայրենապատում» գրքի երրորդ հատորում։

Պողոսն անմիջական ընկերն ու զինակիցն էր Նժդեհի, որի հետ միասին պայքարել է Ջանգեզուրի միասնության համար։ 1919-1920թթ. Նժդեհն իր զորաջոկատով մոտ վեց ամիս հանգրվանում է Վերին Խոտանան գյուղում՝ Բաքուց տանը։ Այստեղ Պողոսի միջնորդությամբ նրա զարմիկին՝ հետազայում բրիգադային կոմիսար Հմայակ Տեր-Դավթյանին, վերցնում է որպես անձնական կապավոր։ Նժդեհը, Անդրանիկն ու Պողոսը համակրում էին ռուս ժողովրդին, նրա զորուծի կարիքը միշտ զգացել են, սակայն, ինչպես ասում են՝ ջրերը պարզվելուց երեսաց, որ Կարմիր բանակի մուտքից օգտված ադրբեջանական մուսավաթականները ցանկացան օգտագործել առիթը եւ Ջանգեզուրը վերցնել բռն մեջ։ Մուսավաթական բանակը, որն ըստ ծրագրի պետք է անցներ Նախիջեւան, անցավ Ջանգեզուրի հայկական գյուղերը եւ մոր, թուրքին հատուկ բարբարոսություն սկսեց։

Պողոսն ու Նժդեհը որոշեցին դաս տալ անարգ թշնամուն։ Թուրքական սպառազեն բանակը մոյեմբերի 12-ին շարժվում է դեպի Սիսիան։ Օրիսասկան վիճակ է ստեղծվում Ուզ եւ Ղարաբիլիսա գյուղերի համար։ Եվ այստեղ էլ իր հեծյալ ջոկատով օգնության է հասնում Պողոս Տեր-Դավթյանը։ Օգտվելով մառախլապատ եղանակից՝ խիզախ թեւանցումով շրջապատում է թշնամուն. երեքժամյա կատաղի մարտից հետո թշնամին ջախջախվում է, իսկ ինքը վիրավորվում։ Երիտասարդ օրգանիզմը մեկ շաբաթ պայքարում է մահվան դեմ, սակայն մահը հաղթում է մարտադաշտի տիտանին։ 40 տարեկան հասակում, ժամանակ չունենալով ընտանիք կազմել, կյանքից հեռանում է լեռների արծիվը՝ թողնելով սերունդներին մի անգիր պատգամ. «Ամեն հայ պետք է շունչն ու հոգին տա հայրենիքին, պայքարի հանուն անկախության»։ Հերոսի դին Բռնակոթ գյուղից մինչեւ հայրենի Վերին Խոտանան գյուղը բերեցին ուսերի վրա՝ ի նշան երախտագիտության։

Գյուղի գերեզմանատանն այսօր էլ հերոսի շիրիմը հարգված է։ Համազույղացիները հուզմունքով են պատմում, որ ռեպրեսիայի տարիներին գերեզմանաքարը մի քանի անգամ հարազատները հանել եւ թաքցրել են տներում, որպեսզի սրբությունը չաղծվեր։

Հերոսի մասին սուրբ մասունքները պահվում են գյուղի միջնակարգ դպրոցի ռազմախայրենագիտական թանգարանում։ Սակայն ժամանակն է, որ թանգարանի պատերից դուրս թնդա հայորդու անունը, ի նշան երախտագիտության՝ դպրոցն անվանակոչվի նրա անունով, մի փողոց, մի պուրակ հիշեցնի նրան։ Եվ մոռացության մշուշից փրկենք այդ սրբությունը, անգամակա կյանքից հեռացած այդ քաջ մարդուն, եւ ամեն մի հայախոս մանուկ դառնա նրա զավակը ու շարունակի կիսատ մնացած երազանքի իրագործումը՝ անկախ Հայաստանի կերտումը։

«Սյունյաց երկիր»,
28 դեկտեմբերի 2010թ.

Փոթորիկների միջով

Լեւոն Աղունցի հուշերից

Լեւոն Աղունցի «Փոթորիկների միջով» հուշագրության մի հատվածը՝ Սարդարապատի հերոսամարտին առնչվող, հրապարակել ենք «Սյունյաց երկրի» 2008թ. ապրիլի 26-ի համարում՝ «Սարդարապատի ճակատամարտի մասնակից զորիսեցի Լեւոն Աղունցի հուշերը» վերտառությամբ։ 1959թ. գրված այդ հուշագրության եւս մեկ հատված ներկայացնում ենք ստորեւ, որը վերնագրված է՝ «Ցարական բանակում»։ Ցավոք, հուշագրության հենց այդ բաժնի մի հատվածը՝ էջ 130-139-ը, չի պահպանվել։
Ինչպես 2008-ին, այնպես էլ հիմա Լեւոն Աղունցի հուշերը մեզ տրամադրեց նրա թոռը՝ Ալբերտ Աղունցը (Գորիսից), ով տեղեկացրեց նաեւ, որ հուշագրի բնագիրը (ամբողջական) հանձնել է ՀՀ ԳԱԱ-ի Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտին։

1916թ. մայիս ամսվա 15-ն էր։ Լրացել էր իմ զինակցման տարկետումը։

Պատերազմը շարունակվում էր, եւ կատաղի մարտեր էին ընթանում թե՛ Կովկասյան ռազմաճակատում եւ թե՛ Գերմանական ու Ավստրիական ճակատներում։ Բոլոր կողմերում հաղթությունը ռուս զորքերի կողմն էր։

Մայիսի 17-ին ինձ եւ փոքր եղբորս միասին ճանապարհեցին բանակ։ Քաղաքի գլխին հավաքված էր մեծ բազմություն. մեզ ճանփու էին դնում մայրս, քույրս։

Այդ օրը Գորիսից ոտքով հասանք Շուշի։ Սյուս օրն ինձ ուղարկեցին Բաքու, եղբորս՝ Վրաստան։

Բաքվում սովորեցի զինավարժություն, ընտելացա ռազմական «ուստավին»։

Մի ամիս հետո, իմ հմտության համար, ինձ ուղարկեցին գնդի ռազմական դպրոց։ Երկու ամիս անց վերադարձա վաշտ, նշանակվեցի դասակի հրամանատարի տեղակալ։

Մի քանի օր հետո հայ զինվորներին առանձնացրին։ Մեզ պատրաստեցին ռազմաճակատ մեկնելուն։

Բաքվի կայարանում կանգնած էր էշելոնը։ Բազմությունը խառնված էր իրար։ Շատերը եկել էին ճանապարհելու իրենց որդիներին, կանայք՝ իրենց ամուսիններին։ Նվազում էր փողային նվագախումբը։ Ձինվորներին ռազմաճակատ էր ճանապարհում ինչ-որ գնդապետ։

Սուկեց շոգեքարշը, եւ էշելոնը շարժվեց տեղից։

Լսվում էր՝ «Ուռա՛», «Ուռա՛», «Հաղթանակ մերն է՛» բացականչություններ։

Սյուս օրը, թվով 300 հայ, իջանք Ադուտաֆա (Ղազախ), որից հետո շարժվեցինք առաջ՝ Իջեւան, Դիլիջան։ Վոսկրեսենական մոլոկաններ էին բնակվում։ Անձրեւի պատճառով մեզ բաժանեցին եւ տեղավորեցին տներում։

Սյուս օրը սարերի լանջերով, ձորերով անցանք եւ մտանք Ղարաբիլիսա։ Մեկ օր հանգստանալուց հետո մեզ բաժանեցին, եւ ճանապարհվեցինք Համանյու (Սպիտակ)։ Այդտեղից՝ Ջաջուռի վրայով, մտանք Ալեքսանդրապոլ. պատերազմի պատճառով Ալեքսանդրապոլը դարձել էր զինվորական քաղաք։ Ժամ առ ժամ էշելոն էր անցնում դեպի Ղարս կամ Ջուլֆա։ Վագոնները բեռնված էին սայլերով, ձիերով, խոտով, ուրիշ վագոններ՝ զինամթերքով կամ պարենով։ Այդ ամենը՝ ռազմաճակատի համար...

Ալեքսանդրապոլում մեզ միացավ եւս 100 զինվոր, ճանապարհվեցինք Ջուլֆա։ Բացի հայ զինվորներից մույն էշելոնում կային ռուս զինվորներ։

Նախիջեւանն անցնելով՝ մեզ ցույց տվին հին Ջուլաւան, որ ավերակ էր. Ջուլայի մասին շատ էի լսել, կարողացել պատմություններ։

Վերջապես՝ Ջուլայից՝ Պարսկաստան՝ Ուրմիա լճի ափին գտնվող Շարաֆ-խանե։ Օգոստոս ամսվա կեսերն էր, եղանակները շատ տաք էին։

Շարաֆ-խանեն նավահանգիստ չէր, բայց պատերազմի պատճառով այդտեղից էին «բարժրով» զորքը փոխադրում լճի մյուս ափը՝ դեպի Դիլման։

Հայ զինվորներս նույնպես «բարժրով» անցանք լիճը։ Այնտեղ նաեւ հանդիպեցինք անգլիական զինվորների մի քանի «օտրյաղ»։

Այդտեղ էին գտնվում մեծ քանակությամբ օսմանյալ գերիներ։ Այդ մարդիկ գերվել էին Ռեվանդուզի ճակատամարտում։

Երկու օր մնալուց հետո իրանական հողով մեզ ճանապարհեցին Սոյուզ-բուլազ, ուր մոր էր կազմակերպվում հայկական 5-րդ գունդը, հրամանատարն էր գնահապետ Պավել Փիրումյանը, բատալիոնի հրամանատարն էլ շտաբս կապիտան Վարդան Տաղիմյանն էր։

Օգոստոսի վերջին հայկական 5-րդ գունդը հասավ Չայանի։

Ռեվանդուզի ուղղությամբ մարտերը շարունակվում էին. հրամանատարն էր գեներալ Շերմոգուբովը։

Չայանին գյուղ էր, կողքին՝ բարձր պարսպով բերդ՝ ինձ ժամանակներից, դարպասի մոտ՝ աղբյուր։

Գյուղում բնակիչ չկար, չկարողացա իմանալ, թե ինչու գյուղն անմարդ է։ Ցուրենի դաշտերը հնձած էին միայն տեղտեղ, մնացածը չորությունից թափվում էր։ Դաշտերի շատ մասում տրապիզոնյան թամբաքի էր՝ հասած-դեղնած, բայց հավաքող չկար։

Առավոտյան գնդի զինվորներից մի քանիսը գնացին ավերակված բերդի մոտ գտնվող աղբյուր՝ լվացվելու։ Եվ հանկարծ բերդից դուրս է գալիս մի գեղեցկուհի՝ փոքր կուլան ձեռքին։ Մոտենում է աղբյուրին, որտեղ զինվորները լվացվում էին։ Կինը սպասում է հեռքի։ Ձինվորները հերթը զիջում են կնոջը։ Բոլորիս մոտ հարց է ծագում՝ ո՞վ է այս գեղեցկուհին՝ հայուհի՞, քրդուհի՞։ Եվ կինը խոսում է՝ «Ես հայ եմ»։ Այդ խոսքը լսելուց հետո սկսում ենք հետաքրքրվել՝ եթե հայ ես, ապա ինչպե՞ս է, որ այստեղ ես ու մենակ։ Եվ նա պատմում է՝ «Ես Ս. Գյուղից եմ։ Մեր գյուղում ապրում էին հայեր եւ քրդեր։ Մեծ եղբորս քրդերը սպանեցին երկու տարի առաջ։ Գյուղի քրդերից մեկն էլ ցանկանում էր ինձ փախցնել։ Սյուս եղբայրս անընդհատ հսկում էր ինձ։ Ես գյուղամեջ դուրս չէի գալիս, վախեցնում էի։ Կովի ժամանակ օսմանցիք լցվեցին մեր գյուղը։ Քրդերն էլ, օգտվելով առիթից, սկսեցին նրանց հետ կոտորել հայերին։ Գյուղը թալանի ենթարկվեց. տանում էին կովեր, ոչխարներ, ձիեր։ Իսկ ամենից առաջ տանում էին աչքի ընկած ու գեղեցիկ կանանց։ Ես քաքմվել էի ծեփած տիզի մեջ։ Մեր տուն է գալիս այն քուրդը, որ մտադրված էր ինձ փախցնել։ Առջարկում է հորս եւ եղբորս՝ ինձ հանձնել։ Եղբայրս հրաժարվում է ու կռվի բռնվում։ Քուրդը դաշտումով սպանում է եղբորս, ինձ հանում թաքստոցից եւ փախցնում։ Անցնում ենք Իրանի հողը։ Մեր գյուղը ոչնչանում է։ Մի տարի է՝ քրդի ձեռքում եմ։ Հիմա ինքը բերդի ավերակներում է, ես էլ եկել եմ ջուր տանելու, շուտով պիտի գնանք։ Բերդից տեսա, որ հայ եք, դրա համար էլ եկել եմ իբր ջուր տանելու»։

Աղբյուրում լվացվող զինվորները, լսելով այդ ամենը, տեսնելով այդ խեղճ կնոջ արցունքները, վազում են պոկովմիկ Փիրումյանի մոտ եւ եղելությունը պատմում։

Կինն էլ լցնում է կուլան եւ վերադառնում բերդի ավերակներ։

Պոկովմիկը հրամայում է իր մոտ բերել կնոջն ու քրդին։ Իսկույն շրջապատում ենք բերդը... Կնոջն ու քրդին ներկայացնում ենք հրամանատարին։

Դարցաքնությունից հետո քրդին հանձնում են երկու զինվորի՝ տանելու հեռու։ Եվ տարան ու ասացին՝ «Ինչ արել ես, այն էլ ստացիր...»։

Կնոջը, մեզ մոտ մի քանի օր մնալուց հետո, հրամանատարը հանձնում է թիկունք գնացող մարդկանց (նամակով), որ տանեն Էջմիածին։

... Չայանի մոտով էր անցնում Ռեվանդուզի ճանապարհը։

1916թ. մայիսին, Ռեվանդուզի մեծ մարտում, սպանվեց հերոս Զե-

Արմենակ Գրիգորյանի հուշերից

Ըստ որդու՝ Հակոբ Հակոբյանի

Արմենակ Գրիգորյանը ծնվել 1887թ. Շուշի քաղաքում, որտեղ բնակվում էին նրա՝ Յայջիից տեղափոխված ծնողները։ Ավարտել է տեղի թեմական դպրոցը։ 1908թ. զորակոչվել է ցարական բանակ։ Ավարտել է Պետերբուրգի ռազմական դպրոցը՝ ստանալով պորուչիկի կոչում։ 1913թ. զորացրվում է՝ վերադառնալով հայրենի գյուղ՝ Յայջի (Գորիսի տարածաշրջանի Հարժիս գյուղ)։

1914 թվականին, որպես պահեստազորի սպա, կրկին զորակոչում են ցարական բանակ։ Կռվել է Արևմտյան ռազմաճակատում, վիրավորվել է, զորացրվել, բայց չի վերադարձել հայրենիք։

1915 թվականին, որպես կամավորական, մեկնել է Արևմտյան Հայաստան՝ մասնակցելու արևմտահայության պաշտպանության համար մղվող մարտերին։

Այնուհետև մասնակցել է Սարդարապատի հերոսամարտին, որտեղ վաշտի հրամանատար էր։ Սարդարապատից հետո վերադարձել է հայրենի գյուղ։

1919թ. Ջանգեզուրում աշխարհագոր կազմակերպող Գարեգին Նժդեհը նրան վերցրել էր օգնական։ Նրա հրամանատարության ներքո էր գտնվում մոտ երեք հարյուր կամավորական։ Այդ ջոկատը մեծ դեր խաղաց Ջանգեզուրը թուրքերից պաշտպանելու գործում։

Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո հատուկ ծառայությունների ուշադրության կենտրոնում էր։ Մինչև 1941 թվականը նրան հաջողվեց խուսափել ձերբակալությունից։ Մեծ հայրենականը սկսելուց հետո ձերբակալվեց որպես «ժողովրդի թշնամի»։ Նրան բանտից բանտ էին տեղափոխում։ 1944թ. մահացավ էլատրի բանտում (ԿՅՁԺՁԻՅՁ ԾԹԻՁ)։

1960թ. հունիսի 21-ին ռեաբիլիտացվել է։

Արմենակ Գրիգորյանն ունեցել է հուշամատյան, որը ոչնչացրել է ինքը՝ 1941-ին՝ զգալով վերահաս ձերբակալության վտանգը։ Որդին՝ Հակոբ Հակոբյանը, ծանոթ էր այդ հուշամատյանին, ինչի հիման

վրա ծնվել է հետաքրքիր մի հուշամատյանը։

Ըստ Հակոբ Հակոբյանի՝ հայրը 1913թ. Պետերբուրգում հանդիպել է համագյուղացի Մեսրոպ Խաչյանին՝ ռուս-ճապոնական պատերազմի մասնակից, երկար ժամանակ ճապոնիայում գերի մնացած, նրա պատվին ճաշկերույթ կազմակերպել։

Գյուղ վերադառնալուց հետո Մեսրոպ Խաչյանը պատմում էր նրա մասին, ով Պետերբուրգում «ծուփավոր, ծիլավոր» ուսադիրներ էր։

Ամիսներ անց գյուղ է վերադառնում նաև Արմենակ Գրիգորյանը, բայց առանց «ծուփավոր, ծիլավոր» ուսադիրների։ Նա աստիճանագրվել էր։ Ինչո՞ւ։ 1913թ. պորուչիկ Գրիգորյանը հրաման է ստանում՝ զենքի գործադրմամբ ճնշել խռովությունը։ Հրաժարվում է զենք գործադրել՝ պատճառաբանելով, որ միակ հայ հրամանատարն է։ «Ես հրաժարվում եմ զենք գործադրել անմեղ եւ անզեն մարդկանց վրա, հրամանը թող կատարեն ռուս սպաները», - ասում է նա։ Վերադասի հրամանը չկատարելու համար նրան բանտարկում են եւ գործը հանձնում ռազմական դատարան։ Դատի ժամանակ կրկնում է նույն խոսքերը։ Դատարանը գնահատում է ռուսական բանակի հայազգի պորուչիկի վեհանձնությունը։ Եվ նրան չեն դատում, զորացրում են։

Վերադառնում է Յայջի (Հարժիս), որտեղ տարիներ առաջ Շուշիից վերաբնակվել էր իր ընտանիքը։

1914թ. սեպտեմբերին ամուսնանում է։ Հարսանիքի օրը, սակայն, ծանուցագիր է ստանում՝ որպես պահեստազորի սպա, առաջին համաշխարհային պատերազմին մասնակցելու համար։

Պատերազմում՝ Արևմտյան ռազմաճակատում, վիրավորվում է, ապաքինվելուց հետո զորացրվում, բայց հայրենի գյուղ չի վերադառնում (այդ պատերազմում իր համագյուղացիներից վիրավորվել էին նաև Բալուն Շամին, Հրդեհդանց Վարդազարը,

Գեորգյան Խաչին, զոհվել էին Եսայի Հայրապետյանը, Լալունց Աղաջանը...)։

1915 թվականին, որպես կամավորական, մեկնում է Արևմտյան Հայաստան՝ սատար կանգնելու տեղահանվող հայ ժողովրդին։ Ջորակայաններից մեկում հանդիպում է համագյուղացի Նահապետ Վարդանյանին, ով էլ Արմենակին ներկայացնում է Ջորավար Քեռուն։ Վերջինս խորհուրդ է տալիս՝ մտնել Անդրանիկի ջոկատ, Արմենակը ներկայանում է Ջորավար Անդրանիկին, ով սիրով է ընդունում նրան՝ իմանալով, որ եղել է ցարական բանակի պորուչիկ ու գիտի ռազմական գործը։ Կարգվում է ջոկատի հրամանատար եւ մասնակցում Անդրանիկի ռազմական բոլոր գործողություններին։

«Ես ոչ մի րուպե չէի մոռանում, որ ծառայում եմ Անդրանիկի զորագնդում, դա մեծ պատիվ էր յուրաքանչյուրիս համար։ Աշխատում էի արժանանալ նրա ուշադրությանը», - պատմում էր Արմենակ Գրիգորյանը։

Իսկ հիմա՝ հատվածներ Արմենակ Գրիգորյանի հուշերից։

... Խալիլ փաշայի բազմահազարանոց բանակը գտնվում էր Ուրմիա լճի արևմտյան ափին՝ Կոտուրի լեռների փեշերին։ Առաջադրանք ստացվեց՝ ոչնչացնել այդ զորախումբը եւ գրավել լեռը։ Ռուսական զորքի հետ մեկտեղ այդտեղ էին հայկական կամավորական զմեռերը։ Բանակի ոգին Անդրանիկն էր։

Հարձակման պլանը մշակելիս նա հրավիրեց նաև ինժ։ Որոշվեց թշնամուն շրջապատել գիշերը եւ լուսադեմին սկսել մարտը։ Անհրաժեշտ էր թշնամու թիկունք հասցնել թնդանոթներ. դա հնարավոր էր անել միայն լաստերով։ 20 թնդանոթ հասցրին՝ հարմար դիրքեր, որտեղից թշնամին չէր սպասում մեր հարձակման։

Զին։ Դիակը փոխադրվեց Թբիլիսի եւ թաղվեց այնտեղ։

Սեպտեմբեր ամսվա առաջին կեսին հրաման ստացանք, որ հայկական 5-րդ զուգնոր մեկնի Վան։

... Գնում էինք սարերի լանջերով, ձորերով, Տղմուտ գետի ափով։ Անցանք Ավարայրի դաշտով, որը Խոյից հեռու չէր։ Կանգնեցինք Վարդան Մամիկոնյանի գերեզմանի առաջ։ Մի քանի քայլ հեռու յոթ քաջերի գերեզմանն էր։

Երեկոյան հայոց զուգնոր մտավ Խոյ։ Մի օր մնացինք այնտեղ՝ հանգստանալու։ Ես դուրս եկա քաղաք՝ ծանոթանալու պատմական այդ բնակավայրին։ Այնտեղ կար հայկական թաղամաս, հանդիպեցի հայերի...

Մյուս առավոտյան զուգնոր դուրս եկավ Խոյից՝ Ղոթուր (Կոտոր) գետի ձորով դեպի Վան։ Առջեկից գործն էր, սայլերի վրա զնդացիորներն էին, հետեկից երկու թնդանոթ։ Այնուհետև գալիս էր գնդի խոհանոցը եւ, ինչպես ասում են, «աբոզը»։ Սայլերը բարձած էին նաև մթերք, զինամթերք, թնդանոթի արկեր։ Շատ դժվարությամբ էինք գնում, չկար ճանապարհ, կածան էր, ձիերը հոգնել էին։ Մութն ընկավ։ Ձորի մի փոքրիկ տափարակում մնացինք գիշերելու։ Դիմացը բարձր սարեր էին, որոնց վրա, իբր, հնոււ կառուցված Ղոթուր բերդն է եղել։

Այդ ժամանակ մեր մոտով մի մարդ էր անցնում՝ զգզված մազերով։ Ձինվորները կանգնեցրին՝ հարցաքննելու։ Խոսում էր եւ երկար ձեռնափայտը ճոճում, մեկ-մեկ էլ գետնին խփում. *«Ես Խոշար գյուղից եմ, հայ եմ։ Երբ 1915 թվականի օսմանցիք պաշարեցին Վան քաղաքը, սկսեցին կոտորել հայերին, նույնպիսի հարձակում գործեցին Խոշարի վրա։ Մեր գյուղից մոտ 60 հոգի՝ տղամարդ, կին, երիտասարդ, երեխա, ունեցվածքով՝ անասուն, ոչխար, փախանք։ Տեսնելով, որ Վանով հնարավոր չէ անցնել, ընկանք Վարդազ սարի հետեւով դեպի Արձակ (Էրճեք) տանող ճանապարհը։ Այդտեղից էլ, որոշեցինք, անցնել Խոյ կամ Սալմաստ։ Մտանք Ղոթուր գետի ձորը։ Թվում էր, թե ապահով տեղ ենք ընկել։ Բայց... Մի օր, երբ լույսը մոր էր բացվել, զինված ձիավորներ նկատեցինք ձորում։ Մոտեցան ու առաջարկեցին բոլոր անասունները տալ իրենց։ Առաջարկը մերժվեց։ Ձիավորները,*

որ, որ զինված էին, մտան ժողովրդի մեջ, քեցցին-տարան անասունները։ Ձիավորների մի մասն էլ՝ քուրդ եւ պարսիկ, սկսեցին բռնությամբ քաշել-տանել աղջիկներին ու կանանց։ Մեզ մոտ միայն փոքր դանակներ էին։ Դրանցով փորձեցինք դիմադրել, բայց չկարողացանք, նրանք լավ էին զինված։ Շատ կանայք՝ իրենց երեխաներով, գերադասեցին ընկնել Ղոթուր գետը, քան հանձնվել նրանց։ Մենք՝ երկուսով, հրաշքով փրկվեցինք, հետո գետափից հավաքեցինք դիակները եւ այդտեղ էլ հողին հանձնեցինք։ Քրդերի ու պարսիկների դիակները չտեսանք, երեւի հավաքել էին։

... Ժամից ավել գնալուց հետո պատահեցինք մի հալիվորի՝ ճերմակ մազերով պարսիկի՝ էջի վրա նստած։ Պատմեցինք պատահածը։ Նա խղճահարվեց եւ դեպի մոտակա գյուղ գնացող ճանապարհը ցույց տվեց։ Այնտեղ բոլորը մեր գլխին հավաքվեցին, լսեցին մեզ եւ ասացին, որ հարձակվողներն ավազակներ են եղել։

Անցան օրեր, մենք ընտելացանք գյուղի կյանքին։

Ձմեռը վրա հասավ, մեզ կանչեց գյուղի մոլան եւ առաջարկեց հրաժարվել մեր հավատից ու իրենց հավատն ընդունել, որից հետո ապահով կյանք խոստացավ։ Ընկերս, որ երիտասարդ էր, համաձայնեց, եւ մի քանի օր հետո տարան մի այրի կնոջ հետ ապրելու։ Ես չհրաժարվեցի մեր հավատից, եւ ահա այսպիսի թափառական կյանք եմ վարում»։

Ես եմթադրեցի, որ ինքն էլ է հավատափոխ եղել, բայց մեզ խաբում է։ Սակայն ցավալին նրանց գլխին եկածն էր, որ շատ ծանր տպավորություն թողեց զինվորներիս վրա։

Առավոտյան զուգնոր շարժվեց առաջ։ Մեծ նեղությունների գնով դուրս եկանք Ղոթուրի ձորից, անցանք Սարայի դաշտավայրով, կանգ առանք Արձակ (Էրճեք) լճի մոտ՝ հանգստանալու։

Մյուս օրը՝ կեսօրին, մտանք հայոց Վան։

... 1917թ. փետրվար ամսվա վերջին շաբթ կանգնեցրին գնդի բոլոր վաշտերին։ Եկան գնդի հրամանատարն ու շտաբի «օֆիցերները»։ Հայտնեցին, որ փետրվար ամսի 27-ին Նիկոլայ 2-րդին գահընկեց են արել, այժմ Ռուսաստանը կառավարում է Կերենսկին։

Լեւոն Ադունց

Անցավ մի քանի օր, երեկոյան՝ վաշտերի հաշվառման ժամանակ, վաշտապետը բացատրեց ամենը եւ ասաց, որ այսուհետ «օֆիցերներին» չպետք է ասել «Աձ-թձ ձձձձձձձձձ», այլ պետք է ասել պարոն կապիտան, պորուչիկ եւ այլն։

Կարճ ժամանակում գնդում եւ վաշտերում ընտրվեցին դեպուտատներ։

Ապրիլ ամսվա 17-ին հայկական 5-րդ զուգնոր իրեն վերանվանեց Հայկական 5-րդ մահապարտների գունդ։

Ապրիլի 20-ին զուգնոր շարժվեց Ռուստան՝ փոխարինելու ռուսաց զմիգին, որն էլ եկավ Վան՝ հանգստանալու։

Ռուսամից մի միջադեպ պատմեն։ Հինգ հոգով, «օֆիցեր» ժամհարյանի գլխավորությամբ, հետախուզման գնացինք։ Գիշեր էր, առանց աղմուկի բարձունքից սլացանք ցած՝ Աղթամարի դաշտ։ Մոտեցանք թշնամու խրամատին, մի անգոսյշ շարժումից մեզ նկատեցին, սկսեցին կրակել, զնդակ-

ները սուրում էին մեր վրայով։ Մենք էլ նռնակներ նետեցինք խրամատների վրա, շփոթություն ընկավ նրանց մեջ... Մեզ հաջողվեց բռնել թշնամու պահակներից մեկին, բերանը փակել եւ բերել մեզ հետ։ Իսկ մեր ընկերներից մեկը թեւից վիրավորվել էր։ Բռնված «լեզուն» մեծ ուշադրություն ունեցավ ճակատամարտի համար։ Ռուստանի բարձունքից տեսնում էինք, թե ինչպես են թուրքերը խրամատից դուրս բերում սպանվածներ եւ վիրավորներ։

... Հայկական 5-րդ զուգնոր Վանում մնաց երկար։ 1917թ. սեպտեմբեր ամսվա երկրորդ կեսին հրաման եղավ, որ զուգնոր «բարժերով» տեղափոխվի Արճեշ գյուղաքաղաք։

Արճեշն ավերակ էր, քարուքանդ եղած։ Տեսարանը ողբերգական էր, մեզ հանդիպած մի հայ պատմեց կոտորածի մասին, ինքն էլ փախել էր Մարաքեմը։

Արճեշից հեռու չէր Առնիս նավահանգիստը։ Այնտեղ մեծ քանակությամբ մթերք էր պահվում։ Թշնամու ինքնաթիռից նետված ռումբերը ոչնչացրին պահեստները։

Մեզ լուր հասավ, որ Ռուստանից ռուսաց զորքը հետ է դառնում։ Միա այսպես՝ 1917թ. հոկտեմբերին, ռուսական զորքը թողեց բոլոր այն գյուղերը, որոնց համար արյուն էր թափված։

Թշնամին սպասում էր այդ բանին։ Օսմանյան զորքերն առաջացան ու մտան Վան։

Սիփանի արևմտյան ճանապարհով օսմանցիք առաջացան դեպի Արճեշ։ 5-րդ մահապարտների գունդն էլ, առանց հրամանի, մի քանի մարտեր տալով, դարձավ Բերկրի։

Թշնամին եւ Վանից, եւ Սիփանից մոտենում էր Բերկրին։

Մեր զուգնոր, վառելով Բերկրիի եւ Առնեսի պահեստները՝ թշնամու ձեռքը չընկնելու համար, նահանջեց դեպի Մակու, որտեղ էլ մնացինք մինչև 1918թ. մարտ ամիս։

Այունեցի զինվորներն ու կամավորականները

Արմենակ Գրիգորյանի հուշերից

Ըստ որդու՝
Հակոբ Հակոբյանի

1915թ. Լույսը չբացված՝ որոտացին մեր թնդանոթները: Ուղիղ նշանառությամբ շարքից հանվեց թշնամու հրետանին: Չնայած մեծ կորուստներին՝ թշնամին դիմադրելու անհաջող փորձեր էր անում: Նրա հույսերն էլ չէր դարձան այն ժամանակ, երբ, ըստ Անդրանիկի հրամանի, մեր աջ եւ ձախ թեւերից լեռնային հրետանու փողերն ուղղվեցին դեպի թշնամու հեծելազորը: Մեր հրանոթների փոթորկալից կրակի տակ թուրքերը շուտ տվին գլուխները եւ դիմեցին փախուստի:

Գարնանային այդ պարզ ու արեւոտ օրը, հանկարծ, Սալմաստի դաշտերը եզերող սարերի գագաթները պատեցին թանձր ամպերը, արեւը ծածկվեց, բարձրացավ մորիկ, սկսվեց կայծակ ու որոտ, ապա՝ տոսկալի հեղեղ ու կարկուտ: Անդրանիկն անմիջապես օգտագործեց բնության այդ տարերքը, ելավ իր ձին եւ բարձր գոռաց. «Ուռա՛... Հառա՛ջ, արծիվներս, սկիւնանարտի...»: Իր թուրը մերկացրած եւ բարձրացրած՝ նա սլանում էր առաջ, իսկ հետեւից՝ զինակից ընկերները, կամավորականները, հեծելազորը:

Մեր պաշտպանության երկրորդ գծի ռուսական հետեւակը, Անդրանիկի հրամանի համաձայն, «Ուռա՛» գոչելով շտապեց գրավել մեր թողած դիրքերը՝ պաշտպանելու թիկունքը:

Թշնամին խուճապահար փախչում էր՝ ռազմի դաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ եւ վիրավորներ: Ռուսական թիկունքապահ զորքը՝ նկատելով, թե ինչպես է հալիլ փաշայի բանակը փախչում դեպի Ջուլա գետը, հետեւեց մեզ, որպեսզի ավելի ուժեղացնի փախչող թշնամու հալածումը: Գլուխը կորցրած թշնամին ժամանակ չուներ կամուրջ գտնելու, իսկ գետը կատաղել էր ու հորդացել, դուրս եկել ափերից: Եվ թշնամին նետվում էր պղտոր ջրի ահավոր ալիքների գիրկը՝ փրկվելու հույսով:

Ահաբեկված հալիլ փաշան իր շտաբով փախչում է դեպի Դիլման, խանասոր, ապա՝ Բաշկալե: Նրան կրնկակոխ հետեւում էին իր պարտված բանակի մնացորդները...

Թողել էին բազում սպանվածներ, վիրավորներ, մեծ չափով ռազմական տեխնիկա՝ հրանոթներ, արկեր, գնդացիներ, հրացաններ, տնակներ, հսկայական քանակությամբ սննդամթերք:

Մարտական գործողություններից հետո, ինչպես միշտ, Անդրանիկի առաջին հոգսը եղավ զինվորներին կերակրելը, վիրավորներին բուժօգնություն ցույց տալը:

Այնուհետեւ շնորհավորեց զորքին՝ հաղթանակի առթիվ: Թարգմանի միջոցով իր շնորհակալությունը հայտնեց նաեւ ռուսական զորամասին՝ ցուցաբերած քաջության համար:

Տեսարանը տոնական էր. ռուսական զորամասի սպաները ձեռքերի վրա էին բարձրացրել Անդրանիկին եւ նետում էին օդը՝ բացականչելով՝ «Բրավո՛, բրավո՛...»:

◆ ◆ ◆

1915թ. մարտ ամսվա առաջին օրերն էին: Երեկոյան հասնելով պարսկական Քյոսա-Սարայ գյուղը, մեր զունը գիշերեց այնտեղ: Իմ հանդեպ Անդրանիկի վստահությունը երեւաց նաեւ այդ ժամանակ:

Մութն ընկնելուց հետո Անդրանիկն ինձ կանչեց իր մոտ՝ հատուկ հանձնարարությամբ տեղ ուղարկելու համար: Հանձնեց մի ծրար, որ պետք է տանել հասցեագրված վայրն ու պատասխան բերել:

Նրա խորհուրդներն ու հանձնարարականները լսելուց հետո հարցրի՝ «Ջորավար, մենա՞կ, թե՞ ընկերով պիտի մեկնեն»:

- Երկուսով կնձանա մամակը թշնամու ձեռքն ընկնելու հավանականությունը, - ասաց Ջորավարը:

Ես կատարեցի Անդրանիկի հանձնա-

րարությունը:

◆ ◆ ◆

... Դեպի Ջուլա մահանջից հետո թշնամու մի ստվար զորամաս գրավել էր պարսկական Դուզդաղ կոչվող գյուղի հանդիպակաց լեռնաշղթայի՝ Գյաղուկի բարձունքները, որոնք, որպես բնական պատնեշ, խոյի գավառը բաժանում էին Սալմաստից:

Այդ բարձունքները գրաված թշնամին արգելակում էր մեր զորքի առաջընթացը նախ՝ դեպի Սալմաստ, ապա՝ Վան:

Բանն այն է, որ մինչեւ մեր կամավորական զնդի եւ գնդապետ Տրեդիմսկու սահմանապահ զումարտակի տեղ հասնելը, խոյի ռուսական զորամասը մոտ մեկ շաբաթ կռվել էր թշնամու դեմ, բայց հաջողության չէր հասել:

Թշնամու զբաղեցրած անառիկ դիրքերը գրավելու համար մեր զորամասը, գնդապետ Տրեդիմսկու զումարտակի հետ, Մարանդից շարժվեց դեպի Ավարայրի դաշտ: Մեզ երկու-երեք օր հանգիստ տվին, որից հետո՝ մոտավորապես մարտի 20-ին, հրահանգ ստացանք՝ հարձակվել թշնամու վրա եւ դուրս վանել նրան գրավված դիրքերից:

Կռիվը սկսվեց վաղ առավոտյան: Մենք հաղթեցինք՝ խուճապի մատնելով հակառակորդին: Թշնամին եզդիքենդ գյուղի մոտով փախչում էր Դոթորի ձոր:

Գրավելով եզդիքենդը եւ գերելով 250 թուրք, մեր ձեռքն անցավ նաեւ բավականին ռազմամթերք:

Մի քանի օր հանգստանալուց հետո շարժվեցինք դեպի Սալմաստ եւ գրավեցինք այդ քաղաքը եւս:

◆ ◆ ◆

... Ապրիլի վերջին, օրերից մի օր, ռուսական զորամասի հետ շարժվեցինք առաջ՝ հետապնդելու փախչող թշնամուն: Այս անգամ էլ առաջապահը մեր գունդն էր՝ Անդրանիկի հրամանատարությամբ: Թշնամին, իմանալով մեր գնդի առաջխաղացման մասին, առանց դիմադրության թողեց խանասորի բարձունքները եւ շարունակեց փախուստը մինչեւ Բաշկալե:

Բոհտանսուն անցնելով՝ մենք դիրքավորվեցինք Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի աջակողմյան բարձունքում: Նույն օրը մեր հեծելազորը՝ Ալոյի հրամանատարությամբ, եւ իմ դասակը գրավեցին Բաշկալեն: Ըստ դիվիզիայի հրամանատար Նազարբեկյանի եւ Անդրանիկի համատեղ հրամանի՝ հաջորդ օրը մենք նախահարձակ պիտի լինեինք: Բայց, ո՞վ զարմանք, թշնամին անսպասելիորեն լքել էր դիրքերը եւ մահանջել անորոշ ուղղությամբ:

Նույն օրը երեկոյան Թիֆլիսից Անդրանիկի հասցեով հեռագիր ստացվեց հետեւյալ բովանդակությամբ. «Վանն ազատագրված է, ապստամբությունը պսակված է լիակատար հաղթանակով: Ձեռք բաշկալան իր ռազմական ուժերով ամբողջ թուրք բնակչության հետ՝ խուճապի մատնված, թողել է Վանը»:

Այդ ուրախ լուրը կայծակի արագությամբ տարածվեց բոլոր դիրքերում, թնդում էին «Ուռա՛»-ները:

Հալիլ փաշան, լսելով Վանում Ձեռքերի պարտության մասին, փոխեց մահանջի ուղին եւ Կորդվաց լեռներով շարժվեց դեպի հարավ-արեւմուտք:

Մեր՝ հայ կամավորականների առաջին զունը հետեւում էր նրան: Ռուսական զորամասի համար դժվար էր լեռնային պայմաններում մեր հետեւից գալը:

Չափազանց ծանր էր փախչող թշնամու դրությունը: Թուրք զինվորականներից ոմանք քաղցից ու հոգնածությունից մեռնում էին ճանփին, ոմանք թաքնվում էին քարանձավներում, շատերն էլ գերադասում էին գետի ընկնել՝ իմանալով, որ ռուսներն ու հայերը գերիներին չեն սպանում:

Առաջ գյուղը գրավելուց մեզ կամավոր հանձնվեց 70 թուրք զինվոր:

Որոշ ժամանակ անց մեր զորամասը Կալամուրկ լեռան բարձունքներով շարժ-

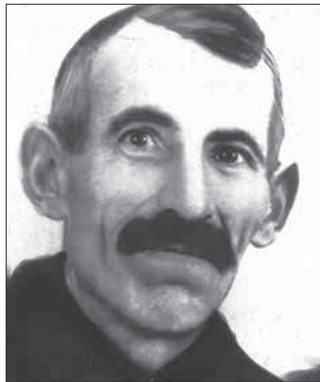
Խաչի Հաղագլիյան

Շամխալ Ալեքսանյան

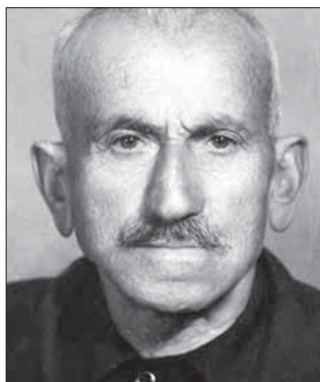
Մովսես Թունյան

Նախապետ Վարդանյան

Մարտիրոս Վարդանյան

Մուսթել Խաչյան

Տիգրան Խաչյան

վեց դեպի ազատագրված Վան: Չհասած Շամիրամա ջրին, ազատագրված Վանի բնակչությունը մեզ ուղարկեց տասը ֆուրգոն լավաշ հաց: Ռուսական զորամասը, իր բաժին հացը ստանալուց հետո, շարժվեց դեպի Վան, իսկ մեր կամավորական զունը՝ դեպի Վարազա վանք: Մեզ դիմավորելու եկան Վանի ապստամբության երեւելի շատ մասնակիցներ: Այնուհետեւ նրանց եւ Անդրանիկի միջեւ վանքի տաճարում տեղի ունեցավ զաղտնի խորհրդակցություն:

1915թ. հունիսի 7-ին կամ 8-ին մեր զունը սկսեց իջնել Վարազա լեռան լանջերից եւ շարժվել դեպի Վան:

Կամավորական գնդերը, քաղաքի բնակչությունը ծովափնյա այգիների մոտ դիմավորում էին հերոս Անդրանիկին:

Անդրանիկը, բազմած իր արծաթագույն ճծույզը, դեռ մոր էր երեսացել, երբ թնդացին զինվորական նվազախմբի փողերը՝ «Ձեյթունցիների քայլերգը», հնչում էր համընդհանուր «Ուռա՛»-ն: Երգում էին Անդրանիկին ձոնված «Իբրեւ արծիվ սավառնում ես լեռ ու դաշտ» երգը: Կամավորականները գոչում էին՝ «Ողջո՛ւյն քաջաց քաջին»: Խանդավառ դիմավորումից հետո Անդրանիկին էին մոտենում նրա զինակից ընկերները, հրամանատարները, որ որոշ ժամանակ չէին տեսել միմյանց՝ Քեռին, Վարդանը...

Ճակերույթից հետո Անդրանիկն իր զորագնդով շարժվեց դեպի Վանից ոչ հեռու գտնվող Ծովափնյա հայտնի Արտամետ գյուղի այգիները՝ սպասելով մոր հրամանի:

◆ ◆ ◆

... 1918թ. ապրիլն էր: Թուրքական բանակը մոտենում էր Արարատյան դաշտին:

Այդ օրերին ես կրկին բաժանվեցի Անդրանիկի զորամասից:

Ո՞րն էր պատճառը:

Հայ ժողովուրդը մախապատրաստվում էր մեծ ճակատամարտի: Ես տեղեկություններ էի ստացել, որ Արարատյան դաշտ են եկել Ջանգեզուրի հայ կամավորականները, որոնց թվում՝ իմ հայրենի Յայջի գյուղի կամավորականները:

Ես մոտեցա Ջորավար Անդրանիկին եւ ասացի՝ 1914 թվականից տնից բացակայում եմ, հայրենակիցներս եկել են Արարատյան դաշտ, թույլ տվեք այցելել նրանց՝ տեղեկություններ ստանալ իմ ընտանիքից, մնալ նրանց հետ եւ միասին կռվել:

Անդրանիկը համաձայնվեց:

Ես զարմացա, որ Հայաստանի սիրտը՝ Արարատյան դաշտը, պաշտպանելու համար իմ համագյուղացիներից այդքան շատ մարդ է եկել: Գրկախառնվեցի բոլորի հետ՝ Իրիցանց Հակոբն էր (Հովհաննիսյան), Գասպար Թունյանը, Արամ, Մարտիրոս եւ Նախապետ Վարդանյանները, Մեսրոպ, Առաքել եւ Տիգրան Խաչյանները, Հայրապետ Հակոբջանյանը, Մկրտիչ Ավանդյանը, Սահակ եւ Կոստանդ Գալստյանները, Խաչի, Դանիել Հաղագլիյանները, Սիմոն Մելքոնյանը, Շամխալ Ալեքսանյանը, Դարո Մկրտչյանը, Մինաս Հարությունյանը, նախկին գնդացորդ Մովսես Թունյանը:

Մեսրոպ Խաչյանից իմացել էին, որ ես ցարական բանակի պորուչիկ եմ եղել, որից հետո Ջանգեզուրի զումարտակի հրամանատարությունը հանձնեցին ինձ...

■

Ասք Անդրանիկ Զորավարի Անդրանիկ զինվորի ու Նրա բախարակիցների մասին

Իմ լավ բարեկամներից մեկը սիրողական կարգով ուսումնասիրում է Գորիսի տարածաշրջանի տոհմաբանությունը: Նրա գրառումներն աչքի անց կացնելիս ուշադրությունս գրավեց «Կաղթական» (զաղթական) անունը: Անկեղծ ասած ես էլ «թուլություն» ունեմ նույն տարածքում գործածվող մականունների եւ ածական անունների նկատմամբ: Փորձեցի պարզել, թե ինչպես է ծնվել այդ մականունը՝ համոզված լինելով, որ Գորիսում նման «պատվաբանություն» հենց այնպես չեն տրվում, դրանք իրենց տակ ամուր հող են ունենում: Հետաքրքրվեցի: Հետաքրքրասիրությունս բավարարվեց լիովին: Պարզվեց, որ Վերիշեն համայնքի մի քանի ընտանիքից բաղկացած գերդաստանի հիմնադիրն Անդրանիկ Զորավարի անվանակից Անդրանիկ զինվորն է եղել, ում էլ տեղացիները կնքել են «Կաղթական» անունով:

Այս զինվոր Անդրանիկը ծնվել է 1888թ. Երզրումի նահանգի Դերջանի տարածքի Խնձրիկ գյուղում Տեր-Մելիք Կյուրեղյան ազնվական ծագում ունեցող, մեծ պատիվ ու հեղինակություն վայելող տոհմում: Տոհմի մարդիկ հայ բնակչության շրջանում երեւելի էին ոչ միայն իրենց ազնվական ծագմամբ, այլ նաեւ գրագիտությամբ, գործարարությամբ ու բարեգործությամբ: Նրանք գիր ու գրականությամբ մոտիկ մարդիկ էին, գիտեին դրանց հարգը: Անդրանիկի հորեղբայրները գյուղում դպրոց են հիմնում, որտեղ անվճար ուսումնառություն են ստանում գյուղի որբ երեխաները: Մեր ակնարկի հերոսը ժամանակին կրթություն է ստացել հենց այդ դպրոցում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին, որպես թուրքիայի քաղաքացի, Անդրանիկը զորակոչվում է գործող բանակ եւ ուղարկվում Կովկասյան ճակատ՝ կռվելու ռուսների դեմ: Կարճ ժամանակ անց գերի է ընկնում ռուսների մոտ եւ քշվում Ռուսաստանի խորքեր:

Անդրանիկ զինվորից սերված երրորդ սերնդի ներկայացուցիչների ունեցած ինֆորմացիայով (հավանաբար ըստ նրա պատմածի)՝ Առաջին համաշխարհային տարիներին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե Սուրենյանցը (Տփղիսեցի) դիմել է ռուսական կայսր Նիկոլայ Երկրորդին՝ խնդրելով ազատ արձակել գերության մեջ գտնվող հայ զինվորներին՝ թուրքերի դեմ ֆիդայական շարժման մեջ ընդգրկելու համար: Ի դեպ, այդ փաստի հավաստիությունը փորձեցինք ճշտել ծանոթ պատմաբանների հետ, երեք հոգուց ոչ մեկը նման փաստի հավաստիությունը ոչ հերքեց եւ ոչ էլ հաստատեց: Համացանցային փնտրումներս նույնպես որեւէ արդյունք չտվեցին: Սակայն այդ ընթացքում պարզեցինք, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե Սուրենյանցը բազմաթիվ հարցերով, այդ թվում՝ թուրքերի դեմ ֆիդայական շարժմանն աջակցելու հարցով, դիմել է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, նաեւ անձամբ հանդիպել նրա հետ: Շատ հնարավոր է, որ նման հանդիպումների ժամանակ էլ հայրենասեր կաթողիկոսը խոսել է նաեւ այդ թեմայով: Դա ճիշտ է, թե սխալ՝ թող պատմաբանները պարզեն, բայց Անդրանիկը գերությունից ազատվում է ու վերադառնում «Երզիր»՝ հարազատ հսնդիկ:

Տեսնում է... Ու ոնց որ կիսավեր, այրված գյուղի մոխիրը գլխին մաղվի: Բազմանդամ տոհմի տասը ընտանիքի տղամարդկանցից ոչ մեկը չկա, իսկ հայրական ընտանիքից կենդանի է գտնում մորը, կնոջը, մանկահասակ որդուն ու քրոջը՝ երբեմնի շքեղ առանձնատան կիսավեր նկուղում: Շուտով կյանքին հրաժեշտ են տալիս նաեւ տիֆով հիվանդ մայրն ու ջախել կինը: Անդրանիկին էլ ոչինչ անել չի մնում. որդուն թողնում է քրոջ խնամքին, իսկ ինքն անդամագրվում Անդրանիկ

Անդրանիկ Զորավարի Անդրանիկ զինվորը

զորքին: Քանի դեռ գործն Երզրումի վիսյեթում կամ դրա մերձակայքում է լինում, Զորավարի թույլտվությամբ երբեմն-երբեմն այցի է գնում քրոջը, տղային՝ ուտելիք ու հագուստ տանելով նրանց: Վերջին այցելությունը լինում է 1917թ. ծննդյան սկզբին: Ավերված տան միակ անկյունը, որտեղ պատսպարված են լինում նրա հարազատները, դատարկ է գտնում: Վերջնականապես դատարկված է նաեւ ամբողջ գյուղը: Էլ գյուղ չկա, չկա Խնձրիկը: Անդրանիկը երկրորդ անգամ է վերապրում հարազատ գյուղի ու ընտանիքի կործանումը: Ցավի մեծությունն ահագնանում է անորոշությունից՝ որտե՞ղ են քույրը, տղան, կենդանի՞ են, թե՞... Սարսավում է երկրորդ մտքից: Փորձում է վազել եւ այլ բանի մասին մտածել, չէ, չի կարողանում: Գուցե հարեւան գյուղում որեւէ բան պարզի, բայց ձիւն, այդ հավատարիմ կենդանին, ոտքի վրա հագվել է կանգնում: Սամձից բռնած հեռանում է իրենց տնից (տնի՞ց): Չարմաճախորեն բակերում դեռեւս խոտի խրճեր, տեղ-տեղ նաեւ ամբողջ դեզեր կային: Սոսիկ բակից ամռան կանաչը պահած մի խուրճ խոտ է դնում ձիու առաջ: Խելոք կենդանին հոտոտում, բայց չի ուտում: Չարմանում է: Մի այլ բակից է խոտ բերում: Նույնն է, չի ուտում: Հրդեհներից խոտը ծխահարվել է: Կենդանին նույնիսկ սովից սատկելու դեպքում էլ դրան չի մոտենա: Ձիու սամձից բռնած՝ գյուղից դուրս է գալիս, ուղղվում դեպի հարեւան գյուղը: Քիչ քայլելուց հետո կանգ է առնում, Ռուսաստանից հետը բերած ուսապարկից հանում հացի բոբոնը, մանր կտորներով ձեռքի ավից կերակրում ձիուն: Ուշ երեկոյան տեղ է հասնում. նույն պատկերն է, ինչ Խնձրիկում: Ոչ ոք չկա: Ամենուր ավեր, ծխացող տներ...

Ինչպես ասում են՝ ոչ մեռած, ոչ կենդանի վերադառնում է գորատեղի: Ձիւնվոր Անդրանիկի համար սկսվում է կյանքի մի նոր շրջան, եթե դա կարելի է կյանք համարել: Մարդը, որ մինչեւ քսանութ տարեկանն ունեցել է տուն ու տեղ, սիրելի ծնողներ, կին, երեխա, նաեւ հայրենիք՝ մի քանի ամսվա մեջ զրկվում է ամեն, ամեն ինչից: Վերջին սիրելի եակները, որոնք քույրն ու որդին էին, կարծես, չկան: Իսկ եթե կան, երբեւէ կտեսնի՞ նրանց, թե՞ չէ: Ընկերները խորհուրդ են տալիս մանկատներում փնտրել: Զորավարից

թույլտվություն է խնդրում ու մի քանի օրով մեկնում Էջմիածին: Եվ գտնում է որդուն, բայց ոչ թե մանկատներ, այլ իր նման որբ ու անտեր՝ մանուկների հետ աղբամոցում ուտելիք փնտրելիս: Աշխարհը վերադարձնում են Անդրանիկին: Այդ փոքրիկ, վտիտ, քաղցից, հիվանդություններից միհարած ու դրամից առավել խռոր թվացող աչքերով մանչուկը մոռացնել է տալիս Անդրանիկին իր շատ թանկ այլ կորուստները: Երեխային վերցնում է հետը: Զորքը շարժվում է դեպի Չանգեզուր: Կանգ են առնում Գորիսում: Ձիւնվորներին բաշխում են ընտանիքների վրա: Անդրանիկը որդու հետ տեղավորվում է Հին Գորիսում՝ Վերիշենում: Անդրանիկ զինվորը նոր կյանք սկսելու պլաններ է մտմտում: Բայց, ինչպես ասում են, մարդը ծրագրում է, Աստված՝ տնօրինում: Անսպասելի մահանում է իր նոր գտած, վերջին ու միակ ուրախությունը, կյանքի, ապրելու, գոյություն ունենալու իմաստը՝ ութամյա որդին: Այս անգամ արդեն իրապես երկինքը փուլ է գալիս զինվոր Անդրանիկի գլխին: Նա մնում է չարի, չարության ու անարդար ճակատագրի դեմ մեծ-մեծակ՝ դաժան կյանքի դառը բաժակն ընկնում ցմրոր:

Ասում են՝ ուրիշի ցավ չի լինում: Լինում է: Ես գաղթական Անդրանիկի ցավը չեմ գգում, բայց մարմինս սարսուռ է պատում, հայրյոր տարի առաջ նրա կրածի զգացումից դողում եմ՝ էս մարդը ո՞նց է դիմացել: Երեւի նման դեպքերի համար են ասում՝ վիշտը, ցավը, դավը, այսինքն, այն ամենը, ինչ կապված է զգայականի, զգացմունքի հետ, տվին սարերին, քարերին՝ նրանք չկարողացան տանել, բայց մարդը տարավ: Ու նոր հասկանում եմ՝ ինչ է հոգին: Որդուն գտնելուց հետո երեւի նրան թվացել է, թե Աստված գթացել է իրեն ու որդուն իր գերիվ վերադարձրել՝ նրան նոր կյանք սկսելու հնարավորություն տալով: Բայց ո՛չ, դեռ չզգացած որդուց ստացած հոգեկան ջերմության հաճելի տաքությունը, Աստված նրանից ուղղակի վերցրել է ապրելու վերջին հույսը... Ու այս աշխարհում էլ ոչինչ չի մնացել գաղթական Անդրանիկին, բացի որդու ամենու շիրմից: Եվ ժամեր, օրեր շարունակ նա նստում է որդու շիրմի մոտ ու մոտվի վերապրում իր գլխին եկածը:

Զորավար Անդրանիկը ճանաչում էր իր բոլոր զինվորներին: Ծանոթ էր նաեւ իր անվանակցի կյանքի ողիսականին: Ցավն այնքան մեծ էր, որ Գորիսից 1919թ. մարտին շարժվելուց առաջ հազար բան տեսած Զորավարը կանչում է նրան եւ ասում՝ մնա մանչիդ մոտ, աշխատիր նոր կյանք սկսել, գորիսեցիք լավ հայեր են: Ասում է այնպես, կարծես երեխան ողջ լիներ:

Ու մնում է, մնում է իր մեծի մոտ, որ ննջում էր Վերիշենի գերեզմանոցում, որովհետեւ այս լույս աշխարհում էլ ուրիշ գնալու տեղ չուներ, ուրիշ ոչ մի տեղ, ոչ ոք նրան չէր սպասում: Տեղացիները բռնում են նրա թեւից: Հույս է ծնվում, իսկ հույսից էլ՝ հավատ:

Ամուսնանում է Խուրշուդի Անդրու Անուշի հետ: Խելոք, գործունյա մարդ է լինում այս Անդրին (դարձյալ Անդրանիկ): Նրա խորհրդով «Կաղթական» Անդրանիկը, որ հիմա նրա փեսան էր, տան հիմքեր է

գցում եւ նորից ծառ տնկում: 1921թ. ծնվում է երկրորդ ամուսնության առաջնեկը՝ Փառանձեմը: Նոր իշխանությունների հետ անախորժություններ չունենալու համար Տեր-Մելիք Կյուրեղյան ազգանվան փոխարեն որպես ազգանուն վերցնում եւ ազգանվան արմատ է ընտրում մեծ հորեղբոր Սարգիս անունը: Այդպես էլ գրվում է՝ Սարգսյան:

Փառանձեմից հետո 1925թ. ծնվում է Արշալույսը, 29-ին՝ Սերոյժան, 38-ին՝ Ռիման: Ինչպես ասում են՝ կյանքը շարունակվում է:

Այո, շարունակվում է, այդ պատճառով էլ Անդրանիկը թաքուն հույս է փայփայում, որ իր մեծ գերդաստանից միայն ինքը չէ, որ փրկվել է: Հույս էր փայփայում, բայց ուրիշ ոչինչ անել չէր կարող, հարազատներին փնտրելու համար որեւէ տեղ դիմելու հղի էր լուրջ վտանգներով: Տարեցները լավ են հիշում այն տարիներին ցանկացած անկետայի «արտասահմանում բարեկամներ ունե՞ս» տիպի հարցադրումը:

Այդպես էլ գնաց այս աշխարհից (1963թ.)՝ առանց իմանալու, որ իր հարազատների մի մասը փրկվել է եղեռնից, հանգրվանել Ֆրանսիայում ու այս բոլոր տարիներին փնտրել իրեն, որովհետեւ նրա քույրը, որ փրկվածների մեջ էր, գիտեր Անդրանիկ Զորավարի գործին եղբոր անդամագրվելու մասին:

1965 թվականից լույս է տեսնում «Հայրենիքի ծայն» շաբաթաթերթը, որը հսկայական աշխատանք է կատարել աշխարհով մեկ սփռված հայության մեջ ապագայի նկատմամբ հույսն ու հավատը կենդանի պահելու համար, իսկ շատերին էլ օգնել գտնելու իրենց հարազատներին: Անդրանիկին գտնելու հույսով էլ «Հայրենիքի ծայն» են դիմում Ֆրանսիայում հիմնավորված նրա հարազատները՝ վերջին անգամ Անդրանիկին կենդանի տեսած քույրը, նրա հորեղբայր Խաչատուրի կինը, աղջիկը: Դիմում են ու ամեն անգամ անհամբերությամբ սպասում լրագրի հերթական համարին՝ մտածելով՝ այս անգամ անգայման լուր կլինի: Նրանք միշտ մտածում էին՝ եթե ուրիշների համար բարի լուր է բերել լրագիրը, ապա մի օր էլ իրենք այդպիսի լուր կստանան: Լրագիրն այդպիսի բարի լուր նրանց բերեց, բայց դա վերաբերում էր Անդրանիկի հարազատների այլ կորուսյալին: Հենց այդ փաստն էլ ստիպեց նրանց ավելի շատ կապվել ու հավատալ լրագրի ամենակարող ուժին: Հիրավի, այս լրագիրը հազարավոր մարդկանց համար հույսի, հավատի աղբյուր է եղել:

Համարձակվում են ասել, որ սկսած 1920 թվականից, Հայաստանում լույս տեսնող ոչ մի տպագրի օրգան, նույնիսկ ամբողջ հրատարակչություններ, այն ժողովրդի համար չեն արել այն եւ հայքան, ինչ եւ ինչքան արել է «Հայրենիքի ծայնը»: Հարկ է մտածել եւ յուրահատուկ հուշարձան կանգնեցնել այս լրագրին:

Ֆրանսիայում ապրող հարազատներն Անդրանիկի գոյության մասին իմանում են ուշացումով՝ 1971 թվականին, նրա մահից ութ տարի հետո: Անդրանիկի վարժապետ եղբոր թոռ Փեփրուհին որպես զբոսաշրջիկ գալիս է Հայաստան, բայց գալու իրական նպատակն Անդրանիկին փնտրել, գտնելն է լինում, որը եւ պսակվում է հաջողությամբ: Նա լինում է Վերիշենում, ծանոթանում իր պապի եղբոր նոր գերդաստանի իր հարազատների հետ, նրանք ու նրանց նահապետ Անդրանիկի լուսանկարներով վերադառնում Ֆրանսիա: Հաջորդ գալուստը լինում է ընտանիքով, գալիս է վարժապետ Խաչատուրի աղջիկ Աղավճին՝ իր որդիների ու դստերի հետ, մոտ երեք ամիս հյուրընկալվում Անդրանիկի գավակների օջախներում: Այդ օրվանից կապն Անդրանիկի երկու գերդաստանների միջեւ վերականգնվում է ու էլ երբեք չի խախտվի:

Ասում ենք՝ եղեռնին մեր ժողովուրդը 1.5 մլն զոհ է տվել:

«Կաղթական» Անդրանիկի հիմնած գերդաստանի 4-րդ սերունդն է ապրում, հասակ առնում, արարում: Նրանից սերվել են 4 զավակ, 12 թոռ, 30 ծոռ, 38 ծուլանգ. բոլորը միասին՝ 84 հոգի: Անդրանիկից սերված 23 ընտանիք է ապրում Հայաստանում:

2015թ. հունիսին, եղեռնից 100 տարի անց, Անդրանիկ-Սերոյժա-Կոյա-Ան-

Եղեռն վերադարձներն ու նրանց սերունդները Այունյաց երկիր

Ասք Անդրանիկ Զորավարի Անդրանիկ զինվորի ու Նրա բախարակիցների մասին

Էջ 45

դրանիկ՝ պապ-որդի-թոռ-ծոռ շղթայի վերջում սպասում են գերդաստանի 85-րդ անդամի ծննդին:

Աստված թող լույս աշխարհի բերի նրան: Եղեռնի պատճառով իրենց բնօրրանները թողածների շառավիղներից եւս մի քանի ընտանիք հանգրվանել է Գորիսի տարածաշրջանում եւ հաջողությամբ ինտեգրվել նոր կյանքին, հասարակությանը:

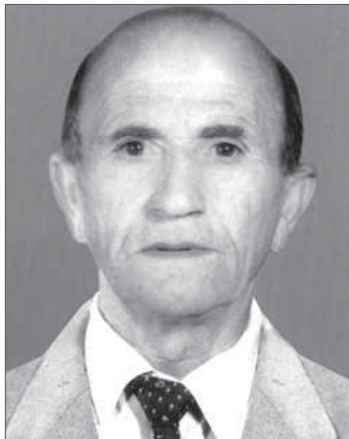
Եղեռն ապրած ցանկացած երկու հոգու ճակատագիր ինչքան տարբեր, նույնքան էլ նման են իրար: Դրանում մեկ անգամ եւս համոզվելու համար կփորձեն ներկայացնել եղեռնի պատճառով իրենց բնօրրանները թողած մի քանի ընտանիքի պատմություն, որը մեզ են փոխանցել նրանց շառավիղները: Առաջինը Սիմա Սարգսյանի պատմածն էր:

Անտոլիայի հարավ-արեւելքում գտնվող ծովահայաց այդ սովորական լեռ՝ ստորոտի գյուղերից իր լանջերին ու զագաթին ապավինած, ապաստանած, թուրք խուճանի ու կանոնավոր զորքերի դեմ հերոսաբար կռված, հաղթած մեր հայրենակիցների շնորհիվ, նաեւ երախտագիտության արժանի Ֆրանց Վերֆելի օգնությամբ հայտնի դարձավ աշխարհին: Դա Մուսա լեռն էր: Ծակատագիրը լեռան վրա ապաստանածներից մի ընտանիքի էլ հասցրել է Գորիս: Դա մեր տարածաշրջանում ժամանակին հայտնի ու հարգված բժիշկ Արմենակ Պողոսի Լակիսյանի ընտանիքն է եղել: Դուստրը՝ Սիմա Սարգսյանը, արժանավոր ընտանիքի մայր, պատմում է ծնողներից լսածը:

... Ֆրանսիացիները փրկվածների համար Միջերկրականի մեջ խորացած ցամաքի մի լեզվակի վրա վրանային ավան են ստեղծում, ցանկացողներին տեղավորում այնտեղ (այն ժամանակ Լիբանանը գտնվում էր Ֆրանսիայի իրավասության տակ, այլ կերպ ասած՝ նրա գաղութն էր): Լակիսյանների ընտանիքը մնում է այդտեղ, որովհետեւ մեծ մայրը (տատիկը) չի ցանկանում, որ որդին՝ Արմենակը, կիսատ թողնի Կիպրոսի քոլեջի ուսումնառությունը, որտեղ ուսումնասիրում էր անգլերեն, թուրքերեն եւ արաբերեն: Ֆրանսիացիներն օգնում են բանիմաց երիտասարդին՝ ուսումը շարունակել բժշկական քոլեջում: Իսկ մինչ խելագարված աշխարհը նորից խելքի կգա, նա մանկավարժական պրակտիկայով է զբաղվում հենց այդ վրանային քաղաքում: Հետագայում՝ ուսումն ավարտելուց հետո, սեփական բուժկետ է բացում եւ զբաղվում պրակտիկ բժշկությամբ: Լակիսյանների ընտանիքը պահպանում է նահապետական ավանդույթները, եղբայրները եւ չամուսնացած քույրերն ապրում են միասին: Արմենակ Լակիսյանին շատ առաջարկներ են լինում՝ մշտական բնակություն հաստատելու Ֆրանսիայում, սակայն մայրը, որի խոսքը վճռորոշ էր, չի ուզում լսել այդ մասին. մենք հայրենիք ունենք, որտեղ սպասում են մեզ:

1946-ին Լակիսյանների ընտանիքը (բացառությամբ Պողոս տղայի, ով հետագայում տեղափոխվեց Ամերիկա) գալիս է մայր հայրենիք: Հաշվի առնելով Արմենակ Լակիսյանի բժիշկ լինելու փաստը, նրա ընտանիքին առաջարկում են մեկնել Գորիս: Բժիշկ Լակիսյանը նշանակվում է Շուռնուխի ենթաշրջանի բժիշկ: Այդ պաշտոնում նա աշխատում է 7 տարի, որից հետո ընտանիքը տեղափոխվում է Էջմիածին: Իսկ մինչ այդ գեղեցկուհի Սիմա աղջիկը նշանվում եւ ամուսնանում է Գորիսում ծանաչված ու հարգված Ասպետ Լեւոնի Սարգսյանի հետ եւ ընդմիշտ մնում Գորիսում:

Ամերիկա տեղափոխված Պողոս տղան, ինչպես ասում են, կարողանում է արագորեն հարմարվել օտար միջավայրին: Ընտանիք է ստեղծում, զբաղվում բիզնեսով, ակտիվորեն մասնակցում ամերիկահայ համայնքի կյանքին, հաճախ այցելում մայր հայրենիքում գտնվող հարազատներին: Ապրում է Գլենդել քաղաքում: Վերջին այցելության ժամանակ բերել էր իր հեղինակած երեք ծավալուն

Էդուարդ Դինգյան

Արմենուհի Յակուբյան

մենագրությունը՝ «Մուսա լեռան ողջույն», «Արարատ-Արմինա-Հայկական սրբազան լեռնաշխարհ» եւ «Կարոտի ճամփաներով»: Մնում է ավելացնել, որ Պողոս Լակիսյանը հրավիրել է Հայաստանում ապրող իր հարազատներին՝ գարնանը մասնակցելու իր 90-ամյակին:

...Յուրահատուկ ժպիտով, ցածրածայն խոսող, անչափ հմայիչ այդ կնոջը կենդանության օրոք Գորիսում գիտեին բոլորը, իսկ մահանալուց հետո էլ հիշում են շատերը: Այս տողերի վրա աշխատելիս ինձ համար մի յուրահատուկ բացահայտում կատարեցի: Կան անհատներ, որոնց մասին մահից հետո խոսելիս էլ օգտագործում ենք ընկեր բառը: Այդ բացահայտումներից մեկն էլ ընկեր Յակուբյանն է՝ Արմենուհի Յակուբյանը: Կարծում եմ, որ դա ենթագիտակցորեն յուրահատուկ հարգանք է եւ տուրք նրա կատարածի համար: Իսկ նա շատ է արել: Նրա վաստակն իր աշխատած բնագավառում, մանկավարժության բնագավառում այնքան մեծ է եղել, որ ժամանակին գնահատվել է նաեւ խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից՝ պարգևատրվել է Գերագույն խորհրդի պատվոգրով, որին, ինչպես ասում են, հազարից մեկն էր արժանանում, իսկ այդ բնագավառում՝ ավելի պակաս: Ցանկանում եմ ավելացնել նաեւ, որ նրա, նրա սաների վաստակի արդյունքն են նաեւ Ֆրանսերենից հանրապետական օլիմպիադաներում Գորիսի դպրոցականների ամենամյա հաղթանակները: Մի անգամ առիթ ենք ունեցել նշել, որ անկախացումից հետո գորիսցի 10 երիտասարդ բարձրագույն կրթություն է ստացել եւ ստանում ֆրանսիական բուհերում:

1982 թվականի աշնանը Փարիզ-2 հեռուստածրագիրը Գորիսում վավերագրական ֆիլմ էր նկարահանում: Երբ եկավ մեր հյուրընկալ քաղաքին հրաժեշտ տալու պահը, ֆրանսիացիները խոստովանեցին, որ քաղաքի յուրահատուկ գեղեցկությունից եւ մարդկանց հյուրասեր վերաբերմունքից առավել շատ իրենց զարմացրել է մեր քաղաքացիների, իսկ ավելի շատ՝ երիտասարդների ու երեխաների՝ ֆրանսերենին տիրապետելու բարձր մակարդակը: Դա եւս ընկեր Յակուբյանի ու նրա գործըն-

կերների աշխատանքի առանձնահատուկ գնահատականն է: Մի առիթով ընտանիքի բարեկամներից մեկը հրապարակավ նկատել է. ընկեր Յակուբյանը Գորիսում չի ծնվել, բայց ծնվել է գորիսցիների համար: Խիստ հակիրճ, բայց տարողունակ այս բնութագրի հետ դժվար է չհամաձայնել:

Իսկ այժմ՝ համառոտ ընկեր Յակուբյանի կյանքի պատմությունը: Ծնվել է 1923թ. Թուրքիայի Մարաշ քաղաքում, բազմանդամ ընտանիքում, 11 երեխա են եղել: 1925թ. թուրքերը սպանում են նրա Արամ եւ Գեղամ եղբայրներին: Հակոբ հայրը եւ Ալմաստ մայրը նույն թվականին երեխաներին վերցրած փախչում են Սիրիա՝ Հալեպ: Հայրը գործունյա մարդ է լինում: Կոշիկի արտադրամաս է հիմնում, բարեկեցիկ կյանքի համար բոլոր պայմանները ստեղծում: Ընկեր Յակուբյանն ավարտում է քոլեջը, ստանում անգլերենի ուսուցչի որակավորում: 1946թ. Արմենուհին ծնողների եւ երկու քրոջ հետ (մի քույրն ամուսնացել եւ տեղափոխվել էր Ամերիկա) «Արմենիա» հայտնի ճավով հայրենադարձվում է Հայաստան: Հայրենիքում ընդունվում են ավարտում է նաեւ երեսնի օտար լեզուների մանկավարժական ինստիտուտը եւ աշխատանքի գործուղվում Գորիս: Այստեղ էլ նա ծանոթանում եւ ամուսնանում է մասնագիտությամբ մանկավարժ Արամ Մարտիրոսյանի հետ: Ունենում են երկու որդի: Կրտսերը՝ Նորայրը, ավարտել է Կիեւի ավիացիոն ինստիտուտը եւ աշխատում է Ուկրաինայում: Ավագ որդին՝ Ժիրայր Մարտիրոսյանը, հանրապետությունում ճանաչված գեղանկարիչ է, Հայաստանի եւ Արցախի նկարիչների միության անդամ, Գորիսի պատկերասրահի տնօրենն է:

... Նկատել ենք, որ արեւմտահայ մեր հայրենակիցների ազգանուններն էապես տարբերվում են արեւելահայերիս ազգանուններից: Այստեղ շատ հաճախ տվյալ տոհմը կոչվել է նրա ավագների զբաղմունքով: Դիմզյանն ազգանվանը վերաբերող իմ ավարածն այն էր, որ տոհմի ավագները հավանաբար ինչ-որ ձեւով կապված են եղել զանգ հասկացության հետ: Ստորումներս փորձեցի ճշտել տոհմի շառավիղներից մեկի՝ Գորիսի պետական համալսարանի դասախոս, ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ալբերտ Էդուարդի Դինգյանի հետ: Ես սխալ էի: Զրուցակցիս ապուլապերը Դիարբեքի Տիգրանակերտ քաղաքում հայրուրավոր տարիներ ունեցել են մեխանիկական աղաք. երբ աղացող քարերը պտտվում են ոչ թե ջրի, այլ կենդանիների կամ մարդու ուժով, որն արաբերեն կոչվում է դինգ: Այստեղից էլ՝ ազգանունը:

Խելոք, բանիմաց մարդ է եղել ավագ Դինգյանը՝ Հակոբ պապը: 1915 թվականին, երբ սկսվում է արիավիրքը, նա չի սպասում, որ դանակը հասնի ոսկորին: Թողնում է տուն ու տեղ, արած-դրածը, վերցնում ծնողներին, կնոջն ու նորածինը, դեռ տարին չբոլորած Լյուդվիգին ու փախչում Սիրիա: Առաջին մի քանի ամիսներին ապրում են Հասիջայում, հետագայում տեղափոխվում Հալեպ: Ստիպված են լինում ամեն ինչ սկսել նորից: Դիմանում են եւ կարողանում: Շուտով ամեն ինչ իր հունի մեջ է ընկնում: Այստեղ էլ ծնվում են Անդրանիկ եւ Էդուարդ որդիները: Տարիքը լրանալուց հետո Էդուարդը զինվորական ծառայության է անցնում ֆրանսիական բանակում, հետագայում ավարտում նաեւ քոլեջը՝ ստանալով ֆրանսերեն լեզվի ուսուցչի որակավորում:

1947թ. Դինգյանների ընտանիքը հայրենադարձվում է: Հակոբ պապը եւ Պայծառ տատը նորից են մտովի վերապրում օտար հողում հարմարվելու ոչ հաճելի զգացողությունը: Նախապես նրանց հայտնել են, որ հայրենիքում սպասում են: Այո, սպասում են: Ուղղակի գիտեն, որ հայրենիք վերադարձողներ կան: Իսկ թե որտեղ են ապրելու, ինչ միջոցներով, որտեղ են աշխատելու, դա հետագայի հարցեր են,

դրանք կլուծվեն հընթացս: Իսկ Դինգյանների ընտանիքը բազմանդամ է՝ 10 հոգի: Լյուդվիգ որդին, Մարի հարսը՝ իրենց 5 մանկահասակ երեխայի հետ եւ Էդուարդ որդին: Երեսն հասնելուն պես նրանց գնացքով ուղարկում են Ղափան, իսկ այնտեղից էլ՝ բեռնատարով՝ Գորիս: Այստեղ նրանց տեղավորում են մասնավոր տների կնուղներում: Այս էլ որբորդը անգամ Դինգյանները ստիպված են լինում ամեն ինչ սկսել նորից: Կարողանում են: Երեխաները մեծանում, կրթություն են ստանում, լավ կրթություն, իսկ Էդուարդ Դինգյանը համալրում է ֆրանսերենի բարձր որակավորում ունեցող ուսուցիչների շարքը: Այս մասին վերելում հնչեցրած բոլոր դրական մտքերն անվերապահորեն վերաբերում են նաեւ ընկեր Դինգյանին:

Դինգյաններից Անդրանիկը Սիմա կնոջ հետ մնում է Դանասկոսում: Նրանց հետնորդները մինչեւ այժմ էլ ապրում են այդ հյուրընկալ հողում: Ինչ-ինչ պատճառներով կապը հարազատների հետ ընդհատված է լինում: Օգնության է գալիս ամենակարող համացանցը: Շփվում են հիմնականում անգլերենով: Պայմանավորվել են այս ամռանն անապայման հանդիպել մայր հայրենիքում: Հաջողություն նրանց:

Հ.Գ. Ժողովրդի ճակատագիրը հանրագումար է տվյալ ժողովրդի անհատների ճակատագրերի, այդ իմաստով էլ՝ նման նրան: Հայրուր տարի առաջ եղեռնից փրկվածներից մենք «գաղթական» անունը տվեցինք, ու արդեն մի դար է՝ այդ տիպի ածականը մեր ժողովրդի մի հատվածի հետ է, դժբախտաբար նրա հետ է լինելու միշտ: Տա աստված՝ այդպես չլինի: Ավելին, տեղացիներս երբեմն նրանց պատվում ենք նաեւ «ախպար» հորջորջումով:

Դարաբաղյան շարժման հետեւանքով Ադրբեջանը լքած մեր հայրենակիցներին էլ տվեցինք «փախստական» (համաձայնեք՝ «գաղթականից») այժման էլ բարեհունչ է) ածական անունը, ու այդ դրոշմն էլ նրանց հետ է լինելու ընդմիշտ: Հայրուր տարի առաջ Սիրիան, Եգիպտոսը, Լիբանանը, մասամբ էլ Իրանը դարձան տարանցիկ երկրներ՝ մեր հայրենակիցներին աշխարհով մեկ սփռելու համար: Արցախի դեպքում այդ դերը կատարեց (դժբախտաբար) մայր հայրենիքը: Այն ժամանակ անհրաժեշտություն չկար հարցնելու՝ ինչո՞ւ մեր հայրենակիցները ցեղասպանության տարիներին չմնացին բարեկամական երկրներում ու ցրվեցին աշխարհով մեկ, կամ ո՞ւմ հարցնեին: Այսօր այդ անհրաժեշտությունը կա: Կամաց-կամաց գալիս է ժամանակն ասելու, որ արդեթա՞նա հայության 400 հազարանոց հատվածի, ասել է թե տասնյակ հազարավոր ընտանիքների համար մայր հայրենիքն օրրան դառնալու փոխարեն դարձավ տարանցիկ կետ՝ նրանց աշխարհով մեկ սփռելու համար: Ընդ որում՝ այդ ընտանիքների մեծ մասը մասնատվեց՝ ընտանիքի ավագները մնացին հայրենիքում, զավակներից մեկը-երկուսը մեկնեցին ռուսաստաններ, մնացածները՝ ավելի հեռու: Ինչպես ասում են՝ գրկաբաց ընդունեցինք եւ Լուրսիայամբ էլ ճանապարհեցինք: Էլ նրանք երբեք, նույնիսկ տխուր առիթներով, իրար գլխի չեն հավաքվի: Ո՞վ է մեղավոր: Միայն ադրբեջանցի թուրքը: Նրանք իրենց ինչքը, սրբատեղիները, սիրելիների գերեզմանները թողեցին իրենց ստեղծած, հիմնած քաղաքներում, պանդխտության ցուպը ձեռքն առած՝ գնացին նորից արարելու օտար երկրներում եւ օտարի համար, որպեսզի մի օր էլ, նույնիսկ առանց բռնության, դրանք թողնեն ու ... հեռանան: Նայեք հնդկական Բոմբեյ (Մոմբայ), Կալկաթա քաղաքներին, որոնցում հայը դարեր առաջ հիմնել է եկեղեցիներ, նույնիսկ կան նրա ձեռքով կառուցված ու հայկական անվանումները պահպանած ամբողջական թաղամասեր, փողոցներ, բայց չկա դրանց կառուցողը, դրանց իրական տերը՝ հայը... Նման տասնյակ օրինակներ կան Դրինում, Հարավային Ռուսաստանում, Լեհաստանում, Կիպրոսում եւ այլուր:

Եղեռն վերապրած ցանկացած երկու հոգու ճակատագիր ինչքան տարբեր, նույնքան էլ նման է իրար:

ՌԵԴԻԿ ԴԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԸ

Արեւմտյան Հայաստանում եղեռնի ծիրաններից փրկված մեր հայրենակիցներից շատերն իրենց կյանքի հետագա ուղին հաստատել ու շարունակել են սահմանից այս-կողմ՝ նպաստ բերելով նորաստեղծ հորիորդային Հայաստանի զարգացմանն ու կայացմանը: Այդպիսի մարդկանցից էր Կապանում սիրված ու հայտնի մտավորական, հայոց լեզվի ու հայ գրականության հիանալի գիտակ Համբարձում Սարգսյանը, ում 100-ամյակն է լրանում այս օրերին: Նրա կենսագրությունն ու ապրած ողիսականն ամբողջացնելուն օգնում է կինը՝ Անտիկա Գեւորգյանը, ով բազում անգամ պատմածը եւս մեկ անգամ հիշելիս՝ չի կարողանում զսպել հուզմունքը:

Համբարձում Սարգսյանը ծնվել է 1905 Արեւմտյան Հայաստանի Բուրսայի նահանգի Չենգիլեր գյուղում: 1915թ. նրան ու իրենից մեկ տարով մեծ մորեղբորը՝ Օնիկին, խնամում էին տատն ու պապը: Հորը տարել ու սպանել էին թուրքերը, երիտասարդ մայրը Պոլսում ծառայում էր հայ մեծահարուստի տանը՝ ընտանիքին դրամական օգնություն ուղարկելու համար: Երբ թուրքերը գյուղացիներին տներից հանում էին զնացք մատցնելու համար, պապը հասցնում է տնից միայն ոսկու քսակը վերցնել: Լսելով, որ իրենց տանում են դեպի Դեր Ջոր՝ նա այդ վերջին հոգեպահուստը տալիս է թուրք ուղեկցորդին, եւ ճանապարհին երկու երեխան, տատն ու պապն իջնում են մի գյուղում, մտնում ծիու ախոռ՝ չիմանալով անգամ, թե որտեղ են: Քիչ անց հայերին հերթական գյուղից քշած թուրքերը մտնում են ախոռ եւ հայտնաբերում նրանց: Երբ պատրաստվում են սպանել «այավուրեն-

րին», տատը չոքելով, խնդրում է խնայել. ինքը նրանց կծառայի, լվացք կանի: Այդպես ձիերի կողքին ապրում են մեկ տարի: Երբ իրավիճակը փոքր-ինչ խաղաղվում է, տեղափոխվում են Կոնյա քաղաք: Պապը շարունակում է իր հին գործը՝ թաղից գործելը, նաեւ՝ ծիաքարշի վագոնների ռելսերը մաքրում: Բայց շուտով մահանում է, եւ ռելսերը մաքրելու գործը շարունակում են փոքրիկ Օնիկն ու Համբարձումը: Աշխատանքի ժամանակ էլ մի օր կտրվում է Համբարձումի աջ ոտքի թաքը: Եվ 15 օր հետո տատը նրան գտնում է հիվանդանոցում՝ ոտքը վերելից կտրված: Այդ լուրը լսելով՝ Պոլսում կաթվածից մահանում է երիտասարդ մայրը: Նրա՝ տարիներով կուտակած փողն ու ոսկեղենը փոխանցում են Համբարձումին: Տատը նրան հանձնում է ամերիկյան մանկատուն, եւ որպեսզի չնեղանա, նրա հետ՝ նաեւ Օնիկին: Բայց իր որդուն մեկ ամսից տանում է տուն: Իսկ երբ մորաքույրը Պոլսից գալիս է Համբարձումին տանելու եւ խնամելու, տղան հրաժարվում է՝ չուզենալով ոչ մեկի համար հոգս դառնալ: Մանկատանը միջնակարգ կրթություն է ստանում: Դրանից հետո մեծահասակ որբերին պատվիրում էին աշխատել: Բայց հաշմանդամ տղան չէր կարող աշխատել ծխախոտի դաշտերում: Թերթերից մեկում կարդում է ինչ-որ Սովետական Հայաստանի մասին, որտեղ ուսումը ձրի է: Կարդում է նաեւ, որ 24 հայ ընտանիք Պոլսից պետք է մեկնի այնտեղ, եւ քարավանն անցնելու է Բաղդադով: Խաբելով, թե Բաղդադում մորաքույր ունի, Համբարձումը մանկատան տնօրենին խնդրում է օգնել իրեն հասնել այնտեղ: Ճանապարհին արաբ վարորդը Համբարձումից խլում է մորից ժառանգած փողի ու ոսկու քսակը եւ թողնելով քաղաքի մուտքի մոտ՝ հեռանում: Տղային բարյացականորեն չեն ընդունում նաեւ Բաղդադի հայկական եկեղեցում, եւ նա տասը օր քաղցած քնում է եկեղեցու բակի մի չիրմաքարի վրա: Հետո տեսնելով նրա գրագիտությունը՝ քահանան ուտելիքի դիմաց աշխատանքի է վերցնում:

Պապմում է Զաբել Ալեքսանի Խաչատրյանի դուստրը՝ 79-ամյա Կիմա Կարապետյանը

Ծնվել է Թալինի շրջանի Մաստարա գյուղում:

1956թ. ամուսնացել է մեղրեցի Սեդրի Զաքարյանի հետ եւ բնակություն հաստատել Մեղրի քաղաքում:

Մասնագիտությամբ բուժքույր է, այժմ՝ կենսաքոչակառու: Ունի երեք որդի:

Նրա հետ մեկտեղ Մեղրիում են բնակվել նաեւ երկու քույրը՝ վաղամեռիկ Ռիմա եւ Նորվարդ Կարապետյանները:

Ամեն անգամ մեր ընտանեկան հավաքույթներին, երբ խմում էին քույր-եղբայրների կամ ծնողների կենացը, մայրիկս միանգամից տխրում էր: Աչքերում ծովանում էին արցունքները, ու անկատ, մի պատրվակով դուրս էր գալիս հյուրասենյակից: Հետո նրան գտնում էինք սենյակներից մեկի անկյունում՝ գաղտնի լացելիս: Մոտենում էինք, փորձում նրան հանգստացնել: Նա ամուր գրկում էր մեզ՝ վեց քույրիս եւ մի-նուճար եղբորս, մի լավ ազատություն տալիս արցունքներին, հետո հանգստանում, շտապում հյուրերի մոտ: Սկզբում կարծում էինք, թե առողջական կամ ընտանեկան խնդիրներ ունեն, թեւեւ հայրս շատ հոգատար եւ ուշադիր էր մորս նկատմամբ: Մի օր էլ փորձեցինք մորս տառապանքի պատճառն իմանալ հորիցս, եւ ահա թե ինչ

պատմեց հայրիկս՝ թալինցի Հայկը:

Մայրիկս՝ Զաբել Խաչատրյանը, ծնունդով Արեւմտյան Հայաստանի Բայբուրդ բնակավայրից էր: Նրանց բազմադամ ընտանիքն ապրում էր հաշտ ու համերաշխ: Ինքը չորսի մեջ ամենակրտսերն էր: Մի օր երեկոյան, երբ ընտանիքը պատրաստվում էր քնելու, հանկարծ նրանց դուռը ջարդելով ներս են մտնում մի քանի զինված ասկյարներ ու առանց պատճառի սրախող-խող անում հորը, հորեղբորը, մորը, քրոջը, եղբայրներին, տատիկին: Իրարանցումի մեջ տատը հասցնում է յոթամյա Զաբելին՝ իրել մահճակալի տակ: Իրենց սեւ գործնավարտելով՝ թուրքերը տնից մի քանի արժեքավոր իրեր են վերցնում եւ հեռանում: Բարեբախտաբար, հրաշքով կենդանի մնացած որբուկին առավոտյան գտնում է մի քանի տուն այն կողմ ապրող տասնյոթամյա հորաքույրը, ով այդ օրը տանը չի գիշերել: Նրանք փախչում են գյուղից ու միանում իրենց նմանների խմբին: Փախուստի ճանապարհին նրանց թուրքերը նորից բռնում են, մտցնում մի մարագ եւ փորձում իրկիզել: Այդ ժամանակ հորաքույրը հասց-

Մի օր էլ եկեղեցուն կցված հարուստ հայ է ժամանում, ծանոթանում Համբարձումին, նրա ծրագրերին, օգնում վիզա ստանալ, հագուստ ու ճանապարհի բեռ տալիս, նաեւ՝ սկզբնական շրջանում ապրելու փող եւ օգնում հայ ընտանիքների հետ տեղափոխվել Հայաստան: 1924 թվականն էր, Կոստանդնուպոլիսը տեսած տղան երեւան հասնելով՝ զարմանում է. «Իսկ ինչո՞ւ մեզ մայրաքաղաք չեն տանում»:

Փաստաթղթերը հանձնում է երեւանի պետական համալսարան՝ բանասիրական ֆակուլտետ: Սակայն, այնտեղ այնպիսի առարկաներից պետք է քննություն հանձնեն, որոնք ինքը չէր անցել: Մի օր էլ, այգում լսելով նրա արեւմտահայերենը, մի մարդ է մոտ կանչում. Վահան Թոթվենցն էր: Ուրախացած, որ եւս մի փրկված «մանչ» է գտել, նա մոտ է կանչում այդտեղով անցնող եղիշ Հարենցին: Նրանք էլ օգնում են առանց քննությունների ընդունվել համալսարան: Ավարտելուց հետո երեք տարի հայոց լեզու եւ հայ գրականություն է դասավանդել Լենինականում: Ի դեպ, աշխատելու առաջին իսկ օրվանից հրաժարվել է հաշմանդամության թոշակից: Երբ զարմացել են, ասել է, որ ինքն աշխատում է, թող ավելի կարիքավորներին տան: 1931թ. եկել է Կապան: Աշխատել է թիվ 1 միջն. դպրոցում, մանկավարժական ուսումնարանում, մինչեւ կյանքի վերջը (1967թ.) դասավանդել թիվ 2 միջնակարգում: 1940թ. 35 տարեկանում Ղափանի շրջանում առաջինը էր, որ արժանացավ վաստակավոր ուսուցչի կոչման: Ունեցել է չորս զավակ: Իսկ քչով բավարարվելու, արդարամիտ ու մեծ մարդասեր լինելու նրա հատկանիշների մասին է խոսում եւ այն, որ բազմանդամ ընտանիքով ապրելով մեկ սենյականոց բնակարանում, չորս անգամ հրաժարվել է իրեն հատկացվելիք բնակարանից, ասելով, թե իրենից առավել վատ պայմաններում ապրողներ կան...

ԱՐՄԻՆԵ ԱՎԱԶՅԱՆ,
«Սյունյաց երկիր»,
2005թ. Ն5

նում է աղերսանքով ու իր մոտ եղած ոսկով կաշառել պահակախմբի թուրքերից մեկին, եւ երկուսով լուսամուտով փախչում են: Լացով, վախով գիշերով բռնում են անհայտության ճանապարհը: Բարեբախտաբար, հանդիպում են տարիանվածների մի ուրիշ խմբի, որի հետ մեծ դժվարությամբ հասնում են Ալեքսանդրապոլ (Լենինական): Սով, ցուրտ, օտարություն ու որբություն, բոլորը միախառնվել էին իրար: Հետո ճակատագիրը նրանց հասցնում է Հոկտեմբերյան, ապա Երեւան: Կարճ ժամանակ հետո տիֆով հիվանդանում եւ մահանում է մայրիկիս հորաքույրը՝ բախտի քմահաճույքին թողնելով նրան: Բարի մարդիկ յոթամյա մայրիկիս տեղավորում են Երեւանի որբանոցներից մեկում, որտեղ ճաշակում է որբության դաժնությունները: Տասնյոթ տարեկանում հանդիպում է թալինցի մի լավ երիտասարդի՝ Հայկ Կարապետյանին եւ ամուսնանում: Հորս օգնությամբ ստանում է կրթություն եւ երկար տարիներ աշխատում որպես Թալինի շրջանի «Յուլարդի» կառավարիչ: Ունենում են յոթ զավակ: Մայրս ասում էր, որ յոթ զավակ է ունեցել, որպեսզի լրացնի հարազատների տեղը, որոնց կորուստը մինչեւ կյանքի վերջը կրծում էր նրա հոգին, մաշում՝ սիրտը: Մայրս կյանքին հրաժեշտ տվեց հիսուրը չբոլորած՝ իր հետ տանելով եղեռնագարկ հարազատների կորստի ցավը:

Ճակատագրի բերումով երեք քույր՝ Ռիման, Նորվարդը եւ ես, ամուսնացանք եւ բնակություն հաստատեցինք Մեղրի քաղաքում, որտեղ պատահաբար հանդիպեցինք մորս մանկատան ընկերուհուն, նույն ճակատագրին արժանացած Եվնիկ Մուրադյանին, որից մինչեւ նրա մահն առնում էինք մեր մայրիկի կարոտը: Ու ամեն ապրիլի 24-ին՝ եղեռնի տխուր օրը, ես միշտ հիշում եմ մորս ահասարսուռ պատմածները, նրա տառապանքն ու ցավը: Կարծում եմ, որ մայրս, յոթ զավակ ունենալով, նաեւ յուրատեսակ վրեժ լուծեց եղեռնագարկ հայրենակիցների փոխարեն, քանզի նրա յոթ ճյուղը 30-ից ավելի շյուղեր են գցել՝ ապացուցելով, որ հայն անմահ է, որ հայը եղել է, կա ու կհառնի որպես փյունիկ:

ՄԻՐՈՆ ՍԱՐԳՅԱՆ
ք. Մեղրի

ՇԱՐՈՆՆԱԿՈՒՄ ԵՆՔ ՓՆՏՐԵԼ...

ՇՈՒՇԻԿ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Մեղրի քաղաքի բնակիչ

Պապս իմ մանկության երազանքներից գուցեն ամենամեծն է, որ այդպես էլ մնաց անկատար: Նրա մասին իմ պատկերացումները հյուսվել էին տատիկիս պատմածներից: Պապիկս, տատիկիս ներկայացմամբ, ուժեղ ու բարի անձնավորություն է՝ եղել: Երբ տատիկիս հարցնում էի՝ որտեղի՞ց էր ծնունդով պապիկս, նա հպարտորեն ասում էր՝ Տաճկահայաստանից, եւ անթաքույց սիրով պատմում ամուսնու մասին, ում հետ ապրել է ընդամենը չորս տարի, բայց մինչեւ կյանքի վերջ մնացել նրան անդավաճան:

Ամեն անգամ պապիկիս մասին խոսելիս տատիկիս աչքերը խոնավանում էին, ակամայից խոնավանում էին նաեւ մերը:

Հանգուցյալ պապս պատմել էր, որ թուրքերն անարգել մտել են հայերի տները, սրախողխող արել ընտանիքի անդամներին՝ չխնայելով անգամ երեխաներին: 1915թ. մի գիշեր էլ գաղտնի մոր՝ Հասմիկ Եղիազարյանի եւ եղբայրների՝ Եղիազար Եղիազարյանի ու ծծկեր եղբոր հետ միասին, ում անունը չէր հիշում, հայրենի Վանի նահանգի Բողազքեսան ծննդավայրից՝ համազուղացիների հետ, հարկադրված փախել են: Արաքսն անցնելիս նրանց հետապնդող թուրքի զնդակից խոցվել է մոր մեջքին կապված կրտսեր եղբայրը: Մյուս զավակներին փրկելու համար մայրը, հարկադրված, անշնչացած փոքրիկի բարուրն արծակել է մեջքից եւ «պահ» տվել Արաքսի որոգայթներին: Հեկեկալով ափ դուրս եկած, ամեն ինչ կորցրած գաղթականները մի կերպ հասել են Էջմիածին եւ բախտակից գաղթականների հետ մի քանի օր գիշերել վանքի պատերի տակ: Զկարողանալով հոգալ երեխաների մասին՝ մայրը նրանց տեղավորել է ամերիկյան որբանոցներից մեկում, իսկ ինքը վարձու աշխատանքներ կատարել այս կամ այն ընտանիքում: Ժամանակ առ ժամանակ այցելել է որբանոց, տեսակցել երեխաների հետ: Մի անգամ էլ, հերթական տեսակցության ժամանակ փոքրիկ որդուն՝ 4-ամյա Եղիազարին, չի գտել: Պարզվել է, որ փոքրիկին ինչ-որ մարդիկ տարել են Ամերիկա, ում մասին այլեւս տեղեկություններ հայտնի չեն:

Որոշ ժամանակ որբանոցից դուրս է գալիս պապիկս, եւ իր մայրիկի հետ վարձով ապրում են Երեւանում: Ուսումնառանում ստանալով արհեստագործական կրթություն՝ մի օր էլ գործուղվում է հեռավոր Մեղրի եւ աշխատում պահածոների նորաբաց գործարանում: Այստեղ էլ ծանոթանում եւ ամուսնանում է տատիկիս՝ տաշտունեցի Շուշիկ Մովսիսյանի հետ: 1938թ. ծնվում է նրանց առաջնեկը՝ մայրիկս՝ Ֆրիդան, երկու տարի հետո էլ՝ որդին: Թվում էր, թե մոր, երջանիկ կյանք պետք է սկսվեր: Բայց սկսվում է Հայրենական մեծ պատերազմը, ու նորից խաթարվում է տաճկահայ Արամ Եղիազարյանի ճակատագիրը: Հայրենիքի կանչով 1941 թվականից Մեղրիի զինկոմիսարիատից ռազմաճակատ մեկնած երիտասարդի անհայտ կորելու մասին չարագույժ լուրը 1943 թվականին գալիս է Կերչի մատույցներից: Նույն տարին էլ մահանում է նաեւ նրա որդին: Տատիկիս հույսն ու հավատը մնում է մայրս...

Հիմա չկան ոչ տատս, ոչ էլ մայրս, ովքեր մինչեւ իրենց կյանքի վերջը շարունակում էին փնտրել մորս միակ հարազատին՝ պապիկիս եղբորը: Գրել են «Հայրենիքի ծայն» թերթին, «Жди меня» հաղորդա-

Եղեռն վերադարձներն ու նրանց սերունդները Սյունիում

Կուրեխյանների ընտանիքը՝ Բռնակործում

ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

20-րդ դարասկզբի ոճրագործությունից հետո Այունիքը նույնպես ապաստան դարձավ եղեռնից մազապուրծ հայերի համար:

Սիսիանի տարածաշրջանի Բռնակոթ գյուղում այժմ էլ շարունակում են ապրել Անդրանիկի զինվորներից Ոսկան Դուկասի Կուրեխյանի շառավիղները:

Ոսկանի թոռը՝ Հրաչ Կուրեխյանը, ոգևորությամբ է պատմում պապի մասին, հպարտանում իր արմատներով: Պապը ծնվել է 1888թ. Երզնկայի Չիպլիկ գյուղում: Նրանց ընտանիքում ութ երեխա էր մեծանում: Այն չարաքաստիկ օրը, երբ թուրքերը մտան գյուղ, Ոսկանը իր հոր հետ դաշտում էր, իսկ տան մյուս անդամները հաց էին թխում: Հայրը որդուն ուղարկում է տուն՝ թարմ լավաշ բերելու, բայց թարմ լավաշի փոխարեն թոնիրում միայն մարդու ոտքեր է տեսնում: Գյուղն ամբողջովին այրվում էր, տանը եւ ոչ մեկի կենդանի կամ անկենդան մարմինը չտեսավ, միայն «անտեր» լավաշն էր փռված հատակին: Սարսափած փախավ դեպի դաշտ՝ հոր մոտ, բայց հայրն էլ արդեն չկար: Եվ Ոսկանը գնաց սարեր, որտեղ էլ հանդիպեց Սմբատ զորավարին:

Իր ողջ կյանքում Ոսկանն ամենաշատն ափսոսում էր, որ իր երեք տարեկան եղբայրը չի փրկվել: Եթե նա ողջ լիներ, հերոսական ավելի շատ քայլեր կաներ, իսկական փախելան կդառնար:

Այդ օրերին ֆիդայական շարժումը մեծ ծավալում էր ստացել, եւ Ոսկանը միանում է Անդրանիկին: Թուրքիայի տարածքից նրանք հասնում են Նախիջևան, մեծ ճակատամարտ տալիս Արեւիս գյուղում: Բազում ղեկավարություններ հաղթահարելով՝ Անդրանիկը, հազարավոր գաղթականների ու զորքի գլուխն անցած, նրանց

տեղափոխում է Կապան, ապա Գորիս, իսկ հետո՝ Բռնակոթ, մի մասն էլ՝ Անգեղակոթ: Ոսկանը եւ էլի մի քանի հոգի Սաֆրազբեկյանների տանը հյուրընկալվեցին: Այստեղ նա սիրահարվում է Արուսյակին, եւ երբ Անդրանիկը հեռանում է, նա մնում է Բռնակոթում: Հավանաբար սիրահարվածությունն էր պատճառը:

«Պապիս մարմինն բազում սպիներ կային, որոնցից ամեն մեկը մի մարտի հետեւանք էր: Մի անգամ՝ բաղնիքում լողացնելիս, հարցրի սպիների մասին եւ հանկարծ նկատեցի, թե ինչպես են նրա արցունքները, խառնվելով ցնցուղից թափվող ջրին, գլորվում ցած: Չգիտեմ՝ հայրենիքի կարոտն էր, թե՞ մարտերում ստացած սպիների ցավը: Սպիներից մեկը բավականին խորն էր: Պատմում էր, որ թուրքերը տասը հոգու բռնել էին եւ արդեն պիտի գլխատեին, այդ պահին գալիս է Անդրանիկը եւ ազատում նրանց: Հավանաբար թուրքը հասցրել էր վնասել պապիս», – հիշում է թոռը:

Նոր հայրենիքում Ոսկանն ու իր բախտակիցներն աստիճանաբար պիտի իրենց տեղը գտնեին, ընտանիք կազմեին եւ կորսված հայրենիքի կարոտը սրտներում՝ շարունակեին ապրել կյանքի բնականոն հունով:

Ամուսնությունից հետո ծնվում է նրանց առաջնեկը: Որոշ ժամանակ անց Անդրանիկը Երեւանից կանչում է իր զինվորներին, քանի որ նրանց այստեղ հալածում էին: Վերցնելով հղի կնոջը, փոքր երեխային, զենքերն ու ձիւ՝ Ոսկանը ճամփա է ընկնում՝ Անդրանիկին միանալու համար: Գնում, հասնում են Բազարչայ, որտեղ 24 հայ քաղաքացու մոլոկանները բռնում եւ փակում են գոմում՝ այրելու նպատակով: Սակայն նրանց հաջողվում է գիշերը մի քանի հոգու սպանելով ազատվել: Տասը՝ փոքր երեխան գրկում, պապի հետ նորից վերադառնում է Բռնակոթ: Գյուղում կոլխոզի մախազահը, գուցե խղճալով, գուցե որպես Սաֆրազբեկյանների փեսա, Ոսկանին տալիս է երկու գլուխ եգ, մեկ ձի՝ գոյությունը պահելու համար:

Արուսյակ տատն ունեցել է հինգ զավակ, բայց 36 տարեկանում մահացել է, որից հետո Ոսկանը կրկին ամուսնացել է: Բայց այդ կինը հիվանդ էր եւ չի կարողացել

խնամել երեխաներին: Կարճ ժամանակ անց հեռացել է: Ոսկան պապն ամուսնացել է երրորդ անգամ՝ ունեցալով եւս երկու զավակ:

Իր ողջ կյանքում պատմում էր բոլոր այն արհավիրքների մասին, որ փախուստի ճանապարհին էր տեսել՝ դիակներ, այրվող տներ, սովալլուկ ու տանջալուկ մարդիկ... «Որտեղ հանդիպում էինք թուրք հրոսակների, Անդրանիկի հրամանով հարձակվում եւ մարդկանց փորձում էինք ազատել: Ձորքից մի քանի զինվոր ընտրելով՝ Անդրանիկը հրամայում էր ուղեկցել մարդկանց դեպի ապահով վայրեր», –

Շուշիկ Գրիգորյանի պապն ու փապը

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒՄ ԵՆՔ ՓՆՏՐԵԼ...

Եջ 47 շարին, բայց օտար, ամայի ճամփաներում հայտնված որբուկի մասին՝ ոչ մի տեղեկություն:

Հաճախ եմ մտորում. ինչո՞ւ է հայի ճակատագիրն այսպես, ո՞վ է մեղավոր: Ծնվել են Տաճկահայաստանում, բայց թուրքի հալածանքների պատճառով խեղվել է նրանց ճակատագիրը. մեկը հասել է Հայաստանի ամենահեռավոր բնակավայրը՝ Մեղրի, ընտանիք ստեղծել, հետո զոհվել ռուսական հողում, մնացել անգերեզման, անմահացել Մեղրու հուշակոթողին: Մյուսն էլ իր կամքից անկախ բաժանվել է հարազատներից, հանգրվան գտել ամերիկաներում, երրորդի գերեզմանն

էլ դարձել է Մայր Արաքսը: Հիմա էլ կարծես հանգուցյալ մայրիկիս հոգին չի հանգստանում, կրկին շարունակում է փնտրել միակ հարազատին՝ հորեղբորը՝ Եղիազար Կիրակոսի Եղիազարյանին, այն բյուրավորներից մեկին, որոնց ցավը 100-ամյա հեռուներից անգամ չի սփոփվում...

Հիմա մենք՝ վեց թույրերս ենք ուզում իրականացնել մայրիկիս պատգամը, շարունակում ամեն ինչ անել՝ գտնելու նրա արյունակցին՝ Եղեռնի պատճառով օտար, ամայի ճամփաներում հայտնված հարազատներին, գուցե պապիս հոգին էլ երկնային թագավորությունում խաղաղվի...

պատմում է Հրաչը:

Անդրանիկը կուռք էր իր ամեն զինվորի համար: «Ամեն իրիկուն պապս դիտվով նվազում ու երգում էր Անդրանիկի, Սոսե մայրիկի մասին: Ժամանակին երկու ոսկով Բաբվից բերել տվեց Անդրանիկի ու Սմբատ զորավարի նկարը, որ մշտապես կախված էր նրա մահճակալի վերելում: Երբ Ուշան գյուղում կանգնեցնում էին Անդրանիկի արձանը. պապս գնաց այնտեղ, 100 ռուբլի տվեց արձանը կանգնեցնելու համար եւ վերադառնալով Բռնակոթ՝ մեծ կերուխում կազմակերպեց», – հիշում է թոռը:

Ոսկան պապի սերն ու նվիրվածությունն այնքան մեծ էր, որ հրամայել էր իր մահվանից հետո գերեզմանաքարին փորագրել նաեւ Անդրանիկի՝ ձին հեծած պատկերը: Թոռը հիշում է, որ խորհրդային տարիներին դատախազությունից մարդիկ են եկել եւ պահանջել, որ այդ քանդակը գերեզմանաքարից ջնջեն, բայց Հրաչի հայրը կարողացել է «լռեցնել» նրանց, եւ մինչ օրս էլ Ոսկան պապն անբաժան է իր պաշտելի զորավարից:

Անդրանիկի զինվորների նվիրվածությունը շեշտելիս նա հաճախ էր պատմում այն դեպքը, երբ թուրք հրոսակը փորձում էր սպանել Անդրանիկին, բայց նրա զինվորներից մեկը, ընկնելով գնդակի առաջ, փրկեց զորավարին:

Ամբողջ Բռնակոթի տարածքում նրան հարգում եւ Ոսկան փեսա էին անվանում՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Տաճկահայաստանից գալով՝ նա այստեղ ընտանիք էր կազմել:

Ինչպես յուրաքանչյուր հայրենի տունը կորցրած հայ՝ Ոսկանի երազանքը նույնպես հայրենիքը տեսնելն ու մեռնելն էր: «Հասնեմ Չիպլիկ, տեսնեմ հողս ու մեռնեմ», – սա էր պապի երազանքը: «Հայրենիքի ձայն» թերթի բազմաթիվ համարներում դրված էր Կուրեխյանների հայտարարությունը՝ փնտրում են հարազատների, բայց մինչ օրս ոչ մեկին չեն գտել:

Վերջին անգամ Թուրքիայի տարածքում Ոսկանը ոտք է դրել զինվորական պարտականություն կատարելիս. Անդրանիկի հրահանգով 10 հոգով գնացել են այնտեղ, թուրք բռնել ու բերել Անդրանիկի մոտ:

Իր զավակներին, թոռներին մշտապես

ասում էր. «Թուրքը որ ոսկի էլ լինի, ջեբը չդնես»: Գյուղում բոլորն են հիշում, որ մի անգամ մի թուրք Նախիջևանից եկել էր գյուղ՝ խաղող վաճառելու, եւ Ոսկանը նրան տուն էր հրավիրել: Ջրույցի ընթացքում Ոսկանը պատմել էր, որ Անդրանիկի զինվորն է եղել, իսկ այդ թուրք առեւտրականը պարզվեց, որ Ղաչաղ Նաբու զինվորներից էր: Ատելությունն այնքան շատ էր կուտակվել այդ թուրքի մեջ, որ Անդրանիկի անունը լսելուն պես դանակը վերցնում եւ միանգամից հարձակվում է Ոսկանի վրա: Այդ պահին ներս է մտնում Հրաչի հայրը եւ ծեծելով թուրքին վրձնում գյուղից:

Հայրենիքի կարոտն առնելու յուրահատուկ ձեւ էին Սիսիանում վերաբնակեցված արեւմտահայ յոթ ընտանիքի հաճախակի հանդիպումները: Հավաքվում էին, կերուխում կազմակերպում, հիշում իրենց երկիրը եւ դրանով փորձում փարատել հոգու ցավը: Գորիսում նույնպես արեւմտահայ մի ընտանիքի հետ մշտապես կապ էր պահում:

Թիկնեղ, ճշտապահ, խստապահանջ ու հայրենասեր մարդ էր եւ իր այդ հատկանիշները փոխանցել է նաեւ ժառանգներին: Ոսկանի յոթ երեխայից երկուսը ողջ է, իսկ Բռնակոթ գյուղում այսօր ապրում է միայն Հրաչ Կուրեխյանի ընտանիքը: Բնատուր հայրենասիրությունն անպակաս է նաեւ թոռներից: Հրաչն ու իր միջնեկ եղբայրն Արցախյան ազատամարտի առաջին իսկ օրվանից մասնակցել են մարտերին, եւ եթե հարկ լինի, այսօր էր կզան՝ պաշտպանելու հայրենի հողը:

Հայրենական մեծ պատերազմին մասնակցել են Հրաչի հայրը եւ Նուհիկ հորաքույրը, վերջինս նույնիսկ այդ պատերազմի հաղթանակի 60-ամյակի կապակցությամբ ՌԴ-ում բնակարան է ստացել:

Ոսկանի երազանքը կարծես ժառանգաբար փոխանցվում է: Թոռան՝ Հրաչի երազանքն է գնալ Արեւմտյան Հայաստան, տեսնել Չիպլիկ գյուղը, անցնել նախնիների հողով եւ շնչել հայրենի օդը:

Թվում է՝ այս ընտանիքների պատմությունները նման են իրար, բայց դրանք իրականում յուրովի տարբեր են: Ակնհայտ է միայն մի իրողություն՝ հայի արմատն ամեն տեղ էլ ժլաթակում եւ ամուր հիմքեր է գցում:

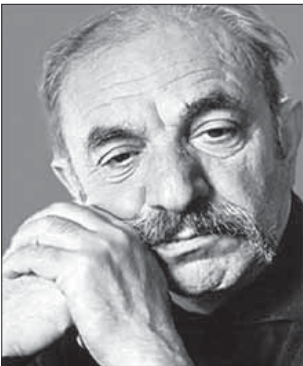

Ոսկան Կուրեխյանը

Խոսեք, Հայաստանի լեռներ

Հատվածներ վեպից

ՍԵՐՈ ԽԱՆՋԱԴՅԱՆ

Գյուղում եղած գրեթե բոլոր տղամարդիկ, նաեւ շատ կանայք ու երեխաներ, հավաքվեցին եկեղեցու հրապարակում։ Խորեն աղան գնաց Քեմալ բեյին հրավիրելու հավաքին։

Չիավոր ոստիկանները շրջապատեցին հրապարակը։ Նրանք զգույշ էին, նաեւ երկյուղած։ Կանայք անգամ ձեռքներին հաստազուլու գավազաններ ունեին։ Քեմալ բեյը եկավ՝ քահանայի, Օսման օմբաշու եւ Խորեն աղայի ուղեկցությամբ։ Կանգնեց ձիավորների հովանուն, խստությամբ նայեց դաժան դեմքերով, փորձության պատրաստ ժողովորդին։ Ահ զգաց նույնիսկ Ջիլ Ջաքարի Ուլիկից, որ մեծավարի հենվել էր իրենից մի չափ բարձր մահակին։ Քեմալ բեյը հասկացավ, որ մի ջոկատ չէ, մի ողջ գունդ զորք էլ համես այս մարդկանց դեմ, սրանք աչք չեն թարթի։ Նա համոզված էր, որ նույնիսկ կանայք իրենց փեշերի տակ ատրճանակ ու դաշույն ունեն։ Բարկությունը խեղդեց եւ հաշտ ու խաղաղ երդվեց, թե ոչ մի վնաս գյուղին չի հասցնի, եթե մարդիկ իրենց մոտ եղած գեները հանձնեն։

Լռությունը Քեմալ բեյին ավելի ահ պատճառեց, քան եթե բոլորը միանգամից գոռային, աղմկեին։ Սակայն ժողովուրդը կարծես չէր էլ շնչում։ Ծամոսկի մարեի երես տված կատուն թավ պոչով շոյում էր տիրոջ՝ Խորեն աղայի ոտքերը։ Քեմալ բեյը հազաց ափի մեջ։

– Դե, բարի հայեր, երեք ժամ ձեզ ժամանակ եմ տալիս։ Ձեր գյուղը հենց հիմա պետք է հանձնի հարյուր քսանհինգ հրացան, վաթսու մարտնակ, երեք հարյուր դաշույն։ Շատ չեմ ատում։ Մարդիկ, լսեցեք ինձ եւ ապրեցեք խաղաղ։ Խորհուրդ եմ տալիս խոհեմ լինել եւ արյունահեղության առիթ չտալ։

Օսման օմբաշուն թողնելով հրապարակում, Քեմալ բեյը Խորեն աղայի ուղեկցությամբ գնաց ճաշելու։ Սպասում էր, թե իր ետեւից աղմուկ կայայթի, սակայն լռությունը մնաց համառ։ Դրանից բեյը նորից ահ զգաց։ Մտածեց՝ արդյոք ինքը բավականին ուժ ունի՞ հետը, որ դիմադրի կանգնի այս սպանիչ լռության գրոհին։ Ժողովուրդը ցրվեց նույն լռությունը քարշ տալով իր ետեւից։

– Ձեները կբերե՞ն, Խորեն աղա, – հարցրեց բեյը, երբ հասել էին գյուղապետի դարպասին։

– Չունե՞ն, բեյ աղա, – գրեթե աղաղակեց Խորեն աղան։ – Որտեղի՞ց բերեն, որ չունեն։ Հայը ե՞րբ է գեներ ունեցել...

Ասաց, մտքում ծիծաղեց բեյի անգոր վիճակի վրա։ Այս թուրքը չի հավատում, թե մի հրացան անգամ կստանա, բայց ոսկու համար նա իր հավատն էլ կծախի։ Օսման օմբաշին մի՞թե նույնը չարեց։ Երկուսն էլ իրար բերանում թքած են։ Պիտի քաղցրացնել բեյի բերանն ու ճամփու դնել։

Ճաշեցին միայն երկուսով, սենյակում փակված մնացին երկար։

Կեսգիշեր էր, երբ բեյը վճռեց մեկնել։

– Արդյոք վատա՞հ եմ, – ասաց Խորեն աղային, – որ մեր գործի մասին միայն մեներ գիտեմք։

Խորեն աղան երեսին խաչ հանեց։

– Մեկ էլ աստված։ Բարով գնաք, եղբայր եմ։

Քեմալ բեյին ու նրա ջոկատը ճանապարհելուց հետո Խորեն աղան տուն

վերադարձավ եւ իսկույն գնաց Ներսես Չավուշի մոտ։ Միմբաշին պառկած էր ու ձեւացրեց, թե քնած է։ Խորեն աղան մնաց–մնաց տանիքում եւ ամաղմուկ ետ քաշվեց։ Թիկունքում մեխվեց Ներսես Չավուշի ծայրը։ Վրա նստեց՝ ճերմակ ուրվական, փայլատակող աչքերով։

– Քանիսո՞վ վերջացրիր առեւտուրդ, Խորեն աղա։

Մի ճանճ էր բզզում թաքստոցի անկյունում։ Խավարի ծա՞յնն է։

– Թանկ չէր, – կամաց, կարծես ահով ասաց Խորեն աղան։ – Համաձայնվեցինք երկար տուր եւ առից հետո։

– Գոհ եմ։ Դեղին մետաղ լցրու բուկը, որ խեղդվի։ Մենք դեռ պիտի սպասենք, մնանք, մինչեւ աստծու կանչը։ Մենք պիտի գեները պահենք։ Խաբել պիտի սովորենք, խաբե՞լ։

Խորեն աղան հառաչեց։ Մինչեւ աստծու կանչը աշխարհի վերջը կլինի։

◆ ◆ ◆

Գիշեր էր, արյան հոտ ու անթաղ դիակներ։ Պառկել էին իրենց փորած խանդակներում։ Հսկիչների վրանից լսվում էր օմբաշու հարբած քրքիջը։ Երեկ աղջիկներ էին բերել՝ արբելու նրանց արյամբ ու մսով։ Հայ աղջիկներ էին։

Ձիլ Ջաքարը մի աչքը փակել էր Փափագի ականջին հպած, մյուսով նայում էր հայոց աշխարհի երկնքին, որ գիշերային պարզ էր, սակայն սառը եւ խռով։

Օմբաշին երեւաց խանդակի եզրին՝ ոտքերը չռած, օրորվող... Նա իրար ետեւից մի քանի ձեռնառումը նետեց խրամատում կծկվածների վրա։ Քրքջաց պայթյունների հետ։

– Գյավուր գերմանացու ռումբե՛ր են, տեսնե՜մ ինչպես են կոտորում իրենց հավատակիցներին։

Դիակներ, դիակներ՝ անշարժ, նաեւ վիրավորներ՝ շարժվող, գալարվող։ Նրանց էլ դեռ կենդանի հորեցին սպանվածների հետ։

Օմբաշու նետած ռումբից մեկը չէր պայթել։ Մոռացել էր պոկել դրա ապահովիչը։ Ձիլ Ջաքարը այդ չպայթած ռումբը թաքցրեց ծոցում։

◆ ◆ ◆

Նորից գիշեր էր, արյան հոտ ու անթաղ դիակներ։ Սակայն այս մի գիշերը ծանրացավ անձրեւով։ Երկինքը նախ գոմռաց, կայծակի մտրակ ծարճատեց լեռան վրա, ապա պատ առ պատ տեղաց իր ջրեղեն բարկությունը։ Երկինքն ու գետինը խառնվեցին՝ հեղիհեղուկ կապերով։

Ձիլ Ջաքարը խավարի մեջ բռնեց անձրեւի պարաններն ու դուրս եկավ խրամատից։ Հեկա, սողեցող մոտեցավ օմբաշու վրանին։ Ինչ լինելու է՝ թող լինի։

Վրանի մուտքի մոտ, թիկնոցում փաթաթվել, կծկվել էր պահապանը։ Ձիլ Ջաքարը պագեց ցեխի մեջ, գտավ քնած ասկյարի կոկորդն ու թաց ծնկներով չոքեց նրա կրծքին։ Պահապանը թաքտաց, ապա խաղաղվեց, ինչպես մուկը՝ կատվի ճիրաններում։

Երկինքը փլվեց կայծակի հրեղեն խաղից։ Ձիլ Ջաքարը վերցրեց խեղդվածի հրացանն ու դաշույնը, մտավ վրան։ Սատանան զգաստ էր։

– Արթո՞ւն ես, պահակ։

– Արթուն եմ։

Ձիլ Ջաքարը հափշտակեց օմբաշու գլուխը եւ ոլորեց։ Լսեց փշրվող ողնաշարի ճռինչը։ Ձիլը պոկեց օմբաշու գեները եւս եւ դուրս բռավ վրանից։ Մթության մեջ մոտեցավ խրամափոսին։ Ծոցում պահած ռումբի ապահովիչը պոկեց, նետեց մեծ վրանի մեջ, որտեղ հսկիչներն էին քնած։ Դղորդցից հայերը արթնացան։ Փափազը կպավ Ձիլ Ջաքարի ոտքերին, դուրս եկավ փոսից։ Ձիլ Ջաքարը նրան գցեց ուսին, փախավ՝ ճեղքելով այլու առ այլու թափվող անձրեւի պատն ու խավարը։

◆ ◆ ◆

Շոգը դարձել էր հեղիհեղուկ կրակ։ Գերասիմ վարժապետը բերանը բացուխուկ անելով հազիվ էր կրկ տալու օդ

գտնում։

Գարնան կոտորածից հետո Երզնկան դիակի պես աչքերը չռել, ոռնում էր գորշ երկնքի երախին։ Քաղաքի ողջ մնացած հայերը՝ մի քանի հազար մարդ, կին, երեխա հավաքվել էին սուրբ Նշանի բարձունքին անվնաս մնացած հայոց թաղում ու ամրացել։ Թուրքերը վաղուց է չէին գրոհում հայերի վրա։ Համոզված էին, որ պաշարվածները կկոտորվեն քաղցից կամ անձնատուր կլինեն։ Կանոնավոր զորքի մի գունդ շրջապատել էր սուրբ Նշան թաղը։ Նրանք միայն երբեմն-երբեմն թնդանոթներից խփում էին պաշարվածներին։

Մի խումբ զինված տղամարդիկ ամրացել էին իրենց թաղը բերող միակ մուտքի փլվածքներում ու հսկողության տակ էին պահում մեղ փողոցը։ Գեղամն ու իր պապի ֆրանկմասոն ծառան այդ խմբի մեջ էին։

Գիշեր էր։ Գեղամը մի վերմակ թրջեց նավթով ու ավերակների միջով գնաց հասավ այն շենքին, որտեղ նստած էր թուրքական գնդի շտաբ։ Նա վառեց նավթոտ վերմակն ու գցեց շենքի մեջ։ Հրդեհի կրակն արագ բռնեց շենքը։ Թուրքերը դուրս նետվեցին պատուհաններից, դռներից։ Հայոց դիրքերից նրանց գնդակահարում էին հրդեհի լույսի տակ։

◆ ◆ ◆

Նորից գիշեր է։ Թուրք զինվորի զգեստ հագած Գեղամը նորից աննկատելի իջավ ցած։ Ստնելով թուրքական թնդանոթների դիրքերը, նա դաշույնով կտրեց մարտկոցի հրամանատար բեյի գլուխը եւ ետ եկավ։ Կտրված գլուխը նա գցեց ֆրանկ–մասոնի ոտքերի տակ։

– Հագցրու ցցի ու պտտիր դիրքերում, – պատվիրեց նա ծերունիին։ – Թող հայը հասկանա, որ թուրքի գլուխն էլ է հնարավոր կտրել։ Սակայն չասես, որ դա ես եմ արել։ Չասե՛ս, թե չէ քո գլուխն էլ կկտրեն։

◆ ◆ ◆

Սկսեցին ամրացնել գյուղ բերող միակ սայլուղին, քարե պարիսպով փակել նրա դուրամատչելի տեղերը։

Մի շաբաթում Կաթակնի շուրջը հարյուրից ավելի հրակնատ ստեղծվեց։ Դրանք գետնուղիներով միացրին իրար, ապա կապեցին պարիսպով ու խրամուղիներով։ Անտառ տանող արահետը եւս փակեցին՝ հսկա կաղնիներ կտրտելով, թափելով միմյանց վրա։

Ղյւմա Օհանն իր եղբոր հետ զինագործի արհեստանոց ստեղծեց եկեղեցու բակում։ Նրանք սկսեցին վառող ու ձեռնառումը պատրաստել, դատարկ պարկուճներ լիցքավորել։ Ղյւմա Օհանի խորհրդով միգակներ չիմեցին, ծայրերին երկաթե սլաքներ հագցնելով։ Ղյւմա Օհանը մտածում էր նաեւ թնդանոթ սարքել։ Նա մագախով գլուխը տնկում էր բարձր, կույր աչքերը երկինք հառում։

– Կարկուտի հոտ եմ առնում, մարդի՜կ։

Խաչից առաջ հավատացե՛ք գեներին։

Կաթակնը զինվում էր։ Կաթակնը աշխարհ էր՝ աշխարհի մեջ, իր հոգսով ու ցավով, մեն– մենակ արծիվ՝ լեռան ատամին թառա՛ն։

Գյուղն ամրացնելուց հետո ավագանին ժողովորդին տարավ արտերը։ Հացը հասել էր։ Ծամոսկի մարեն մանգաղը խոթեց ցորենի խշշացող հասկերի մեջ, մի բռնակ կտրեց, դրանով խաչակնքեց արտը։

– Գոնե սա բարի նպատակի արա, աստվա՛ծ, խեղճ եմք։

Եղսիկը մի գիրկ հասկ բերեց։

– Մարե, շատ եմ հավաքել, չէ՞։

– Հա՛, մատա՛ղ եմ, – մղկտաց մարեն։ – Էլի հավաքիր։

Հնձում են գերանդիներով, նույնիսկ գիշերները՝ աստղերի լույսի տակ։ Սակայն ոչ ոք արտի երգ չէր ասում՝ եւ գիշերները մեռած, վերքոտ էին։ Կամերին լծել էին ուր գույգ եզ, բոլոր փրկված կովերը, էշերը, նույնիսկ Խորեն աղայի ու Ներսես Չավուշի ձիերը։ Դարձյալ քիչ էր։ Չույգ– գույգ կամերին լծվեցին նաեւ կանայք՝ Մարգարիտը, Ձիլ Ջաքարի Մարթան։ Մարթան ճղճղում էր լծի ծանրությունից ու հերսից խեղդվում։

– Հո՛, Սիրանոյշ, հո՛ Սաթե՛ր...

Ղյւմա Օհանը շոշափում էր ոչխարի փարախներից բերած աթարի շոռը, համն առնում։

– Լավ վառող կդառնա, էլի բերեք։

Հոտոտում էր քուքուրթը, փայտածուխի մանրը։

– Հարմար է, էլի բերեք։

Ձեռքը խոթում էր արդեն պատրաստի վառողի մեջ, պատվիրում չոր տեղ պահել։

◆ ◆ ◆

Ձեւկետից կես ժամվա ճանապարհ հեռու ոստիկանական ձիերի ախոռներն էին։ Ներսես Չավուշը մոտեցավ գերաններից կապած ձիերին։ Աչքերի դեմ մշուշ էր, սրտում թույնի գունդ։ Երկու ոստիկան խոզանակներով քերում էին ձիերի մեջքերը։ Ձիու քրտինքի հոտ ու սեւ փոշի էր սփռվել ամառային լուսաբացի անշարժ օդում։ Միմբաշուն նկատելով, ոստիկանները նախ վախեցան, ապա սկսեցին խոնարհ ողջունել նրան։ Ներսես Չավուշը խոսեց մեղմ.

– Ձիերը կո՞ւշտ են։

Ոստիկաններից մեկը, որ մինչեւ ականջները ոլորվող բեղեր ուներ, փչեց խոզանակին։

– Կուշտ են, միմբաշի՛ աղա։ Գարին չենք գողանում, վալլա՛հ։

– Բարի՛, – ծուռ ժպտաց Ներսեսը։ – Դե հիմա պառկեցե՛ք իրար կողքի։ Լսո՞ւմ եք, պառկեցե՛ք։

Ոստիկաններն ահ ու զարմանքով նայեցին նրան։ Միմբաշին դաժան տեսք ուներ եւ այնպես էր նայում իրենց, կարծես ջին էր։ Բեղավորը խոզանակը սեղմեց սեփական բերանին։ Միմբաշու ձեռքին սպառնալի փայլում էր ատրճանակը։

– Մի՛ շփոթվեք, արդարներ, – ասաց Ներսես Չավուշը, – պառկեցե՛ք, որ կենդանի մնաք։

Ոստիկանները տարածվեցին գետնին։ Ներսես Չավուշը իջավ ձիուց, նրանց կապկպեց սանձերով, բերանները ձի մաքրելու քրջեր խոթեց ու մտավ փայտաշեն ախոռը։ Երկու ոստիկան էլ քնած էին այնտեղ։ Ներսեսը չոքեց մեկի բլին ու դաշույնը հանեց։ «Տե՛ր աստված, օգնիր, որ սպանող դառնամ»։ Աղմուկ չեղավ, մորթվողները նույնիսկ չիմացան, թե ով է իրենց հոգեռաբ։ Ներսես Չավուշը վերցրեց նրանց գեները, ձիերը կապեց միմյանց ու հեծնելով իր ձին՝ մյուսներին առաջ արեց։ Մի պահ կանգնեց բերանները խցված թուրքերի գլխավերեւը։

– Է՛յ, արդարներ, ես ֆիդայի Ներսես Չավուշն եմ, իմացե՛ք։

Ծիծաղեց հաճույքով, նրանց գլխի վրայով թռցրեց ձին։

Գոհանամբ լեռան զագաթին երեւաց արելը։ Այգիների արանքում ուրախ պսպղաց երգնկա տանող ճանապարհ։

◆ ◆ ◆

«Ցանկ բեկորաց» մատյանի մեջ արդեն տասնվեց հազար հինգ հարյուր անձ կար գրանցված։ Ուստի նրանց բաժանեցին տասնվեց համայնքի։ Յուրաքանչյուր համայնքի համար ֆիդայիների, նաեւ պարենավորող առանձին ջոկատ ստեղծեցին՝ հավասար քանակով ու զենքով։

Աղավնին իրեն սփռված էր զգում ջարդված, բայց չընկճված մարդկանց այս համայնքում։ Մարդիկ կատարյալ կարգուկանոն էին ստեղծել եւ դա պահպանում էին սրբությամբ։ Աղավնին ցնձում էր, տեսնելով, որ դատապարտվածների այս զանգվածը չի կորցնում գլուխը, չի դառնում շփոթված խառնամբոխ։ Եվ դա ոչ ոքի, նույնիսկ Ներսես Չավուշի մենաշնորհը չէր համարում։ Դա ստեղծվեց տարերայնորեն՝ տառապալների ոգու ազնվության խորհրդավոր բացահայտությամբ։ Այդպիսին էր նաեւ ինքը՝ Աղավնին։ Նա իր մեջ զարմանալի շրջադարձ էր նկատում դեպի տակավին անորոշ մի գրավչություն, տառապած հոգու մաքրում էր տեսնում մանր պղտորություններից ու մեծ մոլորություններից։ Մաքուր ոգի ունենալու համար մարդ, երեւի, պետք է խաչվի ոչ մեկ անգամ։

Կաթակնում հավաքված մարդկանց մեջ այլեւս ինճ-քոնճ չկար։ Ողջ համայնքին էր պատկանում գեները, հացի մի պատառը, նույնիսկ ծնողներից զրկված կամ ծնող ունեցող երեխան։

Գեղարվեստական արձակ

Խոսեք, Հայաստանի Լեռներ

Կանայք պարեն տեղափոխելու ուսապարկեր կարեցին թե ծերունի Ղըյմա Օհանի եւ թե Ծամոս-կի մարեի վեց տարեկան Արեւի համար։ Նրանք հացը կտրատելով չորացրին արեւի տակ, պաքսիմատի պաշար կուտակեցին։ Ծամոսկի մարեն հացի հետ ուսապարկերում հարիչտա ու աղ էլ էր դնում։

— Տե՛ր աստված, մի՛ թողնի, որ հույս-ներս միայն մենք լինենք։

Այծի ու ոչխարի մորթիներից տիկեր պատրաստեցին, մեջը աղ կերած պանիր ծխտեցին։ Պանիրն այդպես կմնա թեկուզ մի ողջ տարի։ Ցորենից ծավար ու կորկոտ մանրեցին։ Հավաքեցին լոբին, կարտոֆիլը, բակլան ու չորացնելով՝ ամբարեցին պարկերի մեջ։

Կաթակնը մրջյունի վիթխարի բույն էր։ Մեծ թե փոքր հավաքում, աղում, չորաց-նում էին այն ամենը, ինչ կարելի էր ուտել։

Պարենն սկսեցին գիշերները տեղափոխել Ակնովիտ՝ միայն քչերին հայտնի լեռնային արահետով։ Սակայն հավաքվա-ծը քիչ էր՝ առնվազն յոթ ամիս տասնվեց հազար հիմզ հարյուր բերան կշտացնելու համար։

Ավագների խորհրդի վճիռով Ջիլ Ջա-քարն ու Թաթուլ խմբապետը իրենց ջո-կատներով իջան Եփրատի նախահովիտը։ Օրը ցերեկով նրանք պաշարեցին նահանգական վարչության մթերանոցը եւ զենքի սպառախիթով մեծ քանակությամբ այլուր, ձեթ, յուղ, ոսպ ու բրինձ բռնագրավեցին։ Այդ ամենը տասը հազար գլուխ ոչխարի հետ, բերին Կաթակն։

Ներսեհ Չավուշը ֆիդայի պատանի-ներից կապի ջոկատ ստեղծեց, նրա տա-սապետ նշանակեց Բենիամինին, իսկ Գեղամին՝ նրա օգնական։ Կապի ջոկատը նա ուղարկեց Երզնկայի կողմերը՝ իշխա-նության մատուցություններն իմանալու, նրանց զորքի շարժման ուղղությունը հե-տախուզելու պատվերով։

Տղաները պատրաստ էին մեկնելու, երբ անսպասելի եկավ Ջիլ Ջաքարի Չյու-նիկը։ Եկավ, ասաց, թե ինքը միանում է տղաներին։ Բարակ, ճիլ-ճկուն աղջիկը շեկ մազեր ուներ, կապույտ աչքեր։ Հոր կտորն էր՝ կռվարար ու իրասածի։ Մի տեսակ վա-րենի էր մեծացել («Անեծք-պատիժ ես», քրքրվում էր մայրը)։ Այժմ էլ մազերը խու-զել էր, թուրք տղայի շորեր հագել։ Եկավ կանգնեց Բենիամինի ու Գեղամի առջեւ։

— Սպանեք էլ, ձեզ հետ պիտի գամ։ Եթե հակառակվեք՝ կկոծեն։

Բենիամինը քաշեց նրա կարճ խուզած մազերը, փորձեց իեռացնել իր խմբից։ Աղջիկը իսկապես կոճեց նրա ձեռքը, սպառ-նաց դաշույնով։

— Չասացի՛, կկոծեն։

Նույնիսկ Ներսեհ Չավուշի միջամտու-թյունը չազդեց։ Աղջիկը երկու ոտքը մի մա-շիկի մեջ խոթեց եւ համառեց։

— Պիտի գամ։

Տղաները ստիպված նրան էլ վերցրին իրենց հետ։

◆ ◆ ◆

Կույրը թնդանոթ շինեց ձիթահանի գերանից։ Կարճացրեց, միջուկը հանեց ու բուրը պնդեց երկաթե օղակներով։ Ապա վառող ու մետաղի կտորտանք լցրեց փողը եւ մի լուսաբացի, երբ դեռ քմած էր պաշա-րող զորքը, իր ձեռքով վառեց պատրույզն ու ետ-ետ գնաց։

Հայերի թնդանոթի կրակը երկնքի փլու-զում թվաց թշնամու համար։ Քենակ բեյը փշաբաղվեց։

— Շե՛րթան, շեյթան։ Որտեղի՞ց եմ հայե-րը թնդանոթ գտել։ Շեյթան, շեյթան...

◆ ◆ ◆

Օրը երկու անգամ Ղըյմա Օհանը լցնում էր թնդանոթը, շոյում նրա տաք երա-խը ու կրակ տալիս։ Կանայք իրենց կար-միր շապիկներից ծվեցներ կտրտեցին, փաթաթեցին թնդանոթի փողին։ Երկու պառավ փորձեցին վաճաղ Ղըյմա Օհա-նի ոտքերը՝ իբրեւ սրբի, նրա ոտքի ջու-րը երեսներին քսելու։ Ծերունին մի կերպ պոկվեց նրանցից։

◆ ◆ ◆

Օրը աշնանային պարզ էր, աշնանային

արեւով հաճելի։ Ծամոսկի մարեն թոնիր վառեց՝ հաց թխելու։ Նրա թոռները բան-ջարանցից դեղին դդումներ բերին՝ մի-մի արեւ։

Տեր-Գերասիմը եկեղեցու խորաննե-րից հին մագաղաթե ձեռագրեր էր հանում, փոշին թափ տալիս, թերթում զգուշով ու դարսում կաշվե պարկի մեջ։

Կաթակնի վրա մեղմիվ շողում էր հայոց արեւը։

Թուրքերը գրոհեցին հայերի ամրու-թյունները։ Նրանց սեւ, դեղին ու կանաչ դրոշները ծանր ծփում էին ծխի ուղրների հետ։ Ձորակայանից, որ ջրաղացների մոտ էր, փողային նվագի ձայն դողդաց։ Ջիլ Ջա-քարը քրթմնջաւ։

— Երանի՛ թուրքերին, որքան ուզեն կկրակեն։ Իսկ մենք նրանց տասը կրակո-ցին միայն մեկ պատասխան կարող ենք տալ։ — Նա բռնեց Փափագի օծիքը, քա-շեց խրամատի մեջ։ — Գլուխդ մի՛ տնկիր, մա՛րդ։ Գնդակը կատակ չի անում։

Փափագը գլուխը իջեցրեց։ Ո՞ւր է Աղավնին, միայն թե նրան բան չպատա-հի։ Ինքն իրենով զարմացավ։ Եռացող ուժ է կուտակվել իր մեջ։ Ահա պառկած է թափվող գնդակների տակ, բայց բնավ ահ չի զգում։ Ինչի՞ց։ Երեւի նրանից, որ ջույրն իր հետ է, նրանից, որ հայրը օգնել է Բենիամինի հետախույզներին։

Թշնամին սաստկացնում էր հրազենա-յին համադարկերը։ Գնդակները, սակայն, անցնում էին պատնեշի գլխով։

Պաշարված Կաթակնը վեհ էր ծերունի Ղըյմա Օհանի պես։ Ձորապետի մարտա-կան դիտանոցը բարձր էր եկեղեցու խաչից անգամ։ Կաթակնը վիրավոր, գերված էր Աղավնու նման, բայց եւ նրա նման հպարտ էր ինքն իր մաքրությամբ եւ ապրելու հա-վատով, որ ամուր էր գերեզմանատան քա-րերի պես՝ հազար հինգ հարյուր տարվա գրեթե, մեկի վրա Ջիլ Ջաքարի, մյուսին՝ Խորեն աղայի ապուպապերի անունները։

Կաթակնը մենակ էր։ Դե, աստված էլ, ասում են, մենակ է՝ իր երկնային անեզրության մեջ։

Վեց տարեկան Ուխտանիկը ոտքերը թփթփացնում էր ժայռի չոր հատակին։

— Մամի՛, ես չեմ մեռնի, չե՞։

Մարթան ափով փակում էր նրա բերա-նը։

Տեր-Գերասիմը, զուբանին լծված եզան ծուլությամբ, նաեւ եզան համա-ռությամբ քաշում էր եկեղեցու զանգի թո-կը. «Դի՛ն-դա՛մ...»։ Չանգը հիմ էր, վրան ուռուցք գրեթ. «Հորինվեց ի ճոխ քա-ղաքս երգն, ի թագավորութեանն Գագիկ Բագրատունւմո՛ւ»։ Ինք հարյուր տարի առաջ Երզնկայում ծուլված պղինձը աղոթք էր դո-ղանջում Կաթակնի գմբեթներից։ Կաթակնը դողանջում էր հազարբերան, ծավալվում լեռներեւ, երկարում դեպի աշխարհի խուլ ակամջը։ Կաթակնը քրքջում էր Հիսուս-Քրիստոսի պղնձե լեզվով։ Քրքջում էր, չէր լալիս։

Տեր-Գերասիմը զանգի թոկը դրեց Ղըյ-մա Օհանի ձեռքում։

— Ղողանջիր, պապ։

Տեր-Գերասիմը ատրճանակը հանեց շուրջառի տակից եւ վազեց դեպի դիրքե-րը։ Մեջքին խրվեց կույր ծերունու երգը։ «Հայ ֆիդայներ, ջան ֆիդայներ, ձեր մա-յրերը ձեզ մատաղ... »։ Տեր-Գերասիմի շրթունքները եւս դողանջում էին՝ զանգի ձայնով՝ «Տե՛ր, կեցո՛ր դու գիայս»։

Ներսեհ Չավուշն իր դիտանոցից վա-րում էր ճակատամարտը։ Ինչու գլուխը մկան ծակից չես հանում, անարի Քենակ բեյ։ Սարսափո՛ւմ ես, պարզ է։ Եկել ես Աղավնուն հափշտակելո՞ւ, գո՛ղ։ Ես նրա կրունկի տակ պիտի կտրեմ քո լեզուն, որ հասկանաս, թե որն է գողի վերջը։ Ներսեհ Չավուշը շրջվեց, սրտի թրթիռով մայեց ձո-րամուտի խանդակին։ Աղավնին այնտեղ էր։ Աղավնին ջուր է բերել դիրքերը։ Այն-տեղ խլրտում էին մամր տղեկները։ Նրանք հապշտապ հավաքում էին դատարկ պարկուճները, տանում Ղըյմա Օհանին հանձնում՝ նորից լիցքավորելու։ Այնպես աշխույժ են երեխաները, այնպես եռանդով են հավաքում պարկուճները, ասես ծառից թափվող ընկույզ են ժողովում՝ իրար առաջ կտրելով։

Ծիրանի փողը

ԱՎՍԵԼ ԲԱԿՈՆՅ

Ես թերթում եմ ուղեգրությունների իմ տետրը եւ նրա էջերի արանքում գտնում եմ սուսամբարի երկու տերեւ՝ չոր ու գորշ, ինչպես հանգած մոխիր։ Կռանում եմ թղթի վրա, ռունգերս լայնանում եմ սուսամբարի հոտից, ու դողալով թերթում եմ տետրը... Հետո պատից վերցնում եմ ծամի նման պիրկ մտրակը։ Ես շոշափում եմ մտրա-կը, եւ Ցոլակը խելոք աչքերով նայում է ինձ, նայում է եւ հանդիմանում. ինչո՞ւ էիր մտրակում։ Մտրակը դառնում է սեւ օձ, որ զարկում էր ծիու ողորկ մարմնին։

Ես նորից եմ թերթում իմ տետրը, եւ սրտիս վրա իջնում է անդորրը։ Ցոլակը կա-յտառ վրճում է, խաղացնում ականջները։ Անընդհատ բարձրանում ենք, անցնում առապար ու քարափ։ Քրտնած ծին մռութը կոխում է ջրերի սպիտակ փրփուրի մեջ եւ սանձերի երկաթների միջով ծծում սառցա-համ ջուրը։ Ինչքան վեր ենք բարձրանում, այնքան մոտ է արեւը, եւ արեւը խանձում է դեմք, զգեստ, ձեռք, - այնքան սառն են ջրե-րը, օդը ջինջ, եւ լսելի է ծաղիկների մեջ մո-լորված մեղվի հանդարտ բզզոցը։

Ցոլակը վրճում է եւ արագացնում քայլերը։ Ճանապարհը լայնանում է։ Ահա մի արտ՝ քարե պատով։ Նոսր հասկերը սվավում են լեռան հովից։ Գյուղը մոտ է, ծին փռնացնում է ռունգերը եւ խայտալով կրծում սանձը։

Ճանապարհից վերեւ, բլուրի լան-ջին, մեկը ջրում է մուգ կանաչ առվույտը։ Ես լսում եմ, թե ինչպես առվի ավազի մեջ զոնգում է նրա ծանր բախը։ Իսկ երբ բարձ-րացնում է բախը, արեւը լուսավորում է բա-հը եւ, թվում է, թե ջրվորի ուսին բռնկված ջահ է։

- Սա՞ է Չյանբերդի ճանապարհը...

Ջրվորը բացականջում է ոչ «հա», ոչ «իո»։ Հարցս կրկնում եմ։ Մարդը բախը խրում է առվի ավազի մեջ եւ գալիս է դեպի ինձ։ Ինչքան մոտենում է ջրվորը, այնքան ավելի բարձրահասակ է երեւում։ Ես նայում եմ նրա բաց կրծքին. թվում է, թե նրա ծայրը պիտի խրոխտ թնդա։ Ջրվորը լայն ու ծանր ձեռքը մեկնում է ինձ, ասում է «մեր աչքուն» ու ձեռքը տանում դեպի ճակատը։

Ամենեւին էլ խրոխտ չի նրա ծայրը, այլ բարակ ու քաղցր։ Ծերունի է, սպիտակ են ոչ միայն բեղերը եւ ունքերը, այլեւ կրծքի մազերը, որ հիշեցնում են խճճված մացա-ռուտ։ Հարցս կրկնում եմ։

- Հա, - ասում է, - մըր գուղն ի... Իդպ դար լե շրջվի... - ու գրպանից հանում է ծխախո-տի քիսեւ։ Առաջարկում եմ գլանակ։ Նա ժպտում է, կարծես ուզում է ասել, որ բա-րակ գլանակը նուրբ է նրա համար, սակայն վերցնում է եւ դնում ականջի հետեւը։ Ապա ուղորում է մատի չափ հաստ «ծգարան»։

- Յոնջան քո՞նն է։

Նա կուշտ ծծում է ծխախտոը, կուրծքն ուռչում է, չոր կաշվի նման ճռռում են թոքե-րը։ Ռունգերից եւ բերանից ծխի քուլաները բաց թողնելով, գլխով է անում։

- Վարկայուքյան նախակահ բերեց հե-րու։ Անուշ բուս է։ Ինա կուտ (ցորեն) լե մեր է, - գլխով նշան է անում քարոտ սարալան-ջի կողմը, որտեղ կանաչին են տալիս ցո-րենի մանր արտերը։ Ես դժվարանում եմ որոշել նրա արտ, բայց գիտեմ, որ ջրվո-րը հեռվից ճանաչում է նույնիսկ իր արտի կարմիր պուտերը։

- Մըր բախտ կապած ենք գդալ ջրի... Մըր հողըր լե ցըրվալ։ Է՛հ, հացի տեղ արուն շատ կերանք։ Հիմա որ սերմ թալիքն, սերմ վերունք, էլի գոհությոն։

Նրա ուսից կախված է հարդի տոպրա-կը։ Տարվա այս ժամանակ նրան ինչի՞ է պետք հարդը, եւ ինչո՞ւ է տոպրակը ուսից կախ։

Նա ինձ պատասխանում է, որ ին-քը ջրբաժանն է, եւ գիշերները առունների ջրերն ինքն է բաշխում մանր եւ ցոված հո-ղակտորների վրա։

- Իսկ հա՞րդը։

Հարդը ջրաչափն է։ Ջրբաժանը ոսկե-

գույն հարդը շաղ է տալիս առունների ջրերի վրա եւ որոշում հոսանքի արագությունը, ջրի ծավալը։

- Մուրո՛ո... Մո՛ւ... րո՛ո, - վերելից լսվում է մի զիլ ծայն, - ջուր խլսա՛վ։

- Տղա լաո՛ ...

Ծերունին առավ բախը ու վազեց վե-րեւ, երեւի ջրի բանդը։ Հետո ես եւ Ցոլակը շրջեցինք «դարը», իջանք ձորակը, նորից բարձրացանք, եւ սարահարթի վրա երեւաց լեռնային գյուղը՝ առանց ծառերի, առանց այգիների, օղակված կանաչ մարգագե-տիններով եւ բաց առուններով, որոնց ջրերը արեւամուտին վարարում են, կեսգիշերին աղմկում խոր ձորերում, իսկ երբ արեւը զարթնում է, լռում են լեռան սառույցներից իջնող այդ առունները։

◆ ◆ ◆

Սպիտակ եզան հետ մտանք բակը։ Եզը գնաց դեպի միակ դուռը, որի ճակատին փակցրած էր աղբ, աղբի վրա՝ ձվերի ներ-կած կճեպներից խաչ։ Եզը միակ դռնից ներս մտավ, եւ մենք՝ նրա հետեւից։ Գնա-ցինք մուք միջանցքով, ապա մի դուռ բաց-վեց դեպի ձախ, մթնի մեջ կորավ սպիտակ եզը, նրա հետեւից՝ իմ հոգնած ծին, որ լեռ-ների մաքուր օդից հետո անախորժությամբ էր շնչում գոմի կծու հոտը։

Հետո միջանցքի աջ կողմը նույն համ-գով երզեց մի այլ դուռ, եւ բոցերի լույսով, մուխի մեջ երեւաց ոսկե ծամիկներով մի աղջիկ, Ազնո, դուստրը իմ վաղեմի ծանո-թի, որի տանը գիշերելու էինք ես եւ իմ ծին։ Ազնո, Ազնիվ... Երբ հիմա թերթում եմ իմ ուղեգրությունների տետրը, որի էջերի արանքում գտնում եմ չորացած ծաղիկ-ներ եւ սուսամբարի տերեւներ, ես երկա՛ր, երկար նայում եմ դաշտային թիթեռնիկի թեւին, որի ոսկեփոշին փայլում է, ինչպես այն օրը, երբ մարգագետնի վրա թիթեռը ծծում էր ջրախոտի ծաղիկները։ Թիթեռ-նիկի թեւի վրա ես կարդում եմ՝ «Ազնո»... Եվ մտածում եմ, որ Ազնոն հիմա դպրոց է գնում եւ կտուրների վրա ջինջ ձայնով այլես այլ երգում։

Քանց լուսին ամպի տակով,

Դու ջուր կերթաս ջուխտ դորակով։

Եվ այլեւս չի պատասխանի այնպես, ինչպես այն օրը, երբ միասին նստել էինք իրենց բարձր կտուրին, եւ լեռան միամիտ աղջիկը պատասխանում էր իմ հարցերին.

- Ազնո, կինո տեսե՞լ ես։

- Հաբա օրի չըմ տեսե. շուր մը զարկեր է պատ, կցուցե ծի, աղջիկ, օրիորդ, կարտո-ֆեյ։

- Կարմիր բանակ լսե՞լ ես։

- Կարմիր բանակ շուր է, քցեր են դրո-շակի վրա։

- Ազնո, աստված կա՞։

- Հաբա, Աստված կանաչ ճճճղուկ է։

- Հապա երկի՞մքը։

- Երկինքը գինջիլով կապուկ է եզան կո-տոշին։

- Ազնո, որ մեծանաս, ի՞նչ ես դառնալու։

- Կեղնիմ օրիորդ։

Ազնո, Ազնիվ...

Բոց էր բարձրանում խոր թոնրից, գվվում էր օդը սնդուի խողովակների մեջ, եւ թվում էր, թե գվվում էր գետինը բոցե-րի ուժից, մխի սեւ քուլաներից, որ հրեղեն սյունի հետ գալարվելով՝ ձգվում էր մինչեւ լեռնային երկնքի սառն աստղերը։

Իմ վաղեմի ծանոթը կրակի մոտ պատ-նում էր ջրի եւ ջրբաժանության, քարոտ հո-ղերի եւ հանդերի մասին։

- Ինչ եղեր է չեղեր է, գացեր է։ Եղանք գոմշու կոտոշ, կպանք գիրար։ Սեւ թոն եկավ, արուն առու ելավ։ Մըր փողպատ ազատիմք Մոտկանա երկրեն, մըր Տալ-վորիկի հուղերեն։ Ախ ու փախ, գիշեր ցե-րեկ չփախ, սոված ռուբ։ Լեճինի լույս մեզ ազատություն տվեց։ Մեճակ մըր սահման ճեղ է, շնորհիվ սահմանի նեղության, ժո-ղովուրդ կնեղվի։ Մըր հողերի սահման դռն քար է։ Ժողովուրդի նեղություն քարից է։ Մըր հոգին լե կառավարության, մըր ջան լե...

Նա հույս ուներ, որ Չյանբերդի քար ու քարափ կանաչով կպատեն, լեռան գագաթին, սառույցների տակ կկառուցեն ջրամբարներ եւ լեռնային լճակներ, եւ այլեւս գիշերները ձորերով անպտուղ չեն հոսի սառույցների ջրերը։

Նա պատմում էր, որ գյուղի երկու թա-յաները՝ «բարակ» եւ «հաստ» թա-յան հետզհետե հաշտվում են, առաջանում է նոր սերունդ, որն իրեն

Շ չի համարում ոչ Մոսկանա երկրից եւ ոչ Տալվորիկից, այլ Չյանբերդից: Եվ որ ինքը եւ իրեն հասակակից մարդիկ դեռ հիշում են իրենց ծորերը եւ դուրանը, որտեղ խոտը բարձրանում էր մինչեւ կովի կուրծք, այնպես, որ կովերը հորթ էին բերում խոտերի միջին, եւ կովի հետքով գտնում էին հորթին՝ խոտերի մեջ նստած:

- Երեկ ամալ էր, էսօր՝ պարզ արեւ... Իմ ծանոթը պատմեց այնպիսի բաներ լեռների մարդկանց մասին, որ այժմ էլ, երբ թերթում են իմ տետրը, սիրտս լցվում է կակիծով եւ դառնությամբ: Նրա սերունդը տեսել է եւ հուր, եւ պատերազմ, եւ ջարդ, եւ գաղթ: Երբ նրանց թշոււ էին հարավ, խփում էին եւ հարավից, եւ հյուսիսից: Հրդեհվում էր մի անտառ, եւ նրանք եղնիկների խմբերի նման, այրվող ծառերի միջից, եղջյուրներով բացում էին իրենց ճանապարհը: Նրանց թշոււ են արեւմուտք, ապա ձիերի գլուխը դարձրել են հյուսիս եւ բնակություն հաստատել այս բարձր լեռան վրա:

Իմ ծանոթը պատմում էր, որ Չյանբերդում եւ կտեսնեմ շատ խաչեր՝ դռան ճակատին, եզների եղջյուրներից կախ, կավե կարասների վրա, թոնրի շրթունքներին, նույնիսկ այն խրտվիլակների կրծքին, որոնց ցցում են արտերում՝ ճնճողուկների դեմ: Որ Չյանբերդում ապրում է մուկ Սեւդոն, որը հագնում է մագեղեն կոշիկ՝ «խառուկ», ինչպես Մոսկանա երկրում, որն «իր բերնին նալ է զարկեր» եւ չի խոսում նրանց հետ, որոնք Մոսկանից չեն:

Չյանբերդում միայն մի մարդ կա, որի առաջ խոնարհվում է համառ Սեւդոն: Այդ մարդը Հագրոն է, ինչպես անվանեց իմ ծանոթը՝ լեռան գյուղերի ամենալավ մարդը:

Բայց մեր գրույցը խանգարվեց, որովհետեւ լավեց ոչխարների մայունի աղմուկը: Ազնոն տեղից թռավ, դուրս թռավ, դուրս եկան եւ մյուսները, նրանց հետ՝ եւ:

Լեռներից գյուղի վրա իջնում էին այծերի ու ոչխարների հոտերը: Ինչ աշխույժ աղմուկ էր, ինչպիսի՝ զվարթություն, կանչեր, շան կաղկանձ, պղնձե կովկիթների զրնգոց, բառաչ, մայուն եւ հովիվների սուլոցներ: Կարծես ավար էին բերում գյուղ, եւ կին, աղջիկ, երեխա ու տղամարդ փողոցներից դեպի բակերն էին ըջում այծ, ոչխար, հորթ:

Իմ ծանոթի բարձր կտուրից եւ մայուն էի Չյանբերդին, Արարատյան դաշտին, որտեղ կանաչներով շրջապատված գյուղերը հետզհետեւ սուզվում էին երեկոյան մութի մեջ, եւ ավելի պայծառանում էին քաղաքների կրակները:

Երբ հիշում եմ այդ երեկոն, քաղաքների կրակները եւ դաշտի վրա իջնող գիշերը, Չյանբերդի ներքեւի կտուրի վրա տեսնում եմ մի մարդու, թիկունքը դեպի ինձ, դեպի լեռան գագաթը, երեսը դաշտի կողմը, եւ լսում եմ լեռան գյուղերի ամենալավ մարդու նվագը:

Նրա հայրենիքը եղել է քարոտ Սասունը, այդ խուլ երկրի ամենախուլ անկյունը, որտեղ ծորերը դառնում են կիրճեր եւ լեռների գագաթները՝ ապառաժներ: Տաք կիրճերում, լեռնային վտակների ափերին, կանաչում էր վայրի խաղողը, եւ նրա որթը մագլցում էր պղնձագույն ժայռերի վրա: Աճում էր եւ վայրի հոնը, երբեմն թուզը: Իսկ բարձրերում, որտեղ քարափների վրա ցրված էին նրանց աղքատ գյուղակները, ցանում էին կորեկ եւ վաղսհաս ցորեն: Երբ հասնում էր կորեկը, ծորերից բարձրանում էին գագաթները: Մարդիկ արտերի եզրին խաբույկ էին վառում, որպեսզի արջերը չտորեն կորեկը:

Նրա մանկությունը խաղացել է այդ քարափների վրա: Ինչպես Ֆավն, այդ պատանին փող է նվագել քարանձավների սովերում, եւ նրա պարզ երգերին արծազանգել են ծորերը: Երբեմն կարկուտ եւ ջարդել նրան, երբեմն քարերն են քերծել դեմքը, ցուրտը եւ արեւը խանձել են նրա կուրծքը, ինչպես լեռան լանջը: Նա կովել է գագաթների հետ եւ նրանց հետ, որոնք հրացանների կրակոցների աղմուկով ըջում էին մահիկը, ոչխարը, առեւանգում կին ու երեխա:

Թվում էր, թե մինչեւ մահ կապրի այդ ժայռերի վրա, ինչպես իր պապերը, կցանի կորեկ, աշմանը կիջնի ծորերը, կհավաքի միրգ եւ ցախ, ծնեղը կլսի հին գրույցներ՝ Չենով Օհանի, Մարա Մելիքի եւ Թլոր Սա-

Ռոբերտ Կամոյան, «Բակունց», կտավ, յուղաներկ, 100 x 70

նուկի մասին:

Բայց պայթեց պատերազմը, եղավ զորաժողով, բռնություններ, հրդեհեցին դաշտի գյուղերը, հրդեհածիզները ծորերով բարձրացան մինչեւ լեռների գագաթները, մինչեւ նրանց խեղճ խրճիթները, հրացաններ որոտացին, եւ շողացին սրեր, ամպերի փոխարեն քարափների վրա նստեց այրվող գյուղերի մուխը: Բոցը հասավ դեղնած արտերին, կրակը լափեց եւ սերմ, եւ սերմնացան:

Հագրոն առավ իր կնոջն ու աղջկան եւ ծերայերով, քարայծի արահետներով անցավ լեռից լեռ, քարանձավից քարանձավ, կերավ ընդեղեն, եւ ալուն, եւ մասուր, - ապա հոգնած, ախր աչքերի մեջ գնաց հարավի կողմը, գնաց մերթ իբրեւ քուրդ հովիվ, մերթ իբրեւ քաղցած գայլ եւ հասավ անծանոթ մի աշխարհ, որտեղ ո՛չ լեռներ կային, ո՛չ լեռնային լույս աղբյուրներ: Շոգ հարթավայր էր, պղտոր դեղին գետերով, որոնց ջրերի մեջ չէին երեւում այն կապույտ առվակները, որ իջնում էին իրենց լեռների սառույցներից:

Նա հանեց ծիրանի փողը, այն կարմրավուն սրինգը, որի վրա նվագել էր կապույտ լեռների երգերը, եւ նրա մատները խաղացին ծիրանի փողի վրա: Հագրոն շոգից խանձված շրթունքներով գրկեց փողի բերանը, ինչպես լեռնային գյուղերում ջուր են խմում կավե դորակներից: Ջրի մնաց զվզում էր նրա նվագը, լեռների երգը՝ շոգ հարթավայրում:

Լաց լացեց կինը, փոքրիկ աղջիկը քնեց մոր ծնկների վրա, լացեց եւ Հագրոն, հետո թեթևությամբ իջավ սրտի վրա, ինչպես կապույտ ամպը նստում էր Մարութա բարձր սարին:

Ապա սրբեց արցունքը, ուսն առավ աղջկան, առաջ՝ կնոջն եւ ետ մայեց: Փոշի էր նստել հեռվի լեռների վրա, եւ չէին երեւում իրենց բարձր լեռները:

Հագրոն ասավ կնոջը.

-Էսօր դու՛ման է մեր լեռան վրա, վաղը նորից արեւ կծագի:

Բռնեցին մի ճանապարհ, մոլորվեցին հազար ճանապարհներում, հետո, երբ արդեն սպիտակ մագեր կային նրա գլխին, Հագրոյի թոչը ելավ այս բարձր լեռը:

Հանդարտվում էր գյուղի երեկոյան աղմուկը:

Լեռան սպիտակ սառույցները լույս էին տալիս: Մարգագետինները ծխում էին դաղձի բույր: Բարակ լուսինը դողդողում էր, եւ նրա լույսի տակ եզների շողիքը օրորվում էր արծաթյա օղակների նման: Դադրած եզները մնջում էին, եւ լույսի տակ նրանք մնան էին մարմարե արձանների:

Ներքեւի կտուրի վրա հավաքվել են գյուղի հոգնած մշակները: Երեկոյան մութի մեջ նրանք ավելի հաղթամարմին են, ինչպես գեր եզները:

Եւ բարձրանում են կտուրը:

Այնտեղ չորս փոքրիկ աղջիկներ կան եւ մի տղա: Մի բարձրահասակ մարդ զբաղվում է նրանց հետ: Աղջիկները հարձակվում են փոքրիկ տղայի վրա, իսկ տղան հրում է նրանց, ապա իրար են խառնվում եւ գլորվում կտուրի վրա: Բարձրահասակ մարդը քրքջում է, մյուսների խոսակցությունը դադարում է, եւ լեռնու բոց աչքե-

րով նրանք մայուն են երեխաների կովին: Ցավից ճշում է մի աղջիկ եւ վազում կտուրի վրա նստածներից մեկի, ըստ երեւոյթին հոր, գիրկը: Հայրը ծիծաղում է.

- Հաբա աղջիկ, գո՛իվ տփոնք է:

Բարձրահասակ մարդը բաժանում է մյուսներին, գրկում է տղային, որ կորյունի նման կռվում էր հասակակից երեք աղջիկների հետ:

- Բաբեն դուրբան, հերիք, - ասում է մարդը: Իսկ տղան նրա գրկի մեջ թաքտում է, կարծես հիմա պիտի թոնի շիվար աղջիկների վրա:

Մեկը աղջիկներին պատվիրում է տուն գնալ, եւ նրանք փայտե սանդուղքով իջնում են ցած:

Տիրում է լռություն: Միայն բարձրահասակ մարդը գվարթ քրքիջով հանգստացնում է տղային.

- Բաբեն դուրբան, չէ՞ աղջիկ լե մեղք է... - Մինչեւ էնի չգարկեր, եւ լե չգարկի, - բողոքում է տղան:

- Հագրո՛, - կանչում է նստած սովերներից մեկը, - չալե՛ս:

Ուրեմն այս բարձրահասակ մարդն է Հագրոն, որի մասին պատմել էր ինձ իմ վաղեմի ծանոթը:

- Խնամին, խնամին...

- Յար խուշտա...

Տղան արագ իջնում է նրա գրկից եւ վազում ներքեւ: Հագրոն մոտենում է ինձ եւ մեկնում ձեռքը:

- Բարի տեսանք:

Նա ունի լայն ճակատ, որ լուսնի տակ պղնձագույն է երեւում, ճերմակ մագեր եւ կեռ արծվաթիթ: Նրա աչքերը փայլում են երիտասարդական ավյունով:

- Կխաղա՞ք, - մայուն է մյուսներին:

Եւ երբեք, երբեք չեն մոռանա այդ լուսնյակ գիշերը բարձր լեռան մի գյուղում, Հագրոյի տան կտուրը, նրա նվագը եւ հսկաների հին պարը: Տղան տնից բերեց սրինգը, այն ծիրանի փողը, որ քիչ ավելի երկար էր մեր հովիվների սովորական սրինգից: Նա կանգնեց կտուրի ծայրին, փողի բերանը դարձրեց դեպի գյուղի կողմը, եւ հետզհետեւ, ինչպես լուսաբացը լեռներում, զարթնեց «Յար խուշտան»: Նա սկսեց դանդաղ եւ մեղմ, հետո ձայները զորացան, արագացավ չափը: Հետո վայրենի կանչով վեր թռավ ջրբաժանը, կանգնեց կտուրի մեջտեղ, նրան հետևեց երկրորդը, երրորդը, եւ շուտով նրանց երկու շարքը, ինչպես երկու վիթխարի ապառաժ, զարնվեցին իրար՝ ձեռքերով, ծնկներով եւ կրծքով: Նվագն ավելի թուլեց. դողում էին կտուրի գերանները, կարծես իրար վրա արշավում էին բանակներ: Նրանց ձեռքերի հարվածը պողպատի ձայն էր հանում, եւ կայծեր էին թռչում նրանց բորբոքված աչքերից:

Հարեւան կտուրների վրայից, տների բակերից կանայք եւ աղջիկներ դիտում էին լեռնականների պարը: Երբ մի շարքը մյուսին ետ էր մղում ձեռքերի հարվածով, կարծր կրծքերի զարկով, նահանջողները արշավում էին նոր թափով, որպեսզի վրիժառու լինեն ամոթի եւ պարտության համար:

Հագրոն նվագում էր իր ծիրանի փողը, նվագում էր նոր զվարթությամբ այն երգը, որ իբրեւ երիտասարդ Ֆավն նվագել էր իր հայրենի քարանձավներում, այնտեղ, ուր

ամպերը հյուղակներից ցածր են լողում, եւ երբ զարկում է կայծակի լախտը, մի վայրկյան բռնկվում են ծորերը:

Նրանք գնացին:

Կտուրի վրա մնացինք Հագրոն եւ ես: Տուն գնաց եւ այն փոքրիկ տղան, նրա թոռը: Լուսնի տակ եւ դիտում էի նրա կարմրավուն փողը: Նա ծանր էր եւ կարծես ձուլված էր ծանր մետաղից: Ես բռնում էի այդ փողը գիշերային գովի դիմաց, եւ փողը մեղմ քանուց մետաղի ձայն էր հանում:

Իսկ Հագրոն պատմում էր, որ իր կյանքում ամենածանր հարվածը եղել է կնոջ մահը: Աղջիկն ամուսնացել է դաշտի գյուղում: Պապի մոտ հաճախ է լինում այն փոքրիկ տղան, նրա առաջին թոռը:

Աստղերի եւ լուսնի տակ փռվել էր Արարատյան դաշտը: Մասիսների ծյունոտ գագաթների սպիտակ ցլոթը լույս էր ցցում մինչեւ երկնքի խորքը: Հեռվում ուղտերի քարավանի նման ձգվել էին Հայկական պարի լեռները:

- Կտեսնե՞ս էն գուղ, կրակների ծախ կողմը:

Հովվական կրակների ծախ կողմը, դաշտի վրա երեւում էր մի սեւ կետ:

-Հոնի գին մշամածն ա թաղուկ:

Երբեմն նա իջնում է լեռան գյուղից, վերցնում է չոր ցախ եւ կնոջ գերեզմանի գլխավերելը կրակ վառում: Նա նստում է այնքան, մինչեւ հանգչում է կրակը, հետո տխուր, տխուր նվագում է ծիրանի փողը եւ այն երգերը, որ նվագում էր իրենց հեռու երկրում, որտեղ ինքը հովիվ էր, կինը՝ գյուղական աղջիկ: Հետո թեթեւ հոգով գնում է աղջկա տունը, լսում է նրա տան աղմուկը, խաղում է թռռների հետ եւ մենակ ճանապարհ ընկնում դեպի լեռը, դեպի լեռան գյուղի իր պարզ խրճիթը:

- Հագրո, դու լա՞վ էիր ապրում քո գյուղում:

- Մեր քարափների վրա՞: - Եվ լռում է:

- Հեյ վա՛խ քահելություն, թռար...

Եվ նորից վերցնում է փողը:

Նվագում է, այս անգամ ոչ թե լեռնականների կորովի երգը, որից բոլորքովում է արյունը, այլ հովվական պարզ մի երգ: Կա եւ թախիծ այդ երգի մեջ, կարծես մեկը մոլորվել է խոր ծորերում եւ տխուր հեկեկում է, կա եւ ցինջ ուրախություն, երբ լեռների վրա ծագում է արեւը, ելնում է ծովը, մշակը գնում է աշխատանքի, վերջապես կան եւ կարոտի հնչյուններ՝ վերադարձի եւ վերջին հույսի:

- Հաղ մի երթան տեսության մըր քառերին, մըր ծորերին, մըր Մարութա բանձր սարին: Առնիմ գիմ ծիրանի փող, ժողվիմ մարդերու, նստիմ անուշ խոտերու վրեն, հանց գառներ մարդիկ նստեն գիմ չորս բուր, երգեն էնոնց խաղաղության գիմ երգեր, մարդիկ հալալ զուլալ փայրատոց պես գրկեն գիրար, չեղնի ոչ տեր, ոչ մշակ, ոչ թուր, ոչ բռնություն: Փչեն գիմ ծիրանի փող, էլման ծուխ բարձրանա երդիկներեն, խմեն մըր լուս աղբըրներեն, գիմ քրտինք կաթա մըր քարերու վրեն, մըր Մարութա բանձր սարի ամալ թող լիզա գիմ սիվտակ ոսկորներ...

- Հագրո, իսկ ո՞ւմ կտաս քո ծիրանի փողը:

- Ձիմ փող կիտամ իմ քաջարժիվ թոռնիկին:

Փողոցում խաղաղություն է:

Քնել են հոգնած մարդիկ, եւ փողոցի լապտերների լույսի տակ օրորվում են քաղաքի տները, նրանց սեւ պատուհանները: Լեռներից գով է իջնում քաղաքի վրա, եւ գիշերային գովը բերում է սուսամբարի բույրը, լեռների հստակ օդը եւ մաքուր ջրերի ձայնը:

Ես գոցում եմ ուղեւորության իմ տետրը, նրա մեջ սուսամբարի երկու տերեւ՝ գորշ ու չոր, ինչպես հանգած մոխիրը: Լեռների վրա վրնջում է իմ ձին՝ ինչպես սանձարձակ ուրախությունը, ինչպես սպիտակ ջրվեժը, որ իջնում է բարձրերից, թափով կտրում դաշտը, խառնվում մի պղտոր գետի եւ ուրիշ ջրերի հետ գնում դեպի անեղծ ծովը:

Չյանբերդ... Չյանբերդ...

Դու դառնում ես անպարտելի ամրոց, քո բարձր լեռները զարթնել են, եւ քո լանջերին հնչում են հաղթության երգերը:

Մի վիթխարի ծիրանի փող, առանց հին ահի եւ նոր խնդությամբ հնչեցնում է մեր արդար երգերը:

Հարյուր տարվա ցավի գույներ

ԱՆԻ ԽՈՒՂԱՎԵՐՈՅԱՆ

Սիսիանի N4 հիմնական
դպրոցի 8-րդ դասարանի
աշակերտուհի

Իմ մոլորակի բոլոր կարոտներն
ու ցավերը մեր տանն են՝
սրտաչափ դարձած մեծ մամիս
մահճակալին:

Դրսում մեկ շաբաթ է՝ մարդիկ են հա-
վաքվում, զրուցում շշուկով, օրորում
գլուխները, ցրվում, նորից հավաքվում...
սպասում են...

Դարը գտել է տատիս, տանել է ուզում...
Երբեմն-երբեմն բացում է խամրող աչքերը,
շուրջբոլորը նայում ու հայացքը մեխում
դռանը:

Սպասում է...

Ինքը՝ վեց, իսկ Տիգրանը չորս տարե-
կան էր: Լուսաբացին արթնացան անսո-
վոր աղմուկից: Հորն ու պապին թրատված
գտան, մոր ու ավագ քրոջ խոշտանգված
մարմինները ծաղկանոցում տեսան:

Տիգրանի ձեռքն ամուր սեղմած, բոլո-
րի նման սողեսող՝ Արաքսի ափն իջավ ու...
ջուրը նետվեց հալածական: Ուժասպառ
մի քեռի մյուս ափը հանեց նրան: Տիգրա-
նը մնաց Արաքսի ալիքների վրա: Չէ՛, գետը
կույ տալ չէր ուզում եղբորը. օրորում, մեղ-
մանուշ օրոր էր ասում: Ապա քշեց, տարավ
հեռու՝-հեռու՛...

Ժպտում է իմ հանգչող մամիկը. մայր
Արաքսը մանկատուն է տարել Տիգրանին
կամ նրա համար բարի մայրիկ գտել... Եղ-
բայրը գիտի իր անունը: Այն միայն իրենն է.
ինքն արար աշխարհի միակ Նռանին է եւ
սպասում է Տիգրանին գիշեր ու տիվ...

Հանգիստ չի տվել երբեք մի հատիկ
«ինչուն»: Չէ՛ որ քեռի Վահրամն ու նրա
կինը համալսարանում եւ դպրոցում թուր-
քերեն էին ավանդում, հարեւան Ստեփանը
մեծ հիվանդանոցի անվանի վիրաբույժն
էր, իսկ մորաքույր Յեղիմեն քնքշորեն բու-
ժում էր թուրք մանուկներին: Հորեղբայր
Հայկն էլ ճարտարապետ էր ու տիրության
մայրաքաղաքն էր գեղեցկացնում, նախ-
շագարդում քարերը, կառուցում փողոց-
ներ եւ կամուրջներ: Ամենուր հայի ձեռքն
էր, ծիրքն ու տքմաքք: Դավն ու ծուղակը,
նենգն ու յաթաղանը հայ բառարանում ան-
գամ չկային... Տներում ու սրտերում բա-
րին էր միայն, կարեկցանքն ու անսահման
սերն առ Աստված: Էլ ինչո՞ւ էր բորենին հո-
շոտում ցեղը նրա, էլ ինչո՞ւ ազգի սերուց-
քը մորթվեց մի գիշեր... Ու հանգիստ չեն
տալիս զարմանքից քարացած, բացաք,
արյան ծովում սփռված հայրենակիցների
դիրքը, սահմելեցուցիչ տեսարաններն ու
անզոր աղաղակները:

Բայց ամտառը շարունակում է շիվա-
կալել, աճել, տարածվել...

Փթուն օրիորդ դարձավ, նռան նման
բոցկտուն ու հնայիչ: Գուրգենի հուր աչքե-
րով ու սլացիկ հասակով գերվեց, հարսնա-
ցավ: Տիգրան եղբոր համար զարմիկներ ու
զարմուխներ լույս աշխարհի բերեց՝ մեկը
մեկից գեղեցիկ, մազելի ու քաջակորով՝
Միեր ու Աստղիկ, Գոհար ու Վարդան, Սոսե,
Դավիթ... Որ եղբայրը գա, չեն օջախ գտնի,
ուրախանա...

Եկավ Երկրորդ աշխարհամարտն ու
տարավ Գուրգենին: Տարավ ու... չվերա-
դարձրեց:

Բայց ամտառը շարունակում է ընդար-
ձակվել, փթել...

Կրակ ու բոց է Վարուժան թռքը: Գյուղը
գրկող երեք սարերի գագաթներին ամեն
տարի՝ ապրիլի քսանչորսին, հսկա խա-
րույկներ է վառում ընկերների հետ: Հրա-
կարմիր բոցը երկինք է հասնում, լուսավո-
րում ողջ երկնակամարը մինչեւ լուսաբաց:

ՍԱՐԳՍԻՏ ԲԱՆԵՅԱՆ

Կապանի արվեստի
պետական քոլեջի 1-ին
կուրսի ուսանող

Ատուն են՝ ցավը ծնվում է մարդու հետ.
մոր ճիչի հետ նորելուկ մանուկն է
ճշում ի լուր աշխարհի, որ եկել է...

Ատուն են, որ ամեն ինչ գույն ունի, եւ
ցավն էլ ունի...

Մեր տունը հին է, պապենական հին
տուն՝ իր ավանդական թոնրատնով, որի
հինավուրց, չորացած ու ճաք տվող կո-
ղերով պատերը վաղուց հացահամբույր
չեն տեսել, անկյունում՝ խաղաղ միրհած
դափն ու գրտնակը՝ ականջը ծուլ մեր
գերդաստանի մեծ մայրիկի ոտնածայնի:
Մեր տան գորգածածկ, ծերացած թախտի
վերին անկյունում ծիգ կանգնած է բոլորա-
ծեւ փաթաթած մի գորգ. երեւի մեր տնից էլ
հին գորգ. ամեն տարվա արեւաշատ օրե-
րին տատս գորգը զգուշությամբ բացում ու
արեւին էր տալիս ու զգուշությամբ, ասես
բարուրի երեխա, փաթաթում ու դնում իր
տեղը: Մենք տանը մեծ մայրիկի գործած
շատ գորգեր ունենք, բայց այդ գորգի
նկատմամբ տատս այլ վերաբերմունք ու-
ներ: Մինչեւ չափահաս դառնալս չէի խո-
րանում դրա մեջ, բայց երբ խելահաս դար-
ծա, հետաքրքրվեցի.

- Տա՛տ, ինչո՞ւ ես այս գորգի նկատ-
մամբ զգուշությամբ, խնամքով վերաբե-
րվում:

Տատս խորագնին նայեց ինձ ու հառաչ
արձակելով՝ պատմեց.

**- Թռռնի՛կս, այս գորգը մեծ մայրիկի
վերջին գործն է. այս գորգը մեր գերդաս-
տանի պատմության հետ է կապված:
Այս գորգի ցավը խորն է, խոսուն:**

Ես հարցականով սպասեցի բացատ-
րության. տատս զգուշությամբ բացեց գոր-
գը, փռեց լայնակող սեղանին. աչքերիս
առաջ գծագրվեց թելահյուս երկու իրարա-
մերձ աշխարհ... Գորգի նախշազարդ թե-
լերի գունախաղը մի փոքրիկ աշխարհ էր՝
իր խորհրդավոր պատմությամբ, որ վար-
պետ աչքն ու խորունկ հոգին կկարդար
այդ աշխարհը: Գորգի կենտրոնում կապ-
տաչ Վանա ծովակն էր՝ փեշին Աղթամար
վանքը՝ երկնածույլ խաչով, որին բազմած
էր ճերմակաթեւ աղավնին. քիչ հեռվում
փոքրիկ գյուղակ՝ թիկունքին բարձրուղեշ
լեռնագագաթներ, գյուղի առաջ տիրա-
բար փռված էր գմրուխտյա այգին: Փոքրիկ
տնակի առաջ խաղում էր ոսկեգանգուր
մանչուկը, իսկ նրա կողքին նորատի կինն
էր՝ գորգ գործելիս...

Գորգի մի այլ հատվածում այլ աշխարհ
էր պատկերված. սեւ թելախաղն այստեղ
իշխում էր. աղավնին թեւակոտոր ընկած էր
չոր մարգագետնին, թեքված խաչ՝ թեւա-
կոտոր, պատուհանների սեւ խոռոչներով
ավերակված տներ, կացնահատ այգիներ,
մանկան դեմք՝ քարացած սարսափով, իսկ
ճամփաները՝ կորած քար ու մացառի մեջ,
եւ այդ ամենի վրա տիրաբար կախված
թուրքի յաթաղանը...

Գորգի թելերի գունախաղից հառնում է
եղեռնապատումը...

Պատմում են, որ մեծ մայրիկը եղեռնից
իրաշքով փրկվել ու հասել է հեռավոր մի
խաղաղ անկյուն: Տնավորվել է, տուն կա-
ռուցել, ունեցել վեց որդի, որից երեքը Մեծ

Դրանք հիշատակի ու հարգանքի, անմա-
հության, ափսոսանքի ու... սպասումի բո-
ցեր են: Սպասումի, որ կգա խոստովանա-
նքի, ճանաչման օրը: Չէ՛ որ աշխարհի շատ
պետություններ, բազմաթիվ նահանգներ
ու քաղաքներ ընդունել ու ճանաչել են Հա-
յոց ցեղասպանությունը, հորդորել են թուր-
քական պետությանը չխեղաթյուրել պատ-
մությունը, ընդունել սեփական մեղքը...
Այլապես վերջ չեն ունենա բռնությունն ու
ոտնահարումը, ոճիրն ու ցեղասպանու-
թյունը...

Տաք ու սառը հուշերը մաշվեցին, հալ-
վեցին, անէացան... Բայց չսպառվեց սպա-
սումը... Ու հոգու ցավը ծուլվեց մարմնի
ցավին:

Արշալույսի հետ աշխարհամարտուն
անհետ կորած Արամ եղբոր մեծադիր նկա-
րը կրծքին սեղմած՝ մամիս այցի եկավ Գոռ
ընկերոջս Թագուհի տատը, նա մոտեցավ
մարդու մամիս. «Տե՛ս, Նռանի, Տիգրանը
եկավ, ինչպես է՝ մեծացել, գեղեցկացել»,
- ասաց ու մոտեցրեց Արամի նկարը:
Տատս լա՛յն-լա՛յն բացեց աչքերը, դան-
դաղ սահեցրեց աչքերը նկարի վրայով
եւ... արցունքի մի խոշոր կաթիլ ելք գտած

առվակի նման ցած վազեց դալկացող
դեմքն ի վար...

Հավատա՞ց...

Ու փակեց աչքերը: Գնաց միանալու
աշխարհի արշալույսներին... Թողեց ցավը,
ցավի գույնը, որն ուղեկիցն էր նրա հարյու-
րամյա կյանքի...

Դար է անցել... ապրիլի քսանչորսն է:

Երեկոյան հիշատակի եւ ճանաչումի
խարույկներ կվառվեն հողագնդի բոլոր
բարձր գագաթներին՝ աշխարհի տանիքին՝
Պամիրին, Էվերեստին, Ակոնազուային՝
Հարավային Ամերիկայի, Մակեդոնիին՝
Հյուսիսային Ամերիկայի, Կոստյուշկային՝
Ավստրալիայի, Վիլսոնին՝ Անտարկտիդա-
յին, նաեւ Մեծ Մասսին, թուրքական պե-
տության սարերին...

Կշառագունի ողջ հողագնդի երկնա-
կամարը: Ես կնկարեմ երկիր մոլորակը
մեր վեհափառ Արարատի գագաթից. այն
հրե գունդ է, որն իր մեջ բոցավառ արեգակ
ունի եւ անմոռուկի դալա՛ր-դալա՛ր ծաղ-
կաթերթեր: Այն անթեղված կանթեղ իմ մեծ
տատի հարյուր տարվա մշտամրմուռ ցավի
գույնն ունի...

**ՎԱՐԴԱՋՅԱՆ
ԲԱԴՂԱԳՅՈՒԼՅԱՆ**

Խնձորենկի միջնակարգ դպրոցի 8-րդ դասարանի աշակերտ

հայրենականում զոհվեց: Մեծ մայրիկն այս ցավն էլ լռելյայն տարավ: Նա էրգրում գորգ էր գործում. արհավիրքին գործելու դազգահն էլ թողեց այնտեղ ու մազապուրծ փախավ՝ թուրքի յաթաղանին զոհ թողնելով ոսկեզանգուր մանկանն ու ամուսնուն:

Այստեղ՝ նոր օջախում, նորից դազ-գահ պատրաստել տվեց, գորգ էր գործում թե՛ իր, թե՛ հարեւանների համար, գործելու ժամանակ խեղդում հուշերի ցավը...

Վերջին գորգը սկսեց գործել անդա-դրում, ասես զգում էր օրի ծեռքերի սպառնալիք ուժը: Թելերի գունախաղից ծնվում էին իրարամերժ պատկերներ՝ մեկ՝ խաղաղ ծփացող վանա ծովակը, մեկ՝ Աղթամարի դողաճուն հառաչը եւ թելերի խճճվող խաղից խավարչտին պատկերներ ու անհիշյալ յաթաղանը...

Ասում են՝ ցավը ծնվում է մարդու հետ. ոչ մեկը չի ցանկանա սեփականել ուրիշի ցավը. եթե մարդուց կարող են խլել ամեն ինչ, բայց ցավը կանտեսեն ու կանցնեն: Չայի ցավն ուրիշ է, հայը դիմակայում է այդ ցավին, սեւը սիրտն է զգում, կարմիրը դուրսն է անում, որ թշնամին չհրճվի հոգու ցավից, իմանա, որ հայն անպարտ է, իր լեռնապարի պես անկոտրում...

Տատիս պատմածից զորգն ասես շնչավորվում, մեծ մայրիկի տեսքով հառնում է թելերի գունախաղից ու պատմում հարյուր տարվա ցավի մասին: Եվ ո՞վ է ասում, թե ցավն անգույն է: Ոչ, ցավն էլ գույն ունի, չխամրող գույն, եւ ամեն մի գույնի մեջ հառնում է մի հուշ՝ ցավածին, կարոտածին...

Այո՛, ցավն էլ գույն ունի, եւ այդ գույնը որդան կարմիրի պես պետք է երեւակենք, որ թշնամին իմանա մեր հոգու արիության, աննկունության մասին, եւ այդ հաղթական գույնն ամեն յաթաղանից զորեղ է...

-Յայրիկ, — խնդրանքով հորը դիմեց փոքրիկը, — մրսուն եմ, խնդրո՞ւմ եմ, ինձ համար արեւ նկարիր:

— Վրե՞ւ, ահա՛, նայիր, սա էլ քո խնդրած արեւը՝ դեղին ու կարմիր երանգով, — նկարելով ասաց հայրը:

— Զո արեւը, հայրիկ, չի տաքացնում, համարյա՛ չի տաքացնում. ասես աշնանա-յին արեւ լինի, — դժգոհեց փոքրիկը:

— Լավ, ուրեմն այսպես կանեն. ինձ տուր մուգ կարմիր գույնը, եւ ես այն ջերմ ու տաք կդարձնեմ:

Չայրն արեւը մուգ կարմիրով ներկեց, եւ արեւը բոսոր դարձավ:

Փոքրիկը զննեց արդեն բոսոր արեւը եւ գոհունակ ժպտաց:

— Չայրիկ, ներքենում՝ արեւի տակ, գետակ նկարիր. թող այն հանգիստ ու խաղաղ հոսի:

Չայրն արագ ու հմուտ շարժումներով գետ նկարեց, սակայն աղջկա դեմքը խո-ժռովեց. հոր նկարած գետը խաղաղ չէր հոսում, այլ կատաղի, մոլեգնած ու փրփրա-բաշ. ասես փախչում էր գեեեմից:

— Չայրիկ, ինձ թվում է՝ քո նկարած գետը փախչում է սարսափահար, ինչո՞ւ եւ ո՞ւր, — ապա ավելացրեց, — բա գետը կարմիր է լինում. գետը կապույտ գույնով պետք է նկարել:

— Ճիշտ ես, աղջիկս, գետը, երկինքը կապույտ են լինում. կապույտ երկինքն արտացոլվում է գետի ջրերում, որից գետը կապույտ երանգ է ստանում, սակայն..., — իր խոսքն ընդհատեց հայրն ու լռեց:

— Ի՞նչ եղավ, հայրիկ, ինչո՞ւ տխրեցիր, քեզ նեղացրի՞, թե՛ ինչ-որ բան սխալ արեցի, — հոր աչքերի մեջ սուզվեց փոքրիկը:

— Ո՛չ, ո՛չ, դու ամեն ինչ ճիշտ ես անում, իմ խելքը, իմ զգայուն, իմ հետաքրքրասե՛ր աղջիկ, «սխալ» բան արվել է, բայց ոչ քո կողմից... — Լավ, ասա՛, թե էլ ի՞նչ նկարեմ, — ասաց հայրը՝ փորձելով իրենից վանել ծանր մտքերը:

— Նկարիր մարդկանց, ովքեր ապրում են գետի ափին, բայց թող այդ մարդիկ երջանիկ ժպտան, լա՛վ:

Չայրը լուռ գլխով արեց եւ շարունակեց նկարել: Նա գետից քիչ հեռու նկարեց մարդկանց քարավան, մի քանի մարդ քարավանից հետ էին մնացել: Բոլորն էլ տանջված դեմք, հուսահատ ու վախեցած աչքեր ունեին. ասես խորշակն անցել էր մարդկանց վրայով՝ նրանց մեջ այրելով կյանքի ամեն մի նշույլ: Մեկի վերքից արյուն էր հոսում, երկրորդը խոշտանգված ընկել էր գետնին, երրորդը ճշում էր ցավից, չորրորդը հազիվ էր զսպում ցավը...

Մի բան, որ ընդհանուր էր բոլորի համար, ցավն էր: Ցավը նրանց միացնում, կապում էր իրար:

Աղջիկը, որ ուշադիր հետեւում էր հոր յուրաքանչյուր շարժումին, քիչ-քիչ մթնեց, տխրեց. մարդկանցից ոչ մեկը չէր ժպտում:

— Չայրի՛կ...

Չայրն աղջկա ձայնից սթափվեց եւ քարացած կանգնեց իր իսկ կտավի առջեւ:

— Չայրիկ, խնդրեցի, չէ՞, որ մարդիկ երջանիկ լինեն եւ ժպտան, այս ի՞նչ ես արել, այն էլ՝ սեւ երանգով, սեւ, սեւ, սեւ...

— Գիտե՞ս, աղջիկս, ուղիղ հարյուր տարի առաջ իմ ու քո նախնիները

րի նկատմամբ իրագործվել է ամենամեծ ոճիրը՝ ամենագարհուրելի մարդկային սպանողը: Մարդկային ո՛չ մի լեզու, ո՛չ մի կտավ չի կարող ներկայացնել այն սարսափները, որ ապրեցին մեր նախնիները: Նրանք էլ ուզում էին ապրել, արարել, սիրում էին բնությունը, նվիրված էին իրենց ընտանիքներին, եւ սուրբ էր օջախը յուրաքանչյուրի համար: Ամեն ինչ լավ էր, սակայն թուրքը եկավ եւ... պղծեց օջախը, ավերեց ստեղծածը, բնությունը կորցրեց գեղեցկությունը, կյանքը սպանվեց...

Սեւով եմ նկարել, որովհետեւ հայի անցած ճանապարհն էլ սեւ է եղել: Գետը կապույտի փոխարեն կարմիրով եմ նկարել, որովհետեւ հայ աղջիկները գերեզման գտան գետի ջրերում: Այս գետը սովորական գետ չէ, այն Արաքսն է՝ հայ ժողովրդի ցավի լուռ վկան: Ճիշտ էիր նկատել. նա, իրոք, սարսափահար փախչում է: Փախչում է խելագարության հասնող ցավից, փախչում է, որովհետեւ իր գրկում անթիվ մեռյալներ կան, որովհետեւ իր զուլալ ջրերին անմեղ արյուն է խառնված... Իմ նկարած արեւն էլ բնական արեւն չէ, այն ոչ միայն տաքացնում, այլ նաեւ այրում է, իսկ նրա կարմիրը մեկ ու կես միլիոն հայերի արյան կարմիրն է: Արեւը բարկացել է՝ տեսնելով «քաղաքակիրթ» մարդկության քարե անտարբերությունն այն ժամանակ, երբ հին մշակույթ ունեցող հայ ժողովրդի մի մասը զազանաբար ոչնչացվում էր:

— Չայրիկ, — լացակումած ասաց փոքրիկը, — այդ դեպքում ցավն ինչո՞ւ չես նկարել:

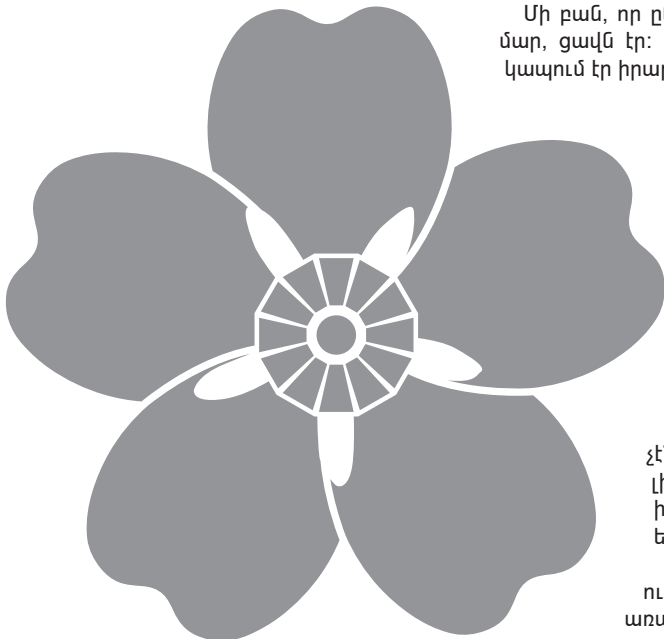
— Ցա՛վը, — զարմացավ հայրը, — մտքովս չէր անցել նկարել ցավը: — Ապա մոտեցրո՛ւ ողջ ներկապնակը:

Նա ներկապնակի մեջ փնտրեց այն գույնը, որով կկարողանար նկարել ցավը, սակայն... Նա իրեց ներկապնակը եւ հառաչելով ասաց.

— Պատկերացնո՞ւմ ես, աղջիկս, ոչ մի հարմար գույն, նույնիսկ մոտ գույն չկա, որով նկարեմ ցավը: Դեռեւս այնպիսի գույն չի ստեղծվել (անգամ բնության մեջ չկա), որով կարողանամ արտահայտել հարյուր տարվա ցավը՝ այդպես էլ հատուցում չստացած ցավը... Չէ՛, աղջիկս, ներիր, բայց ցավն արտահայտող գույն չկա:

— Չայրիկ, ես քո պատմածն այնքան էլ չեմ հասկանում... Դու տխուր ես, քո նկարած կտավն էլ տխուր-տխուր է: Ես ուզում եմ, որ արեւն այլեւս չբարկանա եւ բոլորիս միայն ջերմացնի, որ գետը նորից կապույտ դառնա եւ խաղաղ հոսի, որ մարդիկ թե՛ կտավներում, թե՛ կյանքում երջանիկ ժպտան:

— Դա կլինի, երբ մարդը դադարի գազան լինելուց, երբ մարդկությունն ընդունի մեկ դար առաջ հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվածը, երբ աշխարհի բոլոր մարդիկ կարեւորեն մանկան ժպիտը, երբ աշխարհում իշխի միայն Բարին, Գեղեցիկը, — ասաց հայրը՝ ամուր գրկելով երեխային, որպեսզի իր սիրով ջերմացնի նրան. չէ՞ որ այդ պահին աշխարհը ցուրտ-ցուրտ էր...

-Տատիկ, այս խուճացած նկարի միջի օրիորդն ո՞վ է: Այնքա՛ն գեղեցիկ է, իսկական հայուհի:

— Տատս է, բալեն, տատս, իմ տառապած ու հալածված տատը, հերոսն է, — այս վերջին բառը մի անասելի տանջանքով ու ցավով դուրս եկավ տատիս՝ հուզմունքից ու դառը հուշերից խեղդվող կոկորդից:

Նա մոտեցավ ինձ, վերցրեց նկարը եւ անթաթ աչքերով երկար նայում էր նկարին: Ես անհամբեր սպասում էի, որ, ահա, ուր որ է տատիս հոգում փոքորիկ կծնվի, եւ նրա դեմքին ակոսներով կհոսեն դառնաղի արցունքները, եւ ես անընդհատ, արագ-արագ մտքումս կրկնում էի. «Դե՛, Արաքսյա՛, ուժեղացիր, մեծացիր, դու պետք է մխիթարես տատիկիդ, դու պետք է հասկանաս նրա ցավը, աջակցես, Արաքսյա՛, չե՞ս լսում, կողմնորոշվիր, մտածիր»: Կրկնում էի եւ ինձ պարուրած տազմապն ու անհանգստությունը ցրելու համար ճրթճրթացնում էի մատներս: Բայց հանկարծ, ի զարմանս ինձ, տատս հանգիստ, առանց մի կաթիլ արցունք թափելու համբուրեց նկարը, սեղմեց կրծքին եւ ինձ օտար մի հայացքով, որն այդ օրվանից ի վեր փոխանցվեց ինձ, դարձավ հարազատ

ու անբաժանելի, դարձավ մի հարուստ ժառանգություն: Նայեց ինձ՝ ուղիղ աչքերիս եւ ասաց.

— Գիտե՞ս, *նկարն է խուճացած, իսկ նկարն ինչ է, ուղղակի թուրք, հասարակ մի թուրք, որն իր մեջ պատկեր է կրում, ծերացող ու մահացող հիշողությունների համար դառնում օգնական, բայց այ այստեղ, — ձեռքը բռնուցք անելով եւ սրտին սեղմելով՝ շարունակեց նա, — այստեղ երբեք եւ ոչինչ չի խուճանում, ինչպես որ չի խուճացել իմ ցավը: Իմ այս հարյուր տարվա ցավը գույներ ունի, գույներ, որոնք ես ժառանգել եմ իմ մորից, մայրս՝ իր մորից, իսկ տատս այդ «վաստակածը» իր հետ երեւել է, երբ խեղված ու տանջահար եղած 1915-ին փախել է եղեռնից: Այս հարյուրամյա ցավը գույներ ունի՝ սեւը եւ կարմիրը:*

Մի պահ տատս լռեց, եւ, Աստված իմ, ես տեսա, թե ինչպես նրա՝ ակոսների միջից շողացող հայուհու աչքերը մի վայրկյանում խուճացան՝ արտացոլելով մի ողջ ժողովրդի կարմիր եւ սեւ ցավը, դառնացան, ու ես վախվորած մանկիկի նման սկսեցի մտքումս գոռալ. «*Լա՛ց եղիր, խնդրում եմ, թող արցունքներդ քշեն ու տանեն այդ ցավոտ կարմիրն ու սեւը, լա՛ց եղիր, ես այդ*

հարյուր տարվա ցավը չեմ ուզում տեսնել... »:

Տատս մոտեցավ ինձ, ամուր բռնեց ուսերիցս, նայեց աչքերիս՝ կարծես հասկանալով հոգուս տազմապն եւ ասաց, հրա՛մայեց կամ գուցե պատգամեց.

— Երբեք: Արցունքները թուլացնում են մարդուն, մեղմում եւ քնեցնում են ցավը, ջնջում են նրա մեջ վառվող գույները: Իսկ իմ ցավի սեւը դառն է, որ քեզ ստիպում է պահանջել արդարացի քաղցրը, կարմիրն արյունոտ է, մեկ ու կես միլիոն անմեղ զոհերի արյան կարմիրն է, իսկ սա չի կարելի լվանալ, անհրաժեշտ է սրանց կողքին մի ողջ երկինք կապույտ ավելացնել՝ արդարության կապույտը, սրանով ցավը չի մեռնի, եւ այն սեւն ու կարմիրն էլ չեն խուճանա, այլ մեկ ու կես միլիոն անմեղ հոգիների համար մխիթարանք կլինի: Պաքարի, կովի եւ վերջապես նվաճի՛ր այդ մաքուր կապույտը:

Այդ օրվանից այս նկարն ինձ հետ է՝ սրտիս մոտ, խուճացած, բայց իր մեջ ամփոփած այս հարյուր տարվա ցավի գույնը՝ իմ ցավի, տատիս ու իր տատի ցավի գույնը:

**ԼԱՏՈՒՆ
ՄԱՍՆՈՒՊՅԱՆ**

Շվանհձորի միջնակարգ դպրոցի 7-րդ դասարանի աշակերտուհի

Էրդողանի ցինիզմը սահման չունի

Պաշտոնական այցով Կոլումբիայում գտնվող Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայյիփ Էրդողանը ելույթ է ունեցել Բոգոտայի Էքստերնադո ու Անկարայի համալսարանների համատեղ ջանքերով կազմակերպված «1915 թվականը՝ Օսմանյան կայսրության ամենաերկար տարին» վերատառությամբ սիմպոզիումում:

Ըստ «Անադոլու» լրատվական գործակալության՝ Էրդողանը մասնավորապես ասել է. «**Պատմությունը, ցավոք, միշտ գրվում է հաղթողի, իշխող ուժի ձեռքով եւ նրա տեսանկյունից: Մենք խստորեն դեմ ենք դրան, քանի որ այդպիսի պատմությունն արդար լինել չի կարող: Պատմությունը պիտի գրվի պատմաբանների կողմից: 1915-ի հայտնի ցավալի իրադարձություններն էլ հաղթողների եւ իշխողների ձեռքով են գրված**»:

Թուրքիայի նախագահը կարծիք է հայտնել, որ անցած այս հարյուր տարիների ընթացքում ոչ հայերի՝ թուրքերի նկատմամբ կատարած քայլերը, ոչ էլ թուրքերի՝ հայերի հանդեպ կատարածները լրջորեն ու ճիշտ ձեւով չեն քննարկվել, չեն մեկնաբանվել եւ գրի չեն առնվել: Նրա համոզմամբ՝ 100 տարի շարունակ կեղտոտ քաղաքական քարոզչության միջոցով քուղարկվել է իրական պատմությունը:

«**Եթե հայկական սփյուռքն իրապես անկեղծ է, ապա մենք ազնվորեն բացում ենք մեր բոլոր արխիվները: Մենք մինչեւ այժմ շուրջ մեկ միլիոն պատմական փաստաթղթեր ենք ուսումնասիրել: Մենք դրանք բոլորին հասանելի ենք դարձնում: Եթե Հայաստանն էլ այսպիսի փաստաթղթեր ունի, թող ներկայացնի: Երրորդ երկրներն էլ եթե ունեն, թող ներկայացնեն: Ընտրենք պատմաբանների, քաղաքագետների, իրավաբանների, թող նրանք ուսումնասիրություններ անեն, վերջնական որոշում կայացնեն, այս խնդրին լուծում տանք**»:

Էրդողանի կարծիքով՝ չի կարելի հույզերի, սեփական սուբյեկտիվ վերապրումների հիման վրա օբյեկտիվ պատմություն գրել:

Թուրքիայի նախագահի բնորոշմամբ. «**Հայկական սփյուռքը 100-ամյակի առթիվ ծայրաստիճան բացասական նախաձեռնություններ է իրականացնում: Մենք՝ Թուրքիան, մասն արոպագանդաների կարիք չունենք: Նման խնդիր չունենք: Մենք միշտ անկեղծ ու բացսիրտ ենք եւ ուզում ենք, որ 1915թ. դեպքերը ճիշտ ուսումնասիրվեն եւ ճիշտ մեկնաբանվեն**»:

Էրդողանը հայտարարել է, որ Թուրքիան չի հավակնում որեւէ պետության պատկանող հողատարածքների, սպառնալիք չի ներկայացնելու որեւէ երկրի սահմաններին: Նաեւ հիշեցրել է, որ առաջին աշխարհամարտից առաջ Բալկաններում միլիոնավոր մուսուլմաններ էին ապրում, որոնք զոհեցին անբողոքյամբ բնաջնջվեցին, բայց Թուրքիան որեւէ պետության չի մեղադրում ցեղասպանության մեջ, չի փորձում այդ հարցը քաղաքական դաշտում շահարկել:

panorama.am
2 փետրվարի 2015թ.

Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ. Նոր միպոլմ

Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության կարեւոր ուղղություններից է պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ: Սույն հոդվածում կանդիդատական վերջին տարիներին ի հայտ եկած մի նոր միտումն քննությանը, որը պայմանականորեն անվանել ենք «միջազգային-իրավական»: Այն սկզբունքորեն նոր երեւույթ է տասնամյակների պատմություն ունեցող թուրքական քաղաքականության շրջանակներում: Նրա էությունը հետեւյալն է. օգտագործելով միջազգային իրավունքի հնարավորությունները՝ փորձել «ապացուցել», որ Հայոց ցեղասպանությունը չի համապատասխանում ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիայի կողմից ընդունված ցեղասպանության չափորոշիչներին, այդպիսով կասեցնել նրա միջազգային ճանաչման գործընթացը: Այս մոտեցման նորությունն այն է, որ մի կողմից փորձ է արվում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման պայքարը պատմագիտական քննարկումների ու քաղաքական պայքարի հարթությունից տեղափոխել միջազգային իրավունքի հարթություն, իսկ մյուս կողմից՝ հրաժարվել պասիվ-սպասողական դիրքորոշումից, որը ենթադրում է հակազդեցություն հայկական կողմի տարբեր նախաձեռնություններին եւ անցնել «հարձակվողական» գործողությունների իրականացմանը: Այդ ծրագիրը ձեւակերպվել է մի նոր պետական մարմնի կողմից, որը հատուկ ստեղծվել է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարելու նպատակով:

2000թ. աշնանը-2001թ. ծնունդը Թուրքիայի ռազմաքաղաքական վերնախավը, թերեւս, առաջին անգամ քննարկեց պայքարի միջազգային-իրավական մեթոդներին դիմելու հնարավորությունները: Այդ շրջանում անմախաբայ թափ էր ստացել ԱՄՆ-ում ու Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը, ինչի արդյունքում վտանգվել էին այդ կարեւոր դաշնակից երկրների հետ Թուրքիայի միջպետական հարաբերությունները: Այս պայմաններում էր, որ Բյուլենք Էջեփի կողմից ղեկավարած կուլիցինո կառավարությունը նախաձեռնեց «հայերի պնդումներին» դեմ պայքարի միջոցների քննարկում երկրի կառավարման համակարգի կարեւորագույն օղակի՝ Ազգային անվտանգության խորհրդի (ԱՄՆ) մի շարք նիստերում: Առաջին քննարկումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 29-ին եւ դարձավ ԱՄՆ-ի այդ օրվա նիստի օրակարգի առաջին հարցը (1): Համաձայն պաշտոնական հաղորդագրության, ԱՄՆ-ի այդ նիստի ժամանակ «ցավով են ընդունվել այսպես կոչված Հայոց ցեղասպանության մասին պնդումների հետ առնչվող զարգացումները», եւ որոշվել է նրանց դեմ «փուլ առ փուլ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել» (2): Որոշ լրագրեր ճշտեցին, որ, կախված դեպքերի զարգացումից, այդ միջոցները կարող են լինել ավելի «ներգործուն» (3):

Նմանատիպ խնդիրներ քննարկվեցին նաեւ ԱՄՆ-ի հոկտեմբերի 27-ին եւ 2001թ. հունվարի 22-ին տեղի ունեցած նիստերում: Մասնավորապես, հոկտեմբերի 27-ին նիստի ընթացքում արտաքին գործերի նախարար Ի. Ջեմը ներկայացրել էր գործողությունների ծրագիր, որը ենթադրում էր դիվանագիտական, քաղաքական ու գիտական բնույթի միջոցառումների իրականացում (4): Հետաքրքիր է նշել, որ պաշտոնաթող դիվանագետ Գյունդյուզ Աքթանը, ով Թուրքիայում համարվում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարի «միջազգային-իրավական» ուղղության «հոգեւոր հայրը», ԱՄՆ-ի հոկտեմբերի 27-ի նիստի հաջորդ օրը մամուլում հանդես եկավ հոդվածով, որտեղ առաջին անգամ կոչ արեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարում հենվել միջազգային իրավական փաստաթղթե-

րի, մասնավորապես ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիայի վրա (5): Արդեն հաջորդ տարի՝ 2001թ. նրա հեղինակությամբ լույս տեսավ «Հայկական հարցը եւ միջազգային իրավունքը» հոդվածը, որտեղ փորձ էր արվում «հիմնավորել», որ 1915թ. իրադարձությունները միջազգային իրավունքի տեսակետից չեն հանդիսանում ցեղասպանություն, քանի որ նրանց նկատմամբ չի կարելի կիրառել ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948թ. Կոնվենցիայի ցեղասպանությունը որպես հանցագործություն որակող դրույթները (6): 2002թ. Աքթանը սկսեց համապատասխան հայտարարություններով հանդես գալ մամուլում (7):

Ի կատարումն ԱՄՆ-ի այդ որոշումների՝ 2001թ. մայիսի 25-ին երկրի վարչապետի կարգադրությամբ ստեղծվեց հատուկ մարմին, որի վրա դրվեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացի դեմ մղվող պայքարը ղեկավարելու ու համակարգելու խնդիրը (8): Այն անվանվեց «Ցեղասպանության վերաբերյալ անհիմն պնդումների դեմ պայքարը համակարգող խորհուրդ» (ՑՎԱՊԴԴՀ), նրա նախագահ նշանակվեց փոխվարչապետը (9), իսկ կազմի մեջ ներգրավվեցին տարբեր պետական գերատեսչությունների բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ. գլխավոր շտաբի հրամանատարի տեղակալը, արդարադատության, արտաքին ու ներքին գործերի նախարարների առաջին տեղակալները, ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարության ազգային անվտանգության ու հասարակայնության հետ կապերի վարչությունների պետերը, ազգային հետախուզական ծառայության պետի առաջին տեղակալը, պետական արխիվների գլխավոր վարչության պետը, թուրքական պատմական ընկերության նախագահը եւ վարչապետի գրասենյակի ենթակայության ներքո գործող քարոզչական հիմնադրամի ներկայացուցիչը: ՑՎԱՊԴԴՀ-ի գործունեությունը «համակարգում էր» ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարի առաջին տեղակալը: Որոշվել էր, որ ՑՎԱՊԴԴՀ-ի նիստերը պետք է տեղի ունենան երեք ամիսը մեկ (10):

ՑՎԱՊԴԴՀ-ի նստավայրն է ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարության շենքը (11): Այս հանգամանքը պատահական չէ, քանի որ ՑՎԱՊԴԴՀ-ը գործում է ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարության անմիջական հսկողության ներքո եւ մաս կազմելով նրա կառույցի (12): Համաձայն ԱԳ նախարար Ա. Գյուլի խորհրդարանում արված գրավոր հայտարարության՝ ՑՎԱՊԴԴՀ-ի գործունեությունը զարգուն է (13): Այնուամենայնիվ, հնարավոր եղավ պարզելու ԱՄՆ-ի գլխավոր քարտուղարության այն ներկայացուցչի անունը, ով սկզբնական փուլում իրականացնում էր ՑՎԱՊԴԴՀ-ի «համակարգողի» (իրականում՝ «հսկողի») պարտականությունները: Դա գլխավոր շտաբի գնդապետ Մյունի Օնգյորենն էր (14): Նա համարվում է թուրքական զինված ուժերի «ակնամավոր» սպաներից, հերոս, ով նախքան այդ պարտականությունները կատարելը մասնակցել էր Քրդստանի աշխատավորական կուսակցության ղեկավարած ապստամբությունը ճնշելու գործողություններին, իսկ հետագայում աչքի ընկավ Հյուսիսային Իրաքում քուրդ զինյալների դեմ պայքարում (15): ՑՎԱՊԴԴՀ-ի առաջին նիստը ստեղծեց երեք աշխատանքային խումբ: Նրանցից մեկն իրավական հարցերի ուսումնասիրման աշխատանքային խումբն էր, որի վրա դրվեց ցեղասպանության հետ առնչվող իրավական, այդ թվում նաեւ միջազգային-իրավական, խնդիրների մանրակրկիտ հետազոտման պարտականությունը (16): Այդ խմբի աշխատանքը ղեկավարվում էր արդարադատության նախարարության ներկայացուցչի կողմից:

Տարիների ընթացքում ՑՎԱՊԴԴՀ-ի եւ նրա ստեղծած աշխատանքային խմբերի գործունեությունը հիմնականում ընթա-

ցավ փակ դռների հետեւում, ինչի պատճառով հնարավոր չէ պարզաբանել, թե իրավական բնույթի ինչ խնդիրներ էին գտնվում նրա քննարկումների կենտրոնում (17): 2006թ. նոյեմբերին այն ժամանակվա արտաքին գործերի նախարար եւ փոխվարչապետ Ա. Գյուլը, ով ի պաշտոնե գլխավորում էր ՑՎԱՊԴԴՀ-ը, հանդես եկավ հայտարարություններով, որոնք փաստեցին, որ «մանրակրկիտ» աշխատանք է տարվել «Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ անհիմն պնդումների հարցը» միջազգային ատյաններ տեղափոխելու հնարավորությունների ուսումնասիրման ուղղությամբ (18): Ելույթ ունենալով խորհրդարանում՝ նա նշեց, որ այդ աշխատանքների մեջ ներգրավված են պաշտոնաթող դիվանագետներ, ինչպես նաեւ թուրք եւ վստահելի օտարազգի իրավագետներ (19): Նշվեց նաեւ, որ Թուրքիայի կողմից այդ նոր մոտեցման որդեգրումը դրականորեն են գնահատում նաեւ մի շարք այլ պետություններ (20):

Ա. Գյուլի հայտարարությունը գոհունակությամբ ընդունվեց մի շարք քաղաքական ուժերի եւ առանձին գործիչների կողմից: Երկրի հիմնական ընդդիմադիր ժողովրդահանրապետական կուսակցությունը նույնիսկ պնդեց, որ այդ գաղափարի իրական հեղինակը ինքն է (21): Իսկ պաշտոնաթող դիվանագետ Գյունդյուզ Աքթանը (22), ով Թուրքիայում համարվում էր Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարի «միջազգային-իրավական» ուղղության «հոգեւոր հայրը», բնութագրեց Գյուլի հայտարարությունը որպես «չափազանց քաջ» (23): Արտգործնախարարի հայտարարությունը պաշտպանողների թվում էր նաեւ Հանրապետական ժողովրդական կուսակցությունից խորհրդարանի պատգամավոր, պաշտոնաթող դեսպան Շյուքրյու Էլեջդաղը: Երկար տարիներ զբաղեցնելով Վաշինգտոնում Թուրքիայի դեսպանի պաշտոնը՝ նա մեծ «փորձ» էր ձեռք բերել Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու գործում (24):

Հարցը քննության առնվեց ՑՎԱՊԴԴՀ-ի հերթական նիստի ընթացքում, որը տեղի ունեցավ 2006թ. դեկտեմբերի 26-ին Ա. Գյուլի նախագահությամբ: Քննարկվեց երեք տարբերակ. դիմել կամ Եվրոպայի մարդու իրավունքների դատարան՝ Ֆրանսիայի խորհրդարանի Հայոց ցեղասպանության մասին հայտնի որոշումը բողոքարկելու նպատակով, կամ Հաագայի արդարադատության միջազգային դատարանին, կամ էլ՝ Հաագայի միջազգային իրավարար մշտական դատարանին: Նախապատվությունը տրվեց վերջին տարբերակին, սակայն նախքան դրա մասին վերջնական որոշում ընդունելը նախընտրելի համարվեց դիմել թուրք եւ օտարազգի իրավագետների խորհրդատվությանը (25): Գիտակցելով խնդրի բարդությունը, թուրք ղեկավարները հիմնական ուշադրությունը դարձրեցին «արտասահմանյան իրավագիտական ֆիրմաների» հետ աշխատանքին, ինչպես այդ մասին հայտարարեց Ա. Գյուլը (26):

Նշենք, որ ՑՎԱՊԴԴՀ-ի որոշումների մասին գոյություն ունեցող լրատվությունը հաճախակի կրում է իրարամերժ բնույթ: Այսպես եղավ նաեւ այս դեպքում: Որոշ լրագրեր գրեցին, թե նախապատվությունը տրվել է այն տարբերակին, որը նախատեսում է դիմել Հաագայի արդարադատության դատարանին (27): Ըստ երեւույթին՝ իրարամերժ լրատվության տարածումը կատարվում է հենց ՑՎԱՊԴԴՀ-ի կողմից եւ նպատակ ունի քողարկելու նրա իրական նպատակները: ՑՎԱՊԴՀ-ի վերջնական որոշումն այդպես էլ չիրապարակվեց: Թուրքական մամուլի հաղորդած կցկտուր տեղեկությունների վերլուծության հիման վրա նույնպես հնարավոր չէ հստակորեն պարզել ՑՎԱՊԴՀ-ի կողմից ընդունված որոշումների մանրամասները (28):

Թուրքիան մինչեւ այժմ չի դիմել որեւիցե միջազգային ատյանի: Սակայն ակնհայտ է, որ այդ ուղղությամբ տարվել է լուրջ նախապատրաստական աշխատանք, որի արդյունքները կարող են օգտագործվել այն պահին, երբ դրա մասին որոշում կընդունվի երկրի ղեկավարության կողմից:

Թուրքիայի կողմից հակահայ քաղաքականության նոր դրսևորումներին և 2014թ. քեսաբահայության դեմ ուղղված գործողությունները, որոնք բոլորովին էլ պատահական չէին եւ ունեին իրենց նախադրյալները:

Սիրիայի հյուսիս-արեւմուտքում՝ Թուրքիայի հարավային Հաթայ նահանգին (Ալեքսանդրետի սանջակ) սահմանակից հատվածում գտնվող հայաբնակ Քեսաբ բնակավայրը հերթական անգամ դարձավ թուրքական հայահալած քաղաքականության թիրախը: Դեռ երիտթուրքական հեղաշրջումից մոտ մեկ տարի անց՝ 1909թ., կիլիկիահայության ապրիլյան ջարդերի ժամանակ թուրքական ուժերը մտան Քեսաբի շրջան, եւ քեսաբահայությունը հարկադրված լքեց բնակավայրերը եւ հեռացավ Լաթաքիա: Թուրքերը թալանեցին ու այրեցին Քեսաբի շրջանի հայկական գյուղերն ու բնակավայրերը: Հետագայում Մեծ եղեռնի ժամանակ՝ 1915թ., քեսաբահայերը ենթարկվեցին բռնի տեղահանության դեպի Հորդանան եւ Դեր-Զորի անապատներ:

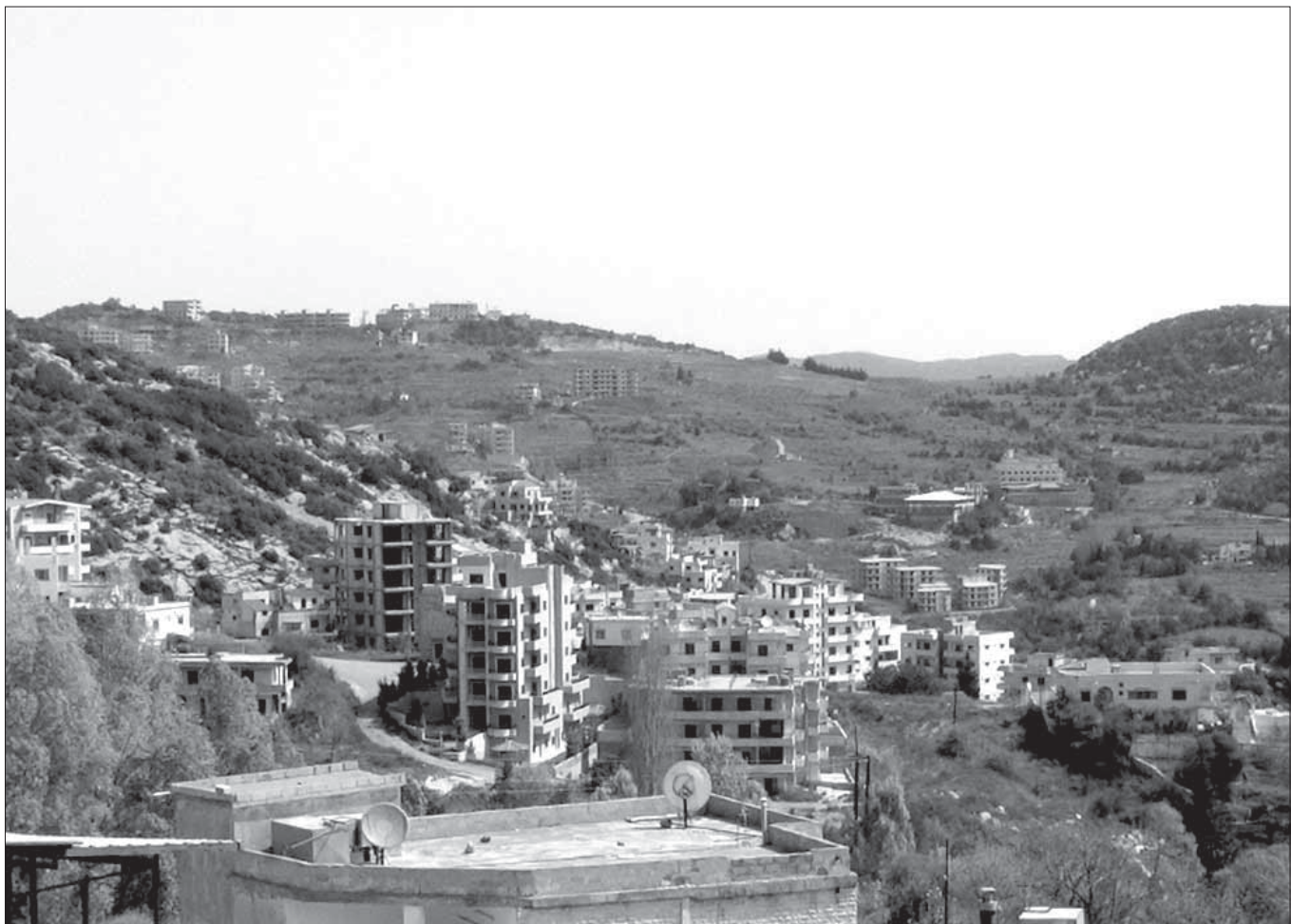
1920թ. Քեսաբը Ալեքսանդրետի սանջակի հետ մեկտեղ մտավ Սիրիայի կազմի մեջ՝ Ֆրանսիայի մանդատի տակ: Սակայն 1938թ. Թուրքիայի հրահրմամբ Սիրիայից անջատվեց Ալեքսանդրետի սանջակը, եւ ստեղծվեց, այսպես կոչված, Հաթայի ինքնավար պետությունը, որի մեջ էր ներառված նաեւ Քեսաբը: 1939թ. հունիսի 23-ի ֆրանս-թուրքական պայմանագրով, հաշվի չառնելով Սիրիայի ժողովրդի կամքը, Ալեքսանդրետի սանջակը նվիրվում է Թուրքիային (1): 1938-1939թթ. շուրջ 10 ամիս Քեսաբը գտնվել է Թուրքիայի վերահսկողության տակ, սակայն, չհամակերպվելով Թուրքիայի կազմում մնալու մտքի հետ, քեսաբահայերն ընթուստանում են եւ բազմաթիվ դիմումներ են հղում ֆրանսիացիներին եւ վերջապես Քեսաբի տարածքի 2/3-ը վերադարձվում է Սիրիային (2):

Օգտվելով Սիրիայում տիրող ներքաղաքական ճգնաժամից՝ Թուրքիան այս անգամ փորձեց ահաբեկչական կազմակերպությունների գրոհայինների միջոցով կրկին Քեսաբի վրա վերահաստատել իր իշխանությունը: 2014թ. մարտի 21-ի վաղ առավոտյան «Ալ-Ղաիդա»-ի հետ կապեր ունեցող «Հաբիաթ ալ-Նուսրա» եւ «Ահրար աշ-Շամ» ծայրահեղական խմբավորումների մի քանի հազարի հասնող զինյալները, որոնք սիրիական հակամարտության ընթացքում մշտապես տարաբնույթ աջակցություն են ստացել Թուրքիայից, թուրքական Յայլադաղի անցակետից անարգել մտան Սիրիայի հայաբնակ Քեսաբի շրջան եւ գրավեցին Քեսաբն ու հարեւան գյուղերը: Քեսաբում պարող մոտ 2000 հայեր, թողնելով ամեն ինչ, կրկին ապաստանեցին մոտ 65 կմ հեռավորության վրա գտնվող Լաթաքիայում:

Թուրքիայի արտգործնախարար Ա.Դավութօղլուն միանգամից փորձեց հերքել Թուրքիայի մասնակցությունը Քեսաբի վրա կատարված հարձակմանը եւ նույնիսկ հայտարարեց, թե Թուրքիան պատրաստ է ապաստան տալ քեսաբահայերին: Դավութօղլուի այս հայտարարությունը թուրքական լրատվամիջոցները փորձում էին հաստատել Քեսաբում մնացած հայ ծերունիների՝ Թուրքիայի Վաքֆլը հայկական գյուղ տեղափոխվելու փաստով, որոնք, ինչպես հետագայում պարզվեց, խաբեությանը էին հայտնվել այնտեղ, նրանց խոստացել էին տանել Լաթաքիա, սակայն տարել էին հյուսիս՝ Թուրքիա:

Քեսաբահայերի դեմ ուղղված այս ռազմական գործողությանը Թուրքիայի մեղսակցությունը հաստատում են ականատես քեսաբահայերը, որոնք պնդում են, որ Քեսաբի վրա հարձակման գիշերը թուրք սահմանապահները հանկարծ կորան, եւ գրոհայինները թուրքական գրահատեխնիկայով են զենքերով հարձակվեցին հայկական գյուղերի վրա (3): Պաշտոնական Դամասկոսը նույնպես պնդում է, որ ահաբեկչական խմբավորման գրոհին աջակցել են Թուրքիայի տարածքից հրանոթային ռմբակարոմները:

Ավելի խոսուն փաստ է այն, որ մարտի 23-ին Թուրքիայի ռազմաօդային ուժերի F-16 կործանիչները կրակ են բացել եւ ոչնչացրել Սիրիայի օդուժի Սիգ-23 կործանիչը, որն իբր խախտել էր Թուրքիայի օդային տարածքը: Իրականում սիրիական ինքնաթիռը թռիչքներ էր կա-

Թուրքիայի Հանրապետության հրահրմամբ եւ աջակցությամբ քեսաբահայության նկատմամբ կատարված հանցագործությունների քննության հնարավորությունները Միջազգային քրեական դատարանում

տարում Քեսաբի շրջակայքում՝ փորձելով հարված հասցնել այնտեղ տեղակայված գրոհայինների դիրքերին: Այս կերպ բացահայտորեն աջակցելով Քեսաբը գրաված ահաբեկիչներին՝ Թուրքիան ինքը վերահաստատեց Քեսաբի վրա կատարված ռազմական գործողությանն իր մասնակցությունը:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ս.Սարգսյանն իր պաշտոնական հայտարարության մեջ պատմական զուգահեռներ է անցկացրել եւ հիշեցրել 1909 եւ 1915 թվականներին Թուրքիայի կողմից քեսաբահայերին պատուհասած տեղահանություններն ու կոտորածները՝ ընդգծելով, որ սա արդեն հայերի բոլոր երրորդ տեղահանությունն է Քեսաբից, ինչն ազգային փոքրամասնությունների պաշտպանության XXI դարի մեխանիզմներից մեկն է լրացույց մարտահրավեր է: ՀՀ նախագահը նաեւ հանձնարարականներ է տվել ՄԱԿ-ի Նյու Յորքի եւ Ժնևի գրասենյակներում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչություններին՝ հետամուտ լինել մարդու իրավունքների եւ ազգային փոքրամասնությունների հարցերով մասնագիտացված կառույցներում Քեսաբի հայությանն անվտանգության երաշխավորման եւ նրանց բնակության մշտական վայրեր ապահով վերադարձի խնդիրներին (4):

Քեսաբի դեպքերի համար թուրքական իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու տեսակետից որոշակի հնարավորություններ են ընձեռնվում Միջազգային քրեական դատարանում: Առհասարակ Հռոմի կանոնադրությունը թույլ է տալիս ՄԲԴ-ին դիմել անդամ պետություններին, որոնց հայցն ուղղված է մյուս անդամ-պետության քաղաքացիների դեմ, սակայն

ոչ Հայաստանը, ոչ Սիրիան, ոչ էլ առավել եւս Թուրքիան ՄԲԴ-ի անդամ երկրներ չեն հանդիսանում: Հայաստանը եւ Սիրիան համապատասխանաբար 1999 հոկտեմբերի 1-ին եւ 2000թ. նոյեմբերի 29-ին ստորագրել են Հռոմի Կանոնադրությունը, բայց չեն վավերացրել այն: Թուրքիան առհասարակ չի ստորագրել այդ փաստաթուղթը, թեւ եվրամիությանն անդամակցելու շուրջ բանակցությունները վերսկսելու համար նրանից պահանջվում էր առաջընթաց արձանագրել մարդու իրավունքների պաշտպանության ոլորտում եւ մասնավորապես առաջ էր քաշվում նաեւ ՄԲԴ-ին Թուրքիայի անդամակցելու նախապայմանը: 2004թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանը հայտարարեց, որ Թուրքիան շուտով կմիանա ՄԲԴ-ին եւ երկրի սահմանադրության մեջ կատարվելիք փոփոխություններից հետո հնարավորություն կլինի Թուրքիայի քաղաքացիներին պատասխանատվության կանչել այդ դատական ատյանի ընդդատության տակ գտնվող հանցագործություններ կատարելու համար: Սակայն 2008թ. հունվարին Էրդողանի կառավարությունը լիովին փոխեց իր դիրքորոշումն այս հարցում, քանզի մտավախություն կար, որ դա կարող էր բացասաբար անդրադառնալ Թուրքիայի վրա եւ ի չիք կործնել Քրդական բանվորական կուսակցության դեմ թուրքական իշխանություններին ձեռնարկած գործողությունները:

Այն, որ Քեսաբի հարցով շահագրգիռ պետությունները չեն անդամակցում ՄԲԴ-ին, դեռեւս չի նշանակում, որ այդ հարցը տվյալ միջազգային դատական ատյանում քննելու այլ հնարավորություններ չկան: ՄԲԴ-ի կանոնադրությունը նախատեսում

է նաեւ ոչ անդամ պետությունների քաղաքացիների կողմից ու ոչ անդամ պետությունների տարածքում կատարված իրավիճակների քննության ընթացակարգեր, եւ արդեն իսկ հայտնի են մեծ գործերի քննման դեպքեր: Այսպես՝ Հռոմի կանոնադրության 13-րդ հոդվածի համաձայն ՄԲԴ-ը կարող է քննել նաեւ այն գործերը, որոնք ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը ՄԱԿ-ի կանոնադրության VII գլխի հիման վրա ընդունած բանաձեւով փոխանցվում է նրան՝ անկախ այն բանից, թե նշված հանցագործությունները կատարվել են ՄԲԴ-ի անդամ-պետության տարածքում, կամ նրա անդամ-պետության քաղաքացու կողմից, թե՛ ոչ (5): Նման օրինակ է հանդիսանում ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի կողմից ՄԲԴ-ին Դարֆուրի դեպքերի քննության փոխանցումը, թեւ Սուդանը ՄԲԴ-ի անդամ պետություն չէր հանդիսանում (6):

Այս տեսակետից շատ կարեւոր է, որ Անվտանգության խորհրդի երկու մշտական անդամներ՝ Ռուսաստանն ու ԱՄՆ-ը, արդեն իսկ պաշտոնապես արտահայտել են իրենց դիրքորոշումը Քեսաբի դեպքերի կապակցությամբ: ԱՄՆ-ի Պետդեպարտամենտը խոր մտահոգություն հայտնեց Քեսաբի դեպքերի կապակցությամբ, իսկ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունն իր տարածած հաղորդագրությունում, դատապարտելով Քեսաբի վրա կատարված հարձակումը եւ խաղաղ բնակչության նկատմամբ կատարված հանցագործությունները, հստակ նշում էր, որ պատմականորեն հայկական անկլավի՝ Քեսաբի վրա ծանր հրետանին եւ տանկերը գործի են դրվել հենց Թուրքիայի տարածքից (7):

Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ. նոր միպոլում

Էջ 54 ՃԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. “Sözde Ermeni Soykırımı” yasa tasarısı...- Hürriyet, 30. 09.2000.
2. Sabah, 30.09.2000.
3. Radikal, 30.09.2000.
4. Hürriyet, 28.10.2000.
5. G. Aktan, Comments and Analysis. - Turkish Daily News, 28. 10. 2000.
6. G. Aktan, Armenian Problem and International Law. - The Armenians in the Late Ottoman Period. TTK Press, Ankara, 2001, p. 313.
7. Օրինակ, Radikal, 20. 05. 2002.
8. S. Özcan, Ermeni Üst Kurulu oluşturuldu, başkanı Devlet Bahçeli. – Zaman, 18.05.2002.
9. Այդ ժամանակ Բ. Էջեփի կոալիցիոն կառավարությունում փոխվարչապետի պաշտոնը զբաղեցնում էր ծայրահեղ ազգայնամոլական ու պանթուրքիստական ազգայնական շարժում կուսակցության (ԱՇԿ) առաջնորդ Դ. Բահչեփին, որը եւ նշանակվեց ՑԿԱՊԴՊՀԽ-ի առաջին նախագահը:
10. Dr. Devlet Bahçeli, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına. – T.C. Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcılığı, Sayı B.02.0.001/713, 09.05.2002: www2.tbmm.gov.tr/d21/7/7-6955c.pdf
11. Այդ մասին, օրինակ, AA (Ankara), Asılsız Soykırım İddiaları ile mücadele Koordinasyon Kurulu... - Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 07.30.2002: http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=25392&l=1
12. H. Karabağlı, Aranan Talat Paşa genelgesi bulundu. – Sabah, 16. 04. 2005.
13. A. Gül, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığına. – T.C. Dışişleri Bakanlığı, Sayı 026.21/2004/SPGY/61177, Konu: Yazılı Soru Önergesi, 13.02.2004: www2.tbmm.gov.tr/d22/7/7-1896c.pdf.
14. AA (Ankara), Asılsız soykırım iddiaları ile Mücadele Koordinasyon Kurulu... - Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 07.30.2002: http://www.abgs.gov.tr/index.php?p=25392&l=1.
15. Նրա մասին՝ Kurmay Albay MŞmin Öngören. – Yörünge gazetesi, 22. 08. 2008.
16. M. Zarif, Kompozisyon genelgesinin sır yönetmeliği. - BİA Haber Merkezi, İstanbul, 10.12.2003.
17. U. Çakırözer, Emekli büyükelçi, yazar Aktan: Ermenistan yerine Fransa'yı dava edelim. - Milliyet, 16. 11. 2006.
18. Ermeni iddialarına karşı titiz çalışma. - Hürriyet, 15.11. 2006.
19. Ermeni iddialarına karşı titiz çalışma. - Hürriyet, 15.11. 2006.
20. U. Çakırözer, Ermeni hamlesi. - Milliyet, 15. 11. 2006.
21. U. Çakırözer, Emekli büyükelçi, yazar Aktan: Ermenistan yerine Fransa'yı dava edelim. - Milliyet, 16. 11. 2006.
22. Ներկայումս՝ հանգուցյալ:
23. U. Çakırözer, Emekli büyükelçi, yazar Aktan: Ermenistan yerine Fransa'yı dava edelim. - Milliyet, 16. 11. 2006.
24. A. Киракосян, Р. Сафрастьян, Въпросы за Арменския геноцид в кривото огледало на “турско послание”. – Ереван (София), 5. 12. 1987 – 12. 12. 1987.
25. Adalet Divanına Gidelim. – Haberalami, 25.01.2007.
26. Ankara, Ermeni tezlerini çürütmek için hukuki атаğa geçiyor. – Zaman, 08. 02. 2007.
27. Այդ մասին՝ C. Çakmak, The ICJ And The Armenian Genocide Dispute. – Global Politician, N.Y., 02.03.2008.
28. Օրինակ. U. Ergan, İşte Türkiye'nin Lahey planı. - Hurriyet, 04.02. 2008:

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱՆ
ՀՀ ՓԱՍ ափադեմիկոս,
Արեւելագիտության
ինստիտուտի տնօրէն

Թուրքիայի Հանրապետության հրահրմամբ եւ աջակցությամբ քեսաբահայության նկատմամբ կատարված հանցագործությունների քննության հնարավորությունները Միջազգային քրեական դատարանում

Էջ 55 Իր տարածած երկրորդ հայտարարությամբ Ռուսաստանի արտգործնախարարությունը պահանջեց, որ ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհուրդը քննարկի Քեսաբի իրավիճակը եւ սկզբունքային գնահատական տա այդ իրադարձություններին (8):

Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, կարելի է, օրինակ, ՀՀ ռազմավարական դաշնակից Ռուսաստանի միջոցով փորձել Անվտանգության խորհուրդում բարձրացնել Քեսաբի դեպքերի քննությունը ՄԲԴ-ին փոխանցելու հարցը: Քեսաբի գործն իր էությանմբ ամբողջությամբ համապատասխանում է ՄԲԴ-ի ընդդատության տակ գտնվող հանցագործությունների հատկանիշներին: Մասնավորապես ՄԲԴ-ի կանոնադրության 5-րդ հոդվածի b կետը վերաբերում է հենց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններին, ինչն էլ փաստացի տեղի է ունեցել քեսաբցիների նկատմամբ, ուստի Անվտանգության խորհուրդում նման հարցի բարձրացումը կլինի միանգամայն օրինաչափ:

Եթե հաջողվի Անվտանգության խորհուրդում հասնել դրական արդյունքի, ապա Քեսաբի գործը ՄԲԴ-ը կսկսի քննել մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների հատկանիշներով: Կանոնադրության 7-րդ հոդվածը հստակեցնում է մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների դրսևերումները եւ այդ հոդվածի d կետը նման դրսևերում է համարում նաեւ «միջազգային իրավունքի նորմերի խախտումներով նախկին բնակավայրում օրինական բնակվող բնակչության հարկադրանքի գործողություններով բռնի տեղափոխությունը» (9): Քեսաբում հայերն ունեին բնակվելու թե պատմական եւ թե իրավական հիմքերը եւ, ինչպես նշեցինք, առաջին անգամ չէ, որ թուրքական իշխանությունները բռնություններ էին կատարում քեսաբահայության նկատմամբ:

ՄԲԴ-ի մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթի՝ «Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» 7 (1) (d) կետը հստակեցնում է «տեղահանության կամ բնակչության բռնի տեղափոխության ձեւով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության» հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը: Նշված հանցագործության այդ դրսևերումն 1-ին բաղադրատարրի համաձայն՝ կատարողը բնակչությանը բռնի տեղափոխում է այլ պետություն կամ այլ բնակավայր, ընդ որում՝ «բռնի» եզրույթը տվյալ դեպքում չի սահմանափակվում միայն ֆիզիկական ուժի գործադրմամբ, այլ արտահայտվում է նաեւ ուժի սպառնալիքի կամ հարկադրանքի ձեւով, ինչը դրսևերվում է բռնություն կիրառելու վախով, հոգեբանական ճնշմամբ կամ տեղահանվող մարդկանց նկատմամբ կատարողի իշխանության չարաշահմամբ կամ հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործմամբ (10): Դժվար չէ նկատել, որ հանցագործության այս բաղադրատարրը լիովին համապատասխանում է քեսաբահայերի բռնի տեղահանությանը, քանզի նրանք տեղափոխվել են այլ բնակավայր՝ Լաթաբիա, իրենց օրինական բնակավայրի վրա Թուրքիայի տարածքից ահաբեկիչ գործողությունների ներխուժման պայմաններում: Տվյալ դեպքում ակնհայտորեն նկատելի է ուժի սպառնալիքի դրսևերում, որը քեսաբահայերի նկատմամբ միաժամանակ դրսևերվել է թե՛ բռնություն կիրառելու վախով, թե՛ հոգեբանական ճնշմամբ եւ թե՛ հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործմամբ: Գրոհայինների ներխուժման հետ կապված քեսաբահայերի շրջանում բռնություն կիրառելու վախը պայմանավորված էր նրանով, որ նշված ահաբեկչական կառույցները մինչ այդ

արդեն իսկ աչքի էին ընկել խաղաղ բնակչության, այդ թվում՝ հալեպահայության նկատմամբ դաժան ու բարբարոսական գործողություններով: Ուստի վստահաբար կարելի է անդել, որ գոյություն ունեւր քեսաբահայերի կյանքի անվտանգության ապահովության խնդիր: Գրոհայինների ներխուժման հոգեբանական ճնշումը մեծապես կախված էր նրանից, որ նրանց հարձակումը տեղի էր ունենալու Թուրքիայից, մի երկրից, որը պատասխանատու է Հայոց ցեղասպանությունն իրագործելու համար եւ ոչ միայն չի ընդունում այդ փաստը, այլեւ պետական մակարդակով շարունակում է հայատյաց քաղաքականությունը: Իսկ «հարկադրանք պարունակող իրավիճակի օգտագործման» դրսևերումն էլ ուղղակիորեն կապված էր Սիրիայում սկսված քաղաքացիական պատերազմի հետ, երբ պետական իշխանությունները հաճախ ի գործու չէին ապահովել խաղաղ բնակչության, այդ թվում՝ սիրիահայության անվտանգությունը, եւ այդ իրավիճակից օգտվում էին թե՛ ահաբեկչական կառույցները, եւ թե՛ Սիրիայի հարեւան պետությունները, առաջին հերթին՝ Թուրքիան:

Ահաբեկիչներն ու նրանց սատարող թուրքական իշխանությունները քեսաբահայերի դեմ ձեռնարկած ռազմական գործողության ժամանակ քաջ գիտակցում էին, որ տեղահանվող հայ բնակչությունը Քեսաբում օրինական է բնակվում, ինչը ՄԲԴ-ի «Հանցագործությունների բաղադրատարրերի» տեղահանության կամ բնակչության բռնի տեղափոխության ձեւով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության 3-րդ բաղադրատարրի բնութագրիչներից է (11):

Տվյալ հանցագործության 4-րդ բաղադրատարրով էլ ամրագրվում է այն, որ նշված գործողությունները կատարվել են խաղաղ բնակչության նկատմամբ լայնածավալ եւ կանոնավոր հարձակման շրջանակներում, եւ որ այդ հանցագործության կատարող(ները)ը իմացել են կամ չէին կարող չիմանալ, որ նշված գործողություններն իրականացվում են խաղաղ բնակչության դեմ (12): Սիրիայի խաղաղ բնակչությունը, այդ թվում՝ սիրիահայությունը, այդ երկրում ընթացող քաղաքացիական պատերազմի հենց սկզբից դարձավ ահաբեկիչ գրոհայինների կանոնավոր հարձակումների թիրախ, եւ վերջիններս նման հարձակումներն իրականացնում էին հատուկ դիտավորությամբ՝ նպատակ ունենալով ահ ու սարսափ տարածել խաղաղ բնակչության շրջանում եւ էլ ավելի ապակայունացնել վիճակը երկրում:

Ինչպես հայտնի է, Քեսաբը գրավելուց հետո սկսվեց հայերի տների զանգվածային կողոպուտը, իսկ թալանված ունեցվածքը մեքենաներով տեղափոխվում էր Թուրքիա (13): Քեսաբի քաղաքապետ Վազգեն Չափարյանի վկայությամբ՝ բնակավայրից ավելի ուշ հեռացած հայ ընտանիքները պատմում էին, որ սկսվել է նաեւ օտար մարդկանցով հայերի տները բնակեցնելու գործընթաց (14): Այս առումով կարելու է, որ, բացի հանցագործներին պատասխանատվության կանչելուց, ՄԲԴ-ի արարողակարգի կանոններով նախատեսվում են հանցագործությունների հետեւանքով հասցված նյութական վնասների հատուցման մեխանիզմներ: Այսպես՝ ՄԲԴ-ի արարողակարգի 94-րդ կանոնի համաձայն, դատարանի քարտուղարին տուժող(ները)ի դիմում(ները)ի ներկայացման դեպքում դատարանը կարող է քննել վնասի հատուցման հարցը: Տուժողի դիմումի մեջ պետք է նշվեն հայցվորի անձի եւ բնակության վայրի, իրադարձությունների տեղի ու ժամկետների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաեւ հասցված նյութական արժեք-

ների վնասի նկարագրությունը, եւ այն անձի կամ անձանց տվյալները, որոնք տուժողի կարծիքով իրեն հասցրել են այդ վնասը: Դիմումի վերջում պետք է նշվի հատուցման պահանջը եւ ցանկալի է, որ դիմումին կցված լինեն ներկայացվող տեղեկությունները հաստատող փաստաթղթեր (15):

Հատուցման դիմումը ստանալուց հետո, հասցված վնասի չափը ճշտելու եւ հատուցման ձեւերը հստակեցնելու նպատակով, ՄԲԴ-ը կարող է դիմել փորձագետների օգնությանը: Որպես հատուցման մեխանիզմ մեղադրյալ(ներ)ից զանձված գումարներով 98-րդ կանոնի համաձայն նախատեսվում է նպատակային հիմնադրամի ստեղծում, որտեղ պետք է կուտակվեն հոգուտ տուժողների զանձված գումարները (16):

Արարողակարգի կանոնների 97-րդ կանոնը նախատեսում է ՄԲԴ-ի կողմից վնասի հատուցման անհատական ու կոլեկտիվ դիմումների քննություն: Քեսաբի գործով նպատակահարմար է ներկայացնել քեսաբահայությանը հասցված նյութական վնասների կոլեկտիվ հատուցման պահանջ՝ ընդգծելով, որ խոսքն ամբողջ հայկական բնակավայրին հասցված նյութական վնասի վերականգնման մասին է, եւ նպատակային հիմնադրամում կուտակված գումարներն էլ պետք է ուղղվեն ամբողջ բնակավայրի վերականգնմանը:

ՃԱՆՈՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1. Թոփուզյան Հ., Սիրիայի եւ Լիբանանի հայկական զաղթօջախների պատմություն (1841-1946), Եր., 1986, էջ 235-236:
2. http://topnews.mediamall.am/?id=72955
3. http://www.azatutyun.am/content/article/25311559.html
4. http://www.president.am/hy/press-release/item/2014/03/24/President-Serzh-Sargsyan-statement-Kesab-Syria-in-Hague/
5. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statue.pdf
6. http://mup-info.com/mup/international-court
7. http://www.azatutyun.am/content/article/25318585.html
8. Նույն տեղում:
9. Римский статут Международного уголовного суда от 17 июля 1998 года, вступивший в силу 1 июля 2002 года http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute.pdf
10. Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 129. http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleni.pdf
11. Элементы преступлений Международного уголовного суда, с. 129, - http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/elementy-prestypleni.pdf
12. Նույն տեղում:
13. http://news.am/arm/news/201628.html
14. http://www.1in.am/arm/armenia_interview_261997.html
15. Правила процедуры доказывания Международного уголовного суда, http://www.mup-info.com/mup/sites/all/themes/newspro/docs/pravila-procedury-docazivania.pdf
16. Նույն տեղում:

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒՔՅԱՆ

ՀՀ ՓԱՍ պապմության ինստիտուտի,
պապմական գիտությունների
թեկնածու, դոցենտ

Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրություն

Եջ 5 խավն ավելի ամրապնդվեցին իրենց այն համոզման մեջ, որ Հայկական հարցի լավագույն լուծումը հայերին ոչնչացնելն է։ Նրանք այժմ դրա մեջ էին տեսնում կայսրության ներքին գործերին եվրոպական պետությունների միջամտությունից ազատվելու իրական ուղին, քանզի այդ տերությունները Հայկական հարցը, հայկական շրջաններում բարեփոխումների հարցը օգտագործում էին որպես պատրվակ՝ Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար։ Ուստի անհրաժեշտ էր վերացնել այդ պատրվակը եւ տերություններին գրկել կայսրությունից զիջումներ կորզելու հնարավորությունից։

1891թ., Աբդուլ Համիդ սպեղծում է «Համիդիե» հաբուկ գորաջոկափները

Բեռլինի վեհաժողովում փաստորեն տերությունները սուլթան Աբդուլ Համիդին հանձնարարեցին «ապահովել հայերի անվտանգությունը չերքեզներից ու քրդերից» այն դեպքում, երբ ինքը՝ սուլթանն էր քրդերի եւ չերքեզների հակահայկական բոլոր գործողությունների գլխավոր հրահրողը։ Դրա լավագույն վկայությունն է, որ հենց Բեռլինի վեհաժողովից հետո՝ 1891թ., նրա հրամանով ստեղծվեց բացառապես քրդերից կազմված եւ օսմանյան կառավարության հաշվին պահվող հեծելազոր, որը նրա անունով կոչվեց «Համիդիե»։ Այն կազմված էր 30 գնդից եւ չէր մտնում օսմանյան բանակի համակարգի մեջ, այլ պահպանվում էր որպես ինքնուրույն ռազմական միավոր՝ տեղակայված հայկական երզնկա քաղաքում։ «Համիդիեի» գլխավոր նպատակը, փաստորեն, կայսրության ողջ տարածքում հայկական ջարդեր իրականացնելն էր։

1894-1896թթ. հայերի զանգվածային կոտորածները ողջ Թուրքիայի տարածքում եւ Սասունի հերոսամարտը

XIXդ. վերջին օսմանյան իշխանությունների կազմակերպած հայկական ջարդերի զագաթնակետը դարձան 1894-1896թթ. կոտորածները։ Առաջին հարվածը հասցվեց Սասունին՝ Բիթլիսի վիլայեթի գավառներից մեկին, որը մշտապես աչքի էր ընկնում թուրքական կամայակնություններից դիմադրելու իր անկոտրում կամքով։ 1894թ. օգոստոսին Սասունի վրա շարժվեց թուրքական չորորդ բանակը։ Ուժերն անհավասար էին, եւ թուրքական կանոնավոր բանակն ի վերջո հաղթեց։ Սասունն ավերվեց, կործանվեց 40 գյուղ, սպանվեց 10 հազար մարդ։ 1895թ. սեպտեմբերին սկսվեցին հայկական ջարդերը մայրաքաղաքում, ապա նաեւ Տրապիզոնում, Երզնկայում, Մարաշում, Սեբաստիայում, Էրզրումում, Դիարբեքիրում, Բայազետում, Խարբերդում եւ այլուր։ Սուլթանական իշխանությունները փորձեցին ջարդեր կազմակերպել նաեւ Ջեթրումում, սակայն դա նրանց չհաջողվեց. տեղի բնակչությունը նախօրոք անհրաժեշտ կազմակերպչական քայլեր էր ձեռնարկել թուրքական զորքերին դիմադրելու համար։ Կոտորածները նոր թափով վերսկսվեցին 1896թ.։ Նոր զանգվածային ջարդեր տեղի ունեցան Կոստանդնուպոլսում, Ուրֆայում, Շապին-Գարահիսարում, Ամասիայում, Մուշում, Մարզվանում եւ կայսրության այլ շրջաններում։ 1894-1986թթ. կոտորածների ժամանակ զոհվեց 300 հազար հայ։ Սակայն հայերի կորուստները միայն դրանով չէին սահմանափակվում։ Ստեղծված անասելի իուսալքված պայմաններում մոտ 100 հազար հայ բռնի դարձավ մահմեդական, եւ մոտավորապես այդքան հայեր էլ հարկադրված հեռացան իրենց հայրենիքից։

1908թ. 10 հուլիսի, երիտթուրքերի հեղաշրջումը

Օսմանյան կայսրությունում ավելի ու ավելի էր հասունանում արյունարբու սուլթանից ազատվելու գաղափարը։ Առաջանում էին խմբավորումներ, որոնց նպատակը սուլթանական կարգերը խորտակելն էր։ Հետզհետե միավորվելով՝ այդ խմբավորումները վերածվեցին շարժման, որը ստացավ «Երիտասարդ Թուրքեր» անվանումը։ Շուտով երիտթուրքերը ստեղծեցին իրենց կուսակցությունը՝ Իթթիհադ վե թերաքիի (հայերեն՝ «Միություն եւ առաջադիմություն»)։

1908թ. հուլիսին Երիտասարդ Թուրքերի հեղաշրջման հետեւանքով սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը գրկվեց իշխանությունից, իսկ 1909թ. գահընկեց արվեց։

Երիտթուրքերն ասպարեզ իջան XVIIIդ. ֆրանսիական հեղափոխության հռչակած «Ազատություն, հավասարություն, եղբայրություն» կարգախոսով։ Կայսրության բոլոր ժողովուրդները, մահմեդական թեքրիստոնյա, ցնծությունք ընդունեցին «կարմիր սուլթանի» տապալումը։ Մարդիկ կարծում էին, թե Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ նոր դարաշրջան է սկսվել։ Ինչպես վկայում է Մուսա Պրենսը, «ցնծացող ...հայերը, թուրքերը, հույները գրկախառնվում էին փողոցներում»։ Բայց, ինչպես շատ շուտով պարզվեց, երիտթուրքերը դիմաւակորված ազգայնամուլներ էին, որոնք շարունակեցին իրենց նախորդ սուլթանների՝ հալածանքների եւ ջարդերի քաղաքականությունը։ Նրանք կայսրության բոլոր ազգերին ձուլելու եւ «մաքուր» թուրքական ազգ ստեղծելու գաղափարակիրներ էին՝ կարծելով, որ հանուն այդ գաղափարի իրագործման չպետք է կանգ առնել անգամ զանգվածային կոտորածների առջեւ։

1909թ. ապրիլ, հայերի ջարդը Ադանայում

Երիտթուրքերի հեղաշրջումից ընդամենը մեկ տարի անց՝ 1909-ի ապրիլին, թուրք ազգայնամուլ տարրերը Կիլիկիայի Ադանա քաղաքում ամբոխին գրգռեցին հայերի դեմ։ Մի քանի օր անց իրավիճակին միջամտեց նաեւ թուրքական բանակը։ Կոտորածը Ադանայից տարածվեց նաեւ Կիլիկիայի հայաբնակ այլ վայրեր՝ Մարաշից մինչեւ Քեսաբ։ Որոշ բնակավայրերում հայերը դիմեցին ինքնապատշապակության եւ կարողացան փրկվել։ Կոտորածը դադարեց միայն մեկ ամիս հետո, երբ հայերը շուրջ 30.000 զոհ էին տվել։ Երիտթուրքերի հեղաշրջումը ոգեւորությամբ ընդունած հայերի մեջ առաջին անգամ առաջացավ լուրջ կասկած եւ հուսախաբէություն։

1910թ., Բեռլին - Բաղդադ երկաթուղու կառուցման եւ հայերին դեպի Միջագետք տեղահանելու գերմանական ծրագիրը

Ստանձնելով 19-րդ դարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության տարածքով անցնող այս երկաթուղու շինարարությունը եւ շահագործումը՝ Գերմանիան ձգտում էր սահմանել իր վերահսկողությունը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ, հարվածի տակ դնել Անգլիայի դիրքերը Հնդկաստանում եւ եգիպտոսում, ինչպես նաեւ՝ թուլացնել Ռուսաստանի դիրքերը Կովկասում։ Գերմանիան Բաղդադի երկաթուղու կառուցման հարցը կապում էր նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում իր տնտեսական եւ ռազմաքաղաքական ծրագրերի հետ։ Գերմանիայի քաղաքական շրջաններում գտնում էին, որ Հյուսիսարեւելյան Անատոլիայում թուրքական միատարրություն ստեղծելու նպատակով անհրաժեշտ է հայերին զանգվածաբար վերաբնակեցնել Բաղդադի երկաթուղու շինարարության տեղամասերում, որով հնարավոր կլիներ լուծել երկու կարեւոր հարց. երկաթուղու կառուցումը կապահովվեր ձեռներեց ու որակյալ բանվորական ուժով, մյուս կողմից՝

կթուլանար ռուսական ազդեցությունը Արեւմտյան Հայաստանում։ Մասնավորապես, հայտնի գերմանացի քաղաքագետ Պաուլ Ռորբախը կարծում էր, որ «...*պետք է Արեւմտյան Հայաստանից դուրս հանել բնիկ հայերին եւ նրանց տեղը վերաբնակեցնել Թրակիայից եւ Ռուսաստանից բերած մահմեդականների, եւ այդ դեպքում Հայաստանը մեկ հարվածով կպոկվի Ռուսաստանից*»։ Ռորբախն առաջարկում էր արեւմտահայերին գաղթեցնել Միջագետք, ինչը նրա կարծիքով կնպաստեր «...ճանապարհի տնտեսական զարգացմանը»։ Գերմանացիների այս տեսակետը հիմք դարձավ երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության համար։

1911թ., Երիտթուրքերի համագումարը Սալոնիկում

Հայկական հարցը ցեղասպանության ճանապարհով լուծելու վերաբերյալ երիտթուրքերի որոշումը վերջնականապես ընդունվեց 1910-ական թվականների սկզբներին՝ «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մի շարք գաղտնի նիստերի եւ խորհրդակցությունների ժամանակ։ Այդ առումով հատկանշական էր 1911թ. Սալոնիկում գումարված կուսակցության հերթական համագումարը, որտեղ հստակորեն դրվեց կայսրության ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի թուրքացման խնդիրը, ինչը հավասարապես տարածվում էր նաեւ կայսրության տարածքում բնակվող հայության վրա։ Այդ համագումարում ընդունած որոշումները երիտթուրքերի ծրագրած քաղաքականության յուրովի պաշտոնական փաստաթուղթ դարձան։ Դրանից որոշ ժամանակ անց Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար Թալեաթի ստորագրությամբ հատուկ գաղտնի հրահանգներ ուղարկվեցին կայսրության տեղական իշխանության մարմիններին՝ հայերի ոչնչացման նախապատրաստական հատուկ միջոցառումների վերաբերյալ։

1912-1913թթ. Բալկանյան պատերազմները

Բալկանյան պատերազմները (առաջինը՝ 1912-ի հոկտեմբերից մինչեւ 1913-ի մայիսը, երկրորդը՝ 1913-ի հունիսից մինչեւ օգոստոս), որ մղվում էին բալկանյան դաշինքի եւ Թուրքիայի միջեւ, հանգեցրին Բալկաններում եւ ողջ Եվրոպայում միջազգային հարաբերությունների սրմանն ու արագացրին Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծումը։ Առաջին բալկանյան պատերազմում Օսմանյան Թուրքիայի կրած պարտությունը հող նախապատրաստեց Հայկական հարցի նոր արծարծման համար, որի արդյունքում Արեւմտյան Հայաստանի բարեփոխումների հարցը հայ հասարակական շրջանների եւ ռուսական կառավարության գործում մասնակցության շնորհիվ դարձավ միջազգային դիվանագիտության քննարկման առարկա։

1914թ. հուլիս, Հայ հեղափոխական դաշնակցության համագումարը Էրզրումում

1914թ. հուլիսին Էրզրումում կայացավ Հայ հեղափոխական դաշնակցության համագումարը։ Այդ ժամանակ արդեն զգացվում էր մոտայուտ պատերազմի շունչը, եւ դաշնակցությունը համագումար էր հրավիրել՝ որոշելու հայերի գրավելիք դիրքորոշումը պատերազմ ծագելու դեպքում։ Տեղեկանալով այդ համագումարի մասին՝ երիտթուրքերի ղեկավարությունը համագումար ուղարկեց իր երկու ներկայացուցիչներին՝ Նաջի բեյին եւ Շաքիր Բեհաեդդինին, որոնք կարետոր դիրք էին գրավում իրենց կուսակցության ղեկավարության մեջ։ Հանդես գալով համագումարում՝ նրանք «Միասնություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության անունից հայերին ներկայացրին հետեւյալ պահանջները. առաջին՝ համագումարը պետք է ողջ հայության անունից հայտարարի այն մասին, որ թե՛ Թուրքիայի եւ թե՛ Ռուսաստանի հայերը հավատարիմ կլինեն Թուրքիային պատերազմի դեպքում, երկրորդ՝ հայերից կազմակերպել ջոկատներ

ռուսների դեմ կռվելու համար, եւ երրորդ՝ խռովություն բարձրացնել Կովկասում եւ ռուսական բանակի թիկունքում։ Նրանք միաժամանակ հայտարարեցին, որ «....Եթե հայերը նման դիրք գրավեն, ապա պատերազմից հետո հայերին իրավունք կտրվի ստեղծելու իրենց անկախ պետությունը Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի հայկական որոշ տարածքների վրա»։ Համագումարը, ի պատասխան երիտթուրքական ղեկավարության ներկայացրած պահանջների, հայտարարեց, որ պատերազմի դեպքում Օսմանյան կայսրության եւ ռուսական կայսրության հայերը կհայտնվեն տարբեր ճամբարներում, քանի որ նրանք տարբեր պետությունների հպատակներ են եւ հավատարիմ են նրանց։ Իսկ ինչ վերաբերում է Կովկասում խռովություն բարձրացնելուն, ապա համագումարի ընդունած որոշման մեջ ընդգծվեց, որ «....համագումարը չի կարող խոսել Ռուսաստանի հայերի անունից, որոնք մեկ այլ պետության հպատակներ են»։ Դրա հետ մեկտեղ, համագումարը հստակ կերպով իր որոշման մեջ հայտարարեց. «....Եթե թուրքական կառավարությունը որոշի պատերազմի մեջ մտնել, ապա հայերը Թուրքիայում կկատարեն այն պարտականությունները, որ կրդվեն նրանց վրա՝ որպես թուրքական հպատակների՝ ծառայել հայրենիքին բանակում, պաշտպանել երկիրը, ինչպես կայսրության մյուս հպատակները»։ Հեշտ չէր նման որոշում ընդունելը, քանի որ դա հայերի համար նշանակում էր եղբայրասպան պատերազմ՝ նկատի ունենալով, որ Ռուսաստանի հայերը նույնպես կկատարեին իրենց վրա դրված պարտականությունները։ Սակայն երիտթուրքերի ներկայացուցիչները դժգոհ մնացին համագումարի ընդունած որոշումներից, քանի որ այն մերժեց ռուսահայերին Ռուսաստանի դեմ հանելու, Կովկասում եւ ռուսական բանակում խռովություններ կազմակերպելու երիտթուրքերի պահանջը։ Հենց այդ հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Բեհաեդդին Շաքիրը՝ Հայոց ցեղասպանության ամենագործուն կազմակերպիչներից եւ դահիճներից մեկը, համագումարում զայրացած բացականչեց. «Դա դավաճանություն է»։

1914թ. օգոստոս-հոկտեմբեր, Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը եւ Օսմանյան կայսրության ներգրավվելը պատերազմի մեջ

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը տւեւց չորս տարի։ Նրանում հիմնական դերակատարները XIXդ. վերջին եւ XXդ. սկզբին ձեւավորված երկու միմյանց թշնամի ռազմաքաղաքական խմբավորումներն էին՝ Անտանտը, որի կորիզը կազմում էին Անգլիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը, եւ Կենտրոնական պետությունները՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան ու Իտալիան, որին այնուհետեւ միացավ Թուրքիան։ Պատերազմի մեջ ներքաշվեց երկրագնդի բնակչության 75%-ը՝ 1,5 մլրդ մարդ, զորակոչվեց 74 մլն մարդ։ Ռազմական գործողությունների տարբեր քառերաբեմներում զոհվեց 10 մլն, եւ վիրավորվեց 20 մլն մարդ։ 1914թ. հոկտեմբերի 29-ին Օսմանյան կայսրությունը, որը ղեկավարում էր երիտթուրքական կառավարությունը՝ բաղկացած ներքին գործերի նախարար Թալեաթից, զինվորական նախարար Էնվերից եւ ռազմածովային նախարար, ծովակալ Ջեմալից, պաշտոնապես պատերազմի մեջ մտավ։ Ամիսներ անց ամերիկյան մամուլին տված իր հարցազրույցում Էնվեր փաշան հետեւյալ կերպ կմեկնաբանի Թուրքիայի մասնակցության պատճառները. *«Անկասկած, աշխարհը դժվարությամբ է ըմբռնում, որ Թուրքիան այլեւս նույնը չէ, ինչ նախկինում էր։ Այսօր պատերազմ է մղում ոչ թե թուրքական կառավարությունը, այլ թուրք ժողովուրդը։ Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Ռուսաստանի թերթերը շատ են գրում այն մասին, որ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ Գերմանիային օգնելու համար։ Դա ճիշտ է այս պահի համար, բայց ոչ այն պահի, երբ մենք հավաքագրում էինք մեր ուժերը։ Այսօր Ավստրո-Հունգարիան եւ Գերմանիան օգնում են մեզ, մենք էլ՝ իրենց։*

Մեր ժաանության ամենամեծ ողբերգությունը

Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրություն

Էջ 57
Մենք զինվորագրվեցինք, որովհետև այլ ուղի չկար։ ... Ռուսաստանը, նվաճելով մեր տարածքները, սպառնում էր Սև ծովում եւ Կովկասում, իսկ Անգլիան գործողություններ էր ծավալում Սիջազետքի դեմ եւ նավատորմ էր տեղադրել Դարդանեւլի առաջ։ Մենք սպասեցինք եւս մեկ շաբաթ եւ պատերազմ հայտարարեցինք։ Թուրքիան այժմ ունի լավ պատրաստված եւ զինված 2.000.000-անոց բանակ։ Մեզ այնքան են զրպարտել, որ այժմ մենք կամենում ենք աշխարհին զենքով հանոգել, որ մենք ազգաբանորեն մեռած չենք, ինչպես ոմանք պնդում են»։
(«Ասոշիեթիդ փրես»-ին տված հարցագրույցից, 20 ապրիլի 1915թ.)։

1914թ. Նոյեմբեր. հայերի զորակոչը թուրքական բանակ

Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ, եւ զորահավաք հայտարարվեց, արեւմտահայերը, ինչպես կայսրության մյուս ժողովուրդները, զորակոչվեցին բանակ։

1915թ., 2 հունվարի

Ռուսական բանակի հեռանալուց հետո Ուրմիայից, Սալմաստից եւ շրջակա այլ վայրերից դեպի Նոր Ջուղա ծանապարհ ելած հայ եւ ասորի գաղթականների մեծ մասը կոտորվեց թուրք եւ քուրդ զինյալ ուժերի հարձակումներից։
Հունվարի 12-ին Ավդարիկ գյուղում տեղի ունեցավ 107 հայերի ջարդը։

Փետրվար, «Երեքի կոմիտեի» սպեղծումը

Հայոց ցեղասպանությունը կազմակերպված եւ անողոք կերպով անցկացնելու համար «Միություն եւ առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ 1914թ. փետրվարին ստեղծվեց Երեքի գործադիր կոմիտեն՝ կազմված դոկտոր Նազոմից, Շաքիր Բեհաեդդինից եւ Սիդհաթ Շյուքրիից։ Երիտթուրքական եռապետությունը՝ Թալեաթը, Էնվերը եւ Ջեմալը, գործում էր այս կոմիտեի միջոցով, որի վրա դրված էր օսմանյան կայսրության ամբողջ հայության տեղահանման եւ ջարդերի կազմակերպման ու իրագործման ողջ պատասխանատվությունը։ Կոմիտեն, որ օժտված էր ամենալայն լիազորություններիով, մանրամասն մշակել էր հայերի տեղահանության եւ ոչնչացման բոլոր տեխնիկական հարցերը՝ նրանց տեղահանման ժամկետներն ըստ շրջանների, տեղահանման ուղիները եւ վայրերը, ոչնչացման նպատակով նրանց կենտրոնացման վայրերը եւ այլն։ Դոկտոր Նազըմը, որը նաեւ երիտթուրքերի ղեկավարներից եւ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր ղեկավարներից մեկն էր, ելույթ ունենալով կուսակցության գաղտնի նիստերից մեկում, երբ վերջնականապես որոշում ընդունվեց հայերի ցեղասպանության մասին, նշել է. «*Հայ ժողովրդին պետք է ոչնչացնել հիմնովին, որպեսզի ոչ մի հայ չմնա մեր երկրում, եւ մոռացվի այդ անունն իսկ։ Այժմ պատերազմ է ընթանում, այսպիսի հարմար առիթ այլեւս չի լինելու։ Մեծ տերությունների միջամտությունը եւ համաշխարհային մամուլի աղմկոտ բողոքներն աննկատ կմնան, իսկ եթե նրանք իմանան, ապա կդրվեն կատարված փաստի առջեւ, եւ այդպիսով հարցը կվերանա։ Այս անգամ մեր գործողությունները պետք է հայերի ամբողջական ոչնչացման բնույթ կրեն, անհրաժեշտ է ոչնչացնել բոլորին, մինչեւ վերջին մարդը... Ես ուզում եմ, որ այս հողի վրա թուրքը եւ միայն թուրքը ապրի եւ անբաժանելիորեն տիրապետի։ Թող կորչեն բոլոր ոչ թուրքական տարրերը, ինչ ազգության եւ կրոնի էլ որ նրանք պատկանելիս լինեն»։ Երեքի կոմիտեի տրամադրության տակ դրվեց այսպես կոչված «Հատուկ կազմակերպությունը», որը ստեղծվել էր երիտթուրքերի կուսակ-*

ցության որոշումով, եւ նրա վրա էր դրված հայերի ցեղասպանության իրագործման պարտականությունը։ Նրա անմիջական ղեկավարն էր Շաքիր Բեհաեդդինը։ «Հատուկ կազմակերպությունը» կազմվեց բանտերից հատուկ այդ նպատակով արձակված քրեական հանցագործներից, չեթեներից՝ ավազակախմբերից, որոնք ընդունակ էին ամենադաժան ոճրագործության։

12 փետրվարի

Սկսվեցին հայ պաշտոնյաների պաշտոնազրկությունները, օսմանյան բանակի հայ սպաների ձերբակալությունները, զինաթափված հայ զինվորներից բանվորական վաշտերի կազմավորումը։

18 փետրվարի

Երիտթուրքերի Կենտրոնական մարմնի լիազոր Բեհաեդդին Շաքիրի ստորագրությամբ՝ կուսակցության շրջանային պատվիրակներին հղված նամակներով հաղորդվեցին հայերի բնաջնջման որոշումն ու ծրագիրը։

19 փետրվարի

Բանտերից ազատ արձակված մարդասպաններից եւ ոճրագործներից կազմվեց ջարդարար այն ուժը, որը մայիսի կեսերին պետք է կոտորեր Կարինի ռազմական գծի վրա աշխատող զինաթափ հայ զինվորներին։

Փետրվար. թուրքական բանակի հայ զինվորների զինաթափումն ու կոտորածի սկիզբը

Երիտթուրքական ղեկավարությունը հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործնական կիրառումը սկսեց՝ առաջին հարվածը հասցնելով բանակ զորակոչված հայ զինվորներին։ Դա պատահական չէր, նրանք դրանով ձգտում էին հայերին զրկել իրենց զինվորական ներուժից։ Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերի՝ 1915թ. փետրվարին արձակած հրամանով բոլոր հայ զինվորները զինաթափվեցին եւ, բաժանվելով 50-100-ական խմբերի, սպանվեցին։ Դրա հետեւանքով հայությունը սկզբից եւեթ մնաց առանց զինվորական ուժի, որը կարող էր պաշտպանել հայերին, նրանց տունը, ունեցվածքը եւ բնակավայրերը՝ բանգի հայկական բնակավայրերում մնացել էին միայն ծերունիները, իիվանդները, կանայք, երեխաները եւ դեռահասները։

8 ապրիլի

Արեւմտահայության տեղահանությունների եւ կոտորածների սկիզբը. Ջեթուն

Ապրիլ-հունիս

Բանակ զորակոչված հայ զինվորներին ոչնչացնելուց հետո երկրորդ ծանր հարվածը հայերին հասցվեց 1915թ. ապրիլի 24-ին։ Այդ օրը Կոնստանդնուպոլսում ձերբակալվեց եւ, առանց որեւէ պաշտոնական մեղադրանք ներկայացնելու, աքսորվեց արեւմտահայ մտավորականության ընտրամին, այդ թվում՝ թուրքական խորհրդարանի՝ մեջլիսի հայ անդամներ, գրողներ, փաստաբաններ, ուսուցիչներ, լրագրողներ, բժիշկներ, ասարակական գործիչներ, հոգեւորականներ, արվեստի գործիչներ, թվով մոտ 800 մարդ։ Նրանք բոլորը ոչնչացվեցին աքսորի ճանապարհին կամ աքսորավայրում՝ տեղ հասնելուն պես։ Ծրագրված կերպով ձերբակալվում եւ սպանվում էին հայ կուսակցական եւ քաղաքական գործիչները։ Այդ ճակատագրին արժանացան Ջեյթունի հայտնի ղեկավար Նազարեթ Չաուշը, Վանի կանանավոր ազգային գործիչ Իշխանը, Ուրֆայի հայության ողջ ղեկավա-

րությունը՝ մոտ 100 մարդ։ Հունիսի 15-ին Կ. Պոլսո Սուլթան Բայազետ հրապարակում կախաղան բարձրացվեցին Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության 20 անդամները՝ քաղաքական գործիչ Փարամազի գլխավորությամբ։ Օսմանյան կառավարության նպատակն էր անմիջապես գլխատել արեւմտահայությանը, թողնել նրան առանց զինական ուժի եւ քաղաքական ու մտավորական ղեկավարության, կազմալուծել եւ բարոյալքել հայությանը եւ դրանով իսկ կանխել հայության կողմից դիմադրություն կազմակերպելու որեւէ հնարավորություն։ Կարելի է ասել, որ մոտ 60 հազար հայ զինվորների ոչնչացումը եւ հայ մտավորականության գլխատումը ճակատագրական եղան արեւմտահայության համար։ Նա կորցրեց իր կազմակերպչական եւ դիմադրողական ուժը, որով եւ բացատրվում է ցեղասպանության իրականացման համեմատաբար հեշտությունը եւ մեծ ծավալները։ Դրանից հետո ջարդարարներն անցան հայության հիմնական մասի բռնի տեղահանմանը եւ ոչնչացմանն իր իսկ բնօրրանում՝ բուն Արեւմտյան Հայաստանում, Կիլիկիայում, ինչպես նաեւ Արեւմտյան Անատոլիայի տարբեր շրջաններում ու քաղաքներում։ Հայկական կոտորածները եւ տեղահանումը ընդգրկեցին ողջ Օսմանյան կայսրությունը։

15 ապրիլի-16 մայիսի. Վանի կոտորածները եւ հերոսամարտը

Ապրիլի 15-ին Վանի մերձակա Ականց գյուղաքաղաքում շուրջ 500 հայ գնդակահարվեց թուրքական իշխանությունների կողմից։ Կոտորածներ տեղի ունեցան Վանի շրջակայքի 80 այլ գյուղերում. 3 օրվա ընթացքում սպանվեց 24 000 հայ։ Ապրիլի 20-ին, Վանի մերձակա գյուղերի բնակիչներին կոտորելով, թուրքերը հասան քաղաք, եւ սկսվեց Վանի հերոսամարտը, որը տւեւց մինչեւ 1915թ. մայիսի 16ը։

Մայիս-հունիս

Ձանգվածային տեղահանություններ տեղի ունեցան ողջ Թուրքիայի տարածքում։

9 մայիսի

Տեղահանություններ եղան Թոքատում։

14 մայիսի

Տեղահանություններ եղան Բաբերդում։ Ընդունվեց օրենք տեղահանության մասին, որի կիրառումը դրվեց ռազմական նախարար Էնվերի վրա։ Օրենքը զինվորական հրամանատարությանը թույլատրում էր գյուղերի եւ քաղաքների բնակչությանը, անհատապես կամ հավաքականորեն, տեղափոխել եւ բնակեցնել այլ վայրերում։ Դրանով օրինականացվեց հայ բնակչության բռնի տեղահանումը իր հայրենիքից եւ աքսորը արաբական անապատներ։

15-18 մայիսի

Տեղի ունեցան Կարմո դաշտի հայերի տարագրությունը եւ 25 000 հայերի կոտորածը

19 մայիսի

Կոտորվեց Խմուսի հայությունը։

Մայիսի 22-25

Կ.Պոլսո Նուրը Օսմանիե կենտրոնում բացվեց Երիտթուրքերի «Հատուկ կազմակերպության» խառը ժողովը, որին Թալեաթը ներկայացրեց հայերի տեղահանության ձեւի եւ ընթացքի, հայերի կողմից լքվելիք գույքի տնօրինման, հայերի գյուղերի, տների վերաբնակեցման մասին ընդարձակ ծրագիր։ Ժողովը, ավարտելով իր նիստերը, որոշում կայացրեց ամբողջապես իրագործել հայերի տեղահանության եւ ջարդերի երիտթուրքական ծրագիրը։

Դաշնակից պետությունների բողոքի նոպան

Դաշնակից պետությունները չէին կա-

րող անտարբեր մնալ այն ամենի նկատմամբ, ինչ տեղի էր ունենում Թուրքիայում, եւ բողոքի նոտա հղեցին թուրքական կառավարությանը՝ մեղադրելով նրան հայերի զանգվածային կոտորածներ իրականացնելու մեջ։ 1915թ. մայիսի 24-ին Լոնդոնում, Փարիզում եւ Պետրոգրադում միաժամանակ հրապարակվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի կառավարությունների համատեղ պաշտոնական հայտարարությունը՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածների եւ թուրքական կառավարության անդամների անձնական պատասխանատվության մասին։ Այդտեղ, մասնավորապես, ասվում էր. «*Այս ամբողջ ամսվա ընթացքում Հայաստանում թուրքերի եւ քրդերի կողմից տեղի է ունեցում հայերի կոտորած օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի աջակցությամբ։ Ապրիլի կեսին հայերի ջարդեր են տեղի ունեցել Էրզրումում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Ջեյթունում եւ ամբողջ Կիլիկիայում։ Վանի շրջակայքում գլխովին կոտորվել են հարյուրավոր գյուղերի բնակիչներ, բուն Վանում հայկական քաղամասը պաշարել են քրդերը։ Սիեւնույն ժամանակ Կոնստանդնուպոլսի թուրքական կառավարությունը ձերբակալում եւ անասելի հալածանքների է ենթարկում հայկական խաղաղ բնակչությանը»։ Անգլո-ֆրանսուսական համատեղ հայտարարությունը վերին աստիճանի կարեւոր, XX դարում ընդունված առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որը մեկ այլ կառավարությանը եւ նրա անդամներին հավաքականորեն եւ անձնապես պատասխանատու էր համարում նրանց կատարած հանցանքների եւ ոճրագործությունների համար։*

Մայիսի 27

Երիտթուրքական կառավարությունը վավերացրեց Թալեաթի մայիսի 22-ի տեղեկագիրը եւ ներքին գործերի ու զինվորական նախարարություններին հրահանգեց դրանց գործադրությունը։ Նույն օրը Թալեաթը տվեց հայերի տեղահանության եւ ջարդի հրամանագիրը։

1 հունիսի

Տիգրանակերտ-հարբերդ ճանապարհախտվածում խողխողվեց 1914թ. նոյեմբերից ի վեր շինարարական ճամբարներում աշխատող 12000 հայ զինվոր։

3 հունիսի

Տեղահանվեց Հաճընի հայությունը։

6 հունիսի-հուլիսի վերջ

Տեղի ունեցան Արաբկիրի հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը։ Արաբկիրից դուրս եկած հայերի քարավանները հերթականությամբ գնդակահարվեցին Եփրատի ափին, եւ այսպիսով հուլիսի վերջերին Արաբկիրում այլեւս հայ չմնաց։

7 հունիսի

Տեղահանություններ եղան Երզնկայում եւ Ակնում։

10 հունիսի

Տեղահանվեց Մարդինի եւ Սեւերակի հայությունը։

11 հունիսի

Տեղահանվեց Խոտորջուրի հայությունը։

11 հունիսի

Տեղի ունեցան Խմուսի 1700 հայ ընտանիքների տեղահանությունն ու կոտորածը։

14 հունիսի-26 հուլիս

Տեղահանվեց Կարին քաղաքի հայությունը։

22 հունիսի-5 հուլիսի

Տեղահանվեց Սեբաստիայի հայությունը։

24 հունիսի

Սկսեց տեղահանվել Շապին Գարահիսարի հայությունը։

25 հունիսի

Տեղի ունեցան կոտորածներ Բաղշշում։

26-27 հունիսի

Սկսեց տեղահանվել Խարբերդի, Տրապիզոնի, Մարզվանի եւ Սամսոնի հայությունը։

Հուլիս-սեպտեմբեր

Հայկական ջարդերն ու ինքնապաշտպանական կռիվները

1 հուլիսի

Սկսվեցին Խարբերդ - Մեզրեի, Տրապիզոնի եւ Բայազետի հայերի կոտորածները։

2 հուլիսի

Սկսվեց Յոզղատի շրջակա գյուղերի կոտորածը։

10 հուլիսի

Սկսվեց Մուշի կոտորածը։ 15 000 հայերից փրկվեցին միայն 500-ը, իսկ գավառի 59 000 հայ բնակչությունից` միայն 9 000-ը։

15 հուլիսի

Կարինի կուսակալ Թահսին կենտրոնին ուղղված իր նամակում գրում էր. «Կարինի շրջակայքում հայերի հանդեպ խժոժություններն անցել են ամեն սահման։ Դրանի եւ կանանց համար գործադրված խայտառակությունները ծայրահեղորեն ամոթալի են եւ դեմ են մարդկությանը։ Պետք է դրա առաջն առնել եւ, մանավանդ, վերջ տալ ամեն կողմ «Թեշքիլաթը մախսուսե» անվան տակ գործող չեթներին։ Խարբերդի կուսակալը գրում է, թե բոլոր ճանապարհները լեցուն են կանանց եւ երեխաների դիակներով, եւ ժամանակ չենք գտնում դրանք թաղելու համար։ Լավ կլիներ, եթե պահպանեինք մեր վեհամծնությունն ու ազգային կերպարը»։

Հուլիսի կեսեր

Սկսվեցին Տիգրանակերտի հայության տեղահանությունն ու կոտորածը։

18 հուլիսի

Սկսվեց Սասունի ինքնապաշտպանությունը։ Թուրքական զորագնդերը հարձակվեցին քաղաքի բնակչության վրա։ Գիտակցելով իրենց սպառնացող ստույգ մահը` սասունցիները դիմեցին ինքնապաշտպանության եւ երեք օր հետո` հուլիսի 21-ին, բարձրացան Անդոկ լեռը։

24-28 հուլիսի

Սկսվեցին տեղահանությունները Անկարայի եւ Կ.Պոլսի շրջակայքում։ Տեղահանություններ սկսվեցին Իզմիրում, Պարտիզական, Արմաշում, Կեսարիայում, Անկարայի շրջակա հայկական գյուղերում, շարունակվեցին տեղահանությունները Կիլիկիայում` ընդգրկելով նոր տեղավայրեր` Անտիոքը, Այնթապը, Բեհեսնին, Քիլիսը, Ադըյամանը, Կարադուրանը, ապա` Քեսաբը եւ շրջակա այլ վայրեր։

30 հուլիս-14 սեպտեմբեր

Հրահանգվեց տեղահանել Սուեդիո շրջանի հայությանը, սակայն ժողովուրդը դիմեց ինքնապաշտպանության։ Հերոսամարտը, որ ծանոթ է «Մուսա լեռան 40 օր» անունով, տևեց մինչեւ սեպտեմբերի 14-ը։ Գրեթե քառասուն օր գոյամարտելուց հետո` սեպտեմբերի 14-ին, ողջ մնացած 4000-ից ավելի հայերի հաջողվեց դուրս գալ թուրքական զորքերի շրջափակումից, հասնել ծովափ եւ փրկվել` այնտեղ իրենց

սպասող անգլիական եւ ֆրանսիական նավերի շնորհիվ։ Օրեր անց նրանք հասան Պորտ-Սաիդ քաղաքը։ Տարիներ անց ավստրիացի գրող Ֆրանց Վերֆելը հայ ազգի համար ողբերգական, բայց նաեւ հերոսական այս դրվագը կհավերժացնի իր «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպով։

3-11 օգոստոսի

Սկսվեց Աֆիոն Գարահիսարի, Կեսարիայի, Սիվրիհիսարի, Մերսինի, Ադաբազարի, Մարաշի, Էսքիշեհիրի եւ շրջակա գյուղերի տեղահանությունը։

13-21 օգոստոսի

Սկսվեց Անկարայի, Բրուսայի, Էվերեկի, Ադանայի եւ դրանց շրջակայքի հայության տեղահանությունը։

Օգոստոս-սեպտեմբեր

Առաջին պաշտոնական վկայությունները արեւմտահայության զանգվածային բնաջնջումների մասին։

Օգոստոս

ԱՄՆ դեսպան Մորգենթաուն հայտարարում է կատարվածի վերաբերյալ իր ունեցած տեղեկությունների մասին, որը նա ձեռք էր բերել Թալեաթի հետ ունեցած հանդիպումների եւ բանակցությունների ընթացքում։

12 օգոստոսի

Էնվերը հայտնում է, որ այդ պահի դրությամբ 200.000 հայեր սպանվել են։

19 օգոստոսի

Ջեյմս Բրայսը հայտարարում է, որ Թուրքիայում սպանվել է 500.000 հայ։

31 օգոստոսի

Թալեաթը տեղեկացնում է Գերմանիայի դեսպան, արքայազն Էռնստ Հոեն-լոե-Լանգենբուրգին, որ Հայկական հարց այլեւս գոյություն չունի։

14 սեպտեմբերի

«Նյու Յորք Թայմսը» հաղորդում է 350.000 սպանված հայերի մասին։

15 սեպտեմբերի

Օսմանյան կայսրության խորհրդարանը վավերացրեց լքված գույքի մասին օրենքը։

1916թ., 7 մարտի

Պատասխանելով ներքին զործերի նախարարության մարտի 3-ի հեռագրին` Աբդուլհաստ Նուրին նախարարությանը տեղեկացրեց, որ մինչեւ 1916թ. մարտի 16-ը Պապուն եւ Մեսքենեում բնաջնջված է 35 000 հայ, Հալեպի մերձակայքում գտնվող Քարըլքում` 10 000, Տիպսիում, Աբուհարրարում եւ Համամում` 20 000, եւ Ռաս-ուլ-Այնում` 35 000, ընդհանուրը` 100 000 հայ։

17 մարտի

Սկսվեց Ռաս-ուլ-Այնում հավաքված ավելի քան 50 000 հայերի տեղահանությունը։ Տեղահանություններին հաջորդեցին կոտորածները, որոնք տեւեցին մինչեւ հունիս։ Ապա տեղի ունեցավ Դեր Ջորում հավաքված 200 000 հայերի կոտորածը։

22 հունիսի-13 հուլիսի

Ջարդեր տեղի ունեցան տարբեր վայրերում, որոնց ընթացքում Սեբաստիայում սպանվեց բանվորական ջոկատներում աշխատող 10 000 հայ զինվոր, Կարինի արեւմուտքում` 9000, Ջառայումվ` 1000, Թոքատի գավառակի Ռեշադիե կոչված վայրում` 1000 զինվոր։ Ջարդերն իրենց ավարտին հասան հուլիսի 13-ին, եւ սպանված հայ զինվորների թիվը հասավ 21 000-ի։

10 օգոստոսի

Հրատարակված պաշտոնագրով երիտթուրքերի կառավարությունը լուծարեց Երուսաղեմի եւ Կ. Պոլսո Հայոց պատրիարքությունները եւ թողեց միայն Կիլիկիո կաթողիկոսությունը, որի կենտրոնը պետք է դառնար Երուսաղեմը։

Հոկտեմբեր

ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնը, հենվելով ԱՄՆ կոնգրեսի ընդունած բանաձեւի վրա, հոկտեմբերի 8-ը եւ 9-ը հայտարարում է «Հայաստանին օգնության օրեր»։

Նոյեմբերի 26

Հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի, Մարկ Սայքսի (Անգլիա), Ժորժ Պիկոյի (Ֆրանսիա)` Լոնդոնում կնքած պայմանագրի հիման վրա ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայկական կամավորական զորագունդը` Արեւելյան լեզեոնը, որը թուրքական տիրապետությունից պետք է ազատագրեր հայկական հողերը։ 1918թ. դեկտեմբերին զորագունդը կոչվեց Հայկական լեզեոն։

1917թ. հունվար

Գերմանիայի դեսպանատան պաշտոնյա Գոբերթը հանդիպեց Էնվերի, Թալեաթի եւ Հալիլի հետ` նպատակ ունենալով տեղեկացնել, որ նրանց կողմից իրականացվող բռնի իսլամացումը ոչ մի կապ չունի ռազմական միջամտության կամ անվտանգության հետ եւ պետք է դադարեցվի։

Հոկտեմբերի 25

Բոլշեւիկները Լենինի գլխավորությամբ Ռուսաստանում իրականացրին քաղաքական հեղաշրջում։ Իշխանությունը վերցնելով` բոլշեւիկները ձեռնամուխ եղան պատերազմական գործողությունների դադարեցմանը, եւ արդեն նոյեմբեր ամսից ռուսական զորքերը սկսեցին դուրս բերվել Արեւմտյան Հայաստանի տարածքից։ Օգտվելով դրանից` թուրքական կառավարությունը ծրագրեց ոչ միայն վերագավթել Արեւմտյան Հայաստանը, այլեւ` նվաճել ողջ Արեւելյան Հայաստանը։

1918թ. մարտ

Մարտի 3-ին Ռուսաստանի նորաստեղծ բոլշեւիկյան կառավարությունը Բրեստ-Լիտովսկում դաշինք կնքեց հակաանտանտյան պետությունների` Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի եւ Թուրքիայի հետ, որով փաստորեն նա դուրս եկավ Անտանտից եւ մերձեցավ իր նախկին հակառակորդների հետ։ Կնքելով այս պայմանագիրը` կողմերը համաձայնության եկան այն հարցի շուրջ, որ այսուհետ նրանց միջեւ դադարեցվում են պատերազմական գործողությունները, եւ Ռուսաստանը ապահովվում է իր զորքերի դուրս բերումը Արեւելյան Անատոլիայից, մասնավորապես` Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մարզերից։ Այս պայմանագիրը 1917-ի նոյեմբերի 8-ին բոլշեւիկների կողմից ընդունած «Խաղաղության մասին» դեկրետի տրամաբանական շարունակությունն էր։ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ծանր վիճակի մեջ դրեց կովկասյան ճակատի շրջաններում ապրող հայ ազգաբնակչությանը։ Այն փաստորեն չեղյալ համարեց 1917-ի դեկտեմբերի 29-ին բոլշեւիկների ընդունած «Արեւմտյան Հայաստանի հողերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի պաշտպանության մասին» որոշումը եւ փոխարենն ընդունեց նույն այդ հողերը Թուրքիային վերադարձնելու մասին վճիռ։ Ամիսներ անց` սեպտեմբերի 20-ին, Ռուսաստանի կառավարությունը արտգործնախարար Հիչերինի ստորագրած նոտայով չեղյալ հայտարարեց ըստ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Թուրքիային կովկասյան տարածքների զիջումը։ Եվ, այնուամենայնիվ, բրեստյան թեկուզեւ ժամանակավոր բնույթ կրող պայմանագրով անհնար դարձավ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությանը

Արեւմտյան Հայաստանի այն տարածքների վերադարձը, որտեղ դրանից մի քանի ամիս առաջ ռուսական բանակն էր կանգնած, եւ որոնք կարող էին Ռուսաստանի կողմից կնքված «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետով Հայաստանի Հանրապետության հաստատման պահին նրա ծանրակշիռ բաղկացուցիչ մասը դառնալ։ Բրեստյան հաշտությունը լավ հնարավորություններ էր ստեղծում նվաճողական նկրտումներ ունեցող թուրքական կողմի համար։ Օգտվելով ստեղծված իրավիճակից եւ խախտելով 1917-ի դեկտեմբերի 5-ին կնքած Երզնկայի զինադադարը` թուրքական բանակն անցավ հարձակման եւ շնորհիվ գերակշռող ուժերի` իրար հետեւից գրավեց Երզնկան, Կարինը, Սարիղամիշը, Կարսը, իսկ մայիսի 15-ին` նաեւ Ալեքսանդրապոլը։ Արեւելյան Հայաստանի վրա կախվեց լինել-չլինելու հարցը։

Մայիս. Սարդարապատի ճակատամարտն ու Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը

Թուրքական զորամիավորումները գրավեցին Սարդարապատ կայարանը։ Կանոնավոր զորամասերից եւ աշխարհազորից բաղկացած հայկական բանակը կենաց-մահու կռվի ելավ թուրքական կանոնավոր զորքերի դեմ։ Սարդարապատի պաշտպանությունն իրականացնելու պարտականությունը դրվեց գեներալ Սիլիկյանի վրա։ Մայիսի 27-ին ծանր կորուստներ կրելով` թուրքական զորաբանակի մնացորդները փախան Ալեքսանդրապոլ։

Մայիսի 28

Հռչակվեց Հայաստանի Հանրապետությունը։ Նորանկախ հայկական պետականությանը վիճակված էր գոյատեւել երկու եւ կես տարի` մինչեւ Հայաստանի խորհրդայնացումը։

Հունիս-սեպտեմբեր

Հակառակ Բաթումի 1918թ. հունիսի 4-ի դաշնագրի` օգոստոսի 15-ին թուրքական զորքը հարձակում գործեց Ալեքսանդրապոլի վրա։ Հայերի` 15 ժամ տեւած դիմադրությունը հնարավորություն տվեց Կարինից, Կարսից, Արդահանից եւ Արդվինից այստեղ հավաքված զաղթականներին հեռանալ քաղաքից։ Թուրքական զորքը սրի քաշեց քաղաքում մնացած բնակչությանը։ Սեպտեմբեր 15-ին թուրքական իշխանությունների ենթակայության ներքո գործող «Վայրագ զորաբաժին» թաթարական զորագունդը Բաքվում իրականացրեց հայ բնակչության ջարդը։ Ընդհանուր առմամբ Բաքվում կոտորվեց 30.000 հայ։

Սեպտեմբերի 19

Պաղեստինի Արարա բարձունքի վրա տեղի ունեցավ ճակատամարտ ֆրանսիական զինված ուժերի կազմում կռվող Հայկական լեզեոնի եւ թուրքական բանակի միջեւ։ Այս ճակատամարտում տարած հաղթանակի շնորհիվ Հայկական լեզեոնը մեծապես նպաստեց դաշնակիցների հաջողությանը` աջակցելով թուրքական բանակի դեմ տարած հաղթանակին։

1918թ. հոկտեմբերի 30

Մուդրոս քաղաքում կնքվեց զինադադար Անտանտի երկրների եւ Թուրքիայի միջեւ։ Այդպիսով Թուրքիան պարտված ճանաչվեց Առաջին աշխարհամարտում։ Հետագայում Անտանտի երկրները ոչ մի քայլ չձեռնարկեցին իրագործելու համար Մուդրոսի զինադադարի այն պայմանները, որոնք կարող էին նպաստավոր լինել Հայաստանի համար, եւ Անկարայում կազմված թուրքական կառավարությունը մերժեց Մուդրոսի զինադադարը` հասնելով դրա փաստական վերացմանը։

Նոյեմբեր - դեկտեմբեր

Նոյեմբերի 28-ին Արեւելյան (Հայկական) լեզեոնը մտավ Կիլիկիայի Ալեքսանդրետի նավահանգիստը եւ

Սեր լուսնության աննամանձ ողբերգություն

Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրություն

Էջ **59**
դեկտեմբերի 17-19-ին կարողացավ գրավել Կիլիկիայի մի շարք ռազմավարական կարեւոր կետեր։

1919թ. 28 փետրվարի

Որպես թուրքիայում ազգայնական-քեմալական ուժերի հզորացման հետեւանք՝ փետրվարի 28-ին Հալեպ քաղաքում տեղի ունեցավ հայ բնակչության ջարդ։

23 հուլիսի

Զորավար Քյազիմ Կարաբեքիրի կազմակերպությամբ եւ զնդապետ Մուստաֆա Քեմալի նախագահությամբ Կարիհնոււ բացվեց թուրք ազգայնականների համաժողովը, որի մասնակիցների մեծ մասը նախկին երիտթուրքեր էին։ Համաժողովը, օգոստոսի 7-ին ավարտելով իր նիստերը, ընդունեց Թուրքիայի ամբողջականության եւ անձեռնմխելիության մասին իր հայտարարությունը։

21 հունվարի-12 փետրվարի

Հունվարի 21-ին թուրք ազգայնականների դեմ սկսվեց Մարաշի հերոսամարտը, որը տեւեց մինչեւ 1920թ. փետրվարի 12-ը։ Փետրվարի 11-ին ֆրանսիական ուժերը նահանջեցին Մարաշից։ Հայերը հետեւեցին ֆրանսիական բանակին, սակայն ճանապարհին ենթարկվեցին թուրքական հարձակման։ Խուժանը մորթեց, կացնահարեց հայերին ու ֆրանսիացիներին։ Նահանջի ճանապարհին հայերն ունեցան 3000-5000 զոհ, իսկ ֆրանսիացիները՝ 800-1200 սպանված ու ցրտահարված։

Հունվարի 27

Կ. Պոլսի ռազմական ատյանի նիստին Մուստաֆա Քեմալը երիտթուրքերի մասին ասաց հետեւյալը. *«Այն փաշաները գործեցին չտեսնված, անպատմելի եւ անըմբռնելի ոճիրներ եւ իրենց անձնական շահերն ապահովելու համար երկիրը հասցրին ներկա վիճակին։ Նրանք գործադրել են ամեն տեսակի բռնություն, կազմակերպել են տեղահանություններ եւ ջարդեր, նավթով այրել են ծծկեր մանուկներ, իրենց ամուսինների եւ ծնողների ներկայությամբ բռնաբարել են կանանց եւ աղջիկների, զավակներին, մանավանդ, աղջիկներին բաժանել են իրենց ծնողներից, բռնագրավել են հայերի անշարժ եւ շարժական ունեցվածքը, ամեն բռնություն գործադրելով՝ հայերին տարագրել են մինչեւ Մուսուլ՝ նրանց ողբալի վիճակի հասցնելով, հազարավոր անմեղների ծով են նետել, մարդկանց բռնադատել են, ստիպել հավատափոխ լինել, սովալլուկ ծերունիների ամիսներով քայլեցրել եւ ստիպել են աշխատել, երիտասարդ կանանց նետել են որեւէ ազգի պատմության մեջ մնանը չունեցող զարհուրելի համրատները»։*

23 մարտի

Խոսրով բեկ Սուլթանովի գլխավորած թուրք մուսաֆաթական հրոսակախմբերը կոտորեցին Շուշիի ավելի քան 30 000 հայ բնակչությանը, կողոպտեցին, ավերեցին եւ հրկիզեցին քաղաքի հայկական մասը։

23 մարտի-15 հոկտեմբերի, Հաճընի հերոսամարտը

Մարտի 23-ին սկսվեց Հաճընի հերոսամարտը թուրք ազգայնական ու երիտթուրքական միացյալ ուժերի դեմ եւ իր ավարտին հասավ 1920թ. հոկտեմբերի 15-ին։

1 ապրիլի 1920թ.-8 փետրվարի 1921թ.

Ապրիլի 1-ին սկսվեց Այնթապի հայույան հերոսամարտը, որն իր վախճանին հասավ 1921թ. փետրվարի 8-ին։

5 հուլիսի

Թուրքիայում 1919թ. փետրվարին սկսվեց երիտթուրքերի առաջնորդների դատավարությունը, որոնք մեղադրվում էին պատերազմի ընթացքում գործած հանցանքների, երկիրը կործանարար պատերազմի մեջ ներքաշելու մեջ։ Առաջ քաշած մեղադրանքների մեջ առկա էր նաեւ Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ կոտորածներ կազմակերպելու եւ իրականացնելու մեղադրանքը։ Սակայն երիտթուրքերի որոշ առաջնորդներին ներկայացված դատավճիռը կրում էր «հեռակա» բնույթ, քանի որ նրանք հասցրել էին պատերազմի ավարտին փախչել երկրից։ Հուլիսի 5-ին հրապարակվեց երիտթուրք պարագլուխների դատավճիռը, ըստ որի, 31 հանցագործներից 4-ը՝ Թալեաթը, Ջեմալը, Էնվերը եւ Նազիմը, դատապարտվեցին մահվան, իսկ մնացած 27-ը՝ տարբեր տարիների ազատազրկման։

4 օգոստոսի

Օգոստոսի 4-ին Ադանայում Միհրան Տամատյանի գլխավորությամբ հռչակվեց Կիլիկիայի հայոց անկախությունը՝ Ինքնավար Հայաստան Ֆրանսիական հովանավորության ներքո։ Սակայն այդ պետությունը սոսկ հռչակագրային բնույթ կրեց, քանի որ անգլա-ֆրանսիական հակասությունների սրման պայմաններում Թուրքիայի կողմը հակված ֆրանսիական զինվորական իշխանությունները ցրեցին նորաստեղծ հայկական կառավարությունը։

10 օգոստոսի

Փարիզի Սեւր արվարձանում Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած պետությունները Թուրքիայի հետ կնքեցին պայմանագիր, որը ծավալուն՝ 13 մասից եւ 433 հոդվածից բաղկացած մի փաստաթուղթ է։ Պայմանագրի՝ մասնավորապես, 88-րդ հոդվածով Թուրքիան ճանաչում էր «Հայաստանը՝ որպես ազատ եւ անկախ պետություն»։ Իսկ 89-90-րդ հոդվածներում նշված է, որ «Թուրքիան եւ Հայաստանը, ինչպես նաեւ բարձր պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են Էրզրումի, Վանի եւ Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի եւ Հայաստանի միջեւ սահմանների գծորոշումը ներկայացնել ԱՄՆ նախագահի վճռին եւ ընդունել նրա որոշումը, ինչպես նաեւ բոլոր այն միջոցները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանի դեպի ծով դուրս գալու եւ նշված սահմանի վրա ցանկացած Օսմանյան տարածքի ապառազմականացման վերաբերյալ։ Թուրքիան այս վճռի կայացման օրից հրաժարվում է հանձնվող տարածքների նկատմամբ բոլոր տեսակի իրավունքներից»։

14 սեպտեմբերի

Ադանայի ֆրանսիական իշխանությունները Կիլիկիայում ապաստանած հայերին հրահանգեցին մեկնել Կ.Պոլիս, Ամերիկա, Մարսել, Բեյրութ, Դորթ Յոլ, Իսկենդերոն կամ որեւէ այլ տեղ։ Հրահանգը վերաբերում էր 14 000 այն հայերին, ովքեր ֆրանսիական հովանավորության ներքո էին, սակայն որոշ ժամանակ անց այդ հրահանգը տարածվեց ողջ հայության վրա։

23 սեպտեմբերի

Առանց պատերազմ հայտարարելու թուրքական բանակն ընդիանուր հարձակման անցավ Հայաստանի դեմ։ Սկսվեց հայ-թուրքական պատերազմը։ Թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը։ Ալեքսանդրապոլի գավառում եւ Ախալքալաքի շրջանում սրի քաշվեց

ու թալանվեց մոտ 30 գյուղ։ Հայ խաղաղ բնակչության նկատմամբ թուրքերն առանձնակի դաժանությամբ էին վարվում։

Նոյեմբեր-դեկտեմբեր

Մինչ ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնն արտահայտում էր իր վերաբերմունքը Հայաստանի Հանրապետության նոր սահմանների անցկացման հարցի շուրջ, բոլշեիկյան Կարմիր բանակը նվաճում էր ողջ Կովկասը։ Նոյեմբերի վերջին Կարմիր բանակը մտավ Հայաստան, տիրող դաշնակցական կառավարությունը, չջանկանալով ներքաշվել ավելորդ արյունահեղությունների եւ եղբայրասպան քաղաքացիական պատերազմի մեջ, իշխանությունը հանձնեց բոլշեիկներին։ Դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանը խորհրդայնացվեց։

15 մարտի 1921- հուլիս 1922թ.

Մարտի 15-ին Բեռլինում սպանվեց Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներից մեկը՝ Թալեաթը։ Սահափորձն իրականացնողը Սողոմոն Թեհլերյանն էր։ Այս գործողությամբ սկիզբ դրվեց 1919թ. աշնանը երեւանում ՀՅԴ կուսակցության 9-րդ համագումարում մշակված «Նեմեսիս» (վրիժառության հին հունական աստվածուհու անվամբ) գործողությանը, որի խնդիրն էր Թուրքիայում երիտթուրքերի պարագլուխների դեմ կայացված մահվան դատավճռի ի կատար ածումը։ «Նեմեսիսը» հստակ, մանրազնին մշակված գործողություն էր, որը ժամանակի ընթացքում արդարացի վրեժխնդրության նպատակով արդյունավետ իրականացվեց հայ վրիժառուների կողմից։ Ստեղծվել էր նաեւ հատուկ հանձնախումբ, որը պետք է հայտնաբերեր փախստական դարձած եւ աշխարհի տարբեր անկյուններում ծպտված եղեռնագործներին։ Հունիսին սկսվեց Թեհլերյանի դատավարությունը, որը փաստորեն վերածվեց ցեղասպանության կազմակերպիչների դեմ դատավարության։ Եվրոպայի հանրության ճնշման շնորհիվ Թեհլերյանն արդարացվեց։ Դեկտեմբերի 6-ին Հռոմում մեկ այլ հայ վրիժառուի՝ Արշավիր Շիրաւյանի արձակած զնդակից սպանվեց երիտթուքերի առաջին կառավարության ղեկավար Սաիդ Հալիմը։ 1922թ. ապրիլի 7-ին Բեռլինում հայ վրիժառուներ Արշավիր Շիրաւյանն ու Արամ Երկանյանը իրականացրին Տրապիզոնի նախկին նահանգապետ Ջեմալ Ազըմիի եւ «Թեշքիլաթը Մախսուսե» հանցավոր կազմակերպության հիմնադիր Բեհաէդդին Շաքիրի մահապատիժը։ Հուլիսի 25-ին հայ վրիժառուներ Ստեփան Ծաղկխանի, Արտաշես Գեւորգյանի եւ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի կողմից Թիֆլիսում մահապատժի ենթարկվեց հայոց եղեռնի դահիճներից մեկը՝ Ջեմալ փաշան։

16 մարտի

Մոսկվայում ստորագրվեց խորհրդաթուրքական բարեկամության եւ եղբայրության պայմանագիրը։ Այն ստորագրվեց մի այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավարությունն աջակցում էր քեմալական Թուրքիային՝ անտեսելով Հայաստանի նկատմամբ վերջինիս զավթողական քաղաքականությունը։

20 մարտի

Լոնդոնում կնքվեց թուրք-ֆրանսիական պայմանագիր։

13 հոկտեմբերի

Կարսում կնքվեց պայմանագիր մի կողմից՝ Թուրքիայի, մյուս կողմից՝ նորաստեղծ Հայաստանի, Վրաստանի, Ադրբեջանի Խորհրդային Հանրապետությունների միջեւ։ Այս պայմանագիրը գրեթե նույնությամբ կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի կետերը Հայաստանի տարածքների հարցում։

20 հոկտեմբերի

Անկարայում ստորագրվեց թուրք-

ֆրանսիական դաշնագիրը, եւ 1921թ. դեկտեմբերից մինչեւ 1922թ. հունվարի 4-ը Ֆրանսիան իր զինված ուժերը դուրս բերեց Կիլիկիայից։

Նոր կոտորածի սպառնալիքը Կիլիկիայի 160 հազար հայերին ստիպեց գաղթել դեպի Սիրիա, Լիբանան, Հունաստան։

1922թ. 4 օգոստոսի

Օգոստոսի 4-ին Միջին Ասիայում բասմաչների եւ խորհրդային զորքերի բախման ժամանակ հայ զինվորական Հակոբ Մելքունովի կողմից սպանվեց Օսմանյան Թուրքիայի ռազմական նախարար Էնվերը։

9 սեպտեմբերի

Թուրքական բանակը մտավ Իզմիր. սկսվեց 10 000 հայերի ու 100 000 հույների ջարդը։ Երեք օր անց Իզմիրը հրդեհվեց։

Նոյեմբեր

Նոյեմբերի 20-ին Շվեյցարիայի Լոզան քաղաքում իր աշխատանքները սկսեց Մերձավոր Արեւելքի հարցերին վերաբերող միջազգային համաժողովը, որը տւեւեց մինչեւ 1923թ. հուլիսի 24-ը։ Մասնակիցներն էին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Հունաստանը, ճապոնիան, Ռումինիան, Հարավսլավիան, Թուրքիան եւ դիտորդի կարգավիճակով՝ ԱՄՆ-ը։ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությանը թույլատրված չէր մասնակցել համաժողովին այն պատճառաբանմամբ, որ այդ պատվիրակությունն այլեւս չէր կարող ներկայացնել Հայաստանը, որտեղ հաստատվել էին խորհրդային կարգեր։ Լոզանի համաժողովում քննարկվեց նաեւ Հայկական հարցը, սակայն թուրքական պատվիրակությունը Իսմեթ փաշայի եւ Ռիզա Նուրի Բեյի գլխավորությամբ վճռականորեն հանդես եկավ Թուրքիայի տարածքում որեւիցե հայկական օջախի ստեղծման գաղափարի դեմ։ Ի վերջո բանակցությունների ընթացքում Թուրքիային հաջողվեց իր կամքը թելադրել Անտանտի երկրներին։ Արդյունքում, Լոզանի վերջնական համաձայնագրում չկար Հայաստանի եւ հայերի մասին որեւէ հիշատակում։ Այսպիսով, Լոզանի համաժողովով Հայկական հարցը ժամանակավորապես փակվեց, եւ Սեւրի դաշնագրով Հայաստանին հանձնվելիք տարածքներն անհետացան Թուրքիայի Հանրապետության նորոմի ընդունված սահմաններում։

1923թ. 31 մարտի

Անկարան անմեղ հռչակեց բոլոր այն թուրքերին, ովքեր դատապարտված էին ռազմական կամ այլ դատարանների կողմից։

Սեպտեմբեր

Ըստ թուրքական նոր օրենքի՝ մեկընդմիշտ արգելվեց հայերի վերադարձը Թուրքիա։

30 նոյեմբերի

Կայացավ Պոնտոսի հայերի եւ հույների տեղահանությունը։

1939թ. հունիս

Հակառակ տեղի բնակչության կամքին եւ Սիրիայի ընդդիմանալուն, Ալեքսանդրետի սանջակը բռնակցվեց Թուրքիային, որի հետեւանքով հուլիսի 16-23-ը ընկած ժամանակահատվածում տեղաբնակ շուրջ 40.000 հայերը լքեցին իրենց բնակավայրը եւ հաստատվեցին Սիրիայում ու Լիբանանում։

Սեպտեմբեր

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց մեկ շաբաթ առաջ Ադոլֆ Հիտլերը, Ելույթ ունենալով իր զինվորների առաջ, կոչ արեց նրանց *«.....անխնա կոտորել լեհական ռասայի բոլոր մարդկանց՝ տղամարդ, կին, երեխա», եւ ավարտեց իր խոսքերը հետեւյալ հարցով. «Ո՞վ է այսօր խոսում հայերի բնաջնջման մասին...*
»։

genocide-museum.am

Ժողովրդի տառապանքի պատկերմանը զուգահեռ՝ մեր գրականության մեջ մշտապես ընդգծվել է պայքարելու, ապրելու եւ, ամենակարեւորը, մարդ մնալու գաղափարը

ՎԱՋԳԵՆ ԳԱԲՐԻԵԼՅԱՆ

ԵՊՀ հայ բանասիրության ֆակուլտետի հայ մորազույն գրականության ամբիոնի պրոֆեսոր, բանասիրական գիտությունների դոկտոր

Արեւմտահայ գրականության սկզբնավորումը, որպէս նկատելի իրողություն, կապվում է 19-րդ դարի 40-ական թվականների այն մտավորականների ջանքերի հետ, ովքեր, Եվրոպայում, հատկապէս Վենետիկի Միսիթարյանների միաբանությունում կրթություն ստանալով, Եվրոպական հեղափոխությունների ազատաբաղձ գաղափարներով ոգեւորված, վերադառնում էին Պոլիս՝ ստեղծելու գրական-մշակութային մի ազգային շարժում, որ պիտի սուլթանից սահմանադրական բարեփոխություններ «կորզեր» արեւմտահայության համար: Հենց այդ ժամանակներից էլ, եւ հատկապէս 1850-60-ական թվականներից, արեւմտահայ մշակութային մամուլի, գրականության, թատրոնի կենտրոն, գործուն օջախ է դառնում Կոստանդնուպոլիսը: Գրողների առաջին՝ զարթոնքի սերնդին հաջորդում են 60-70-ական թթ. ռոմանտիկների, 80-ականներին՝ իրապաշտների, 1890-1900-ականներին՝ արվեստագետ սերնդի գրողները եւ մինչեւ դարավերջ արեւմտահայ գրողների մի պատկառելի հույլ (Ղեւոնդ Ալիշան, Մկրտիչ Պեշիկաշյան, Պետրոս Դուրյան, Հակոբ Պարոնյան, Սրբուհի Տյուսաբ, Եղիա Տեմիրճիպաշյան, Արփիար Արփիարյան, Տիգրան Կամսարական, Գրիգոր Չոփրապէ եւ էլի ուրիշներ) ստեղծում է մի պատկառելի, հարուստ գրականություն: 1890-ականներից արեւմտահայ գրականությունը զարգացման մոր փուլ է մտնում՝ կապված հայ ազգային կուսակցությունների ստեղծման, ազգային-ազատագրական շարժումների հետ, որոնք էլ պայմանավորված էին թուրքական իշխանությունների կողմից Արեւմտյան Հայաստանում կատարվող բռնությունների, ապա եւ սկսված ջարդերի իրողությամբ: 1895-96թթ. Պոլսում ու գավառներում տեղի ունեցած մեծ չափերի կոտորածները, մտավորականների նկատմամբ հալածանքները եւ խստագույն գրաքննությունը պայմանավորեցին արեւմտահայ մի շարք գրողների փախուստը արտասահման: 1895-1908թթ. հայության նկատմամբ համիդյան (սուլթան Աբդուլ Համիդի) հայության նկատմամբ դաժան բռնության, ռեակցիայի ծանր տարիներ եղան, Վարուժանի բնութագրմամբ՝ «այդ տարիներին հայությունը կը խեղդվեր սուրի եւ սովի մղձավանջի մեջ»: Բայց պիտի տարբերակել այդ տարիների արեւմտահայ գրականության երկու թելը՝ Պոլսի եւ արտասահմանի: Պոլսում մնացած գրողները, խստագույն գրաքննության պատճառով զրկված էին ազատ խոսքից, չէին կարող գրել ո՛չ այդ բռնությունների, եւ ո՛չ էլ հայ ժողովրդի ազգային, հայրենասիրական գոացումների մասին: Արտասահմանում գտնվող գրողները (Սիամանթո, Վարուժան, Ռ.Զարդարյան, Երվանդ Օտյան, Վ.Թեքեյան) կարող էին արտահայտվել ազատորեն, անգամ սուլթանի դեմ: Եվ այնտեղ ստեղծվեց հայրենասիրական, քաղաքացիական բարձրարժեք մի գրականություն:

1908թ. երիտթուրքերի իրագործած իշխանափոխությունից հետո մոր սահմանադրությամբ հռչակվեց խոսքի, մամուլի, կուսակցությունների ազատության, ազգերի հավասարության, եղբայրության հա-

վաստիացումներ եղան, եւ հայ գրողները տարբեր վայրերից կրկին հավաքվեցին Պոլսում, ու գրական կյանքն անախարհեց աշխուժություն ու վերելք ապրեց: Արեւմտահայ գրականության զարգացման կարճատեւ, բայց ամենաբեղուն փուլն էր 1909-1915թթ.: Կողք կողքի, մտերմիկ միասնությամբ ստեղծագործում էին Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռ.Սեւակը, Գ.Չոփրապէ, Երուխանը, Ռ.Զարդարյանը, Կոստան Զարդարյանը, Հակոբ Օշականը եւ ուրիշներ:

1915-1918 թվականներին՝ մեծ պատերազմի, Մեծ եղեռնի ու աքսորի տարիներին, արեւմտահայ գրականության ընթացքը ընդհատվում է:

Մինչեւ 1915թ. պարբերական ջարդեր են տեղի ունեցել. առավել մեծերը՝ 1895-96թթ. զանգվածային ջարդերը Պոլսում ու գավառներում, 1909թ. Ադանայում կոտորածը, բայց դրանք պիտի տարբերել 1915 թվականից սկսված ցեղասպանությունից: Եթե մինչեւ 1915թ. ջարդերի նպատակը հայերին «դաստիարակելը», ճնշելը, ահաբեկելն էր եւ դրանով երկիրը հայաթափ անելը, ապա Մեծ եղեռնի նպատակը հայերին ամբողջովին բնաջնջելն էր եւ «Հայաստանում հայ չկա, բնականաբար, հայկական հարց չկա» կարգախոսով առաջնորդվելը: Եթե մինչեւ այդ իշխանությունները մտածում էին, որ հայության ազատաբաղձությունը կարող են զսպել, տեսան, որ դա անհնար է, որոշեցին հարցը լուծել արմատից, մեկընդմիջ: Երիտթուրքերի վերին ղեկավարության միտումն կայացվեց որոշումը. **«Պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռցվի, հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկէ հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը եւ թերթերու բողոքի ծայրը նկատելի իսկ չի կըրնա ըլլալ, նկատելու իսկ պարագային խնդիրը կատարված պիտի ըլլա, կիսակլի: Այս անգամվան գործողությունը հայերի բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով. բնաջնջումը անհրաժեշտ է»:** Որոշման համաձայն՝ գրություններ ուղարկեցին տարբեր վիլայեթների կուսակալներին՝ թուրք ղեկավարներին՝ հավաստիացնելով, որ կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը. չխնայել անգամ օրորոցի երեխային եւ հարցը փակել վերջնականապես:

Ինչպէս հայտնի է, բնաջնջման ծրագիրը դեռեւս 1911-12թթ. կար, բայց այն իրա-

գործվեց 1915թ., երբ մեծ տերությունները զբաղված էին համաշխարհային պատերազմով:

Բնականաբար, հետեղեռնյան շրջանի հայ կյանքի ընթացքը եւ գրականությունը նախորդից տարբերվում են: Երբ ջարդեր էին լինում, դրանց անմիջական տպավորության տակ ստեղծվում էին ծանր ապրումների գործեր, բայց երբ այդ պահին անցնում էր, ժողովուրդը կամաց-կամաց ուշքի էր գալիս, շարունակում էր իր բնականոն կյանքով ապրել: Այսպէս, համիդյան բռնապետությունից հետո երիտթուրքերի՝ եղբայրություն, հավասարություն, ազատություն լոզունգները՝ իբրեւ թե միասնական երկիր ստեղծելու կոչերը ոգեւորեցին հայերին, եւ անմիջապէս մեր գրականության մեջ էլ առաջ քաշվեց տարագիր դարձած հայությանը հայրենիք վերադարձնելու եւ երկիրը շենացնելու գաղափարը:

Սրա լավագույն օրինակը Սիամանթոյի «Հայրենի հրավեր» ու Դանիել Վարուժանի «Հացին երգը» շարքերն էին: «Հայրենի հրավեր»-ի նպատակն էր հայությանը հավաքել հայրենի գյուղում, երկիրը շենացնել, իսկ «Հացին երգ»-ի նպատակը՝ սեր առաջացնել հողի, աշխատանքի նկատմամբ, ուստի եւ նվիրվել գյուղի շենացման գործին: Սիամանթոյի նշված շարքի ենթավերնագիրն էր՝ «12 կոչ տարագիր հայությանը». գրքում եղբայրը եղբորն էր կանչում, հարսը՝ ամուսնուն, ծնողը՝ որդուն, թույլը՝ եղբորը եւ այլն, կանչում էին հետ վերադառնալ օտար երկրներից հայրենի երկիրը ծաղկեցնելու համար, եւ պատահական չէր, որ շարքի վերջին «Հայ դաշտերում պաղատանքը» բանաստեղծության մեջ հողն է կանչում մշակին: Այդ ահավոր ջարդերից հետո անգամ ժողովուրդը հավատում էր իր վաղվա օրվան, ապրում էր իր հողի վրա, ստեղծում: 1915-ից մինչեւ 1922 ձգվող եղեռնը ցեղասպանություն էր՝ ջարդ, նաեւ աքսոր, հայրենագրկում, հողի եւ ինքնի, հարստության յուրացում: Ու նաեւ գրականության սպանդ. աքսորվեց եւ սպանվեց արեւմտահայ գրականության լավագույն փաղանգը: Շատերն էլ տարագիր դարձան: Նրանց տարագիր լինելու փաստը, կորցրած հայրենիքը, հոգեկան ծանր ապրումները 1915 թվականից հետո չէին կարող չարտացոլվել մեր գրականության մեջ:

Հայկական հարցի «լուծման» ժամանակաշրջանը թուրքիայում սկսվում է 1880-ական թվականներից, ուժգնանում՝ 1890-ական թթ.: շարունակվելով 1915թ. եւ հետագայում՝ հասնելով մինչեւ 1922թ. ու հետագա տարիներ, երբ թուրքիայում մնացած շատ թե քիչ հայերին ստիպում էին լքել իրենց հայրենիքը՝ նրանց ապրելու հնարավորությունները սահմանափակելով թե՛ Պոլսում, թե՛ գավառներում: Այս կապակցությամբ մի բան էլ կարելոք ենք. համիդյան ջարդերը, բռնություններն իրականացվում էին ոչ միայն Արեւմտյան Հայաստանում, այլեւ թուրքիայի բոլոր հայաշատ վայրերում: Մեր տարագիր գրողներից, օրինակ, Մուշեղ Իշխանի ծննդավայրը թուրքիայի Սիվրի-Հիսար գյուղաքաղաքն է, Հակոբ Օշականինը՝ Բուրսա քաղաքը, Շուշանյանինը՝ Ռոդոս-թոն: Իսկ Պոլսում ջարդեր ու զանգվածային աքսոր չեն եղել, քանի որ այն երկրի մայրաքաղաքն էր, դեսպանատների աչքի առաջ. երեւոյքը հավելյալ ուշադրություն կգրավեր: Իհարկե, չենք մոռանում 1915թ. հենց Պոլսում հայրուրավոր մտավորա-

կանների աքսորը, Հնչակյաններին կախաղան հանելը: Պոլսում ջարդեր ու տեղահանություն չիրականացնելու գլխավոր պատճառներից էր նաեւ այն, որ քաղաքի հայությունը լռորեն նպաստում էր թուրքիայի տնտեսության զարգացմանը, հայության տեղահանությամբ ամբողջովին կխաթարվեր այն:

1915-19թթ. չունենք արեւմտահայ գրականություն, որովհետեւ նշանավոր դեմքերը չէին փրկվել (Գրիգոր Չոփրապէ, Երուխան, Սիամանթո, Դանիել Վարուժան, Ռուբեն Զարդարյան, Ռուբեն Սեւակ եւ ուրիշներ), մեր գրականության լավագույն աստղաբույլը ոչնչացվել էր, իսկ ողջ մնացածները, որ ցրվեցին աշխարհով մեկ, դեռ ուշքի չէին եկել, իսկ եթե այդ շրջանում անգամ ստեղծագործել են, ապա այդ գործերը լույս են տեսել 1918թ. հետո միայն (Կոստան Զարդանի, Հակոբ Օշականի, Վահան Թեքեյանի, Երվանդ Օտյանի եւ այլոց գրքերը):

1919-ից Պոլսում մորից աշխուժանում է գրական-մշակութային կյանքը, բայց 1922-ից կրկին ընդհատվում է մոր ջարդեր են տեղի ունենում, եւ ահաբեկված մտավորականությունը հեռանում է Պոլսից: Կրկին տարագրության ճամփան բռնած գրողները եւ ասպարեզ եկած մոր սերունդը պիտի արտասահմանում զարգացնեին մեր գրականությունը՝ ստեղծելով արդեն մի մոր գրականություն, որ անվանվեց սփյուռքահայ գրականություն: 1918-1923թ. պոլսահայ գրականությունն արեւմտահայ գրականության շարունակությունն է, վերջին միկրոշրջանը:

Մեծ եղեռնն իր հետեւանքներով արտացոլումը գտավ, բնականաբար, առավելապէս սփյուռքահայ գրականության մեջ, բայց 1890-ական եւ 1900-ական թվականներին արեւմտահայ գրականության մեջ արդեն ստեղծվել էր նախորդ, հատկապէս 1895-96-ի եւ 1909-ի ջարդերը պատկերող գրականությունը: Կոտորածներն իրենց ծանր ողբերգական տեսիլներով լավագույնս ներկայացվել էին Վարուժանի «Ցեղին սիրտը» (1909) ժողովածուի մեջ, Ռ.Զարդարյանի, Թվկատինցու, Երուխանի արձակ գործերում:

1909թ. Ադանայի կոտորածներն իրենց արտացոլումը գտան Սիամանթոյի «Կարմիր լուրեր բարեկամես», Ռ.Սեւակի «Կարմիր գիրքը», Ջապել Եսայանի «Ավերակներու մեջ», Արշակունի Թեոդիկի «Ամիս մը ի Կիլիկիա» գրքերում:

Մեծ եղեռնը պատկերվեց ոչ միայն հետպատերազմյան (1918-23) պոլսահայ եւ ապա սփյուռքյան, այլեւ արեւելահայ գրականության մեջ՝ սկսած արդեն 1915 թվականից: Հիշենք Ավետիք Իսահակյանի բանաստեղծությունները, Հովհաննես Թումանյանի հայտնի «Հոգեհանգիստը» բանաստեղծությունը, «Հայրենիքիս հետ» գիրքը, Եղիշե Զարեցի «Դանթեական առասպել» ու «Ազգային երազ» պոեմները: Կարելի է ասել, մեր գրականության մեջ դրանք առաջինն էին, որ ներկայացնում էին եղեռնի համատարած պատկերը: Զարեցը ներկայացնում է եղեռնի համապատկերը՝ դիակներ դաշտերում, գյուղերում, խաղողի այգում, ջրհորում, քաղաքի փողոցներում, ամենուր դիակներ: Գրողը չի տեղանշում, բայց մենք գիտենք, որ դա Արեւմտյան Հայաստանն է: Նա որպէս կամավոր զինվոր էր մասնակցում մարտերին եւ իր ամբողջ ճանապարհին մինչեւ Մեռած Քաղաք՝ Վան, տեսնում է դիակներ, աքսորյալների խմբեր, որ ցրտից ու սովից մահանում էին:

1915 թվականից հետո Պոլիս վերադարձած գրողները (Երվանդ Օտյան, Հակոբ Օշական, Կոստան Զարդան եւ ուրիշներ) ստեղծեցին մի ամբողջ գրականություն Եղեռնի մասին՝ հուշապատումներ, բանաստեղծություններ, պատմվածքներ եւ այլն: Թեոդիկ (Թեոդորոս Լապիճյան) իրատարակեց «Հուշամատյան ապրիլի 11-ի» գիրքը՝ Եղեռնի զոհ դարձած մտավորականների լուսանկարներով եւ կենսագրականներով, որ հետագայում վերահրատարակվեց: Նահատակ մտավորականների մասին շատերն էին գրում, նրանց ստեղծագործությունները՝ վերահրատարակում:

Եղեռնի, տառապանքի տարիների տպավորություններն արտացոլում գտան

Գրականագիտություն

Ժողովրդի փառապանքի պատկերմանը զուգահեռ՝ մեր գրականության մեջ մշտապես ընդգծվել է պայքարելու, ապրելու եւ, ամենակարելու, մարդ մնալու գաղափարը

Էջ 61 1919-23թթ. լույս տեսած բանաստեղծական ժողովածուներում (Կոստան Ջարյանի, Վահան Թեքեյանի, Գեորգ Կառավարենցի, Մատթեոս Ջարիֆյանի), երվանդ Օտյանի վեպերում, հուշագրություններում, համաստեղի պատմվածքներում, շատ ուրիշների արձակ ու չափածո գործերում:

Գրում էին շատերը, ով փրկվել էր եղեռնից, աքսորից, հայտնվել Պոլսում կամ Սփյուռքի տարբեր գաղթօջախներում: Ով տեսել էր այդ ոճրագործությունը, ահաբեկված ուզում էր պատմել, շատերը՝ գրելու շնորհիվ ունեցող թե չունեցող: Արդյունքում ստեղծվում է բավականին ծավալուն գրականություն: Հենց 1919 թվականից սկսած խնդիր է դրվում ժողովրդին մխիթարել մեծ կորստի համար եւ ստեղծել կյանքի, ապրելու մոլոր գրականություն: Հիշատակելի է Պոլսի «Շանթ» հանդեսի հայտարարած երգի ու բանաստեղծության մրցույթը՝ «Ես երգելով կուզեմ ապրիլ» կարգախոսով: 1919-23թթ. Պոլիսը մորից ապրում է մշակութային բուռն կյանքով: Ստեղծվում են գրական խմբակներ, միություններ: Թիֆլիսի Հայ արվեստի տան օրինակով Պոլսում էլ Վ.Թեքեյանը, Հ.Օշականը, Կ.Ջարյանը հիմնում են Արվեստի տուն, որ պիտի նպաստեր մշակույթի տարբեր ճյուղերի զարգացմանը: Սակայն 1922թ. Քեմալ Աթաթուրքն իշխանության գլուխ բարձրացավ, եւ սկսվեցին նոր խստություններ, ինչի հետեւանքով էլ հայ մտավորականության մեծ մասը հեռացավ Պոլսից՝ ցրվելով տարբեր երկրներ, որտեղ ստեղծվել էին հայ գաղթօջախներ:

Ահա, Սփյուռք անվանվող այդ գաղթօջախներում էլ 1923-ից հետո սկզբնավորվում է սփյուռքահայ գրականությունը, որ արեւմտահայ գրականության շարունակությունն է՝ մոր խնդիրներով, որ սփյուռքահայության կյանքի, գոյատեւման խնդիրներն են: Բնականաբար, հետադարձ հայացքով այդ գրականության մեջ պատկերվեցին եւ ջարդերը, եւ տեղահանությունները, եւ աքսորը, եւ դրանցից առաջ եղած գյուղը, եւ սփյուռքի կյանքը:

Եղեռնապատումի հայ գրականությունը հարյուրամյա պատմություն ունի եւ մեծածավալ է: Այն ստեղծվել է ինչպես սփյուռքահայ, այնպես էլ Հայաստանում ապրող գրողների կողմից: Հարյուրամյա վերքը չի սպիանում, համազգային ցավի տրոփը լսելի է բոլոր սերունդների գրականության մեջ, երիտասարդ Չարենցի «Դանթեական առասպելից» ու Թեքեյանի «Ախաբիբի բան մը այնտեղ» բանաստեղծությունից սկսած մինչեւ այսօր թե՛ Սփյուռքում, թե՛ Հայաստանում լույս տեսնող ստեղծագործություններում: Հեղինակները, բնականաբար, առավելապես եղեռնից մազապուրծ փրկվածներն էին՝ տարբեր տարիքի, նաեւ չփրկվածների որը մնացած մանուկներ, որ հասակ առան, փրկվածների զավակներն ու թոռները՝ եղեռն ու աքսոր չտեսած, բայց ծնողների ցավով ու պատմություններով սնված, արյամբ փոխանցված կորստով պապերի կորցրած ծննդավայրի նկատմամբ եւ անհաշտ՝ խլված հայրենիքի իրողության հետ: Գրականագիրը նրանք աշխարհով մեկ ցրեց, թե հանգրվան գտան հորիզոնային Հայաստանում, մեկ է, այդ ցավը ու նաեւ կորցրածի կարոտն անմար մնացին եւ պիտի արծազանք գտնեին նրանց, ովքեր գրող դարձան, գործերում: Այս առումով հիշատակելի է բալկանցյան դիտարկումը «Լառ Մարգար» եւ «Ծիրանի փող» պատմվածքներում, որոնց՝ Հայաստանում ապաստան գտած հերոսներին տանջողը կորցրած երկրի կարոտն է եւ գոնե վերջին պահին այնտեղ մտնելու երազը: Հագրոն երկրի կարոտը հնչեցնող իր ծիրանի փողը պիտի փոխանցի իր թոռնիկին, որ նա էլ հնչեցնի այդ ցավի ու կարոտի, երկրին տեղ կանգնելու երազը: Բալկանցից հետո՝ նրանց՝ այդ գաղթականների զավակներն ու թոռներն էին հենց խորհրդահայ այն

գրողները, որ 1950-ական թվականներից հնչեցրին եղեռնի ու կորցրած հողի թեման: Հիշենք՝ Խաչիկ Դաշտենցի «Խողեղանն» ու «Ռանչպարների կանչը», Հրաչյա Քոչարի «Նահապետն» ու «Կարոտը», Վահագն Դավթյանի «Ծննդավայր», «Բայց ծնվեցի», Սիլվա Կապուտիկյանի «Մտորումներ ճանապարհի կեսին», Պարույր Սեւակի «Անլուրի զանգակատուն» ու «Եռածայն պատարագ», Մուշեղ Գալշոյանի «Ձորի Միրոն» եւ «Մարութա սարի ամպերը», Հովհաննես Մելքոնյանի «Իմ Մելքոն պապն» ու «Ոճիկի բուրգերը», Նորայր Ադալյանի «Կապույտ երգական», Վահագն Գրիգորյանի «Ժամանակի գետը» եւ էլի ուրիշների այլ գործերը: Ու դեռ առաջին՝ «որբանոցային» սերնդի գրողներից Գուրգեն Մահարու «Մանկություն» վիպակն ու «Այրվող այգեստաններ» վեպը, Նաիրի Ջարյանի «Երկրորդ կյանք» ինքնապատումը՝ ստեղծված անմիջական տպավորություններով:

Կորցրած ծննդավայրի մասին վերհուշի կամ կարոտի գրականությանը զուգահեռ՝ սփյուռքահայ գրողները պատկերեցին նաեւ եղեռնը՝ կոտորածներն ու աքսորը: Համաստեղի, Բենիամին Նուրիկյանի, Վահե Հայկի, Վազգեն Շուշանյանի, Ջարեհ Որբունու, Արամ Հայկազի, Անդրանիկ Անդրեասյանի, Հակոբ Ասատուրյանի եւ ուրիշ շատերի գործերում եղեռնը հաճախ պատկերվեց՝ նախորդ՝ խաղաղ օրերի, երբեմն էլ հետագա օրերի զուգորդումով: Պատկերվեց հակադրությամբ՝ հայ գյուղացին իր բնական, խաղաղ կյանքի մեջ եւ վրա հասնող սպանող, շեն կյանքը եւ ավերումը: Կարող ենք հիշել, ասենք՝ Շուշանյանի «Երկիր հիշատակաց» պոեմը, «Ամրան գիշերներ» վեպը, Համաստեղի «Ջրույց շունի մը հետ» պատմվածքը, Հայկազի «Տիգրիկը», Ասատուրյանի «Հովակիմի թոռները» վեպը եւ ուրիշ հեղինակներ, բազմաթիվ այլ գործեր:

Սփյուռքահայ գրականության հիմնախնդիրը, իհարկե, առավելապես սփյուռքահայության կյանքի հարցականներին պատասխան տալն է, ներկա կյանքի պատկերումը, ուժացման մեծ վտանգի դեմ նրան ոգեպնդելը, կորցրածի զգացման դեմ ապրելու ու գործելու, արարելու հավատի ներարկումը: Որովհետեւ պիտի հիշել ոճիրը, բայց չհերքեցել, թե մենք տառապած ազգ ենք: Պիտի ապրել ու պայքարել, ապրել արժանապատվորեն ու հայորեն, մինչեւ հնարավոր տունդարձը:

Հայոց եղեռնի թեման շատ անգամ է արծարծվել նաեւ Սփյուռքի օտարագիր հայ գրողների ստեղծագործություններում՝ սկսած 1930-ական թվականներից առ այսօր, տարբեր լեզուներով՝ ֆրանսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ռուսերեն, բուլղարերեն, ռումիներեն, իսպաներեն: Հիշենք մի քանի անուն միայն. Լեւոն Ջավեն Սյուրմեյանի «Ձեզ եմ դիմում, տիկնայք եւ պարոնայք», Անրի Վեռնոյի «Մայրիկ», Փիթեր Բալաթյանի «Ճակատագրի սեւ շունը», Սելուա Սեւանի «Ռոդոսքո, Ռոդոսքո», Վարուժան Ոսկանյանի «Շշուկների մատյան», Քրիս Բոջալյանի «Ավագե ամրոցի աղջիկները» վեպերը, որոնք մեծ ընդունելություն են գտել օտարալեզու ընթերցողների լայն շրջաններում:

Ժողովրդի տառապանքի պատկերմանը զուգահեռ՝ մեր գրականության մեջ շատ ավելի եւ, մշտապես ընդգծվել է պայքարելու, ըմբոստանալու, ապրելու, ստեղծելու եւ ամենակարելու, մարդ մնալու գաղափարը: Հակոբ Ասատուրյանն ասում էր, որ աքսորի ճանապարհը բռնած մարդիկ հիվանդություններից, սովից մահացան, բայց ոչ մեկը մյուսի պատառը չխլեց, չգողացավ, այլ օգնեց մյուսին, այսինքն՝ պահեց մարդկային բարձր արժանիքները: Մարդու եւ մարդկային խնդիրը մշտապես կարելու էր ու ընդգծվել է ոչ միայն եղեռնապատումի, այլեւ մեր ամբողջ գրականության մեջ:

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ.

«Մեզ միավորում է ցեղասպանության հիշողությունը»

Վահրամ Օրբեյանի հարցազրույցը բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, «Հայոց լեզու եւ գրականություն» գիտամեթոդական հանդեսի գլխավոր խմբագիր Դավիթ Գասպարյանի հետ

– Ապրիլի 24-ին լրանում է մեր ժողովրդի համար չափազանց տխուր մի տարեկից՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը, ինչի առիթով թերթի խմբագրությունը հատուկ համարում նախատեսել է զետեղել զրույց՝ «Եղեռնի թեման հայ գրողների ստեղծագործություններում» խորագրով:

– Հայոց ցեղասպանությունը «թեմա» չէ, ժողովրդի պատմական ճակատագիր է: Ուստի, առաջարկում եմ հրաժարվել «թեմա» բառից:

Մինչ բուն նյութին անդրադառնալ՝ ասեմ, որ գովելի է թերթի նախածեռությունը՝ թերթային մի բացառիկ համար նվիրել Մեծ եղեռնի դարալիցին կամ դարադարձին, ոգեկոչել անմեղ մահատակների հիշատակը:

Այդ աշխարհավեր ողբերգությանը ենթարկվել են հայ ժողովրդի բոլոր շերտերը, այդ թվում՝ նաեւ իմ հայրական ու մայրական կողմերը: Աչք եմ բացել համապատասխան ընտանեկան զրույցների մեջ: Մեր տանը միշտ երկու խոսակցություն է եղել: Մեկը եղեռնն էր: Մանկուց կոտորածների մասին եմ լսել, անընդհատ մեկը մյուսին էր պատմում, մյուսը՝ էմ մյուսին: Հիշում էին իրենց ծննդավայրը, բռնագողթն մախորդող դեպքեր, զաղթի ամբողջ ճանապարհը, զանազան մանրամասներ, ով որտեղ մնաց, ինչպես ավանդեց հոգին, առանձին փաստեր, անուններ, վայրեր, փախեցի՜ս ամբողջ ողբերգությունը: Ականջիս մեջ զրնգում են բնականայրերի ու մարդկանց աղուներ, աչքիս առաջ եմ սպանությունների, բռնությունների տեսարանները:

Ասես ես այնտեղ եմ եղել:

Այսպես, իմ մանկությունն օրորող առաջին պատմություններից մեկը եղեռնն էր:

Մյուսը՝ 1937 թվականն էր, որ հայ ժողովրդի համար դարձավ երկրորդ ապրիլի 24: Ավելի ստույգ օրը 1936 թվականի օգոստոսի 9-ն է, երբ մեկ գիշերվա ընթացքում բանտերը լցրեցին Բալկանցի, Մահարու ու Թոթովենցի նման մարդկանցով: Սա էլ հայ մտավորականության խորհրդային եղեռնն էր:

Այնտեղ Թալեսթ, Էնվեր, Ջեմալն էին, Այստեղ՝ Ստալինն ու Բերիան: Հագարավոր անմեղ «քաղաքական հանցագործներ»՝ «հակահեղափոխականներ», «նացիոնալիստներ», «տրոցկիստներ», «լրտեսներ», որոնց բոլորին տարբեր ձեւերով ոչնչացրեցին, լավագույն դեպքում աքսորեցին: Դա ազգի սերուլքն էր:

Ահա սա էր երկրի պատմությունը, որ դարձել էր նաեւ մեր ընտանիքի անդամների կենսագրությունը:

Այսպես՝ մանկությունից ես ասես ապրել եմ պատմական այդ ժամանակների մեջ: Հետո, երբ գիտակից դարձա եւ գրականություն ուսումնասիրեցի, ինձ համար այդ գրականությունն ինչ-որ մի օտար բան չէր, այլ իմ մեծերի պատմածն էր՝ իմ հայրական պապի, որովհետեւ տատս

մնացել էր կես ճանապարհին, եւ մայրական տատի, որովհետեւ պապիս 1937-ի դեկտեմբերի 2-ին ձերբակալել էին եւ վեց օր անց՝ «հակախորհրդային վտանգավոր գործունեության համար» գնդակահարել, քանի որ հանդգնել էր ժողովրդին ասել՝ կոլեկտիվ տնտեսության մեջ մի՛ մտեք, որովհետեւ սովի՝ կմատնվեք... Նաեւ իմ հոր ու մոր պատմածներն էին, որ, ահա, գեղարվեստական գրականության մեջ այլ անուններ էին ստացել եւ այլ տեղերում էին ծավալվում, բայց բովանդակությամբ նույնն էին, նույնն էր անգամ գործողությունների ընթացքը:

Սրանք ազգային պատմության բախտորոշ դրվագներ են, որոնք բեկված են յուրաքանչյուր հայի ճակատագրի մեջ: Ազգային պատմություն՝ զրված անձնական կենսագրություններով: Պատմություն, ժողովուրդ, անհատ, կենսագրություն, ճակատագիր...

Այս նախամուտքն ինձ համար եւ այս զրույցի համար շատ կարեւոր է, որովհետեւ այստեղից է սկսվում կապվածությունը, հարազատությունը, արյունակցությունը, ժառանգականության շարունակականությունը:

Եղեռնը միայն ցեղասպանություն չէր, ազգի բնացնում չէր: Արեւմտահայ բնակչության երեք միլիոնի կեսը զոհ գնաց թուրքական յաթաղանին: Եվ սա ամենը չէ: Մեծը կորցրեցինք մեր պատմական հայրենիքը, ինչն անփոխարինելի կորուստ է: Ես դրան չեմ հավատում: Երբ էլ լինի, որ օրն էլ լինի, մենք անպայման վերադառնալու ենք մեր հայրենիք՝ մեր պատմական հայրենիք՝ դեպի վան, դեպի Տարոն, դեպի Բիթլիս, դեպի Երզնկա, դեպի մյուս քաղաքներն ու շենքեր:

Մեր ժողովուրդն իր հայրենիքում եթե բնական աճով բազմանա՝ մենք այսօր Ֆրանսիայի պես մի երկիր կլինեինք թե՛ ազգաբնակչությամբ, թե՛ տարածությամբ: Իսկ դա կբերեր ուժ, ինքնավստահություն, զարգացում, առաջադիմություն, ինքնահարգանք...

Հայրս մահացավ-զնաց, անընդհատ ասում էր. «Ճանապարհները բացվեն, գնանք, մեր տան տեղը ցույց տամ, մոր մեռնեն»։ Ասում էր՝ աչքերս փակ էլ կգնամ, կգտնեմ մեր տունը։ Չկարողացանք միասին գնալ իմ հոր ծննդավայր, մեր պապական տան դուռը բախել։ Այդպես ստացվեց... Բայց հայրենիքի տեղը գիտեմք, եւ գիտենք ազգովի։

Եղեռն ենք ասում. կորցրեցինք ինձ-հազարամյա պատմություն ունեցող մեր հայրենիքը, որտեղ մեր ամեն ինչն էր՝ տեսակի ծագումնաբանությունն ու ծննդաբանությունը, կենցաղը, մշակույթը, սովորույթները, բարբառները, հաղթանակներն ու պարտությունները, մեր քաղաքներն ու գյուղերը, ամրոցներն ու տա-

Շարժմանը, մեր սարերն ու ծորերը, ճանապարհները, տները, հարեւանները, մեր ամեն ինչը: Մի ամբողջ տոհմիկ, բնաշխարհիկ քաղաքակրթություն: Այդ ամենը մենք կորցրեցինք: Այդ ամենի վրա եկավ ու ծանր նստեց թշնամին: Մեր աղջիկներին ու երեխաներին թուրքացրեց, ինքը շատացավ ու ամրացավ: Մենք նվազեցինք, բարակեցինք ու թուլացանք... Քոչվոր-թափառականը տանտեր դարձավ, մենք՝ տանտերերս՝ քոչվոր-թափառական:

Այդպիսի բան համաշխարհային պատմության մեջ կա՞, թե՞ չկա:

Հրեաներին կոտորեցին Եվրոպայում՝ իրենց հայրենիքից դուրս, դա մարդկային կորուստ էր: Իսկ մերը հայրենիքի կորուստ էր՝ մարդկային կորուստի հետ մեկտեղ: Սա բնաջնջումն է, որ շատ ավելի վատթար իրողություն է, քան սոսկ ցեղասպանությունը:

— **Եղեռնի իրադարձություններն արտացոլվեցին հայ գրականության, առավելապես մեր ժողովրդի արեւմտահայ հատվածի գրականության մեջ, քանզի նրա ներկայացուցիչներից շատերը ոչ միայն սեփական մաշկի վրա զգացին ցեղասպանության սարսափները, այլեւ զոհ գնացին թուրքական լաթափամին: Մեր գրույցի նախամուտքից հետո կուզեի ներկայացնեիք արեւմտահայ գրականության ակունքները, նրա պատկերը:**

— Նախ ուրվագծեն ընդհանուր համապատկերը: Ցեղասպանությունը՝ որպես հայ ժողովրդի դեմ պետականորեն կանխամտաված, կազմակերպված եւ ծրագրված ոճիր, իր արյունոտ ուղին սկսեց 1878 թվականից՝ Բեռլինի վեհաժողովից հետո՝ կարմիր սատանայի՝ սուլթան Ջամիդի գահակալության տարիներից: Եղեռն-ցեղասպանություն-բնաջնջումն ունի նախապատրաստական եւ իրականացման տարբեր փուլեր: Ձուլումի տարիներից այն հասավ մինչեւ 1915-ի ցեղասպանություն ու ժողովրդի բնաջնջում, շարունակվեց մինչեւ 1922-1923 թվականների վերջնական գտում՝ ավելի քան չորս տասնամյակ ժամանակահատված:

19-րդ դարավերջը եւ 20-րդ դարասկիզբը հայոց ոգու արթնացմանը զուգընթաց՝ հայ գրականության բուռն զարգացման տարիներ էին: Գրողները՝ որպես ժողովրդական ոգու եւ ազգային երազանքների արտահայտիչներ, բնականաբար, տարբեր ձեւերով արձագանքեցին կատարվող իրադարձություններին: Կրավորական պահվածքը շատ արագ վերածվեց գործնականի, անգամ՝ հերոսականի: Պատմական իրադարձություններին զուգընթաց հնչեցին կոչեր: Գրականությունը դարձավ մարտական զենք թե՛ հայ ֆիդայիների, թե՛ կամավորական խմբերի զինվորների համար: Եղեռնի կերպարանք ընդունած Յայոց հարցը դարձավ ինչպես տվյալ ժամանակաշրջանի, այնպես եւ հետագա տարիների՝ ամբողջ հայրուրանյակի հայ գրականության առանցքային գիծը:

Յայ ժողովրդի ազգային գիտակցության կազմավորման գործում անփոխարինելի է երկու անուն՝ Խաչատուր Աբովյան եւ Բաֆֆի, որովհետեւ նրանք ցույց տվեցին իրական ճանապարհը՝ իրենց հերոսների ձեռքը զենք տալով եւ հանելով թշնամու դեմ: Ձեռքը ձեռքներին կալող հայ հերոսները նորություն էին միջնադարից, գրաբարի ու եկեղեցու ենթակայությունից մի կերպ դուրս եկող նոր շրջանի հայ գրականության համար: Մշակվեց նաեւ համապատասխան գաղափարախոսություն:

Պատահական չէ, որ Բաֆֆու ծրագրային դրույթներից ձեւավորվեցին կուսակցություններ: Այսօր էլ պատգամի պես են հնչում Բաֆֆու հերոսներից մեկի՝ Սարիասի ընկերոջ շուրթերով ասված այս խոսքերը. «Ով հայեր, եթե դուք վանքերի տեղ բերդեր շինեիք, եթե ս.խաչերի տեղ գեներալներ, եթե ս.Սննի փոխարեն վառող ծխեիք, այլեւս քուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի»:

Ձիմված պայքարի ու դիմակայության էր մղում նաեւ 1910-ական թթ. արեւմտահայ գրականության մեջ ձեւավորված հեթանոսական շարժումը: Պարագլուխը Դանիել Վարուժանն էր: Ծրագիրն այս էր՝ քանի որ քրիստոնեության ընդունումից հետո մենք ազգովին գնացինք անկումից անկում, ուստի պետք է վերադառնալ հեթանոսությանը, երբ հայոց

ոգին կորույն էր ու դիմադրող: Այս տեսլականով Վարուժանը փորձեց անցյալապաշտ գրականությունն ստեղծել: Գրեց «Յեթանոս երգեր» (1912) գիրքը, հրատարակեց «Նավասարդ» (1914) տարեգիրքը, տպագրեց հոդվածներ: Կոչ էր անում Ուժի, Պայքարի, Դիմադրության, Յամախմբումի, Յայկականության, Վերածնունդի...

Անցյալապաշտ ուղղության հետ մեկտեղ շատ ուժեղ էր նաեւ ապագայապաշտությունը (ֆուտուրիզմ), ինչը ժողովրդի ուժն ու փրկությունը տեսնում էր ապագա տեխնիկական առաջընթացի մեջ: Անցյալի մեջ հիշողությունն էր, ապագայի մեջ՝ նորոգման հույսը: Ապագայապաշտության գաղափարախոսներ էին Յրանտ Նազարյանը, Կոստան Ջարյանը, Կարա-Ղարվիշը, Եղիշե Չարենցը եւ ուրիշներ: Նրանք եւս հրատարակեցին գրքեր, հանդեսներ:

Դարասկիզբը պետք է ազդարարեր հայոց պետականության վերականգնումը, բայց այդ ծրագիրն աղճատվեց, խեղվեց, ծռվեց, փոքրացավ եւ իրականություն դարձավ 1918-ի մայիսի 28-ին Յայաստանի Առաջին Յանրապետության հռչակմամբ:

Նույն կերպ՝ դարասկիզբը պիտի բերեր նաեւ ոգու վերելք, որ պիտի արտահայտվեր գեղարվեստական թռիչքով, բայց այն եւս ձեւափոխվեց ու ձախողվեց: Ընդհատվեց արեւմտահայ գրականության գիծը: Կասեցվեց վերընթացը: Այն, ինչ պետք է իրականություն դառնար 1914-1915-ին, հաջորդող իրադարձությունների ժամանակ՝ վերադարձված ձեւով, դարձավ մի կողմից՝ խորհրդահայ գրականություն, մյուս կողմից՝ սփյուռքահայ:

Սիս այս համապատկերն աչքի առաջ ունենալով՝ շարունակեն: Յայ գրականությունը միասնական գրականություն է, լինի իհի, միջնադարյան, թե՛ նոր ժամանակների: Նոր ժամանակներում, երբ անցանք նոր լեզվի՝ աշխարհաբար արեւելահայերենի ու արեւմտահայերենի, ընդամենն ունեցանք լեզվական տարբերություն: Յայ գրականությունը միասնական գրականություն է, եւ բավական է ինքներս մեզ ջլատենք: Անգամ հայրենականն ու սփյուռքահայը պայմանական բաժանումներ են. հայ գրականության միասնականության երկփեղկվելը սոսկ լեզվական արտահայտությունն ունի: Երկուսն էլ գրական հայերեն են. մեկը՝ արեւելահայերեն, մյուսը՝ արեւմտահայերեն: Մայր արմատից, մայր բնից երկու ճյուղ է բարձրացել: Տարբերությունը, ահա, լեզվական է, այլ բան չէ:

Լեզվականը թեւեւ տարածաշրջանային ենթակայություն ուներ, որովհետեւ արեւմտահայությունը գտնվում էր թուրքիայի հպատակության ներքո, արեւելահայությունը՝ Ռուսաստանի, այստեղից էլ՝ մշակույթների տարբերությունը, այդուամենայնիվ դա եւս անջրպետ չէ, որովհետեւ երկու դեպքում էլ ուղղվածությունը նույնն էր՝ դեպի Եվրոպա: Արեւմտահայ գրականության վրա խորապես իշխում էր ֆրանսիական գրական-մշակութային ազդեցությունը, արեւելահայ գրականության վրա՝ ռուսական, բայց ռուսականի ազդակները եւս Փարիզից էին գալիս:

Այս առանձնահատկությունները մենք պիտի նշենք, եթե ուզում ենք իրականությունը ճիշտ տեսնել: Պատմության իրողություններին եթե ուղիղ եւ նայում, ամեն ինչ գտնում է իր պատմաառաջնական-յին կապակցումների շղթան եւ ընկնում է իր տեղը: Այսինքն՝ համակարգային ընդգրկում վերլուծական հայացք է անհրաժեշտ:

— **Մեր գրույցն առնչվում է 20-րդ դարասկզբին, որ, ինչպես երեւում է, վառ անունների ու անհատականությունների պակաս բնավ էլ չի զգում:**

— Եթե հիմնգրողը դարը համարում ենք հայ պատմագրության Ոսկեդարը, ապա 20-րդ դարասկզբը գոնե ինձ համար, թե՛ արեւմտահայ, թե՛ արեւելահայ գրականության երկրորդ Ոսկե դարն է: Այնպիսի անուններ, այնպիսի գրական հսկաներ, որոնք ստեղծագործել են այդ ժամանակահատվածում, երբեւէ չենք ունեցել: Յապա տեսե՛ք՝ Թումանյան, Գրիգոր Չոփրապ, Լեւոն Շանթ, Երվանդ Օտյան, Իսահակյան, Մեծարեւց, Տերյան, Վարուժան, Ատոմ Յարճանյան (Սիսանյան), Ռուբեն Սեւակ, Յակոբ Օշական, Կոստան Ջարյան, Վահան Թեքեյան, Եղիշե Չարենց, էլի ուրիշ-

ներ: Երկու կենտրոններում՝ եւ Թիֆլիսում, եւ Պոլսում, զարթոնքն այնքա՛ն բարձր էր, այնպիսի՝ գրական պարբերականներ էին լույս տեսնում (թերթեր, ամսագրեր, հանդեսներ), այնպիսի գրական ասուլիսներ էին կազմակերպվում, որ գոնե գրականության ու մշակույթի ասպարեզում համարձակ քայլ էին դեպի եւրոպական բարձր չափանիշն ու քաղաքակրթությունը: Եվրոպականը չափանիշն էր, բայց հիմքը խորապես ազգային էր՝ «վաղվան գրականության» պահանջներով, ազգային ոգու արթնացման պատգամներով, ոգեղեն հայրենադարձությամբ:

Յատկապես արեւմտահայ իրականության մեջ պիտի առանձնացնեն Կոստան Ջարյանի «Մեփյան»-ը, «Բարձրավանք»-ը, Դանիել Վարուժանի «Նավասարդ»-ը: Պիտի մտաբերեն նաեւ «Անահիտ» հանդեսը Փարիզում: Արեւելահայ իրականության մեջ պիտի հիշատակեն Վահան Տերյանի «Գարուն» ամսանախի երեք տարեգրքերը (1910, 1911, 1912 թվականներ), նրա «Յայ գրականության գալիք օրը» ծրագրային զեկուցումը, «Հոգեւոր Յայաստան» հոդվածը, ընդհանուր գրական-մշակութային-թարգմանական հայեցակարգը, Թումանյանի ոչ միայն ամբողջ գեղարվեստական ժառանգությունը, այլեւ գրական ելույթներն ու կազմակերպչական գործունեությունը:

Սիս այս միջավայրի եւ այս միասնության մեջ ենք դիտում 20-րդ դարասկզբի հայ գրականությունը, որ մեծ թռիչքի՝ նորոգման, ծնունդի ու վերածնունդի առջեւ էր կանգնած: Մեկնաբանային պահ էր: Պիտի խոյանք լիներ, բայց վրա հասավ 1915 թվականը: Ինչպես ճախրանքի պահին արժվին նետահարեն... Արեւելահայ ու արեւմտահայ գրականությունները համատեղ առաջընթաց չարժեանք մեջ էին՝ դեպի ազգային ոգու հայտնագործություն, բայց... Ծառը կոտրվեց, արժիվը սպանվեց, առյուծը շնչահեղձ եղավ: Ջրվեժն անկման մեջ քարացավ: Յայոց բախտը բեկվեց, անդամայի ծանր փորձության ենթարկվեց ամբողջ մի երկիր ու ամբողջ մի ժողովուրդ:

Թուրքական հալածանքները հավասարապես վերաբերում են եւ արեւմտահայ, եւ արեւելահայ իրականությանը: Արեւմտահայ վիլայեթների վիճակից ինչո՞վ էր տարբերվում Կարսի մարզը: Պոլսում սանձազերծված ոճիրը հասավ Ալեքսանդրապոլ եւ միայն Սար-ղարապատում կասեցվեց: Այնպես որ, առանձնահատկությունները նշելով հանդերձ, ամեն ինչ պետք է դիտենք համապարփակ ամբողջությամբ:

— **Ժամանակն է՝ անդրադառնալու այն գրողներին, ովքեր իրենց ստեղծագործության մեջ ներկայացրել են եղեռնի հետեւանքով բեկված մեր ժողովրդի ծակատագիրը, ցեղասպանության ահասարսուռ պատկերները:**

— Արդեն նշեցի, որ արեւմտահայ գրականությունը թռիչքի մեջ էր: Այն գործունեությունը, որ վարում էին վերը թվարկված անունները, անմախաղեպ էր: Արեւմտահայ իրականության մեջ առավելագույնս պիտի գնահատվի Գրիգոր Չոփրապը: Ոչ միայն արեւմտահայ իրականության մեջ, այլեւ ընդհանրապես ժամանակի ամբողջ հայոց մտատիրություն, Թումանյանի համարժեքը Գրիգոր Չոփրապն է: Վիթխարի անճնավորություն էր, ազգային հեղինակություն: Յիշենք նրա նորավեպերի ժողովածուները, նրա գործունեությունը: Ոչ միայն գրող էր, այլեւ քաղաքական դեմք: Երկու համալսարան էր ավարտել, հայտնի էր որպես իրավաբան, փաստաբան, խմբագիր: Իր գործունեությունն սկսեց ծայրամասային գյուղերի դպրոցների համար դասագրքեր հավաքելով: Յայոց դատին նվիրված ֆրանսերեն աշխատություններ է գրել, Թուրքիայի մեջլիսում հայոց հարցն էր արժարժուն: Թուրքիայում ամբողջ փոքրամասնությունների խնդիրն էր քննում: Ջարդից առաջ մտերիմներից մեկն աղաչում էր անմիջապես թողնել Պոլիսը եւ փախչել երկրից՝ ահագին գումար տրամադրելով: Չոփրապը սակայն մերժում է. «Ո՛ր փախչիմ եւ ինչպե՛ս, որո՞ւ թողում այս անգուլիս եւ անտեր ժողովուրդը: Չէ՛, փախչիլ չեմ կոճար, պետք է պարտքս է մինչեւ վերջ պատնեշին վրա կենալ»: Սիս ժողովրդական գրողը, իր վարքով ու բարոյականությամբ նույնն է, ինչ Թումանյանը...

Ատոմ Յարճանյանը (Սիսանյան) դարասկզբի գրական թռիչքի առաջին արժիվներից էր, լեռնային լայնաթեւ սպիտակ արծիվ, որ հազվադեպ է հանդիպում, բացառիկ ուժի մի քերթող, ով, ասես, Վահանաբեր եղեգան փողից ծնված լիներ: Նա էր, ով գրեց «Յեղափոխության Նարեկը»: Նրանը սրինգ չէր, շեփո՛ր էր, նրանը զուռնայի՝ ազդականչ էր, որ Ուժի՛, Դիմադրության, Կռվի՛ ու Յաղթանակի՛ էր կոչում արյան հրդեհների մեջ հայտնված ժողովուրդին: Կանչում էր տարագիր հայությանը, ասում էր՝ վերադարձե՛ք, հայե՛ր, հայրենի տունը շենացրե՛ք:

Նույնը եւ Վարուժանը: Սա ժամանակի մտայնությունն էր: Զանդվում էր Արեւմտահայաստանը: Ժողովուրդը հեռանում էր...

Պահպանվել են Ատոմ Յարճանյանի անտիպ էջերն ու նամակները: Որպես գրական կերպար՝ Փիթեր Բալաքյանը նրան մարմնավորել է «Ճակատագրի սեւ շունը» գրքում:

Նրա նահատակությունը նման է մորթվող արշալույսի:

Դանիել Վարուժանի՝ խրոխտ, կոփածո, պինդ, որձաքար գրողի կյանքը ցավալիորեն կարճ տևեց, 31 տարեկանում սպանվեց: Նայում ես նկարին՝ հասո՛ւն-հասո՛ւն է: Այդ սերունդը շուտ էր հասունանում: Դեմքերին ես նայում՝ իմաստությունը կաթում է: Ցավի միջով են անցել, ցավը ավելի արագ է հասունացնում: Այդպես է նաեւ բնությունը՝ երաշտի ժամանակ սերմն ավելի շուտ է հասունանում:

Վարուժանը թողեց մնայուն ժառանգություն՝ «Ցեղին սիրտը», «Յեթանոս երգեր», «Յացին երգը», առաջին ժողովածուն՝ «Սարսուռները», մի կողմ թողնեց՝ «Ցեղին սիրտը» հայ ֆիդայիները իրենց մախաղի մեջ էին պահում: Կարդում էին «Ձոնը», մյուս հայրենասիրական գործերը: Վարուժանն ասում էր՝ քրիստոնեությունը ընդունելուց հետո մեր ժողովուրդը գնաց անկումից անկում, հեթանոսության ժամանակ մենք կորույն էինք մի զինադրում էինք մեր թշնամիներին: Այս մտայնությունից ծնվեց հեթանոսական ոգին կենդանացնող «Նավասարդ» տարեգրքի միակ հատորը, «Յեթանոս երգեր» ժողովածուն: Այդ մտայնությանը հարեցին Ատոմ Յարճանյանն իր «Նավասարդյան աղոթք առ դիցուհին Անահիտ» քերթվածով, Վահան Թեքեյանը՝ մի քանի գործերով, ուրիշները: Սիս այս ոգին էր, որ աճում էր ու բազմանում: Բացառիկ է նրա ոչ միայն պոեզիայի, այլեւ հոդվածների դերն ու նշանակությունը դարասկզբի ազգային գաղափարախոսության եւ հայոց բառուբանի գեղագիտության մշակման գործում: Յայի առաքելությունն աշխարհում, պատմական հայր եւ ժամանակակից հայը, հայի տեսլականը եւ անկախ ու միացյալ Յայաստանի պատրանքը՝ այս էր նրա բազմալար քնարի երգը:

Վարուժանն ասում էր՝ մարդու երգն ենք ուզում երգել, բայց մինչեւ մարդը մեր ճանապարհը թմբկած է հայրենիքի զոհերի դիակներով: Ֆրանսիացին իր գավակի մեջ մարդն է դաստիարակում, իսկ մենք հայն ենք դաստիարակում, որովհետեւ նախ դրա պետքն ունենք, հայի կարիքն ունենք, հայրենիք պիտի փրկենք, մենք պիտի կայանանք: Շատ լուրջ խոսակցության նյութ է սա:

Նույն կերպ էր մտածում նաեւ Ռուբեն Սեւակը (Չիլինկիրյան): Նա գրական մեծ ժառանգություն չի թողել, սակայն նրա անունը սերտորեն շաղկապված է դարասկզբի արեւմտահայ բանաստեղծների ոսկե շրջային: Բժիշկ էր, ամենամարդասիրական մասնագիտության տեր մի ասպետ, գեղեցկության սիրահար, ով մարդերգության հետ մեկտեղ արյունի եւ ողբի մասին գրեց:

Արեւմտահայ գրականությունից պիտի հիշենք նահատակ մյուս գրողներին՝ Գեղամ Բարսեղյան, Տիգրան Չյուկուրյան, Ռուբեն Ջարդարյան, Արտաշես Յարությունյան, Երուխան, Թվկատիցի, Գեղամ Տեր-Կարապետյան (Մշո Գեղամ), Մելքոն Կյուրճյան (Յրանդ)...

Այս արյունակի հաշվեհարդարի զոհ են նաեւ ավելի ուշ կյանքից հեռացած Տիրան Չրաքյանը (Ինտրա) եւ Կոմիտասը (Սողոմոն Սողոմոնյան): Վերջինս, ըստ բանաստեղծության, ինչպես ինչպես...

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ. «Մեզ միավորում է ցեղասպանության հիշողությունը»

Վահրամ Օրբելյանի հարցազրույցը բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, «Հայոց լեզու եւ գրականություն» գիտամեթոդական հանդեսի գլխավոր խմբագիր Դավիթ Գասպարյանի հետ

Էջ 63 տեղծի՝ «Չմեռավ, այլ մահացավ...»:

Այդ հարվածը շատ ծանր են տարել բոլոր հայ գրողները, ովքեր ստիպած են եղել փախչելով, հեռանալով փրկել իրենց կյանքը, եւ նրանց մեջ՝ Երվանդ Օտյանը, Հակոբ Օշականը, Կոստան Ջադյանը, Օսնիկ Չիֆթե Սարաֆը (Հովհաննես Աբիսողոմյան Ասպետ) եւ շատ ուրիշներ: Նրանք էին, որ կնքվեցին «մնացորդաց սերունդ»:

Նույն այդ ժամանակաշրջանում ի՞նչ էր կատարվում արեւելահայ իրականության, մասնավորապես՝ գրականության մեջ:

Նույնը կատարվում էր նաեւ արեւելահայ իրականության մեջ: Թոււմանյանի պես հայր-բանաստեղծը, ով վերստին մարդու երգն էր ուզում երգել՝ իր սարերի ու ձորերի, իր Սարոյի ու Անուշի, Մարոյի ու Գիթորի վիպասը հյուսել, հայոց դյուցազներգության մշակումն ամբողջացնել՝ գրեց «Հոգեհանգիստ», գրեց «Հայոց վիշտը», «Հայոց լեռներում» բանաստեղծությունները, քառյակների մեջ հայոց ցավը լացեց, տարբեր գործերում՝ նույնպես... Բանաստեղծությունների ժողովածուն վերնագրեց «Հայրենիքիս հետ» (1916): Ասես սրբազան երդում լինի՝ հայրենիքիս հետ... Դարձավ հայրենիքի զինվոր, սպիտակ դրոշմ առած, թշնամացած կողմերին էր փորձում հաշտեցնել: Թոււմանյանը ոչ թե հեռակա դիտորդ էր, սենյակում փակված հայրենասեր, այլ ժողովրդի հոգս ու ցավի մեջ ապրող հերոս: Որդին՝ Արտավազը, Վանում սպանվեց, սպանության լուրն իրեն չհայտնեցին, կարծեց անհայտ բացակայում է, մինչեւ վերջ հավատում էր, թե ողջ է ու պիտի վերադառնա: Աչքը դռանը՝ տղային էր սպասում: Նրա վաղաժամ մահը պայմանավորված էր ոչ միայն ծանր հիվանդությամբ, այլեւ հայոց անամոք ցավով, որդու կորստով, համատարած ողբերգության մորմոռով... Ինչի էր սպասում, ո՞ր հասավ...

Հայոց իքնավարություն էր երազում, լավ է, զոհե հայոց պետականության վերականգնումը տեսավ:

Նույն տվայտանքներն ապրեց Տերյանի պես եթերային բանաստեղծը, ով անգամ հայոց մասպատրանքում կարծրացած եւ ամեն ինչ իրենով պայմանավորող հայրենասիրության դեմ խոսեց: Ասաց՝ հայրենասիրությունը դարձել է մի ֆանտոմ՝ պայթուցիկ հուր, որ հինգերորդ դարից ուղեկցում է մեզ: Պիտի ազատագրվենք ու դեպի մարդը գնանք, — ըստ ամենայնի ասում էր այն, ինչ Վարուժանը: Սակայն... Մթնշաղկերից հետո Տերյանը 1913 թվականից խորացավ հայի ցավի մեջ եւ ստեղծեց իր «Երկիր Նաիրի» շարքը, որ նման չէ ոչ մի բանաստեղծական շարքի: Ի՞նքն է, հայոց ցավն է, հայոց չհասկացված տխուր-տխուր ճակատագիրն է... Ամեն ինչ նոր բառապաշարով, նոր մոտեցումներով, միանգամայն տարբեր թոււմանյանի բառուբանից: Ցավը նույնն էր, արտահայտման կերպն էր տարբեր:

Ինչպես արեւմտահայ, այնպես եւ բոլոր արեւելահայ բանաստեղծները հայրենիքի մասին էին գրում, էլ ինչի՞ մասին պիտի գրեին: Նորահայտ այն պոետները, ովքեր մեծանում էին որբանոցներում՝ Մահարին եւ մյուսները, գրողների ամբողջ որբանոցային սերունդը եւս հայրենիքի մասին էր գրում: Ուրիշ էլ ինչի՞ մասին պիտի գրեին, երբ հայրենիքի հետ մեկտեղ դրված էր նաեւ նրանց հայ մնալ-չմնալու, ընդհան-

րապես՝ լինել-չլինելու խնդիրը:

— **Վարելի՞ք է փաստել, որ Հայոց մեծ եղեռնից հետո հայ գրականությունը նոր ուղի մտավ:**

— 1918 թվականից սկսած հայ գրականության համար սկսվեց մի նոր շրջափուլ. այն, ինչին ասում ենք նորագույն շրջան: Այդ նորագույն շրջանն արեւելահայ իրականության մեջ նախկինում կոչվում էր խորհրդահայ, հիմա նորագույն եզրույթն է օգտագործվում:

Նույն 1918 թվականից արեւմտահայ գրականությունը վերածվեց սփյուռքահայ գրականության: Սփյուռքահայ գրականությունն արեւմտահայ գրականությունից տարբերվում է նրանով, որ վերջինիս թիկունքում այլեւս բնաշխարհի՝ երկրի ու տոհմիկ ժողովուրդ չկար: Բնածին արեւմտահայ գրականությունը դարձավ սփյուռքահայ գրականություն: Գաղթական ժողովուրդ, գաղթական գրականություն՝ ցրված աշխարհի երկրներով մեկ՝ Ֆրանսիա, ԱՄՆ, Սիրիա, Լիբանան: Հիմնական գաղթօջախները սրանք են:

Արեւելահայ իրականության մեջ գրական գործը շարունակեց նոր սերունդը, իսկ արեւմտահայ իրականության մեջ եղեռնից փրկվածները՝ մնացորդաց սերունդը, եւ նրանց միացած նորերը՝ Հակոբ Օշական, Կոստան Ջադյան, Վահան Թեքեյան, Լեւոն Բաշլայան, Լեւոն Շանթ, Հակոբ Մցմուրի, Տիգրան Կամսարական, էլի կան: Սրանք վերադարձներն էին: Կային համեմատաբար երիտասարդները, ովքեր դարձան բուն սփյուռքահայ գրականության ներկայացուցիչներ՝ Համաստեղ, Վահե Հայկ, Վահե-Վահյան, Բյուզանդ Թովմայան, Շահան Շահնուր, Վազգեն Շուշանյան, Հակոբ Ասատուրյան, Անդրանիկ Շառուկյան, Բենիամին Նուրիկյան, Նշան Պեշիկբաշլյան, Հրաչ Ջարդարյան, Արամ Հայկազ, Ջարեհ Որբունի, Նիկողոս Սարաֆյան, Հարութ Կոստանդյան, Սիրան Սեզա, Միսաք Մանուշյան, Լաս (Լուիզա Ալանյան), Անդրանիկ Անդրեսայան, Սեմա (Գեղամ Աթմաջյան), Սիմոն Սիմոնյան, Մուշեղ Իշխան: Իսկ նրանց էլ պետք է հաջորդեր արդեն հայրենիքից դուրս ծնվածների սերունդը՝ Վահե Օշական, Ջարեհ Մելքոնյան, Ջահրատ (Ջարեհ Յալոբզյան), Արմեն Դարյան, Գառնիկ Աղդարյան, Վահրամ Մավյան, Ջարեհ Խրախունի (Արտո Եյուն-պաշյան), Պողոս Սնայան, Սարգիս Վահագն (Փաթափուրյան), Նուպար Ակիշյան, Մովսես Պաքսյան...

Սրանց էլ հաջորդեցին նորանոր սերունդներ, ովքեր իրենց հայրենիք համարեցին սփյուռքը: Սփյուռքը հայրենի՞ք կդառնա... Արեւմտահայաստանի ուրացումն արդյոք այդպես չի՞ սկսվում:

Չմոռանամք նաեւ օտարագիր հայ գրողներին, ովքեր մեր ժողովրդի ողբերգության մարմնացումն են: Կորավ երկիրը, կորավ լեզուն, հայը դարձավ օտար երկրի բնակիչ ու քաղաքացի, հեռացող մայրենիին փոխարինեց օտար լեզուն, եւ մեր առջեւ կանգնեց օտարագիր հայ գրողի կերպարը:

Սփյուռքի դասական շրջանի գրողներն ստեղծեցին այն գրականությունը, որ կոչվում է կարոտի գրականություն: Արդեն չկար Արեւմտյան Հայաստանը: Նրանք կարոտով վերականգնում էին Արեւմտյան Հայաստանի պատկերը, գյուղաշխարհը, մարդկանց, իրենց հարազատներին, հարեւաններին, դաշտը, անասունները, ամեն ինչ: Եվ սա դարձավ կորսված հայրենի եզերքի անփարատ ու մխացող կարոտ:

Կարոտով թրթի վրա վերականգնված հայրենիք: Վա՛յ մեզ... Բայց թուրքը նաեւ

գորավոր ուժ ունի եւ մի օր վերստին իրական Հայրենիք կդառնա: Այդ գորավոր ուժը հիշողությունն է:

Արեւելահայ իրականությունը դաժան փորձության ենթարկվեց: Մինչ այդ 1915 թվականին՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի թելադրանքով կամավորական յոթ գունդ ձեւավորվեց, որոնց կազմերում կռվում էին նաեւ գրողներ՝ Չարենցը, Բակունցը, Թոթովենցը, Լեւ Կամսարը: Թոթովենցն Անդրանիկի համհարզն էր, «Հայաստան» թերթն էր խմբագրում: Ահա այս սերունդն էր, որ պատերազմին մասնակցեց որպես հայրենիքի զինվոր, հետո դարձավ գրականության զինվոր: Մինչ այդ եթե նրանք սոսկ գրող էին, դրանից հետո դարձան պայքարող բանաստեղծ, մարտիկ, քաղաքացի... Չարենցի ամբողջ հայրենապատումը՝ «Կապուտաշյա հայրենիք», «Դանթեական առասպել», «Մահվան տեսիլ» պոեմները, «Ողջակիզվող կրակ» շարքը, «Մահվան տեսիլ» բանաստեղծությունը կորուսյալ հայրենիքի մորմոռով են ներծծված: Նույն մորմոռն է «Երկիր Նաիրի» վեպում, Կոմիտասի հիշատակին նվիրված գործերում եւ «Որպես գորշ դեղին տերեւներ» տողով սկսվող պոեմում...

— **Որքանով հայտնի է, մինչեւ 1965 թվականը, երբ լայնորեն ճշվեց Մեծ եղեռնի հիսունամյա տարելիցը, եղեռնի մասին միայն մասնավոր գրույցներում էր խոսվում, գրականության մեջ էլ եղեռնի պատկերումը ետին պլան էր մղվել:**

— Քիչ վերելում մշեցի, որ արեւելյան իրականությունը 1920-1950-ական թվականներին դաժան փորձության ենթարկվեց, ճիշտ այնպես, ինչպես ցարի ու սուլթանի ժամանակ, ովքեր արգելեցին հայկական դպրոցները եւ հայրենիք բառն օգտագործել: Թուրքիայում արգելված էր անգամ եղեռն հիշելը եւ ցավը ողբալը: Ստալինն էլ հրամայեց՝ համուն իմտերմացիոնալիզմի ոչ մի ազգային հիշողություն, ոչ մի անցյալ՝ հակառակ դրակվեց մացոնալիզմ եւ դատապարտվեց օրենքով, պատժվեց աքսորով ու գնդակահարությամբ: Գրողներին լեցեցնում էին, եւ նրանք, ովքեր գրում էին հայրենիքի մասին, հերոսներ էին:

Այս ընթացքում ծնվեցին ոչ միայն Չարենցի, այլեւ մյուսների հայրենասիրական երկերը: Վահան Թոթովենցը գրեց «Կյանքը հին հռոմեական ճանապարհի վրա» վիպակը: Մեծ սյունեցին՝ Ակսել Բակունցը, երկնեց «Ծիրանի փողը» պատմվածքը եւ դրանով մեծ ճանապարհ բացեց մի գրականության, որ եկավ-հասավ մինչեւ Խաչիկ Դաշտենց ու Մուշեղ Գալշոյան:

Մեծ վանեցին՝ Գուրգեն Մահարին, տեսավ ամբողջ եղեռնը, ապրեց նրա սարսափները: Որբանոցներում գրված նրա բանաստեղծությունները հայրենիքով են ողողված, ցողված են հայրենիքի արցունքներով: Գրեց իր ինքնակենսագրական հնգապատումը՝ «Մանկություն», «Պատանեկություն», «Երիտասարդության սեմին», «Երիտասարդություն», «Ծաղկած փշալարեր»: Եվ պատկերեց Վանը, եկավ-հասավ մինչեւ այգեստանների տաք մոխիրները, որոնց վրայով ոտաբորբի գնում էր դեպի Ազդաձաքար, դեպի Վան, դեպի Բիսյան երկիր: Եվ ասում էր՝ վեր կաց գերեզմանից, հայոց աշխարհ, դրախտային Վան: Այս ոգին մնաց ազգային շունչ ու կերպար ունեցող գրողների ստեղծագործությունների մեջ:

Պրոլետ գրողները մոռացան իրենց անցյալը: Նաիրի Ջարյանն անգամ ամաչում էր հիշել իր ծննդավայր Խառակունիս գյուղը: Կոլխուզ երգեցին եւ անցյալը ողբալիորեն ուրանալով՝ ուրացան: Սա, արդեն թշնամու անեծքն էր, որ կատարվեց: Եղեռնը շարունակվում էր նաեւ այս ուրացմամբ... Հետո՝ արդեն 1950-ականների կեսերից հիշողության ճանապարհները բացվեցին դեպի անցյալ, եւ նախկին գաղթականներն արդեն ոչ թե զաղունի, այլ ազատ ու համարձակ մտովի նավարկեցին դեպի պատմական հայրենիք՝ այնտեղ, իրենց մանկության այդ ցողապատ հանգրվաններում նետելու դառնաղի հիշողությունների վերջին խարխուլը:

— **Ե՞րբ կոտրվեց սառույցը, ե՞րբ վերացավ տաքուն, երբվանից սկսեցին բացահայտ գրել, հիշատակել Հայոց մեծ եղեռնի մասին:**

— Ասացի, որ եղեռնը դիտվում էր որպես

նացիոնալիզմ, վերադարձ դեպի անցյալը, անգամ անցյալի իդեալականացում: Բայց արդեն Ստալինի մահից հետո արեւելահայ իրականության մեջ կամաց-կամաց շարժում նկատվեց դեպի պատմական հայրենիքի ոգեկոչումը:

Ավարտական 11-րդ դասարանի աշակերտ էի, երբ 1965 թվականի ապրիլի 24-ի հզոր ցույցը հասավ մինչեւ Առաջին մասի խաչմերուկում գտնվող մեր թիվ 11 դպրոցի սահմանները: Ավագ ու կրտսեր դասարանների աշակերտներով դասասենյակներից դուրս թափվեցինք ու միացանք սեւ հագած աղջիկ-տղա ցուցարարների հորձանքին, որ խաչմերուկից թեքվեց եւ շարժվեց դեպի Կոմիտասի պամբենո: Հայրենասիրության հուժկու մի ալիք էր դա, կենդանի մի երբ, որ արժեր հազար դաս ու դասագիրք: Դրանից հետո «Եղեռնական սարսափներ» վերնագրով մի պոեմ գրեցի: Այն էր, ինչ մանկությունից բնագրով ուղեկցել էր ինձ, այն էր, ինչ գիտակցաբար յուրացրել էի...

Ահա, այս տարեքի մեջ էր այդ տարիների հայ գրականությունը եւ դրանով էր պայմանավորված գեղարվեստական խոսքի ներգործության ուժը:

Ահավասիկ Շիրազի պոեզիան, ուն «Հայոց դանթեական» Սիրվարդ Մեսրոպյանի ծայնագրված ասունըով գաղտնի շրջում էր տնից տուն, դասարանից դասարան, հավաքից հավաք: Հետո արդեն համալսարանի առաջին կուսումն էինք լսում: Շիրազի հայրենասիրական բանաստեղծություններն ու պոեմներն ազգային ոգով սերունդներ էին դաստիարակում՝ մի ամբողջ ժողովուրդ:

Եղեռնի մորմոք կա Համո Սահյանի պոեզիայում. չերեացող է, ճիշով չէ, ցայտուն չէ, բայց խոր մորմոք կա մեջը, կորստի, մեծ հայրենիքի կարոտի ցավ կա: Մի անդրաշխարհիկ թախծ, որ գալիս է հայրենի հողից ու ջրից, քարից ու քարափից: Ակնախոռոչներում բորբոքած մի արցունքի տաք կաթիլ, որ ամեն մի վայրկյան պատրաստ է ընկնելու ցավից ավերակված հայրենիքի հիշատակների վրա:

Այդ մորմոքը խորապես արտացոլվել է Պարույր Սեւակի «Անլուելի զանգակատուն», «Եռածայն պատարագ» պոեմներում, առանձին բանաստեղծություններում: Սա Սեւակի համար դարձավ մի գեղարվեստական հայոց պատմություն: Գրել է, չէ՞, որ դպրոցական տարիներին մի վիթխարի ծրագիր ուներ, մտադիր էր հայոց պատմությունը չափածո շարադրել:

Ավելացնեմք Վահագն Դավթյանի «Ծննդավայր» շարքը, մեր մյուս բանաստեղծների ու արձակագիրների ստեղծագործություններում ամբողջ պատմական հայրենիքն է:

Այսպես ստեղծվեց հայրենիքի գրականությունը:

— **Կխնդդե՞ք՝ անդրադառնալիք մեկերկու բանաստեղծի:**

— Անդրադարձներ արեցի, շարունակեմ: Շիրազի ստեղծագործությունների մեջ կան ուղեցիլ կետեր. դրանցից մեկը նրա համապարփակ Արարատապատումն է, մյուսը՝ լեզվապատումն է, հետո հայոց պատմությունն է՝ իր ներկայով ու անցյալով, ինչի խորհրդանշանն արդեն հիշատակածս «Հայոց դանթեական» պոեմն է: Հիշեմք Չարենցի «Դանթեական առասպելը» եւ վերստին դառնամք Շիրազի դանթեականին: Պոեմը մի բարդ, բազմաշերտ, ժամանակային ազատ անցումներով գրված ստեղծագործություն է, հայոց բախտն է: Ստեղծագործության մյուսը եղեռնն է՝ 1915 թվականը, որի սգահանդեսին ներկա են եւ Մաշտոցը, եւ Խորենացին, եւ Նարեկացին, մեր բոլոր ժամանակների մյուս մեծերը՝ իրենց վշտով, ցավով, ապագային ուղղված իրենց հայացքով: Սա մի բարդ գործ է, մի խորանախոս ծիսակատար պատարագ, մի բազմածայն խորքային համանվագ, մի բազմաթափոր արցունքաշատ սեղոք: Պոեմից մի պատկեր եմ ուզում ներկայացնել, մոտավոր եմ հիշում. «Եվ Մասիսն, ինչպես որբեայրի մայր, դեմքը խաչակնքեց կայծակներով»: Սա, գիտե՞ք, ինչ պատկեր է, ասես հայոց ցավին ու հայոց աշխարհին հայացք է ուղղում տիեզերքից, վերից, իսկ վերում Աստվածն է: Եղեռնի արժարժունքերով Շիրազի մյուս բանաստեղծությունների մասին եւս, անշուշտ, կարելի է շատ բան ասել:

Շատ բացասական են գնա-

ԴԱՎԻԹ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ.

«Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցն ազդակ կլինի գեղարվեստական նոր արդյունքների համար»

Հարցազրույց կինոգետ, Հայաստանի կինոյի եւ թատրոնի պետական ինստիտուտի ռեկտոր, Հայկական կինոակադեմիայի նախագահ Դավիթ Մուրադյանի հետ

Պարոն Մուրադյան, մինչեւ Մեծ եղեռնի 50-րդ տարելիցը՝ 1965 թվականը, մեզանում ընդունված չէր խոսել մեր ժողովրդի հանդեպ գործած ահավոր ոճրագործության մասին, ուր մնաց կինոնկար ստեղծելը: Ե՞րբ էկրան դուրս եկավ Հայոց ցեղասպանության մասին անդրանիկ ֆիլմը, ո՞վ էր ռեժիսորը, ի՞նչ ժանրի կինոնկար էր:

— Իհարկե, 1965 թվականը բեկումնային տարի էր, կարելու սահմանագիծ հայ մարդու ինքնագիտակցության համար, եւ այդ թվականից հետո մեր մշակութային կյանքում մեծ փոփոխություններ կատարվեցին, ինչը, սակայն, իր նախապատրաստությունն էր ունեցել, որը եւս կանվանեի նախապրոցես: Ի վերջո, այդ տարեթվին նախորդել էին Պարույր Սեւակի «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը, Շիրազի որոշ ստեղծագործություններ, այլ երկեր եւս: Ասելիքս այն է, որ մշակույթը նաեւ հոգեբանորեն նախապատրաստել էր հայ մարդուն՝ այդ սահմանագծին հասնելու հա-

մար: Ինչ վերաբերում է կինոարվեստին, ապա գրականությունն ավելի ազատ էր, քան կինոն: Խորհրդային Միության ռեժիմի պայմաններում այդպես էր: Շատ խիստ աչքով էին նայում կինոյին, որովհետեւ բազմամիլիոն դիտարանի համար էր:

Բայց մի հետաքրքրական փաստ, այնուամենայնիվ, մեր կինոյի պատմության մեջ կա: Մեծ Հայրենականի ավարտից անմիջապես հետո հատուկ հանձնարարություն եղավ՝ նկարահանել վավերագրական ֆիլմեր տարբեր հանրապետությունների մասին եւ նվաճումները ներկայացնել: Հայաստանի մասին պատմող վավերագրական ֆիլմը կոչվում էր «Երկիր հայրենի»: Բեմադրիչը Լեւոն Իսահակյանն էր, ֆիլմի արտակարգային տեքստն էլ գրել էր այն ժամանակվա ուկրաինական, խորհրդային կինոյի դասական Ալեքսանդր Դովժենկոն, ում հետո մեղադրեցին «հայկական նացիոնալիզմի» մեջ: Այդ ֆիլմում, առաջին անգամ մեր կինոյի պատմության մեջ, խոսվեց Օսմանյան Թուրքիայում հայկական կոտո-

րածների մասին (ցեղասպանություն բառը դեռեւս չէր գործածվում):

— Ո՞րն էր դրդապատճառը, որ ստալինյան վարչակարգի պայմաններում, այնուամենայնիվ, նման ֆիլմ նկարահանելու հնարավորություն ծագեց: Ինչի՞ համար թույլատրվեց նման թեմատիկայով ֆիլմ նկարել: Հավանաբար քաղաքական նպատակ էր հե-

քարայր-զնդանն է: Ինչով Փոքր Միերի զարմից չէր վազեցն Սարգսյանը, ով մնաց անժառանգ եւ դավադիր հայրենակիցների ձեռքով գերեզման իջավ: Օ, ահավոր է մեր պատմության խորհուրդը: Փոքր Միերի ճակատագիրն այս կամ այն տարբերակով ուղեկցել է նաեւ Ստեփան Շահումյանին, Ալեքսանդր Մյասնիկյանին, Աղասի Խանջյանին, Կարեն Դեմիրճյանին... Չարենցին, Բակունցին, Թոթովենցին...

Փոքր Միերի կերպարն ունի իր նախատիպը՝ Հայոց Արտաշես արքայի որդի Արտավազը: Ի՞նչ էր արել Արտավազը, որ հայրենակիցները նրան: Հոր մահվանը հաջորդած եւ հանուն նրա կատարված զոհաբերությունները տեսնելով՝ Արտավազը ընդամենն ասել էր.

*Միև դու գնացեր
Եւ գերկիրս ամենայն ընդ թեզ
դարար,*
Ես ավերակացս ո՛ւմ թագավորեմ:
Ահա սրան էլ հետեւում է հոր՝ Արտաշեսի անձօքը.

*Եթէ դու յորս հեծցիս
ՅԱզարն ի վեր ի Մասիս,
Ջրեզ կայցիւն քաջք,
Տարցիւն յԱզարն ի վեր ի Մասիս,
Անդ կայցես եւ գոյս մի տեսցես:*
Այսպես Արտավազդին մենք դարձրեցինք չարի մարմնացում. քաջքերը նրան շղթայեցին Մասիսի խորխորատներում, եւ նա մնաց անժառանգ: Առ այսօր գամփռ շները կրծում են նրա շղթաները, մաշեցնում, թվում է՝ ուր որ է նա պիտի ազատվի, սակայն ամեն շաբաթ դարբինների կռահահարությունից հետո նրա շղթաները նորից են ամրանում: Եվ այսպես արդեն երկու հազար տարուր ավելի: Իսկ նրա ասածն ընդամենն այս էր՝ «Ես ավերակացս ո՞ւմ թագավորեմ»:

Այսպես պատմությամբ գրանցված այս «ավերակները» Փոքր Միերի համար դարձան անհաստատ աշխարհ, անկայուն երկիր, ոտքերի տակից փախչող հող ու գետին, եւ նա, դարձյալ հորից անիծված, հուսահատությունից աշխարհաթող եղավ ու փակվեց քարայրում:

Նույն հարցը պիտի կրկնենք՝ ո՞վ ենք մենք, որտեղի՞ց ենք գալիս եւ ո՞ւր ենք գնում: Խնդիրը հետևյալն է. մենք պիտի

տապնդվում:

— Կազմակերպվում էր ներգաղթ: Պատերազմի վերջերը բուժելու համար Խորհրդային Միությանը բնակչություն էր անհրաժեշտ եւ աշխատուժ: Ֆիլմը ցուցադրում էին սփյուռքի գաղթօջախներում՝ Սովետական Հայաստանի հանդեպ համակրանք չափելու համար: Այդ քաղաքական հնարավորությունը տրված էր, եւ այդ հնարավորությունն օգտագործվեց: Այդ ֆիլմը չէս համարի գեղարվեստական նվաճում, բայց դա իր ժամանակի հայկական վավերագրական կինոյի կարելուագույն էջերից էր՝ ամբողջովին ներթափանցված, անշուշտ, սովետական բառապաշարով եւ գաղափարախոսությամբ: Բայց այդ ֆիլմում մի քանի լուրջ տեսողական նյութ կա եւ ասվում է, որ Օսմանյան Թուրքիայում հայերը ճնշվում էին, սարսափելի իրադրություններ են տեղի ունեցել, բայց այսօր, ահա, հայ ժողովուրդը երջանիկ ապրում է սովետական իշխանության պայմաններում: Ասելիքը դա էր: Այսպես եղեռնի մասին կինոպատումի հաշվարկը կարող ենք սկսել «Երկիր հայրենի» ֆիլմից, երբ այդ թեման ներթափանցեց կինո: Հետո, իհարկե, եղավ մեծ լուրջություն...

— Եվ ո՞րն էր այդ մեծ լուրջության պատճառը:

— Խնդիրն այն էր, որ խորհրդային տարիներին բավականաչափ դժվար էր թափանցել այդ թեմայի մեջ, նաեւ պատմա-հոգեբանական իմաստավորման խնդիր կար: Մենք ունենք արժեքավոր գրական ստեղծագործություններ, որոնք ներթափանցեցին այդ տիրույթը եւ հենց դրանք էլ դարձան կինոնյութ՝ Հրաչյա Քոչարի «Նահապետը» եւ «Կարոտը», Մուշեղ Փաշինյանի «Չորի Միրոն»: Տեսե՛ք, գրականությունը մտավ այդ տարածքները, իսկ կինոն այդ գրականությունը վերածեց մի նոր աստիճանի ստեղծագործության: Կարծում եմ՝ եւ Հենրիկ Մալյանի «Նահապետը», եւ Ֆրունզե Դովլաթյանի «Կարոտը», այդ նյութը մարսելով՝ ավելի բարձր աստիճանի հասցրին գրական գոր-

ԴԱՎԻԹ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ.

«Մեզ միավորում է ցեղասպանության հիշողությունը»

Վահրամ Օրբելյանի հարցազրույցը բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ արվեստի վաստակավոր գործիչ, «Հայոց լեզու եւ գրականություն» գիտամեթոդական հանդեսի գլխավոր խմբագիր Դավիթ Գասպարյանի հետ

Էջ 65 թյունների առջեւ: Գիտենք, որ ապրիլի 24-ը Թուրքիան ուրիշ օր է հայտարարել՝ պիտի նշեն Հելենայոնտոսի (Չանաքկալեի) կամ, ինչպես իրենք են ասում, Գալի-Պոլիի ճակատամարտի 100-ամյակը: Այնուհետ հակաքայլ է: Հակաքայլեր արվելու են՝ մեզ խեղճացնելու, ամոթալի վիճակների մեջ դնելու համար:

Մեր նպատակը ոչ միայն ցեղասպանության հաստատումը պիտի լինի, դա մեր դիվանագիտության ճանապարհն է այլեւս, այլ մեր ժողովրդի մեջ ազգային առողջ հոգեբանություն սերմանելն ու պահպանելը, որ մեր երիտասարդությունն իր հայրենիքը, իր ժողովրդին սիրի, չուրանա: Դրա համար պետք է լայն հայրենիք ստեղծենք, ամուր հայրենիք ստեղծենք, որ հայը հպարտանա իր հայրենիքով, այլ ոչ թե ամաչի նրա համար եւ ապահովության հեռանկարով դառնա թուրք, ռուս, բաշկիր, ամերիկացի, ֆրանսիացի կամ համաշխարհաքաղաքացի (կոսմոպոլիտ):

Ցեղասպանությունը միայն դրա պատմությունը եւ գրական անդրադարձները չեն: Ցեղասպանության բարդությի հաղթահարմամբ է պայմանավորված մեզանից յուրաքանչյուրի եւ մեր հայրենիքի

ապագան, մեր ժողովրդի գալիք օրը:

Որքան էլ տարօրինակ լինի, այսօր հայությանը միավորող ամենահզոր գործոնը ցեղասպանության հիշողությունն է: Հայոց հայրենիքն այլեւս մեզ չի՝ միավորում, հայոց լեզուն այլեւս մեզ չի՝ համախմբում, հայոց մշակույթն այլեւս մեզ չի՝ միաձուլում, հայոց տոկոսություններն ու կենցաղն այլեւս մեզ չեն ազգայնացնում: Ազգակցական կապերը թույլ են: Մեզ դեռեւս միավորում է ցեղասպանության ծանր հիշողությունը, որովհետեւ այդտեղ կորուստ կա ու կա չլուծված վրեժ, ինչը մեծ, շա՛տ մեծ վիրավորանք է: Իսկ վիրավորանքը հատուցում է պահանջում... Վիրավորանքը երբեք չի մոռացվում...

Փոքր Միերի կերպարն ուղեկցում է մեզ. այն է՝ պիտի դուրս գա քարայրից, բայց անձօքն ուղեկցում է նրան ու կատարվում է: Ինչո՞վ քարայրից դուրս եկած Փոքր Միեր չէր Անդրանիկ Զորավարը, ով ստիպված եղավ հեռանալ հայրենիքից, Ֆրեզնոյում հյուսնություն անել եւ մեռնել անժառանգ: Ֆրեզնոն մի նոր Ազոպաքար չէ՞ր: Ինչո՞վ մի նոր Փոքր Միեր չէր Գարեգին Նժդեհը, ով կյանքն ավարտեց ռուսական բանտերում, որ Միերին վիճակված նույն

ունենանք ազգային գործունեության ծրագիր, որ յուրաքանչյուր հայ, աշխարհի որ անկյունում էլ ապրելիս լինի, ներքին թելերով կապված մնա մայր հայրենիքին եւ ազգային խնդիրներին. դա կարող է լինել նյութական ու բարոյական օժանդակություն, տարբեր ձևերով աջակցություն, նաեւ ծառայությունը ազգային բանակում, հայրենի տնտեսության վերականգնում եւ ուժեղացում... Մենք հայության համահավաք ծրագիր պիտի ստեղծենք: Այս տեսակետից, ըստ իս, մենք կարիք ունենք համախմբող մի ուժի, որ մեզ բոլորիս ի մի բերի նույն նպատակի շուրջ:

Ցավով եմ այս ամենը նշում, որովհետեւ 2013-ի աշնանը, երբ եղա ՄԱՄ-ում, տեսա հեռացած, օտարացած, պրծած հայություն, երբ տառը երջանիկ-երջանիկ իր թռռան հետ արդեն անգլերեն է խոսում: Եթե թողը չի հասկանում հայերեն, նրա մեջ աստիճանաբար ավարտվում է նաեւ հայկականությունը, որովհետեւ հետո արդեն գալիս են արեւմտյան արժեքները, հետո արդեն հայրենիքը հասկացությունը դառնում է անգամ ծիծաղելի կամ հիշողության հեթանոսական մի դրվագ՝ «Է», հեռավոր մի տեղ նախահայրենիք ունենալ: Վերջապա, գնաց: Դա էլ կամ կիիշի, կամ ամենեւին չի հիշի:

Հայոց ցեղասպանությունը մեզ որքան ստիպում է ետ մայել, նույնքան եւ ավելի պարտադրում է սեւեռուն հայացք ուղղել ապագային:

Մովսես Խորենացու «Ողբ»-ը շարունակելու է հնչել, եւ աշակերտները շարունակելու են այն անգիր անել, բայց այդ «Ողբ»-ը նաեւ սթափեցնող կոչ է, դարձի գալու հրահանգ...

Ոչ Արտավազդն է փշրելու իր շղթաները, ոչ էլ Փոքր Միերն է դուրս գալու քարայրից... Նրանց առասպելական կյանքն այդպես էլ շարունակվելու է սերունդների գիտակցության մեջ, որովհետեւ այդպես է որոշված՝ մեզ հասկացնելով մտածելու նոր հերոսների մասին եւ խափանելու նրանց ուղղվելիք անձօքն...

Ուրեմն՝ հայրենակերտում մի ժամանակներ են, եւ պետք է ազգովին պատրաստ լինենք ամեն ինչի ...

ծը: Եվ կարողացան հայկական շրջանակներից դուրս բերել դեպի միջազգային ասպարեզ, քանզի այդ ֆիլմերը ցուցադրվեցին աշխարհի տարբեր երկրներում:

— **Ինչպե՞ս կրնոթագրեք զրական այդ ստեղծագործությունների էկրանավորումը:**

— Կարելուր սահմանագիծ էր Յեն-րիկ Մալյանի «Նահապետը»: Եթե բնորոշենք դրա ժանրային կերպը, դա կարելի է կինոպոեմ անվանել, իսկ Դովլաթյանի «Կարոտը» կարելի է կինովեպ անվանել: «Նահապետը» գեղարվեստական լեզվով պոեմ է՝ մալյանական ծեռագրով արված, «Կարոտն» էլ վեպ է, անողորմ վեպ: «Նահապետում» գլխավոր հերոսի դերը Սոս Սարգսյանը մարմնավորեց: Սա ֆիլմ էր՝ ամեն ինչ կորցրած, բայց իր կորուստների հետ չհաշտվող հայի մասին, ով նոր կյանք ստեղծելու, ծառ տնկելու եւ զավակ ունենալու կենսափոխափայությունը է մարմնավորում: Նույնքան կարելուր է, որ մի քանի տարի հետո՝ 1982 թվականին, էկրան բարձրացավ Ժիրայր Ավետիսյանի եւ Մուշեղ Գալշոյանի «Ձորի Սիրուն» հեռուստատեսային ֆիլմը՝ դարձյալ Սոս Սարգսյանի դերակատարմամբ: Այն դեպքում՝ ամեն ինչը կորցրած, այդ թվում եւ բնօրրանը կորցրած մարդն է, ով իր մեջ ուժ է գտնում վերածնվելու, իսկ այս դեպքում արդեն իր գոյությունն ու իր արժանապատվությունը պաշտպանող հայն է՝ հրացանը ձեռքին: Շատ կարելուր, մեկը մյուսին լրացնող հայ-յեցակարգային լրացումներ կային: Տեսե՛ք՝ թեմայի աստիճանական աճը. կորուստների փոխտափայությունից դեպի կռվող եւ պաշտպանվող հայը:

— **Այս ամենին լրացումներ չեղա՞ն: Հայ բեմադրիչները թեմային առնչվող ուրիշ ուշագրավ էլ ի՞նչ ֆիլմեր ստեղծեցին:**

— Դովլաթյանի «Կարոտի» մասին առանձին պիտի ճշվի, բայց դրան նախորդեց մի փոքրիկ, բայց շատ կարելուր կարծանքալի ֆիլմ՝ Վիգեն Զալդրանյանի «Ապրիլ» ֆիլմը՝ ժանրային առումով լիրիկական նովել: Անունն իսկ խորհրդանշական է. եւ զարուն է, եւ զարթոնք է, եւ ողբերգություն է՝ ապրիլի 24-ը: Արձակագիր Ռուբեն Դովլետիյանի պատմվածքի մոտիվներով ստեղծված ֆիլմն այդ տարիներին բավականին մեծ հաջողություն ունեցավ: 1987թ. էկրան բարձրացավ, այսինքն՝ նախորդեց Արցախյան շարժմանը: Արվեստը երբեմն բաներ է գուշակում, օրի մեջ զգում: Տպավորիչ ֆիլմ է՝ գյուղ, ծերունիներ, ուլքեր հիշում են կորուսյալ հայրենիքը: Փոքրահասակ երեխաներ, այսինքն՝ անցյալից ապագային փոխանցվող հիշողությունը: Ֆիլմում, ի դեպ, Լեւոն Ներսիսյանն է նկարահանված՝ Գրայա Ներսիսյանի որդին: Սա նույնպես կարելի է համարել այդ թեմայի յուրացման ճանապարհին գեղարվեստական հաջողություն:

— **Դարձյալ անդրադառնանք «Կարոտ» ֆիլմին, նրա բերած թարմությանը:**

— «Կարոտ» ֆիլմի սցենարական աշխատանքները Մալյանն էր սկսել, բայց չհասցրեց: Եվ շատ գեղեցիկ ժեստ էր, որ կինոյի նրա սերնդակից մյուս լիդերը՝ Ֆրունզե Դովլաթյանը նախաձեռնեց ֆիլմի աշխատանքների շարունակումը, եւ ֆիլմն էլ նվիրվեց Մալյանի հիշատակին: «Կարոտը» ֆիլմ է 1930-ականների ստալինյան երկարեք վաճառքի մասին, երբ արգելված էր հիշողությունը: Մարդը կարոտում է իր հողը, իր գյուղը, անցնում է Արաքսը՝ գնում է մի անգամ էլ տեսնի իր բնօրրանը, հետ է գալիս, բնականաբար, ծերեկակալում են՝ մեղադրելով լրտես լինելու մեջ: Սա է ամբողջ պատմությունը, թե ինչպես այդ ժամանակվա վարչակարգը մարդուց խլում է իր հիշողությունը: Ֆիլմն էկրան բարձրացավ Արցախյան շարժման տարիներին: Ուշագրավ է, որ այդ օրերին ֆիլմ ստեղծվեց մի մարդու մասին, ով իր հիշողության տերն է, իրենից խլված հողի տերը: Եվ թե ինչպես է հսկա կայսրության բռնամեքենան մարդուն պատժում դրա համար: Դա էլ էր հայ կինոյի ճշմանակալի ձեռքբերումը:

— **Իսկ ի՞նչ կատարվեց նոր ժամանակներում:**

— Շատ կարելուր պատմաքաղաքական փոփոխություններ տեղի ունեցան: Դարաբաղյան գոյամարտը, պատերազմը, այդ

ամենից պատվով դուրս գալը, հայոց անկախ պետականության ստեղծումը նոր, թարմ հայացք են բերում նաեւ կինոարվեստ: Վշտի ու կորստի հայացքը փոխարինում են մի ուրիշ բանով: Եվ այդ նոր հայացքի տեսանկյունից այսօր հայկական կինոն ունի խնդիր՝ հավանաբար այդ հայացքը յուրացնելու եւ արդեն այս պատմահոգեբանական փորձառությունից ելնելով՝ նոր քայլ կատարելու առումով:

Բայց ի՞նչ եղավ այդ միջանկյալ ժամանակում, քանի դեռ մեր կինոն իրեն պատրաստում էր այդ թեմայի համար: Հիմա, ի դեպ, երբ գրուցում ենք, Վիգեն Զալդրանյանը, ում «Ապրիլ» ֆիլմի մասին խոսեցինք, ֆիլմ է նկարահանում Կոմիտասի մասին: Եվ Կոմիտասն է, հավանաբար, այն հավաքական կերպարը, ում միջոցով այդ ժամանակը, այդ ողբերգությունը կարելի է բացահայտել եւ միջազգայնացնել, որով հետեւ Կոմիտասի անունը հայտնի էր նաեւ Եվրոպայում: Հույս ունեն, որ թեմայի կինոյուրացման ճանապարհին սա կարող է լինել հետաքրքիր էջ:

— **Ցեղասպանության թեմային անդրադարձան նաեւ սփյուռքահայ ռեժիսորները:**

— Այո, զարթոնք նաեւ սփյուռքի կինոմիտքը: Սփյուռքի մեր այն երկայնացուցիչները, ովքեր տարբեր կինոմատոգրաֆներում համարում ունեին, անդրադարձան մեզ հետաքրքրող թեմային: Սիմոնյան, Անրի Վեռնյոյ, ով ֆրանսիական կինո-

“ *Կարելուր սահմանագիծ էր Յեն-րիկ Մալյանի «Նահապետը»: Եթե բնորոշենք դրա ժանրային կերպը, դա կարելի է կինոպոեմ անվանել*

մատոգրաֆում մեծ ճանապարհ էր անցել, ձեռք բերել հեղինակություն, վարպետի համբավ, 80-ականների վերջերին, 90-ականների շեմին նկարահանեց «Մայրիկը»: Հայացք է նետվում նույն թեմային՝ սփյուռքից: Նրանց կողմից, ովքեր այդ ցեղասպանության վերապրողներն էին: Նախ՝ հոյակապ գիրք էր, ինքնակենսագրական վիպակ, ճակատագրի բերումով Ֆրանսիայում ապաստանած հայ ընտանիքի մասին: Ֆրանսիայում մի քանի անգամ հրատարակվեց, թարգմանվեց մի քանի լեզվով: Եւ հող նախապատրաստեց ֆիլմ ստեղծելու համար:

— **Գլխավոր դերակատարները ծի՞շտ էին ընտրված՝ Օմար Շարիֆ, Կլաուդիա Կարդինալե:**

— Նրանք դերասաններ էին, որոնց անուններն աշխարհը գիտեր: Ու նաեւ այդ դերասանների համար հանդիսատեսը պիտի կինոթատորն գար: Այսինքն՝ Վեռնյոյ «մագնիսներ» էր ընտրել: Պատահել է՝ Կլաուդիա Կարդինալեն մարդիկ մոտեցել, փորձել են հայերեն խոսել հետը: Այդ մասին դերասանուհին պատմեց, երբ Երեւանում մասնակցում էր «Ոսկե ծիրան» կինոփառատոնին: Արվեստի հոգեբանական ազդեցությունն է դա: «Մայրիկին» հաջորդեց ««Պարադիզ» փողոցը» ֆիլմը: Այս երկու ֆիլմը շատ կարելուր դեր կատարեցին ոչ միայն հայ հանդիսատեսների վրա ազդելու եւ տեսողական դաշտն ընդլայնելու տեսակետից:

Կարծում եմ՝ Անրի Վեռնյոյի «Մայրիկ» ֆիլմը քիչ ճշմանկություն չի ունեցել ֆրանսիական հասարակության հոգեբանական նախապատրաստության մեջ եւ իր չափով նպաստել է, որ Ֆրանսիայի պառլամենտը ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը: Օտար հասարակությանը նախապատրաստելու գործում նույն դերը խաղաց Ատոմ Էգոյանի «Արարատ» ֆիլմը, որի հանդեպ, պիտի խոստովանեմ, քննադատական մոտեցում կա Հայաստանում, որովհետեւ եղեմնի մասին ֆիլմից մենք սովորաբար ամբողջն ենք պահանջում: Էգոյանը, երբ նախաձեռնեց «Արարատ» ֆիլմի նկարահանումը, Արեւմուտքի 100 ամենակարեւոր ռեժիսորներից ցանկում էր: «Արարատ» ֆիլմը ցեղասպանության վերջն է իրենց պապերի հողը չտեսած նոր սերնդի սրտում: Նոր սերունդը, որը ծնվել է ամերիկաներում, որն իր պապերի հողը

Հայ կոմպոզիտորները՝ Հայոց ցեղասպանության թեմայով

ԺԱՆՆԱ ԶՈՐԱԲՅԱՆ

Երաժշտագետ, արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Հայոց մեծ եղեմնի պատմական իրադարձություններն ու նրա հետ կապված հույզերն ու մտածումները հայ կոմպոզիտորական արվեստում անմիջականորեն կապվում են հայրենիքի ու հայրենասիրության թեմատիկայի հետ: Հայրենիքի ու հայրենասիրության թեման միշտ նկատելի տեղ է գրավել հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններում եւ դրսևորվել է ամենատարբեր ձևերով՝ եւ հայրենի բնաշխարհի, եւ ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի, նրա պատմական հիշողության, մշակութային արժեքների, պատմական դեպքերի ու դեմքերի հետ կապված: Ընդ որում՝ դա արտացոլվել է երաժշտական տարբեր ժանրերում՝ օպերաներում, բալետներում, սիմֆոնիկ ստեղծագործություններում, կանտատ-օրատորիալ ժանրի խմբերգային կապվածում, եւ ավելի փոքր գործիքային ստեղծագործություններին մինչեւ երգեր, ռոմանսներ, երգաշարեր եւ այլն:

Հայրենասիրական զգացումներների գիծը լիարժեք բացահայտվել է դեռեւս Տ.Չուխաճյանի «Արշակ Բ», Ա.Տիգրանյանի «Դավիթ Բեկ» օպերաներում, Ա.Սպենդիարյանի «Երեւանյան էտյուդներ» սիմֆոնիկ սյուիտում, Ռ.Սելիքյանի «Ձմրուխտի» եւ «Չար-վառ» երգաշարերում, Ա.Խաչատրյանի I, II սիմֆոնիաներում, սիմֆոնիկ պոեմներում ու կոմպոզիցիաներում, եւ այսպես կարելի է երկար թվարկել:

Կարելի է նկատել, որ պատմական, դրամատիկ իրադարձությունների հետ առնչվող տրամադրությունները հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործություններում մինչեւ 1950-60-ական թվականները կապված էին կամ հեռավոր անցյալի, կամ ավելի հաճախ Հայրենական մեծ պատերազմի ողբերգական էջերի, նաեւ հաղթանակ տարած ժողովրդի տոնական տրամադրությունների հետ: Հիշենք Ա.Խաչատրյանի II սիմֆոնիան, որի III մասը ժողովրդական վշտի խորունկ արտահայտություն է՝ «Որսկան ախպեր» ժողովրդական երգի սիմֆոնիկ լայն զարգացմամբ: Կամ Ա.Բաբաջանյանի «Հերոսական բալլադը» իր տոկոսն, վճռական ու խորը ողբերգականության պահերով: Հետո արդեն ցնծալի տրամադրություններով տոգորված Ա.Հարությունյանի, Է.Միրզոյանի տոնական նախերգանքները, Ա.Բաբաջանյանի եւ Ա.Հարությունյանի համատեղ գրված «Հայկական ռապսոդիան» եւ այլ գործեր:

Հայոց մեծ եղեմնի թեման փակ շրջանակ էր եւ լռության էր մատնված խորհրդային տարիներին: Նույնիսկ Ե.Չարենցի հայրենաշունչ տողերն արտասանելը թվում էր շատ վտանգավոր...

Եվ ժողովուրդն իր խորունկ վիշտն ու պատմական հիշողության տխրությունը արտահայտում էր վշտաբեկ քնարական երգերով, պանդխտության երգերով, անտունիներով, այսինքն, հիմնականում կոմիտասյան գրչով թրծված մեներգերով ու խմբերգային մշակումներով:

«Կռունկը», «Անտունին», «Գարուն ա», «Դէ ե յաման», «Բիւզուլ», «Մուկա Սիրգա» եւ այլ տխրամած երգեր, ինչպես նաեւ ժո-

ղովրդի կենսախիճը ոգին բարձր պահող պարերգեր ու պարեղանակներ ներթափանցում էին հայ կոմպոզիտորների գործիքային, սիմֆոնիկ ստեղծագործությունների մեջ, դառնում թեմատիկ հիմք, զարգանում, վերակերպավորվում որպես ժողովրդի վշտի, հիշողության, սիրո, կարոտի ու հույսի արտահայտություններ:

Օրինակ՝ «Գարուն ա» երգի մեղեդիական, մոտիվային դարձվածքները թեմատիկ զարգացման խթան հանդիսացան Էդվարդ Միրզոյանի լարային կվարտետի, Անտ Բաբաջանյանի դաշնամուրային տրիոյի համար: Իր «խորհրդանշանային» բովանդակությամբ այն տեղ էր գտել նաեւ Հարո Ստեփանյանի դաշնամուրային «Բալլադում», Սարգիս Ասլամազյանի կվարտետային մշակումներում, ավելի ուշ՝ Տիգրան Մանսուրյանի թիվ 2 լարային կվարտետում եւ այլ կոմպոզիտորների գործերում:

Նման «խորհրդանշանային» բնույթ ստացան «Անտունին», «Կռունկը», «Հավիկը», «Քոչարի» եւ այլ մեղեդիներ, որոնք ներթափանցեցին հայ կոմպոզիտորական արվեստ՝ որպես ժողովրդի պատմական ճակատագրի հետ կապված մշտադրուն հույզերի արտահայտություն: Այսինքն, քանի դեռ փակ էր եղեմնի թեման, հայ արվեստագետները միջնորդավորված ձևերով էին արտահայտում իրենց վերաբերմունքը ոչ վաղ անցյալի հրեշաբարո երեսույների նկատմամբ:

Բայց 1960-ականներից հետո մի նոր էջ բացվեց հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ստալինյան բռնաճնշումների քննադատությունից հետո բացվեցին ու հասանելի դարձան մեր պատմության ու մշակույթի՝ մինչ այդ արգելված էջերը: Բարձրաձայնվեց Մեծ եղեմնի իրողությունը, ու դրա հետ մեկտեղ բացվեցին հայ միջնադարյան մշակույթի մեծերի՝ սուրբ Մ.Սաշտոցի ու Մ.Խորենացու, Գր.Նարեկացու ու Ն.Շնորհալու, Ն.Քուչակի եւ այլ գրիչ-երգահանների արվեստը ճանաչելու, հնչեցնելու եւ գնահատելու լայն հնարավորությունները: Նոր ենդմաբեկ հայ կոմպոզիտորները գրեցին վոկալ, խմբերգային գործեր Ն.Քուչակի, Դ.Թվկուրանցու խոսքերով (Տ.Մանսուրյան «Հայրեններ»), Ալեքսանդր Աճեմյան «Խոհեր»), ծնվեցին երգաշարեր Մ.Սեծաներում, Դ.Կարունյանի եւ արեւմտահայ այլ բանաստեղծների տեքստերով (Մարտուն Իսրայելյան, Երվանդ Երկանյան, Ստեփան Բաբաթորոսյան, Էդվարդ Սարգսյան եւ ուրիշներ): Գր.Նարեկացու, Ն.Շնորհալու արվեստը դարձավ ներշնչանքի աղբյուր շատ կոմպոզիտորների համար:

Հանդես եկան առաջին գործերը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը, հատկապես, երբ պետականորեն ճշվում էր Մեծ եղեմնի 50-րդ տարելիցը: Կոմպոզիտոր Հարո Ստեփանյանը 1964-ին գրեց «Մեծ հանցագործություն» կամերային օրատորիան Պ.Սեակի «Անլեռի զանգակատուն» պոեմի հատվածներով, որում եւս թեմատիկ զարգացում էին ապրում «Գարուն ա» երգի դրամատիկ մոտիվները:

Նույն տարելիցի առիթով Ալեքսանդր Հարությունյանը 1965-ին գրեց «Ռեքվիեմ» եղեմնի գոհերի հիշատակին՝ երգչախմբի համար a capella.

Այդ ցավն Ալեքսանդր Հարությունյանը կրում էր իր մեջ եւ արտահայտեց նաեւ հետագա տարիներին գրված գործերում՝ «Հայրենիքիս հետ» երգ-կանտատը Դ.Թումանյանի խոսքերով 1969-ին պոետի ծննդյան 100-ամյակի օրերին, նաեւ՝ ավելի ուշ գրված «Մեր հին երգերը» ռապսոդիան դաշնամուրի, լարայինների ու հարվածայինների համար, «Պոեմ երգի մասին» վոկալ-սիմֆոնիկ ստեղծագործությունները, որի հիմքում «Դէ ե յաման» երգի զարգացումն է (1980), մինչ այդ նա իր վիշտն արտահայտեց «Ասք հայ ժողովրդի մասին» պոեմում, որը նա գրեց 1960 թվականին Մերձավոր արեւելքի երկրներում շրջագա-

Երաժշտագիտություն

ԴԱՎԻԹ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ. «Ցեղասպանության 100- րդ տարելիցն ազդակ կլինի գեղարվեստական նոր արդյունքների համար»

Էջ 67 չի տեսել, շատերն էլ նույնիսկ կիսատ-աքատ են հայերեն խոսում: Կարծում են՝ մաքուր արվեստով արված գործ է: Նույնպես շատ երկրներում ցուցադրվեց եւ շատերի համար էլի՝ առիթ դարձավ, որ այդ ֆիլմով հասկանան հայ մարդուն:

– Այդ երկուսն էլ նշանակալի ֆիլմեր՝ «Մայրիկը» եւ «Արարատը»՝ մեր գրույցին առնչվող:

– Ես խոսում եմ նշանակալի անունների եւ նշանակալի ֆիլմերի մասին, որոնք ունեցել են համաշխարհային արժագանք, դարձել մշակութային եւ հասարակական իրադարձություն: Ամրի Վեռնոյ եւ Ատոմ Էգոյան՝ «Մայրիկ» եւ «Արարատ»:

– Հետո եղեռնի թեմայի էկրանավորման գործում ներգրավվեցին օտարազգի արվեստագետներ:

– Որովհետեւ մի բան է, երբ խոսում ես քո ցավի մասին (ասում են՝ դե իր ազգն է, խոսում է, էլի), մի այլ բան է, երբ քո ցավին արձագանքում է, օրինակ, իտալացին: Եկրան բարձրացավ «Արտույտների ազարակը», որի ռեժիսորներն իտալական նեոռեալիզմի վերջին մոտիվներն են՝ Տավիանի եղբայրները, ովքեր, ի դեպ, Հայաստան եկան նախքան ֆիլմը նկարահանելը, որպեսզի Հայաստանը ճանաչեն: Կինոնկարի հիմքում ծագումով հայ գրող Անտոնիո Արսլանի ինքնակենսագրական վեպն է, իրենց ընտանիքի պատմությունն է: Դարձյալ մեր տեսանկյունից կարող ենք ունենալ տարատեսակ զնահատականներ: Իսկ ֆիլմը ցուցադրվեց Բեռլինի կինոփառատոնում: Եվ դա կատակ բան չէ. աշխարհի կինոկենտրոններից մեկն է Բեռլինի փառատոնը:

Այս դեպքում է, որ կարելի է ասել՝ Հայոց ցեղասպանության թեման զուտ ազգային պրոբլեմից վերաճում է համամարդկային հարցի՝ այսպիսի ֆիլմերի եւ այսպիսի անունների միջոցով, այսինքն՝ բռնությունը մարդու հանդեպ, բռնությունը ժողովրդի հանդեպ թեմա է, որը համամարդկային հնչեղություն ունի: Արեւմտյան ինտելեկտուալները, կինոգործիչները հայոց թեմայի մեջ տեսնում են այդպիսի բո-

վանդակություն:

– Փետրվարին Երեւանի «Մոսկվա» կինոթատրոնի ազդագիրը հրավիրում էր թուրք ռեժիսոր Ֆատիհ Ակինի «Սպի» կինոն դիտելու:

– Ֆիլմը թուրք ռեժիսոր է նկարահանել, ով, ի դեպ, Գերմանիայում է բնակվում: Ֆիլմն էլ համատեղ արտադրություն է՝ Գերմանիա, Լեհաստան, Ռուսաստան... ծայրահեղ զնահատականներ կան այդ ֆիլմի մասին: Բայց հաշվի առնենք հանգամանքը, որ մարդը, թուրք լինելով, կարողացել է ինքն իր վրայով քայլ կատարել, մոտենալ այդ թեմային: Դրանում որոշակի խիզախություն կա, եւ բարոյական, եւ քաղաքացիական, մանավանդ, որ ֆիլմը նվիրել է Հրանտ Դինքի հիշատակին: Այդ ֆիլմը կարող է թուրք հանդիսատեսի մեջ գիտակցական տեղաշարժ առաջացնել:

– Իսկ ի՞նչ կասեք մյուս ռեժիսորների մասին, ովքեր Հայոց ցեղասպանության մասին ֆիլմ են նկարահանել:

– Էգոյանի եւ Վեռնոյի դեպքում խնդիրը հստակ է: Նրանք իրենց ֆիլմերը նկարահանել են Սփյուռքի անունից, հայրենագուրկ ու ծնողների հիշատակը պահպանող հայության անունից, իսկ Մալյանն ու Դավթյանը խոսում են հայրենի հողի անունից: Սփյուռքում հող չկա, այլ միայն՝ հոգեկան միջավայր: Իսկ Տավիանի եղբայրները խոսում են եվրոպական մարդասիրական գիտակցության անունից: Միշտ պիտի հասկանալ, թե ելման կետը որն է: Եթե Տավիանի եղբայրների դեպքում դա եվրոպական մարդասիրական գիտակցությունն է, ապա Էգոյանի ու Վեռնոյի դեպքում սփյուռքի ծայրն է՝ աշխարհին հասցեագրված, ինչպես Ազնավուրն էր բարձրածայնում իր երգով՝ «Նրանք ընկան...»:

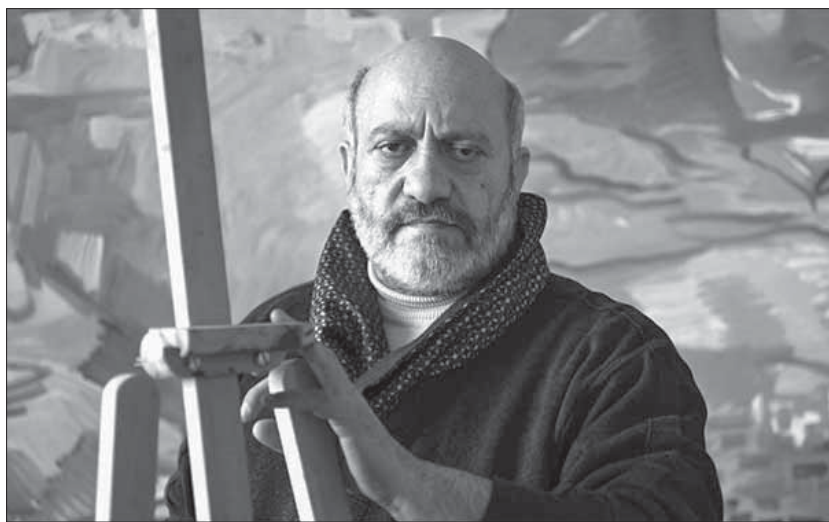
– Ի՞նչ կասեք ասվածին՝ որպես մեր գրույցի ակոսիում:

– Եկել, հասել ենք ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին: Հույս ունենանք, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը եւս մի սահմանագիծ կլինի, մի ազդակ, որը կբերի գեղարվեստական նոր արդյունքներ:

Հարցազրույցը՝ ՎԱՀՐԱՄ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ

ՓԱՐԱՎՈՆ ՄԻՐԶՈՅԱՆ. «Կա՛մ հայ գեղանկարիչ, ով իր կտավներում չի անդրադարձել Հայոց ցեղասպանությանը»

Հայ գեղանկարչության մեջ Հայոց ցեղասպանության անդրադարձի մասին է զրույցը Հայաստանի ազգային պատկերասրահի տնօրեն, ՀՀ ժողովրդական նկարիչ Փարավոն Միրզոյանի հետ

Պարո՛ն Միրզոյան, կարո՞ղ ենք ընդհանրացնելով ասել, որ կան նկարիչներ, ովքեր եղեռնի ազդեցության ծնունդ են:

– Հայ գեղանկարչության մեջ այդ թեման այնքան շատ է ընդգրկված, որ հարցը կարելի է նաեւ այսպես ձեւակերպել. կա՞մ հայ գեղանկարիչ, ով չի անդրադարձել այդ թեմային: Թեման այնպիսին է, որ չանդրադառնալ դրան, անհնար է: Գեղանկարչության բոլոր ճյուղերի ներկայացուցիչները գոնե եթե ոչ ամբողջական շարքով, ապա մեկ գործով անպայման ստեղծել են այդ թեմայով կտավ: Անդրադառնալ այդ թեմային չի նշանակում, որ արվեստա-

գետը պիտի ստեղծի այնպիսի գործ, որտեղ անպայման պատկերված լինի արյուն, սպանություն, կախաղան եւ այլն: Հեղինակը կարող է եւ այլաբանորեն պատկերել այդ ռճրագործությունը: Կարճ ասած, չկա մեկը, ով իր կտավներում որեւէ կերպ անդրադարձած չլինի ցեղասպանությանը:

– Առանձնացրեք խնդրեմ այն նկարիչներին, որոնց կտավներն այդ առումով առավել արժեքավոր են:

– Բավականին դժվար է նման տարբերակում կատարել, բայց հատկապես առանձնացնեմ նրանց, որոնց կտավներում ցեղասպանությունը մեծ տեղ

Էջ 77

Հայ կոմպոզիտորները՝ Հայոց ցեղասպանության թեմայով

Էջ 67 յուրյան տպավորության տակ, երբ Դամասկոսից ոչ հեռու, Սիրիայի անապատում տեսավ վայրեր, որտեղ արտաքսված էին եղել եւ տանջահար արվել հազարավոր հայեր: Այդ ցնցող տպավորությունները նա արտահայտեց չորս մասից բաղկացած «Աք հայ ժողովրդի մասին»-ում, որի ամենատպավորիչ մասերից մեկը՝ 3-րդը՝ «Պանդուխտի երգն է», նաեւ՝ «Ճախարակ» երգի դարձվածքները՝ 2-րդ մասում: Քառամաս պոեմի յուրաքանչյուր հատվածին նախորդում է ասմունքողի քառյակը Ս.Կապուտիկյանի եւ Գ.Էմինի բանաստեղծություններից: 1) Լքված օջախներ, 2) Կրակի բովով, 3) Պանդուխտի երգը, 4) Երգ հայրենի երկրի:

Ցեղասպանության հետ կապված մռայլ տրամադրությունները շատ կոմպոզիտորների մոտ անմիջականորեն կապվեցին Կոմիտասի կերպարի ու նրա դառը ճակատագրի հետ: Ծնունդ առան մի շարք գործեր եւ Կոմիտասին նվիրված, եւ դեպի անցյալը տանող կորուսյալ տարածքներին,

մոռացված անունների ու հոգեւոր արժեքների հետ կապված: 1960-70-ականներին գրվեց Էդգար Հովհաննիսյանի «Ամտունի» բալետը, որում կոմիտասյան մեղեդիների սիմֆոնիկ խորեոգրաֆիկ զարգացման մեջ ամբողջանում էր նաեւ Կոմիտասի կերպարը:

1960-ականներին Ռուբեն Սարգսյանը գրեց «Նվիրաբերում Կոմիտասին» դաշնամուրային շարքը, «Ներսես Շնորհալի» պոեմը գործիքային փոքր կազմի համար, ավելի ուշ՝ օրատորիա՝ Կոմիտասի հիշատակին եւ այլ գործեր:

Նոր ստեղծագործություններից շատերում արժարժվում էր Արեւմտյան Հայաստանի քաղաքների, բնակավայրերի հիշողությունը, ցավը՝ եւս կապված Մեծ եղեռնի

1960-ականներից հետո մի նոր էջ բացվեց հայ մշակույթի պատմության մեջ: Ստալինյան բռնաճնշումների քննադատությունից հետո բացվեցին ու հասանելի դարձան մեր պատմության ու մշակույթի՝ մինչ այդ արգելված էջերը:

հետ:

Շատ կարելի էր եղավ 1980-ականներին սկիզբ առած շարժումը՝ հայ ազգագրական երգերի ու պարեղանակների վերահանման, հնչեցման, այդ գավառների երաժշտական կենցաղի բարբառային տարրերի վերհնչեցման կարելի էր գործընթացով: Արագորեն կազմավորվեցին ու համերգային կյանք մտան «ազգագրական» երգի համույթներ՝ «Գանձասար», «Մարաթուկ», «Ալունք», «Նարոյ» եւ այլն, որոնք հնչեցնում էին մեր ժողովրդի կենցաղում մոռացված երգեր ու պարերգեր՝ այդ գավառների տարազներով, ծիսական, կենցաղային թատերախաղերի համերգային ձեւավորումներով:

Դրանք նաեւ ներթափանցեցին կոմպոզիտորական արվեստ, գրվեցին Էմին Արիստակեսյանի «Տարոնի ժողովրդական պատկերներ» (1981) վոկալ-գործիքային շարքը, Անահիտ Պալյանի «Բութանիայի երգեր» խմբերգային շարքը (1986), Վարդ Մանուկյանի «Ռապսոդիան» պիտի եւ նվագախմբի համար՝ Մշո ժողովրդական երգերի օգտագործմամբ, Ռուբեն Ալթունյանի մշակումները գործիքային խմբերի համար՝ «Քելե Լաո»-ն, «Մշո աղջիկ», «Հանա-ներ» եւ այլ երգեր: Ավելի կոնկրետ եղեռնի

հետ առնչվող գործերից են ցեղասպանության 90-րդ տարելիցին նվիրված Ռուբեն Սարգսյանի «Դեր-Ջորը տեսածի խոստովանանքը» անսամբլային ստեղծագործությունը՝ գրված 2006 թվականին, Էվադո Հայրապետյանի «1915 թվական» օրատորիան, իսկ 2014 թվականի աշնանը հնչեց Ռոբերտ Ամիրխանյանի կանտատը՝ «Պոետի կյանքը» անվանումով, որը նվիրված է եղեռնի 100-րդ տարելիցին: Գրված է տարբեր բանաստեղծների տեքստերով՝ Գեորգ Էմինի, Ֆրանսահայ Միսաք Մանուշյանի, Լուի Արագոնի, Ռոբերտ Ամիրխանյանի տեքստերով: Դրանք ոգեշունչ-բանաստեղծական խոսքեր են՝ հայ ժողովրդի կյանքի ու մաքառման պատմական իրողությունների հետ կապված:

Այս ճանապարհին շատ նշանակալի եղավ Տիգրան Մանուկյանի «Ռեքվիեմը», որի կոթողային հնչողության մեջ վսեմանում է անմեղ նահատակների հոգու փրկության ու հավերժության գաղափարը:

Կոնկրետ ծրագրային անվանումներով գրված ստեղծագործությունների կողքին գրվել եւ գրվում են չվերնագրված սիմֆոնիաներ, պոեմներ, կվարտետներ եւ այլ գործիքային ստեղծագործություններ, որոնց հիմքում եւս պատմական հիշողության էջերն են, նաեւ երեկվա ու այսօրվա դժվարությունները, որ կրել ու կրում է մեր ժողովուրդը իր արդար դատի եւ այսօր էլ օդում կախված մի շարք բախտավճիռ հիմնախնդիրների առջեւ կանգնած:

Ցեղասպանության արտացոլումը անգլիագիր հայ գրողների երկերում

ՂԱԿԻՐ ՉԱՍՊՈՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

XX դարում օտարագիր հայ գրողների առկայության փաստն իսկ ցեղասպանության հետևանք է: Սկսած 19-րդ դարի վերջերից, երբ սաստկացան համիդյան հալածանքները եւ հատկապես 1909-ի Ադամայի կոտորածներից ու 1915 թվականի ցեղասպանությունից հետո, հայրենի երկրից բռնի արտագաղթն օտարության մեջ հայ ժողովրդին կանգնեցրեց ազգային կեցությունը պահպանելու դժվարին խնդիրների առաջ: Աստիճանական եւ անխուսափելի ուժացումը հասցրեց լեզվական փոփոխության: Առաջնային եւ գործածական դարձավ տվյալ երկրի լեզուն: Առաջ եկան անգլիագիր, ֆրանսագիր, իսպանագիր, իտալագիր, ռուսագիր, բուլղարագիր, ռումինագիր, արաբագիր, պարսկագիր, թուրքագիր հայ գրողներ: Այդ գրողների առաջին, երկրորդ սերունդները թեւեւ հեռացան մայրենի լեզվից, բայց պահպանեցին ազգային հիշողությունը, ինչի ակունքը ցեղասպանության պես մի այնպիսի համազգային ողբերգության մեջ է, որից չխուսափեց եւ ոչ մի հայաբնակ քաղաք ու գյուղ եւ ոչ մի գերդաստան ու ընտանիք:

Մինչ անգլիագիր հայ գրողներին անցնելը՝ պատկերն ամբողջական ներկայացնելու անհրաժեշտությամբ հիշատակենք մյուսներից մի քանիսին: Ֆրանսագիր գրողներից առավել հայտնի են Արթուր Ադամովը (Հարություն Ադամյան), Անրի Թրուայան (Լեւ Տարասով-Թորոպյան), Ռուբեն Մելիքը (Ռուբեն Մինասյան), Շարլ Ազնավուրը (Շահնուր Վադինակ Ազնավուրյան), Վահե Քաչան (Խաչատրյան) եւ ուրիշներ: Իսպանագիր գրողներից առավել հայտնին Ալիսիա Կիրակոսյանն է, հիշատակենք նաեւ Ազուսթին Դավթյանին, Դավիթ Չերիսյանին, Ֆելիսիա Գույունժյանին եւ Ռոզալինա Սիմոնյանին: Իտալերեն էր ստեղծագործում Հրանտ Նազարյանը: Ռուսագիր հայ գրողների թիվն անցնում է երեք տասնյակից, որոնց մեջ առավել նշանակալից է Մարիետա Շահինյանի ստեղծագործական ուղին: Բուլղարագիրներից առանձնանում է Սեւդա Սեւանը (Ֆրանսուաի Բախչեջյան), ռումինագիրներից՝ Վարուժան Ոսկանյանը: Կան նաեւ ուրիշ լեզուներով ստեղծագործող բազմաթիվ այլ հայ գրողներ:

Անգլիագիր հայ գրողների թիվն ամենից շատն է եւ վաղուց հատել է հինգ տասնյակի սահմանը: Գրողների այս շարքում են՝ Վիլյամ Սարոյանը, Մայքլ Արլենը (Տիգրան Գույունժյան), Լեւոն-Ջավեն Սյուրմեյանը, Դավիթ Խրոյանը, Լեւոն Սրապյան Յեռուղը, Արչի (Խաչիկ) Մինասյանը, Մերջրի Ջուսեֆյանը, Մայքլ Արլեն Կրոսերը, Դալան Տեր-Հովհաննիսյանը, Հարոլդ Բոնդը (Բոնդուկչյան), Ջարեհ Սուրյանը, Փիթեր Սուրյանը, Փիթեր Նաջարյանը, Յելեն Փիլիպուսյանը, Հակոբ-Միսաք Մերջյանը, Արամ Սարոյանը, Փիթեր Բալաքյանը, Բաֆֆի Սեթյանը, Լեոնարդո Ալիշանը եւ ուրիշներ: Նրանք բոլորն էլ, բացի Մայքլ Արլենից, Վիլյամ Սարոյանի գրական զավակներն են: Նրանց թեթ ոչ բոլորի, ապա մեծ մասի ստեղծագործությունների մեջ այս կամ այն չափով, այսպես թե այնպես արտացոլված է դարասկզբի հայոց ողբերգությունը:

Անդրադառնալով նրանցից մի քանիսի ստեղծագործության մեզ հետաքրքրող էջերին:

Անգլիագիր հայ գրողների հայրը, ինչպես ասացինք, Վիլյամ Սարոյանն (1908-1981) է եւ նրա ազգային դիքորոշմամբ էլ պայմանավորված է շատերի գրական ուղղվածությունը: Այս հարցում նա շատ սուր բանավեճեր ունեցավ իրենից ավելի վաղ գրական գործունեությունն սկսած

Մայքլ Արլենի հետ, ինչին դեռ կանդիդատական, պահպանեց իր գրական սկզբունքներն ու ստեղծեց հայաժայռ գործող որոշակի ավանդույթ: Նրա ստեղծագործությունը հազեցած է հայկականության: Նախնական կրթությունն ստացել էր հայերեն, ընտանիքում խոսում էին հայերեն եւ պատմում էին երկրի պատմությունները: Սարոյանի ասելով՝ «Իմ մեծ մայր Ամերիկայի մեջ ալ Բիթլիս կ'ապրեր»: Հայկականությանը էր տոգորված ոչ միայն նրա ամբողջ ստեղծագործությունը, այլեւ ամբողջ կյանքը: 1935-ին եւ հետագայում մի քանի անգամ այցելելով Հայաստան՝ նա ճանաչեց Չարենցին, Թորոպենցին, Մահարուն, Շիրազին եւ ուրիշ գրողների, իսկ ժողովուրդը սիրեց նրան: Բեմերից խոսում էր էպոսի հայերենով, այն ամաղարտ հայերենով, որ իր նախնիները տարել էին հայրենի երկրից: Հայկականությամբ են շնչում նրա «Մարդկային կատակերություն» վիպակը, «Իմ սիրտը լեռներում է» թատերգությունը եւ բազմաթիվ պատմվածքներ՝ «Հայն ու հայը», «Նռնենիների պուրակը», «Վարսավիրը, որի քեռու գլուխը կրծել պոկել էր կրկեսի վագրը», «Սպիտակ ծիու ամառը», «Յոթնասուրն հազար ասորի», «Խեղճուկրակ արաբ», «Գյուղացին»...

Մի առիթով Սարոյանն ասել է. «Ես իմ կյանքը կը գրեմ: ... Ձոնին ես եմ, բայց Մեք-Գրեգոր ալ ես եմ: ... Իմ մեծ մայր «Իմ սիրտը լեռներում է» - հոն է»: Իր բանաստեղծ հոր կերպարն, ըստ նրա, մարմնավորում է Բեն Ալեքսանդրը. «Կ'ըլլա հայոց անուն Բենիամին Ալեքսանդրյան»:

Լինելով հալածված ժողովրդի զավակ եւ ճաշակած լինելով դառնապատիր կյանքի հալածանքները՝ Սարոյանն սկզբից եւեթ կենսաբանորեն, ազգաբանորեն, մարդաբանորեն եւ հոգեբանորեն հակվեց դեպի կյանքից դուրս նետված մարդը, դարձավ այդպիսիների պաշտպանը, ինչն էլ իր հետ բերեց գութ, կարեկցություն եւ համատարած կյանքի սեր: Այս ամենի հիմքերը նրա ազգային ծագման, օտար միջավայրում դժվարությամբ իր տեղը գտնելու, պահպանելու եւ հաստատելու տառապանքի մեջ է: Նոր աշխարհում, ըստ նրա՝ «Հայերին համարում էին երկրորդ կարգի մարդ. նրանց նեղում էին, բռնադատում, նրանց ատում էին, իսկ ես հայ եմ: ... Արհամարիվածների եւ աստվածների թվում լինելը ինձ մի դառը ուրախություն էր պատճառում»: Նրա համար մարդկային մեծ երջանկություն էր հայ լինելը եւ իր ու իր ազգի մասին բարձրաձայն խոսելը: Այդ իսկ պատճառով մեծ հպարտությամբ էր խոսում հայրենի Բիթլիսի, Հայաստանի, հայ գրողների, հայ ժողովրդի եւ այս մեծ աշխարհում հայ լինելու ու հայ մնալու մասին: Սկսած 1945-ից հայրենիքից ժամանակին մեծ համբավի հասած եւ իրենից տասնութ տարով տարեց Մայքլ Արլենի հետ, ով հատկապես «Կանաչ գլխարկը» վեպով հասել էր հա-

մաշխարհային ճանաչման: Եվ ասածն այս էր՝ ինչո՞ւ չեն գրում նաեւ քո ազգի կյանքից եւ տաղանդդ ծառայեցնում ես սոսկ անգլիական բարձր հասարակության կյանքը պատկերելուն:

Սարոյանը շատ ազատ գրող էր. ըստ նրա՝ պետությունը, որ պատերազմներ է սանձազերծում, ամենեւին այն մարմինը չէ, որպեսզի հովանավորի ազատ արվեստագետին: Այդ իսկ մտայնությամբ 1940-ին նա հրաժարվեց «Ձեր կյանքի ժամանակը» թատերախաղի համար իրեն տրված Պուլիտցերյան մրցանակից, իսկ Պուլիտցերյանի հաջորդ քայլը հիմնականում Նոբելյանն է: Այդպես վարվեց, որովհետեւ ներքին ազատությունը մերժում էր ամեն տեսակի պայմանականություններ ու կաշկանդումներ: «Կ'ուզեմ մարդը վերադարձնել ինքն իրեն: ... Ամբողջ կյանքիս մեջ խնդացած եմ կանոններու վրա եւ հեզնած ավանդությունները, ձեւակաությունները, պաճուռանքները: Ինչպես կանոն մը կրնար կիրարկվել այնպիսի հրաշալի ստեղծագործության մը, ինչպես մարդը...»: Այսպես էլ Սարոյանը մոտեցավ հայկական նյութին եւ այն տարալուծեց համամարդկային արժեքային համակարգի մեջ: Դա է պատճառը, որ նրա հայ հերոսներն ընկալվեցին ու սիրվեցին հենց իրենց բուն ազգային կերպարներով ու յուրահատկությամբ: Իր նշված եւ այլ ստեղծագործությունների մեջ, ինչպես «Վեսլի Ջեքսոնի արկածները» վեպը, Սարոյանը հայրենասիրությունը, ազգային արժանապատվությունը դարձրեց մարդկային ամենավեհ զգացումը:

Այս տեսակետից բացառիկ ներգործության ուժի մի ստեղծագործություն է «Հայն ու հայը» պատմվածքը: Դոնի Ռոստովում պատահաբար հանդիպելով հողմի բերանն ընկած մի հայի, արյան կամչով ճանաչելով նրան՝ Սարոյանը շարունակում է. «Մեր ցեղը զարմանալի ցեղ մըն է, ու ես դեպի Հայաստան կ'երթայի»: 1915 թվականի ցեղասպանության կազմակերպիչներին եւ իրագործողներին ուղղված մի ապուսկ է այս երկու հայերի հանդիպումն օտարության մեջ, որոնց ամբողջ խոսք ու գրույցի առարկան հայրենի երկիրն է, որ կենդանի ապրում է նրանց հոգում:

Սրա ամբողջական անդրադարձն ասես լինի «Յոթնասուրն հազար ասորի»-ն: Հայն ասորուն ասում է. «Մենք փոքր ժողովուրդ մըն ենք ու երբ մեզմե մեկը կը հանդիպի մյուսին, ասուիս իրադարձություն մըն է: Մենք միշտ մեր շուրջը կը նայինք մեկու մը հետ խոսելու համար մեր լեզվով»: Իսկ խոսքի նյութը որքան էլ տարբեր, մշտապես նույնն է՝ հայրենիք եւ միմիայն այս սկզբունքով: «Հայու ոգին գորավոր ոգի մըն է: Ասիական չի պարտավոր չար աշխարհով մը»:

Այսբանից հետո, ահա, ավելորդ չէ հիշել նրա հայտնի խոսքերը. «Թեւեւ անգլիերեն կը գրեմ ու հակառակ անոր, որ ծնունդով ամերիկացի մըն եմ, ինքզինքս կը նկատեմ հայ գրող մը: Գործածած բառերս անգլիերեն են: Միջավայրը, որու մասին կը գրեմ, ամերիկյան է: Ոգին, որ կ'ստիպե ինձ գրել, սակայն, հայ է: Ուրեմն հայ գրող մըն եմ ես: Խորապես կը սիրեմ հայ գրողներու մեծ ընտանիքին պատկանելու պատիվը»:

Մայքլ Արլենի (1895-1956) նախնիներն Անիից գաղթել էին Պոլիս, այնտեղից վերահաստատվել Բուլղարիայի Ռուշուկ (ներկայումս՝ Ռուսեն) քաղաքում, իսկ 1900-ին մեկնել Անգլիա: 1915-ի ողբերգությունը Արլենին է հասնում անարգված, ծաղրված, թշվառության մատնված եւ փողոցներում ապրուստ որոնող հայի կերպարով: Դա հոգեբանական ծանր ազդեցություն է թողնում նրա վրա: Բժիշկի ապահով մասնագիտությունը թողնելով մի կողմ՝ նա զբաղվում է լրագրությամբ ու գրականությամբ: Թողնելով է նաեւ 1913-1920 թթ. Լոնդոնում լույս տեսնող «Արարատ» հանդեսին: Մի քանի հոդվածներում պաշտպանում է իր ժողովրդի ազգային արժանապատվությունը եւ եղեռնագրի ցմբուխավոր հային հակադրում համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ իր հետքը թողած պատմական հայի կերպարը: Ըստ նրա՝ «Հայը հայրենասիրության, ապստամբության եւ աքսորականների նախահայրն է»:

Չգալով, որ հայի անունով դժվար է ճեղքել արեւմտյան քաղաքակրթության թանձր ու բազմաշերտ պատմեշը՝ հանդես

է գալիս Մայքլ Արլեն գրչանունով: 1922-ին ընդունում է բրիտանական քաղաքացիություն, 1928-ին ամուսնանում հույն կոմսի դստեր՝ Ատլանտայի հետ: 1941-ից բնակություն է հաստատում ԱՄՆ-ում:

1920-1930-ականներին տպագրած բազմաթիվ վեպերը («Լոնդոնյան արկածախնդրություն», «Վիպային տիկինը», «Ծովահենություն», «Այս հմայիչ մարդիկ», «Կանաչ գլխարկը», «Մեյ Ֆեյլը», «Սիրահարված երիտասարդները», «Մանուկները անտառի մեջ», «Մարդիկ մահկանացու են», «Լիլի Քրիստին», «Տղամարդիկ մինչեւ վերջ չեն սիրում կանանց», «Հափշտակված թագը», «Թռչող հողանդացին») հռչակեցին նրա անունը, բայց դրանց մեջ ոչ հայ կա, ոչ հայություն: Այստեղից էլ՝ Սարոյանի զայրույթը:

Մայքլ Արլենը ծագումով եւ խորքի պատկանելությամբ հայ էր, բայց արեւմտյան արժեքների կրող: 1930-ին Նյու Յորքի «Հայաստանի կոչնակ» թերթին տված մի հարցազրույցի մեջ նա շատ նախատական խոսքեր է ասել իր ժողովրդի հասցեին, ինչը բխում էր հայրենասիրությանը հակադարձվող պարտության ցավից ու ամոթից: Բայց ահա նույն 1930-ին Փարիզի «Յառաջ»-ին տված մեկ այլ հարցազրույցում ավելացնում է. «Ես ինչպե՞ս կրնամ հայու կամ Հայաստանի դեմ նախատական բան գրել, չէ՞ որ ատուլ ինքզինքիս նախատած կ'ըլլամ: Ամեն տեղ եւ միշտ ըսած եմ, թե հայ եմ: Հարունակ աշխատած եմ հայը ներկայացնել իբրեւ հերոսական ժողովուրդ մը... Կը ցավիմ, որ գրությանս ոգին չեն հասկցած: Ցեղս կը սիրեմ, բայց այդ սերս արգելք չէ, որ քննադատեմ անոր անցյալի եւ ներկայի թերությունները»: Ըստ նրա՝ այսօր էլ կան հայեր, ովքեր «պատիվ չեն բերել հայ ազգին», որոնց «համբավը կ'արտաավորե ազգը»: Այս ամենը վկայություն է նրա լիարժեք հայ լինելու գիտակցության, ինչը նա դրսեւորել է յուրովսանք. «Ես հայ ըլլալս ամեն օր չեմ ըսեր, ոչ ալ ամենուն»: Այստեղ է նրա ու Սարոյանի տարբերությունը, ով ասում էր ու կրկնում «Ամեն մարդ հայ է», «Ուր որ կ'երթաս, պոռա Հայաստան»:

Ավելացնենք նաեւ, որ հայության դատը Մայքլ Արլենը պաշտպանել է իր հակաֆաշիստական ելույթների ու հրապարակումների մեջ, այս դեպքում այն տեսնելով որպես մարդկության դատի մի մասը: Հիտլերի, Գեբելսի ու Գյորինգի հետ մեկտեղ նա տալիս է նաեւ ոճրագործներ Էնվերի, Ջեմալի ու Թալեթի անունները եւ «Ես գիտեի դոկտոր Գեբելսին» խոհագրության մեջ հապտությամբ ավելացնում. «Երիտասարդ հայ վրիժառուները սպանեցին նրանց եւ կոխկրտեցին նրանց դիակները»:

Լեւոն-Ջավեն Սյուրմեյանը (1905-1996) գրական ասպարեզ է մտել հայերեն տպագրված «Լույս Ձվարթ» բանաստեղծությունների ժողովածուով (1924, Փարիզ): Նա այդ ժամանակ տասնինը տարեկան էր՝ խոստումնալից բանաստեղծ, ով վայելում էր Վահան Թեքեյանի, Հակոբ Օշականի եւ Կոստան Ջարյանի խնամքն ու հոգատարությունը: Հայաստանում եւ Պուլտոն դեգերումներից հետո, 1922-ին նա մեկնեց ԱՄՆ եւ Կանզաս Սթիլում ուսանեց երկրագործություն: Նա խորացնում է անգլերենի իմացությունը, հետագայում հաստատվում Լոս Անջելեսում եւ տեղի համալսարանում դասավանդում անգլերեն:

Սյուրմեյանը գիտակցաբար է անցնում անգլերենի եւ իր հաջորդ վեպերն ու աշխատությունները՝ այդ թվում նաեւ հանրահայտ «Ձեզ եմ դիմում, տիկիններ եւ պարոններ» վեպը գրում անգլերեն: Սույն վեպը 1945-ին լույս է տեսել Նյու Յորքում, 1980-ին թարգմանվել հայերեն: Գրքի առաջաբանում մեծն Վիլյամ Սարոյանը գրեց. «Վեհ, քնքուշ, քաղաքակիրթ գիրք է սա, ... պարունակում է ամենալավ էջեր, որ երբեք կարողացել եմ»: Հայ ընթերցողին ուղղված խոսքում հեղինակն իր հերթին ավելացնում է. մենք՝ ապրող սերունդներս, պարտավոր ենք հիշել 1915-ի նահատակներին. «Ամբողջ ժամանակ, որ գրում էի գիրքը, սեւ ակնոց էի դնում ... որպեսզի թաքցնեի արցունքներս»: Ըստ հեղինակի մտահղացման՝ այս գիրքն Արեւմտյան Հայաստանի կենդանի գիրքն է, որով պիտի վերականգնվեն անհետա-

դասականություն

Ցեղասպանության արտացոլումը անգլիագիր հայ գրողների երկերում

Եջ 69 ցած կյանքի հիշատակները, որով պետք է խոսի նահատակ սերնդի «մեծ լուրջությունը»: «Հայկական հիվանդությամբ», այսինքն՝ ազգային ցավով տառապող գրողը համամարդկային հնչեղություն է տալիս մի տոհմի, մի քաղաքի, մի ժողովրդի պատմության եւ միաժամանակ անվարան հայտարարում. «Այն հայը, որ կորցնում է ազգային գիտակցությունը, դադարում է մարդ լինելուց: Ես խղճում եմ նրան»:

Ինքնակենսագրական հունով հյուսվում է Տրապիզոն քաղաքում ապրող Այուրմեյանների ընտանիքի պատմությունը, որ գրողի մանկությունից հասնում է մինչեւ 1924թ.: Գրքի 25 գլուխներն այդ պատմության առանձին դրվագներն են՝ մորական պապին սպանել էին նախորդ քարոզերի ժամանակ, հիմա քեռուն ջրասույզ են անում, ծնողներին սպանում, բայց անտերունջ երկու եղբայր եւ երկու քույր գտնում են իրար եւ, ազգափոխության դավերից մի կերպ խուսափելով, հարթում իրենց կյանքի դժվարին ուղին:

Վեպի անմիջական ու անկեղծ շունչը գերեց շատերին եւ պատահական չէ, որ այն թարգմանվեց իտալերեն, շվեդերեն, հունարեն, գերմաներեն, լույս տեսավ նաեւ Բիրմայում, իսկ հայտնի գրող Յենրիխ Մանն այն գնահատեց որպես «գեղեցիկ ավանդ համաշխարհային գրականության մեջ», քանի որ՝ «կենսական արժեք ունեցող պատմական երկ է եւ գրական մի լավ ստեղծագործություն»: Գիրքը բարձր գնահատեց ամերիկյան մամուլը, իսկ «Նյու Յորք թայմս»-ը գրեց. «Հազվագյուտ գեղեցկություն ունեցող մի գիրք է սա»՝ գրված Սենտ Էքզյուպերիի ստեղծագործության նման մանկական հիասքանչ հուզումով:

Այուրմեյանը նվիրված մնաց իր ժողովրդին: Անգլերեն թարգմանեց «Սասնա ծռեր»-ը եւ հայկական ժողովրդական հեքիաթների ընտրանին: Իր ստեղծագործական ուղին ձեւակերպեց այս խոսքերով. «Ես կորսեցուցի հայ լեզվին կռիվը, որպեսզի իմ եւ ժողովրդիս բարիքների համար շահեմ կռիվը Հայ հոգիին, որ ավելի կարելու է: ... Չկա մեկը, որ հայ լեզուն սիրե ինձնեւ ավելի խորապես: Բայց ես կը հավտամ աշխատանքի բաժանումին: Եվ կրնամ որպես ամերիկյան գրող ավելի մեծ չափով ծառայել ժողովուրդիս ու անգլերեն գրելով չեմ դադարի հայ գրող մ'ըլլալե»:

Մայքլ Արլեն Կրտսերը (ծնվել է 1930-ին) հայտնի է «Դեպի Արարատ» (1975) վեպով, ինչը թարգմանաբար լույս է տեսել արեւմտահայերեն՝ 1977-ին Բեյրութում եւ արեւելահայերեն՝ 2002-ին Երեւանում: Նա 1972 եւ 1989 թթ. այցելել է Հայաստան: Այս գիրքն ԱՄՆ-ում թարգմանվել է ամերիկացի դարձած այլազգիների մայրենի լեզուներով, որովհետեւ պատասխանում էր մի շատ կարեւոր հարցի՝ թե ովքե՞ր են իրենք՝ նախկին հայրենիքներից եւ տոհմիկ մայրենի լեզվից հեռացած ազգությունների զավակները: Նրանք հիմա ունեն մեկ անուն՝ ամերիկացի, մինչդեռ արմատներով հայ են, ասորի, արաբ, ռուս, հրեա, չին, ճապոն: Սա բնությունով փաստագրական-վավերագրական վիպակ է՝ կենսագրական նախափորձով:

Ամբողջ շարադրանքի ընթացքում որդի Արլենը վրեժ է լուծում հայր Արլենից, ով ամեն կերպ ջանացել է որդու մեջ սպանել ազգայինը, մոռացության մատնել ժառանգորդական հիշողությունը, դրա հետ մեկտեղ՝ կտրել հայկական միջավայրից, լեզվից, պատմությունից: Իրական փաստի ազդակը գրականացվել ու խորացվել է՝ ծայանկցելով ամերիկյան գրականության մեջ լայն տարածում գտած հայրերի եւ որդիների ներհակության հիմնահարցին: Եվ ահա անհայտության առաջ կանգնած

մարդը, պատահականորեն իմանալով իր ազգային պատկանելության մասին, որոշում է խորանալ դեպի արմատները, գնալ դեպի Արարատ: Այս դեպքում Արարատը ոչ միայն հայության համար սրբազան սար է, այլեւ խորհրդանշում է մարդկության նոր դարձը՝ ազգածուլման մարդահեղեղ-ջրհեղեղից:

Ընթացքում որդին հաճախակի է անդրադարձներով մտաբերում հորը. «Կյանքիս մեկ որոշ հանգրվանին ես ձեռնարկեցի ճանապարհորդություն մը, անձիս հայտնագործելու, թե ինչ կը նշանակե հայ ըլլալ»: Եվ ապա. «Ես սկսա ատել հայրս իմ վախիս համար... Միշտ բան մը կար մեր միջեւ չխոսված, (ըստ երեւույթին) անհասկանալի բան մը: Օտարականներ էինք իրարու: Կը հիշեմ, որ իր թաղման արարողությունը տեղի ունեցած էր հույն ուղղափառ եկեղեցիի մը մեջ (մորս եկեղեցին) եւ ոչ թե հայկական»:

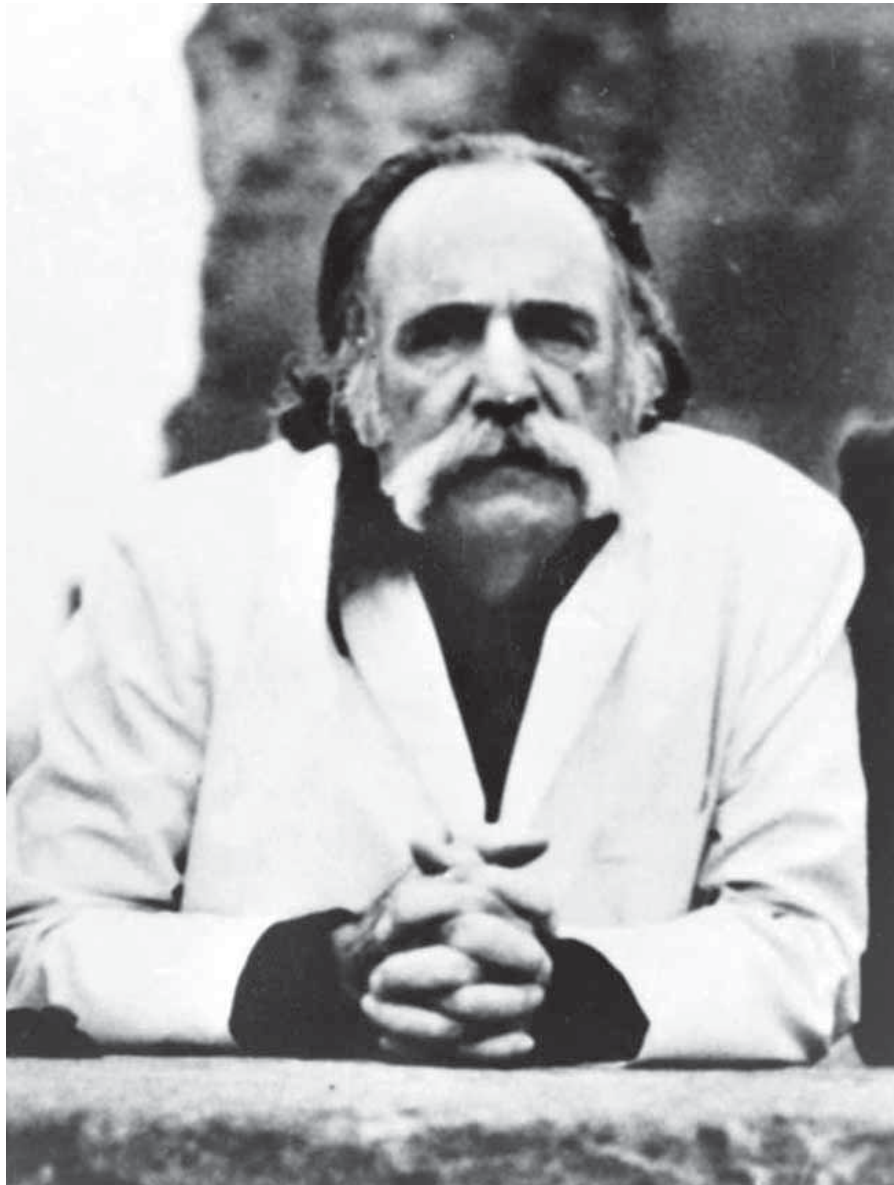
Ամերիկայի հայկական եկեղեցիներից մեկում բանախոսելուց հետո որդի Արլենը հանդիպում է հայերի, ովքեր նրան ասում են՝ դու հայ ես, քո հայրն էլ էր հայ եւ «այնքան ալ տարօրինակ բան մը չէ հայ ըլլալ»: Անելիքը ճշտելու համար որդի Արլենը այցելում է մեծ հային՝ Վիլյամ Սարոյանին: «Ուրախ եմ, որ որոշեցիր ճանչնալ հայերը, խենթանալիք ժողովուրդ է, գիտես», – ասում է Սարոյանը ու նաեւ հանդիմանում. «Մեղք, որ հայերեն չես գիտեր, հրաշալի լեզու է, հրաշալի հնչյուններ», եւ խորհուրդ է տալիս անպայման մեկնել Հայաստան:

Ինքնաճանաչումն այս գրքում որքան դժվար, նույնքան էլ արդարացի է: Հայրենիք մեկնելուց առաջ, դեռ հայրենիքով չապրած մարդը, այսինքն՝ որդի Արլենը, այսպես է խորհում իր ամերիկուսի կնոջ ներկայությամբ. «Գիտես, չեմ կարծեր, որ ես ինքս կը սիրեմ հայերը»: Արմատները ճանաչելու համար հայրենիքը տես-

“ Լինելով հալածված ժողովրդի զավակ եւ ճաշակած լինելով դառնապատիւր կյանքի հալածանքները՝ Սարոյանն սկզբից եւեթ կենսաբանորեն, ազգաբանորեն, մարդաբանորեն եւ հոգեբանորեն հակվեց դեպի կյանքից դուրս նետված մարդը, դարձավ այդպիսիների պաշտպանը, ինչն էլ իր հետ բերեց գուր, կարեկցություն եւ համատարած կյանքի սեր: ”

Մեկուց առաջ, նա սկսում է կարդալ հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող գրականություն՝ Դարեհի արձանագրությունից, հույն պատմիչների երկերից մինչեւ եղեռնին վերաբերող վավերագրերը: Այս ընթացքում, այսինքն՝ ինքնավերագտնման կեն ճանապարհին, նա նորից քննադատական խոսքեր է ուղղում հոր հասցեին. «Միշտ ատած եմ հայ ըլլալս: Չեմ անտեսած զայն, ոչ ալ ամչցած եմ անոր համար, այլ ատած եմ զայն: Որովհետեւ ինձի տրված էին եվրոպական արժեքները: Եվ ես ատած եմ հայրս, որովհետեւ ան ընկրկած էր եւ զիս հանձնած եվրոպացիներուն»: Կա մի դրվագ. հայրը, շոկոլադի տուփը ձեռքին, այցելում է Փարիզի գիշերօթիկ դպրոցներից մեկում սովորող որդուն. որդին ուրախ-ուրախ վազում է հորն ընդառաջ եւ հայտնում ցնցող լուրը՝ տնօրենն ասել է, որ ինքը հայ է: Հայրն այլալիվում-մռայլվում է, որովհետեւ որդուց թաքցնում էր նրա ազգությունը: Դա հայր Արլենի ամենասեւ օրն էր:

Հայ ժողովրդի պատմությանը ծանոթանալով՝ աստիճանաբար նա հասու է լինում նաեւ այս աշխարհում հայ ծնվելու դժվարությանը. «Օ՛, հայեր: Որքան դժվար է հայ ըլլալ»: Այսպես հայրենիքի ուրացումից ամեն ինչ հասնում է մինչեւ հայրենիքի ոտնահարված դատը պաշտպանող որդու վիրավորված արժանապատվության ճի-

Վիլյամ Սարոյան

ջը: Նրան հատկապես ցնցում է ազգային դարձի եւ բերում 1915 թվականի ցեղասպանության իրադարձությունները:

Խորհրդանշական է վեպի այն հատվածը, երբ երկար ճանապարհի եզրին կանգնում են երեք սերունդներ. ինքը՝ Մայքլ Արլեն Կրտսերը, հայրը՝ հայտնի գրող Մայքլ Արլենը, եւ պապը՝ ունեւոր վաճառական Սարգիս Գույունճյանը, ով հենց դարասկզբին Ռուսեից ճանապարհ բռնեց դեպի Լոնդոն՝ որդուն միանգամից տալով

թարգմանել եւ վերապատնել նյութեր հայոց պատմությունից, վերջերս արձակ շաբաթդել է «Սասնա ծռեր»-ը:

Ծնվել է 1931-ին Ռասինում, Վիսկոնսինի նահանգ: Ծնողները փրկվել էին եղեռնից: Մայրը՝ Վերոնը, տնային տնտեսուհի էր, հայրը՝ Մեյքոնը, Ռասինի մեքենաշինական գործարանի բանվոր: Քաղաքը միջին արեւմտյան էր, չունեւ բարձր մշակույթ: Բավականին «փոքր» էր՝ երեխաներին ապահով պահելու համար, բավականին «մեծ»՝ բավարարելու մարդկանց ճամփորդելու ցանկությունը: Դեպի արեւմուտք «Ալնդ փարք» էր, դեպի արեւելք՝ Միչիգան լիճը, իսկ քաղաքի երկայնքով հոսում էր Ռոս գետը: Իր ծննդավայրի մասին խորյանը գրում է. «Մերը փոքրիկ այգիների եւ կամուրջների քաղաք էր»:

Խորյանը գրքասեր աշակերտ չէր, նա ավագների վրա մինչեւ ուշ երեկո զամբյուղներ էր վաճառում, շաբաթ օրերն անց էր կացնում կինոսրահներում, երբեմն ձուկ էր որսում Միչիգանի լճում, իսկ աշնանը եւ ձմռանը ընկերների հետ որս էր անում մերձակա անտառներում: Բարձրագույն դպրոցն ավարտելուց հետո դարձավ դռնեղուռ թերթ ու ամսագիր վաճառող, հետո Կորեական պատերազմի ժամանակ գորակոչվեց բանակ: Չինվորներին նավով տարան ծովերից այն կողմ: 13 օրվա ուղեւորությունից հետո նա անհավանականորեն փախավ բանակից: Բայց գտան եւ վերադարձրեցին ճապոնիա:

Այնուհետեւ նրան տեսնում ենք Սան Ֆրանցիսկոյում: Դա 1960-ին էր, երբ քաղաքը կարծես պոեզիայի վերածննդի մի ջերմոց լիներ, որի ալիքը տարածվում էր երկրով մեկ: Նա շփվում է Լեւ Ուելչի եւ Ալեն Գինզբերգի հետ, հաճախակի հանդիպում Ռիչարդ Ռոթիգանին եւ Ֆիլիպ Ուալենին: Այդ ժամանակ նա բանաստեղծություններ չէր գրում, փոխարենը կազմում եւ ի մի է բերում Վիլյամ Սարոյանի մատենագիտությունը (տպագրվեց 1965-ին): Դրան հետեւեց «Սան Ֆրանցիսկոյի վերածնունդի վեց բանաստեղծներ» դիմանկարների գիրքը, որ ընդգրկում էր բիթնիկ բանաստեղծներ Սնայդերի, Մեյքերի, Ֆերլինգետիի, Մրջ Զլուրի, Ուելչինի եւ Անտոնինու եղբայրների երկերը:

Ֆրեզնոյում խորյանը հիմնում

«Ե «Կիլիկիա» հրատարակչությունը եւ տպագրում իր բանաստեղծությունների առաջին գիրքը՝ «Հորս մահվան առթիվ»: Վիլյամ Սարոյանն այն բնորոշեց որպես ամերիկյան պոեզիայի լավագույն նմուշներից մեկը: Չնայած խրոյանը բիթնիկների շարժման կենտրոնում էր եւ 60-ականների վերջին Ֆրեդ-նոյի պետական քոլեջում հանդես էր գալու առաջին դասախոսություններով բիթնիկների մասին, սակայն չդարձավ այդ ակունքի անդամ: 1995-ին հրատարակելով «Բիթնիկների ծայրերը: Բիթնիկների պոեզիայի անթոլոգիա»-ն խրոյանը բացատրեց. «Նրանք անկեղծ բանաստեղծներ էին, ունեին շտապ ասելու մի բան եւ մեծ ցանկություն՝ վճարելու իրենց դեմ ուղղված հարձակումների գինը»:

Մնացածը, ինչ հետեւում էր դրան (երկար մագեր, շեղված պահվածք, լուսնի շողեր), խրոյանին չէր հետաքրքրում: Նա երբեք թույլ չտվեց, որ գրական ամենավերջին ուղղություններն իրենց կամքը թելադրեն իրեն, չնայած որոշ դեպքերում կամխատեսել էր դրանց հայտնությունը: 1995-ին խրոյանը նախածեռնեց «Ֆորկոռուդս» («Խաչողիներ») ամսագրի ստեղծումը. առաջին պարբերականներից մեկը, որ պայքարում էր հանուն բազմամշակույթ արվեստի. ազգային ասպագայնացնող մի ուղղվածություն արվեստի մեջ, ինչն այսօր մերժվում է այնպիսի գերտերությունների կողմից, ինչպիսին են Գերմանիան, Ֆրանսիան եւ Անգլիան, բայց ոչ բազմազգ ԱՄՆ-ը եւ ՌԴ-ն: Դրանից շուրջ 20 տարի առաջ նա արդեն տպագրել էր առաջին համանման անթոլոգիան՝ «Ամերիկայի բնակեցումը: Ժամանակակից ամերիկյան բանաստեղծների ծագումը»:

Իր ծննդավայր Ռասինում խրոյանը տպագրել է 12 գիրք: Առաջինը՝ «Պատիվ Աղանային» (1971) եւ վերջինը՝ «Նամակներ հորս» (2004): Գրական բոլոր տեսակներով նորավեպ, վեպ, վիպակ, փորձագրություն, բանաստեղծություն, հուշ, ամբողջացրեց քաղաքի հարուստ եւ մանրամասն նկարագրությունը: Այս շարքի շատ տեսարաններ գրված են հասուն մարդու հայացքով, ով, սակայն, աշխարհին նայում է պատանու աչքերով: Մյուսներն իր իսկ մանկության արտացոլումներն են:

Մանկության ամենավառ հիշողությունները նա պատմում է «Ես կոչեցի այն տունը» եւ «Գետը հոսում է» գրքերում: Ըստ նրա՝ «Երեխայի աշխարհը բազմազան է, բայց նրա ծննդավայրը միակն է, որ կա աշխարհում: Դեռավոր վայրերը չեն զծագրվում նրա երեւակայության մեջ, իսկ քաղաքի մյուս կողմն արդեն վեր է պատկերացումներից: Նետված լինելով կյանքի ավազանի մեջ՝ մենք ձգտում ենք կենտրոնաձիգ շրջանակներից դուրս գալ, որից հետո մեզանից յուրաքանչյուրը կամաց-կամաց կանգ է առնում տարբեր տեղերում, իսկ մեզանից ոմանք այլեւս ի վիճակի չեն կանգ առնել, մինչեւ չպատվեն երկրագնդով մեկ: Դրանից հետո մենք վերադառնում ենք մեր միակ վայրը, ժամանակի բերումով նայում դրան նորից ուշադիր եւ նորից զարմանում՝ ինչն էր, որ տարել էր մեզ այնտեղ, եւ ինչն էր, որ մեզ վերստին ետ բերեց այստեղ»:

Խրոյանը գրեց նաեւ քնարական բանաստեղծություններ, կարճ, ազատ, հոբբոլի նման պոեթկացող գործեր: Նրան չի կարելի կոչել փիլիսոփայորեն գունազեղ գրող, չնայած զգալի է այն խաղաղ, առեղծվածային լարվածությունը, որով լցված է նրա աշխարհը: Նրան չի կարելի համարել նաեւ փորձարարական գրող, որովհետեւ մխրձվում է ուղիղ երեւութների խորքը: Նրա ճիշտ տեղն ավանդապահ գրողների շարքում է:

Գիտակից հեզմանքը, ծաղրը, կոլաժը, մոնտաժը, խելոք երեսալը ժամանակակից ամերիկյան գրականության մեջ այն հիմնական գծերն են, որոնք երբեք տեղ չեն գտել խրոյանի գրվածքներում: Ինչպես իր ուսուցիչ Սարոյանի, այնպես եւ նրա պարզ ու բաց ոճը շատ բան են տալիս ընթերցողներին:

Նրա պոեզիան արժանացել է ամերիկյան հեղինակավոր գրական մրցանակների:

1971թ. խրոյանը հրատարակեց «Արարատ» հայ-ամերիկյան գրական

«Միշտ ատած եմ հայ ըլլալս: Չեմ անտեսած զայն, ոչ ալ անչցած եմ անոր համար, այլ ատած եմ զայն: Որովհետեւ ինձի տրված էին եվրոպական արժեքները: Եվ ես ատած եմ հայրս, որովհետեւ ան ընկրկած էր եւ զիս համձնած եվրոպացիներուն»:

ամսագիրը եւ գրեց եղեռնից փրկվածների ու նրանց երեխաների մասին: 1974-1986 թթ. կնոջ՝ Նոնի Հոգրոգյանի հետ ուսումնասիրեց Գերգի Գյուրջիեւի ուսմունքը: Հետագայում հրատարակեց «Ստոպիդեթ: Գյուրջիեւյան ամսագիր մեր ժամանակների համար»: Հրատարակությունն ընդգրկում է խրոյանների սեփական գրվածքներն ու նկարագրողությունները: Հոդվածներից մեկն ավարտվում է Գանդիից մեջբերումով՝ ամփոփելով խրոյանի աշխարհայացքը. «Հենց մենք պետք է լինենք այն փոփոխությունը, որն ուզում ենք տեսնել աշխարհում»: Այս մոտեցումը լավագույնս ներկայացնում է նրա կյանքի ուղին:

2004թ. նա հրատարակեց 3 գիրք՝ «Բուդդա: Արթնացած կյանքի պատմությունը», «Արագիլի երգը եւ այլ վաղ ու հին երգեր», «Նամակներ հորս»: Վերջինը քառատողերի խորաթափանց հավաքածու է հայր ու որդի կապի մասին եւ նրա լավագույն գիրքն է: Նրա բանաստեղծությունների 20-րդ գիրքը՝ «Ավելի մոտ սրտին», հրատարակվել է Լոնդոնում 2006-ին: Բանաստեղծի գրքերը լի են հեզմանքով: «Մոռացված հացը» (2007) անթոլո-

«Մայքլ Արլենը ծագումով է խորքի պատկանելությամբ հայ էր, բայց արեւմտյան արժեքների կրող: 1930-ին Նյու Յորքի «Հայաստանի կոչնակ» թերթին տված մի հարցազրույցի մեջ նա շատ նախատական խոսքեր է ասել իր ժողովրդի հասցեին, ինչը բխում էր հայրենասիրությանը հակադարձվող պարտության ցավից ու անորից:

գիայում ամփոփել է ամերիկահայ առաջին սերնդի տասնյոթ անգլիագիր գրողների ստեղծագործությունները: Այդ գիրքը «Ամերիկահայ անգլիագիր բանաստեղծներ» (Երեւան, 2010) վերնագրով արդեն իսկ առիթ ունեցել ենք ներկայացնելու հայրենի ընթերցողին:

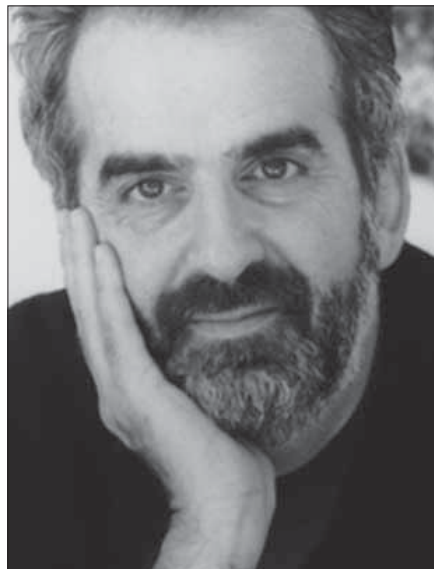
Դավիթ խրոյանի հայկական շունչն առկա է նաեւ նրա այլ ստեղծագործություններում: Մանկական գրականության ասպարեզում խրոյանն ու կինը մեծ վաստակ ունեն. միասին գրեցին ձկնորսական, կենդանական գրավիչ հեքիաթներ պատմի ընթերցողների համար, այդ թվում մշակեցին նաեւ հայկական ժողովրդական հեքիաթներ: Նոնի Հոգրոգյանի նկարագրողություններն արժանացել են հեղինակավոր մրցանակների: Ստեղծագործում է նաեւ նա. մշակում է հայկական բանահյուսական հեքիաթներ եւ գրում կենսագրական պատմություններ:

Առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի խրոյանի «Ճանապարհ տնից» ("The Road from Home", Նյու Յորք, 1971) վեպը, եւ դրա շարունակությունը՝ «Տուն վերագտնելը» ("Finding Home", Նյու Յորք, 1979): Առաջին վեպի կապակցությամբ նա հիշում է՝ 1971-ին, երբ ես եւ կինս մեկ ամսով Հայաստանում էինք՝ հատուկ հողված պատրաստելու «Արարատ» գրական ամսագրի համար (այն ժամանակ ես խմբագիրն էի), մի երեկո ճաշեցինք Երվանդ Քոչարի տանը: Մի պահ նա ինձ դիմեց եւ ինձ ուղղեց դեմքի զարմացած, խորինաստ հայացքը: Ափս մայելուց հետո նա մայեց ինձ ու ասաց. «Դու կարելոր գործ ունես անելու, զեա տուն»: Միզուցե այդ կարելոր գործը մորս պատմությունը գրե՞լն եր... »:

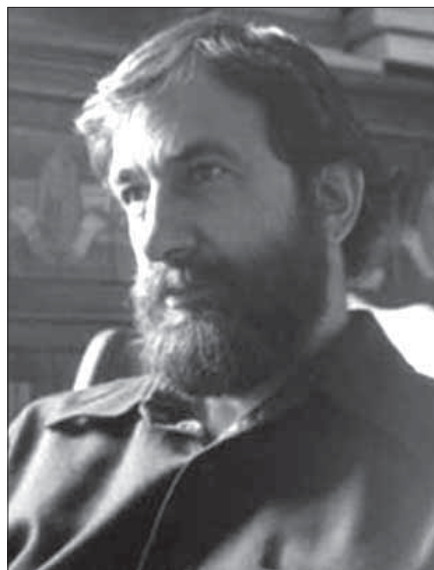
«Ճանապարհ տնից» գեղարվեստականացված կենսագրությունը եղեռնից

Մայքլ Արլեն

Արամ Սարոյան

Դավիթ խրոյան

փրկված իր մոր մասին է: Այդ գիրքն ուղի հարթեց նմանատիպ երկերի համար, որոնցից են Նեմսի Գրիգորյանի (Կրիկորյանի) «Ջապել», Միշլին Մարքոմ Սիարոնյանի «Երեք խնձոր ընկավ երկնքից» եւ Ադամ Բաղդասարյանի «Մոռացված կրակ» գործերը:

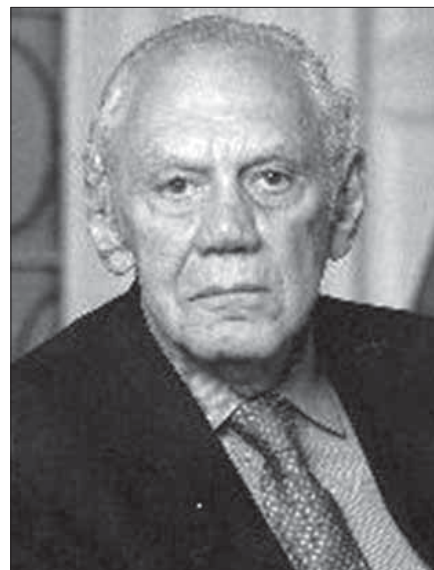
«Ճանապարհ տնից» գործը մորը տված խոստումն էր՝ պատմելու նրա կյանքը, եթե երբեւէ գրող դառնար: Աղջիկը, կորցնելով ամբողջ ընտանիքը, ամուսնանում է Ամերիկայում բնակվող մի հայի հետ, ում երբեք չէր տեսել: Ամուսինները հաստատվեցին Վիսկոնսինում, որտեղ 7 տարի անց ծնվեց Դավիթը: Մանկությունից ի վեր մայրը նրան ասում էր. «Մի օր կմեծանաս եւ կպատմես իմ պատմությունը»: Գրողը շարունակում է. «Ինձ համար շատ ցավալի էր լսել նրա պատմությունը, դա մի դժոխք էր, որի միջով անցել էր մայրս, ուր ես մտադրություն էլ չունեի մտնելու: Բայց ես՝ 40 տարիս բոլորած մի մարդ, որ մորիցս լսել էի հետապնդումների, հալածանքների, սովահարության մասին, խոստում էի տվել գրել նրա կյանքի պատմությունը իր իսկ աչքերով՝ որպես

Մայքլ Արլեն կրպսեր

Փիլեթ Բալաքյան

Փիլեթ Սուրյան

ականատես»:

Հետագայում խրոյանը բացատրում է. «Երկար ժամանակ ես անգամ չէի ուզում նույնիսկ լսել մորս պատմությունը: Ես շատ քիչ գիտեի այդ ամենի մասին: Ես չգիտեի՝ արդյո՞ք իմ ուժերը կներեն գրել կենսագրություն, հատկապես մորս կենսագրությունը: Ես չէի հաշտվում թուրքերի արածների հետ, բայց գիտեի, որ, ինչպես ցանկացած գրող, այնպես եւ ես, պետք է իմանայի, որ նախապաշարմունքը եւ զգացմունքայնությունը դեմ են պատմության փաստին: Ուրեմն ի՞նչ անել. նշանակում է, որ վերջ ի վերջո որոշ բաներ պետք էր վերանայել իմ մեջ եւ գրել: Այսպիսով, գիրք գրելը մի ծանր փորձություն էր ե՛ւ ինձ համար, ե՛ւ մորս համար, ով վերապրեց իր մեծ տառապանքը՝ պատմելով ինձ իր պատմությունը»:

«Ճանապարհ տնից» վեպն ընդգրկում է տասը տարվա պատմություն: 1907-ին ծնված Վերոն Դումեշյանը ներկայացնում է իր ու իր ամբողջ գերդաստանի կյանքի

Հայոց ցեղասպանության արտացոլման առաջին փորձերը խորհրդահայ պարմագրության մեջ

ԱՐԱՄԷՆ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող

Պատմությունը ժողովրդի հիշողությունն է: Իսկ հիշողության կորստից առավել դժգոհ բան չկա աշխարհում: Հռոմեացի հայտնի գործիչ, հռետոր Ցիցերոնը զարմանալի դիպուկ բանաձևում է տվել. «**Չիմանալ, թե ինչ է եղել մինչև թո ծնունդը, նշանակում է միշտ մանուկ մնալ**»:

Բոլոր կարգի բռնակալներն ու ոճրագործները միշտ էլ իրենց հույսը դրել են ժողովուրդների հիշողության կորստի, անհիշողության ու անհիշաչարության վրա: Ժողովուրդների վերոնշյալ անհիշաչարության վրա էր հույսը դրել նաև 20-րդ դարի մեծագույն ոճրագործներից մեկը՝ Ադոլֆ Հիտլերը, ով 1939թ. օգոստոսի 23-ին իր բանակի սպայակույտի առջև ելույթ ունենալիս, կրկին վկայակոչում է պատմության մոռացկոտության մասին. «**Մեր օրերում այլևս ո՛վ է հիշում հայկական կոտորածների մասին**»:

Սակայն, ի վերջո, պատմությունը ցույց տվեց, որ նացիստական Գերմանիայի առաջնորդը սխալվում էր եւ չարաչար սխալվում: Պատմությունն ու ժողովուրդները չէին կարող մոռացության մատնել քսաներորդ դարի մեծագույն ոճրագործությունը: Պատմության հիշողությունը չէր կարող եւ երբեք էլ չի կարող ցնդել, անեանալ:

Նաեւ պետք է հստակ նշել, ընդգծել, որ մարդկային հիշողությունը ենթակա չէ ոչ բռնագրավման եւ ոչ էլ աքսորի եւ տեղահանության: Եթե այդպես լիներ, ապա հայոց թշնամիները մեր ժողովրդի պատմական հիշողությունը նույնպես կուղարկեին, կաքսորեին դեպի արաբական անապատները, կամ սիբիրյան դժնի աքսորավայրերը: Թեւեւ հիշողությունն արգելելու, հետզհետե ոչնչացնելու փորձեր եղել են, ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ խորհրդային Միությունում:

1920-ական թթ. կեսերից հետո Եվրոպայում եւ համայն աշխարհում կարծես մոռացան Հայկական հարցի գոյության մասին: Հայաստանի խորհրդայնացումով այստեղ եւս հաստատվեց բոլշեվիկյան բռնապետական ռեժիմ, որի գլուխ կանգնած էր հայատյաց Ստալինը:

1930-ական թթ. ողջ խորհրդային Միությունում սկսվեցին համատարած բռնաճշումներ ու հալածանքներ, գլխավորեցին արվեստի, գիտության, կրթական ոլորտի, զինվորականության լավագույն ներկայա-

ցուցիչները: Հասարակական միտքը կանգ առավ Ստալինի նախանշած ճշագծի վրա: Երկրում մոլեգնեց ռեակցիան ու խավարամոլությունը: Բնականաբար, այդպիսի մթնոլորտում ու քաղաքական հարաբերությունների հոլովույթի մեջ, երբ Մոսկվան ու Անկարան ձգտում էին միմյանց հանդեպ ջերմ ու վստահելի շփումներ պահպանել, չէր կարող հիշվել հայոց մեծ ողբերգության թեման: Պատմությունը պետք է գրվեր ու շարադրվեր բոլորովին այլ կերպ, շատ եղելություններ պետք է շարադրվեին մտացածին ու կեղծ կամ դրվեին խիստ արգելանքի ներքո:

Այո, որքան տարօրինակ ու զարմանալի թվա, Հայոց ցեղասպանության պատմության շուրջ հենց խորհրդային Հայաստանում լռության եւ մոռացության անթափանց շղարշներով պատեցին: Խորհրդահայ գրականության, հրապարակախոսության եւ պատմագրության մեջ վերոնշյալ վիճակը սկսվեց 1920-ական թվականներից եւ պահպանվեց մինչև 1960-ական թվականների սկիզբը:

Հայոց ցեղասպանության լուսաբանման եւ հրապարակայնացման ասպարեզում իրապես շրջադարձային եղավ 1960-ական թթ. սկիզբը, երբ ամբողջ ծավալով ու թափով Սփյուռքում, իսկ մայր հայրենիքում մասնակիորեն աշխատանքներ ծավալվեցին հայոց պատմության ամենաարյունոտ իրադարձության 50-ամյա տարելիցը նշելու ուղղությամբ:

Հայաստանյան իրականության մեջ Մեծ եղեռնի գիտականորեն լուսաբանման առաջնեկը դարձավ անվանի պատմաբան, արեւելագետ Երվանդ Սարգսյանի 1962թ. հրատարակած ռուսերեն աշխատությունը (Экспансионистская политика османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны): Սույն աշխատությունը որոշ բարեփոխումներով հարստացված լույս տեսավ նաև հայերեն՝ 1964 թվականին: Նրանում հեղինակը մի առանձին գլուխ է հատկացրել երիտթուրքական իշխանությունների կողմից 1915-1916թթ. արեւմտահայության ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործման քննությանը: Ե.Սարգսյանը վերոնշյալ ծրագրի բացահայտման շրջանակներում որպես ելակետ է ընդունում այն, որ ըստ երիտթուրք գործիչների, մահմեդական աշխարհի մեջ սեպի նման խրված հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի եւ Ռուսաստանի մահմեդական ազգաբնակչության միավորման գործընթացին: Ուստի, նրանք հոգացան, պլանավորեցին եւ սառնասրտորեն իրագործեցին հայ ժողովրդի բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը: Միաժամանակ պետք է նշել, որ Ե.Սարգսյանն առաջին հեղինակներից մեկն է, ով փաստացիորեն հիմնավորեց եւ մատնանշեց այն իրողությունը, թե երիտթուրքական վարչակարգը դեռեւս մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը ծրագրել ու պլանավորել էր ոչնչացնել կայսրության տարածքում բնակվող ողջ հայ ազգաբնակչությանը: Պատմաբանը հիմնավոր եւ համոզիչ փաստարկներով հողմնացրիվ է անում թուրքական իշխանությունների հնարած այն սուտ տեսությունը, թե հայերն իբր ապստամբություններ էին սարքում, որոնք նպատակ ունեին կազմալուծել թուրքական զինուժի թիկունքը: Ի դեպ, այս կեղծ, հնարովի տեսակետը թուրքական գաղափարախոսները մինչև օրս պահում են շրջանառության մեջ եւ մերթ ընդ ընթեք թեժացնում, բորբոքում այն:

Մեծ եղեռնի հիմնահարցերի քննությանն էր նվիրված Ասատուր Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս եւ համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ» խորագրով ուշագրավ աշխատությունը, որը լույս տեսավ Երեւանում, 1965 թվականին՝ Մեծ եղեռնի հիսնամյա տարելիցի օրերին: Սույն աշխատության մեջ եւս մի հատուկ գլուխ նվիրված է ցեղասպանության թուրքական պետական քաղաքականության բացահայտմանն ու մերկացմանը: Հենվելով պատմական ռեալ իրողությունների վրա, հեղինակը ցույց է տալիս, որ օսմանյան կայսրության մեջ հայության բնաջնջման քաղաքականությունը սկիզբ է առել եւ գործարկվել մինչև հայոց ազգային քաղաքական կուսակցությունների եւ ազգային-ազատագրական խմբակների ձեւավորումը, որն արտահայտվել է տարբեր մեթոդներով ու ձեւերով:

Հայկական ինքնապաշտպանական համակարգի ձեւավորումը հնարավոր հակազդեցությունն ու պատասխանն էր ընդդեմ թուրքական վարչամեքենայի սաստկացող ճնշման ու բռնությունների: Ա.Մնացականյանն իրավացիորեն հանգում է եզրակացության, որ «**Ոչ թե հայկական ազատագրական շարժումները կամ ազգային կուսակցությունների գործունեությունն առաջ բերին թուրքական բռնություններ եւ հայաջինջ ծրագրեր, այլ ընդհակառակը՝ ավելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանության մշակած հայաջինջ ծրագրերը եւ հայերի կոտորածներն առաջ բերեցին իրա-**

Զաւեն Խաչատրյան

Զեն Կիրակոսյան

“ 20-րդ դարասկզբին հայ ժողովրդի հետ կատարված մեծագույն ողբերգության ճշմարտացի քննության եւ լուսաբանման ճանապարհին եւս մեկ նշանակալից քայլ էր անվանի պատմաբան եւ պետական-հասարակական գործիչ Զոն Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը» վերնագրով կոթողային աշխատության լույս ընծայումը 1965 թվականին

յանի «Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս եւ համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ» խորագրով ուշագրավ աշխատությունը, որը լույս տեսավ Երեւանում, 1965 թվականին՝ Մեծ եղեռնի հիսնամյա տարելիցի օրերին: Սույն աշխատության մեջ եւս մի հատուկ գլուխ նվիրված է ցեղասպանության թուրքական պետական քաղաքականության բացահայտմանն ու մերկացմանը: Հենվելով պատմական ռեալ իրողությունների վրա, հեղինակը ցույց է տալիս, որ օսմանյան կայսրության մեջ հայության բնաջնջման քաղաքականությունը սկիզբ է առել եւ գործարկվել մինչև հայոց ազգային քաղաքական կուսակցությունների եւ ազգային-ազատագրական խմբակների ձեւավորումը, որն արտահայտվել է տարբեր մեթոդներով ու ձեւերով:

Հայկական ինքնապաշտպանական համակարգի ձեւավորումը հնարավոր հակազդեցությունն ու պատասխանն էր ընդդեմ թուրքական վարչամեքենայի սաստկացող ճնշման ու բռնությունների: Ա.Մնացականյանն իրավացիորեն հանգում է եզրակացության, որ «**Ոչ թե հայկական ազատագրական շարժումները կամ ազգային կուսակցությունների գործունեությունն առաջ բերին թուրքական բռնություններ եւ հայաջինջ ծրագրեր, այլ ընդհակառակը՝ ավելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանության մշակած հայաջինջ ծրագրերը եւ հայերի կոտորածներն առաջ բերեցին իրա-**

վագուրկ հայ ժողովրդի պայքարի նոր բռնկումներ, ազատագրական ճիգեր» (Ա.Մնացականյան, նշվ.աշխ., էջ 28):

20-րդ դարասկզբին հայ ժողովրդի հետ կատարված մեծագույն ողբերգության ճշմարտացի քննության եւ լուսաբանման ճանապարհին եւս մեկ նշանակալից քայլ էր անվանի պատմաբան եւ պետական-հասարակական գործիչ Զոն Կիրակոսյանի «Առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ արեւմտահայությունը» վերնագրով կոթողային աշխատության լույս ընծայումը 1965 թվականին: Նրա բարեփոխված եւ որոշ չափով լրացված տարբերակը հրատարակվեց 1971թ. («Западная Армения в годы первой мировой войны»): Զ.Կիրակոսյանի սույն աշխատությունը զգալիորեն փոխեց մեր ժողովրդի պատկերացումներն իր ապրած մեծագույն ողբերգության վերաբերյալ: Բազմաթիվ եւ բազմառատ փաստական նյութի հիման վրա նա ապացուցում է, որ արեւմտահայության բնաջնջման թուրքական պլանները խարսխված էին Արեւմտահայաստանում նախորդ դարաշրջաններում կիրառված ջարդարարական քաղաքականության վրա, իսկ առաջին համաշխարհային պատերազմն այն հարմար առիթը եղավ, որը ազատություն տվեց թուրք ջարդարարներին՝ իրագործելու իրենց վաղուցվա մտահղացած ժողովրդասպան քաղաքականությանն մկրտումները:

Անվանի պատմաբանը համար-

Վարդան Պարսամյան

Շահ կերպով զուգահեռներ է տալիս հայոց եղեռնի և իրեական հոլոքոստի միջեւ, գտնելով, որ Մեծ եղեռնը լույս համեմատելի է երկրորդ համաշխարհային ժամանակ գերմանական ֆաշիզմի կողմից ոչնչացված վեց միլիոն իրեաների կորստի հետ:

Նա դատապարտում, անարգանքի այրուհի է գտնում միջազգային իմպերիալիստական ուժերին, մեծ տերություններին, որոնց լռելայն թողտվությամբ կամ էլ բացահայտ քաջալերանքով իրագործվեց հայ ժողովրդի բնաջնջումը:

Զ.Կիրակոսյանը հիմնավորում է, որ փաստորեն բնաջնջվեց հայության արեւմտյան հատվածի կեսից ավելին և հայ ժողովուրդը ոչ միայն համեմատական առումով, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ առաջին Աշխարհամարտի ժամանակ, քան մեծ տերությունների բանակները:

Պատմական ամուրամալի ճշմարտություն է նրա այն դիտարկումը, որ մեծ տերությունները հայկական հարցն օգտագործել և շահարկել են որպես մանրադրամ իրենց ուղղակի ու անուղղակի շահերին հետամուտ լինելու համար:

Մեծ եղեռնի պատմությունը հասարակայնությանը ճշմարտացի և ամբողջական կերպով ներկայացնելու համար կարևորագույն ձեռքբերում հանդիսացավ պատմագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր, ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Геноцид армян в османской империи. Сборник документов и материалов» խորագրով աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1966 թվականին՝ Հայաստանի ԳԱ-ի հրատարակչության կողմից: Այդ արժեքավոր ժողովածուն բաղկացած էր 700 էջից, ուներ ընդարձակ ծանոթագրություններ, մատենագիտության և կարեւորագույն աշխարհագրական անունների ցանկ: Նրանում գետնդրված էին հայկական, ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից հայթաթված փաստաթղթեր, որոնք աներկբա վկայում էին հայկական կոտորածների ցախորթ կազմակերպված լինելու և պետական իշխանությունների կողմից ուղղորդված ու նպատակաւալաց լինելու բնույթը:

1967թ. լույս տեսավ «Հայ ժողովրդի պատմություն» բուհական ձեռնարկի (հեղ.Վ.Ա.Պարսամյան) երրորդ հատորը, որում առանձին գլուխ է հատկացված հայոց Մեծ եղեռնին: Ուսանողության համար մատչելի գրույցներով պարզաբանված է Հայոց ցեղասպանության պատճառները, ընթացքը ու հեռանկարները: Բուհական դասագրքի հեղինակը շեշտադրում է, որ «Թուրքական կառավարության գլխավոր նպատակն Արեւմտյան Հայաստանի հայ բնակչության բնաջնջումն էր և դրանով իսկ հայկական հարցի «լուծումը»: Հայերի նկատմամբ գործադրված մյուս բոլոր միջոցառումները կապված էին այդ հիմնական հարցի հետ» (Վ.Պարսամյան, նշվ.աշխ. էջ 451):

1960-ական թթ. եղեռնի վերաբերյալ հրատարակված գործարկված մեջ առանցքային նշանակություն ունի Մ.Վ.Արզումանյանի

«Հայաստան (1914-1917)» վերնագրով սովորածավալ աշխատությունը: Նրանում հեղինակն անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանության մի շարք կարեւոր հիմնահարցերի բնութագրումը:

Նախ և առաջ բնության է առնվում Մեծ եղեռնի հանցավորների ու պատասխանատուների հարցը, գտնելով, որ հայոց ողբերգության ամենագլխավոր հանցավորը թուրքական բիրտ բռնակալությունն է: Նա բացահայտում և մերկացնում է թուրք վարձակալ գրչակների կողմից շրջանառության մեջ դրված այն սուր ու փուչ տեսությունը, ըստ որի՝ կոտորածների մեղավորն իբրեւ թե հայ ժողովուրդն է: Իսկ այդպիսի կարծիքներ արդեն շրջանառվեցին 1916թ. թուրքերեն և այլ լեզուներով հրատարակված «Հայկական կոմիտեների պատմական շարժումները սահմանադրության հայտարարությունից առաջ և հետո» այսպես կոչված փաստաթղթերի ժողովածուում: Թուրքական քարոզչությունը լայնորեն տարփոխում էր նաեւ օսմանյան բանակից հայերի մասսայական դասավորության վարկածը:

Մ.Արզումանյանը հանգամանալից փաստերով մեկ առ մեկ հերքում է թուրքերի հորինած վերոնշյալ հակապատմական վարկածները և տեսությունները, ցույց տալիս, որ բանակից դասավորությունն առավել բնորոշ ու մասսայական էր թուրք զինվորներին: Սույն հեղինակը միանգամայն իրավացիորեն առաջ է քաշում թուրք ժողովրդի մեղավորության հարցը, գտնելով, որ այդ կարգի մեծամասշտաբ ոճիր գործելու համար հարկավոր էր լայն մասսաների՝ թուրք ամբոխի անմիջական մասնակցությունը: Հստակ շեշտադրվում է, որ կարեկցանքի և օգնության առանձին դեպքերը եղանակ չստեղծեցին, և մեծ ոճիրը կազմակերպվեց հետամնաց ու մոլեռանդ թուրք ժողովրդի, ինչպես նաեւ մնացած մուսուլմանների (չերքեզների, քրդերի) մասնակցությամբ: Կարելու է արդիական է հեղինակի այն պնդումը, որ՝ «**Երբ որեւէ ժողովուրդ հանդուրժում է ռեակցիոն կառավարությանը, թեկուզ խաբվում է նրա կողմից, և այս կամ այն չափով կատարում նրա կամքը, դրանով իսկ դառնում է չարի մեղսակից, որը քավելու միակ միջոցն այդ կառավարությանը տապալումն է, վնասի հատուցումը, արդարության վերականգնումը...** Թուրք ժողովուրդը պետք է իր մեղքը հատուցի նրանով, որ դատապարտի հայկական կոտորածները, պատժի նրա հանցավորներին և ուղղի պատմական անարդարությունը» (Մ.Արզումանյան, նշվ. աշխ. էջ 514-515): Սույն եզրահանգումը միանգամայն համապատասխանում է պատմական ճշմարտությանը և ռեալ իրողությունը է:

Այդ, թուրք ժողովուրդը, նրա մտավորականությունը պարտավոր է իմանալ ճշմարիտ պատմությունն և պատմության քառուղիներում քավել իր մեղքը: Սեփական պատմությանը հետ առերեսումը նույնպես ազնվություն, քաջություն և համարձակություն է պահանջում:

Եվ թուրքերը պարտավոր են դա անել, պարտավոր են հաշվի նստել իրողությունների հետ այնպես, ինչպիսին որ կան:

Կարելու էր եւս մի հանգամանք ուզում ենք շեշտադրել Մ.Արզումանյանի նշված աշխատության մեջ: Նա առաջ է քաշում ներքին պատասխանատուների հարցը, այն մարդկանց, ովքեր այդ ժամանակ կանգնած էին հայ ժողովրդի ազգային ճակատագրի դեկի մոտ:

Ահա այս առաջին աշխատությունները, որոնք գրվել և հրատարակվել են 1960-ական թվականներին, շրջադարձային են հայ պատմագիտական մտքի հետագա զարգացման առումով:

1970-80-ական թթ. հրապարակվեցին խորհրդահայ պատմաբանների նորամուր աշխատությունները, որոնք բացահայտեցին հայոց մեծ ողբերգությունը՝ եղեռնը բազմաշերտ ու բազմակողմ կողմերով և դիտանկյուններով:

Պետք է արժանին մատուցել առաջին հայ պատմաբաններին, ովքեր խորհրդային իրականությանը դժվարին կամ ոչ նպաստավոր պայմաններում խիզախեցին ճշմարտությունը գրել հայության ապրած մեծ ողբերգության վերաբերյալ և դրանով իսկ կատարեցին իրենց քաղաքացիական պարտքը հայրենի ժողովրդի առջև:

Ցեղասպանության արտացոլումը անգլիագիր հայ գրողների երկերում

Էջ 71 Ճանապարհը 1914-1924 թթ.: Ամեն ինչ սկսվում է 7 տարեկան աղջնակի ապահով մանկության առաջին ազդակներից, անցնում բռնագաղթի ու եղեռնի տառապանքի ուղիներով և ավարտվում արդեն 17 տարեկան օրիորդի նշանդրերով:

Սա բնութագրվում էր հայեցի վեպ է թե՛ Առաջին համաշխարհային պատերազմի, հայերի տեղահանության, քսորի ու եղեռնի հավաստի փաստերով, որ այլ կերպ կոչվում է հայոց ցեղասպանություն, թե՛ գլխավոր հերոսուհու՝ Վերոնի և մյուս կերպարների՝ տատի, պապի ծնողների, հորեղբայրների, նրանց կանանց, նրանց բոլորի երեխաների, նրանց հետ չփոխվողների հոգեկերտվածքով և թե՛ մահվան դժոխքից կյանքի բարեհուսու իրավադաճ անցումով, ինչը հերթական անգամ նորոգում է խաչելության ու հարության առասպելը:

Այստեղ կա եւ կենցաղ՝ կանանց խանդավառ երթը դեպի բաղնիք, եւ խոհանոց՝ անուշահամ ճաշատեսակներով ու ուտեստներով, եւ բնություն ու բնապատկեր: Գաղթի թափոն անցնում է գյուղերի ու քաղաքների միջով, սկսվում է Ազիզից ու Կոնիայից, հասնում մինչեւ Սեյհան և Եփրատ գետեր, մինչեւ Տեր Ջոր, Բիրիջիք, Հալեպ, Ճմրուհի, հունական կղզիներ ու քաղաքներ՝ Լեսբոս, Սամոս, Պիրեոս, Աթենք:

Հերոսուհին ներկայանում է ինչպես իր անմիջական ընտանիքի շրջանակում. հայր՝ Բենյամ, մայրը՝ Աղավնի, քույրը՝ Եղիսաբեթ-Եղսա, եղբայրները՝ Հարություն, Աբգար, ովքեր բոլորն էլ մեռնում են հիվանդություններից, տանջանքներից, ցավից ու վիրավորանքից, այնպես և գերդաստանի խմբակայում, որոնց մեծ մասին պատուհասում է եղեռնը: Նրան տեսնում ենք նաեւ այդ տարիների հայ կյանքի անբաժան մասը կազմող որբանոցներում, փախեփախի իրողությունների մեջ:

Ժամանակի պատկերը, որքան իրական-վավերական, նույնքան էլ գեղարվեստական է: Իրական դեպքերի ընթացքը հայոց ցեղասպանությունից հասնում է մինչեւ թուրք-հունական պատերազմ՝ քաղաքների ռմբակոծություն, հույների պարտություն ու նահանջ, հույների հետ մեկտեղ նաեւ մյուս քրիստոնյաների, այդ թվում՝ հազարավոր հայերի հերթական ողբերգություն՝ հիմա արդեն 1922-ին:

Հերոսուհու ճակատագիրն այս ամենի մեջ է: Նրա կյանքն անցնում է ոչ միայն փորձությունների, այլև այնպիսի տարատեսակ գայթակղությունների միջով, որպիսիք են որբանոցային «ապահովությունն» ու որդեգրման երկու փորձը՝ մեկը գավակ չունեցող հույն գեներալի կողմից, ում քրոջ տնից Վերոնի փախչում է, և մյուսը՝ ամուսինը կորցրած և մի քանի երեխաների մայր տիկին Բոստանջյանի կողմից, ում տնից նրան փրկում է տատը: Այսպես փորձությունների ավելանում են նաեւ փորձառությունները, այդ թվում՝ նաեւ աշխատանքային ...

«Եվ լալիս ու լալիս էինք անվերջ», - բնագրային այս արտահայտությունը լավագույնս ներկայացնում է վեպի շունչն ու շեշտը: Լաց՝ տնից ու ծնողավայրից հեռանալու, ծնողներին ու հարազատներին կորցնելու, մահվան աչքերին նայելու, կենդանի մնացած ազգականների աչ ու ծախ սփռվելու, իր մանկահասակ բախտի, պատերազմի արհալիրքների, կյանքի անորոշության համար, նաեւ ուրախության արցունքներ՝ մահից փրկվելու, իրականության մեջ իրեն վերագտնելու և փրկված կյանքի շարունակության համար:

Վեպն այնքան իուզիչ է ու հոգործող, որ անհնար է կարդալ առանց հոգեկան ալեկոծության ու արցունքների, այնպես որ՝ «Եվ լալիս ու լալիս էինք անվերջ...»: Հեղինակը գտել է խոսքի շատ բնութագրական և ազդեցիկ ոճ, ինչի մեջ էլ պիտի որոնել ազնիվ ներգործության գաղտնիքը:

Եվ պատահական չէ, որ կարճ ժամանակամիջոցում վեպը թարգմանվել է տասներեք լեզվով:

Փիթեր Բալաքյանը (ծնվել է 1949թ., Նյու Ջերսիում) բանաստեղծական հինգ ժողովածուից հետո անցավ արձակի և հաջորդաբար լույս ընծայեց «Ճակատագրի սեւ շունը» (1997, հայերեն թարգմանությունը՝ 2003) վեպը և «Այրվող Տիգրիս» պատմահրապարագրական գիրքը: «Ճակատագրի սեւ շունը» վեպը նա բնորոշել է իբրեւ հուշագրություն: Իր տեսակով, գրական ծագումնաբանությամբ այն շատ մնաց է Մայքլ Արլեն Կրոստերի «Դեպի Արարատ» գրքի կառուցվածքին ու շարադրանքի ձեւին՝ դիպաշարի զարգացում, ինքնակենսագրական հիմք, հերոսի հոգեբանական արթնացման աստիճանական ընթացք, ազգային ճիչի վերածված լռած-խեղդված ձայն: Նույնը նաեւ շարադրանքի ոճի ու պատումի սկզբունքների մեջ՝ մանկան դիտարկումներ, հիշողություն, պատմության փաստ, վավերագրեր: Հուշագրությունից բացի այն կարող է բնորոշվել նաեւ իբրեւ եղելություն, վկայություն, փորձագրություն, ինքնակենսագրություն:

«Ճակատագրի սեւ շունը», այսինքն՝ 1915թ. ցեղասպանությունը, որ, ահա, տասնամյակներ շարունակ ուղեկցում է մեզ, մթագնում անցյալը, տորոում մեր ոչ միայն ցեղային, այլև մարդկային արժանապատվությունը, վտանգում ազգային միաբնության առաջնահերթ գաղափարը: Արեւմտյան Հայաստան, ցեղասպանություն, պահանջատիրություն, սփյուռքահայության ուժացում, կորուսյալ երկրի կարոտ, նաեւ անտարբերություն՝ այլասերվածության աստիճանի ազգային հոգեբանության փտածություն, ըստ որի, եթե Արեւմտյան Հայաստանն ունենանք, ո՞վ կգնա այնտեղ ապրելու: Այսինքն՝ համակերպվածություն կորուստին և փախուստ ազգային պատասխանատվությունից: Ահա այս ամենը մեզ պարտադրեց ճակատագրի սեւ շունը՝ եղեռնը:

Այս գիրքը նույն հաջողությամբ կարող էր վերնագրվել «Բալաքյան տոհմի պատմությունը» կամ «Դիարբերքի», որովհետեւ ներկայացնում է Դիարբերքի վերանվանված հայոց հնագույն Ամիդ քաղաքի ողբերգությունը, որն ավելի վաղ Ք.ծ.ա. 6-րդ դարում ապրած հայոց արքա Տիգրան Առաջինի անունով հայտնի է որպես Տիգրանակերտ, ինչը չպետք է չփոխել Տիգրան երկրորդի Տիգրան Մեծի մայրաքաղաք Տիգրանակերտի հետ՝ Աղձնիք նահանգում:

Բալաքյանի վեպում եղեռնը շարունակվում է այնքանով, որքանով հայությունը հեռանում է իր ազգային ինքնագիտակցությունից: Եվ միայն եզակիներն են, որ դարձ են կատարում դեպի իրենց արմատները: Ինքնակենսագրության և հուշագրության վավերականությունն ավելի իրական է դառնում Բալաքյան ընտանիքին ու գլխավոր հերոսին առնչվող կենդանի անունների և նրանց գործունեության հիշատակումով. Եկարիչներ՝ Սարգիս և Վավա Խաչատրյաններ, գրողներ՝ Ատոմ Յարճանյան (Սիմանթո), Վիլյամ Սարոյան, Մայքլ Արլեն Կրոստեր, Մարքրի Յոլսեփյան-Դոբլին (հիշատակված Մերջրի Յուսեփյանն է), հանրահռչակ բանաստեղծ Ալեն Գինգբերգ, Եկարիչ Արշիլ Գորկի, երաժիշտ Ալան Յովհաննես, նաեւ Ռուբեն Նաքյան, Կոստան Ջարյան և ուրիշներ: Պատանի հերոսը, որ ինքը՝ Փիթեր Բալաքյանն է, հակահայ անգիտակցականությունից շրջադարձ է անում դեպի գիտակից հայկականություն և ԱՄՆ-ում դառնում հայոց դատի պաշտպան:

Տեսնում ենք նրա տատին, մորը, հորը, ամբողջ գերդաստանը, միջավայրը՝ դպրոց, համալսարան: Գործողությունները կատարվում են ԱՄՆ-ում՝ Նյու Ջերսի,

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՕՅԱՆՋԱՆՅԱՆ. «Մեր գրականության դասագրքերի ամենամեծ բացն ազգային-ազապագրական պայքարի թեմային գրեթե չանդրադառնալն է»

Գրականության դասագրքերում
Հայոց ցեղասպանության թեմայի,
հայրենիքի, ցեղասպանության
հանդեպ մատաղ սերնդի
վերաբերմունքի մասին է գրույցը
փորձառու մանկավարժ Սուսաննա
Օհանջանյանի հետ:

- Տիկին Օհանջանյան, երկար տա-
րիներ է՝ դասավանդում եք հայոց լեզու
և գրականություն: Ի՞նչ եք կարծում,
արդյո՞ք դասագրքերում անհրաժեշտ
մակարդակի վրա է Հայոց ցեղասպա-
նության թեմային առնչվող ստեղծա-
գործությունների ընտրությունը:

- Խորհրդային տարիներին խիստ
սահմանափակումով էինք խոսում ցեղաս-
պանության մասին: Ներկայումս՝ անկա-
խությունից 23 տարի անց, այդ խնդիրն
այլ երանգ է ստացել. գրականության
դասագրքերում Սիմանյան, Դանիել Վա-
րուժան, Գրիգոր Չոփրապ գրողներին
դիտում են ընդամենը որպես եղեռնի զոհ
դարձած գրողների եւ ուսումնասիրում
ծրագրով սահմանված ստեղծագործու-
թյունները: Ավագ դասարաններում, երբ
Սիմանյանի ստեղծագործություններն
արդեն ներառվել են դասագրքերում,
Աղանյայի ջարդերի մասին գրված ստեղ-
ծագործություններին ծանոթանում են:

Երիտթուրքական շարժում

ԼԻԼԻԹ ԱՈՒՔԵԼՅԱՆ

Կրթության ազգային ինստիտուտի
Կապանի մասնաճյուղի պատմության,
հասարակագիտության մասնագետ

Թուրքերը, գրավելով հսկայածա-
վալ տարածքներ, նվաճված ժողո-
վուրդների հայրենիքում ստեղծելով
իզոլ կայսրություն, մշակեցին նոր
ազգային գաղափարախոսություն,
որն արմատապես տարբերվում էր
Միջին Ասիայում տիրող ազգային
գաղափարախոսությունից: Փոխվել
էին պատմական պայմանները, փոխ-
վել էին աշխարհագրական միջավայ-
րը, գոյապահպանման պայքարի ձեւե-
րը, հետեւաբար պետք է մշակվեր նոր
ազգային գաղափարախոսություն:

Թուրքերի նոր ազգային գաղափարա-
խոսության փուլերն էին՝ օսմանիզմ, պանիս-
լամիզմ, թուրքիզմ, պանթուրքիզմ: Պատմա-
կան տարբեր ժամանակներում ձեւավորված
ազգային գաղափարախոսության այս չորս
փուլն իրենց արտահայտությունն են գտել
Օսմանյան Թուրքիայի տարածքում բնակ-
վող հասարակության գոյության ընթացքում:

Թուրքերի՝ ոչ հպատակ ժողովուրդնե-
րի նկատմամբ վարած քաղաքականությու-
նը պետական ծրագրի տեսք է ստանում
1860-1870-ական թվականներին, երբ նոր
օսմաններն առաջ են քաշում օսմանիզմի
գաղափարախոսությունը, որում ընդգրկված
էր օղուզականության գաղափարը, ըստ որի՝
օսմանյան կայսրությունը հայտարարվում էր
նրանում ապրող բոլոր ժողովուրդների՝ մու-
սուլման եւ ոչ մուսուլման, ընդհանուր հայ-

Բայց այստեղ խնդիրը հետեւյալն է. լավ է,
որ հիմա անդրադարձ կա Դանիել Վարու-
ժանի «Նեմեսիս» բանաստեղծությանը,
«Նավասարդ» խմբակին, բայց չի պարզա-
բանվում, թե դրանք ինչ նպատակով էին
ստեղծվել: Դասագրքում եթե խոսվում է
«Նեմեսիս» բանաստեղծության կամ «Նա-
վասարդ» խմբակի մասին, ապա ինչո՞ւ
Շահան Նաթալի մասին խոսք չկա (պատ-
մության դասագրքերում վերջինիս մասին
տեղեկություն կա, բայց դա այլ է): Միգուցե
գիրք կազմողներն այն կարծիքին են, որ
կարիք չկա աշակերտներին ծանոթաբե-
ռել վրեժի թեմաներով: Աշակերտները մեր
մտավորականների կյանքին ու գործու-
նեությանը ծանոթանալիս պետք է իմանան,
որ նրանք նաեւ ազգային-ազատագրական
պայքարի կազմակերպիչներից են եղել:
Գուցե ժամաքանակն է քիչ, բայց որ մեր
գրականության մեջ այդ թեման ունի բա-
ցեր, դա փաստ է: Միջին դասարաններում
ընդհանրապես այդ թեմային չեն անդրա-
դառնում, կամ էլ անդրադառնում են
պանդխտության թեմաներով ստեղծա-
գործություններին: Մեր գրականությունն
ավելի շատ սահմանափակվում է հիշողու-
թյուններով կորսված երկրի կարոտ, գաղ-
թի ծանապարհներ, իսկ այստեղ պայքարը
չկա: Եզակի են ստեղծագործությունները,
որտեղ գաղթի ճանապարհի պայքարն են
նկարագրում: Ես համոզված եմ, որ մենք
գլխիկոր չենք հանձնվել թուրքի յաթաղա-
նին: Ի վերջո, Մեծ եղեռնից հազարավոր
մարդիկ են փրկվել. ինչպե՞ս. սա պետք է
ներկայացվեր, որը չկա:

Ի վերջո, պայքարի մասին խոսելիս
աշակերտի մեջ նաեւ այլ հոգեբանու-
թյուն ենք ձեւավորում՝ չընկճվելու, չհու-
սահատվելու, իրավիճակից դուրս գալու:
Հաջորդ բացն արեւմտահայ գրականու-
թյանը սահմանափակ անդրադառնալն է:
Երուխան, Հակոբ Օշական, Մնձուրի, Ռու-
բեն Սեւակ, Արտաշես Հարությունյան եւ
այլ նշանավոր արեւմտահայ գրողներին
աշակերտը ծանոթանում է մասնակի: Մի-
ջին դասարաններում արեւմտահայ որոշ
հեղինակների մայրենի լեզվին կամ հայրե-
նիքին նվիրված փոքրիկ բանաստեղծու-
թյուններ ենք ուսումնասիրում, որ, ցավոք,
լիարժեք պատկերացում չի տալիս նրանց
մասին:

- Մատաղ սերունդն ինչպե՞ս է ընկա-
լում Հայոց ցեղասպանությունն ասվածը:

- Արդյոք ընկալո՞ւմ է կամ պե՞տք է, որ
ընկալի, կամ... Դա տարիների արդյուն-
քում պիտի ընկալվեր, ընկալվի... Ուրիշ
դա իր արմատներն ունի, որովհետեւ շատ
հպացույց ենք ուսումնասիրում այդ թե-
ման: Մենք փորձում ենք հիշել, որ եղել է
նման բան, սա երեխայի մեջ նստվածք
չի տալիս: Հակառակն ասեմ. երեխաները
տեղեկություն են ստանում մեր կրավորա-
կան կեցվածքի մասին: Նրանք չեն ընկա-
լում այն իրողությունը, որ եղել են խմբեր,
անհատներ, որոնք իսկապես դիմադրու-
թյուն են ցույց տվել: Այս բացը, ցավոք,
մեր գրականության մեջ լրացված չէ: Ցե-
ղասպանությանը վերաբերող նյութերում
դիմադրության, պայքարի մասին
տեղեկություններն ընդհանրապես

1860-ական թվականներին Օսմանյան
Թուրքիայում ձեւավորվում է մի նոր կազ-
մակերպություն՝ Նոր օսմաններ: Դա սուլ-
թանական վարչակարգը չընդունող, բռնու-
թյունները չհանդուրժող դեմոկրատական
գաղափարներով տոգորված կազմա-
կերպություն էր: 1889թ. նրանք հիմնում
են «Իթթիհաթ վե թերաքի»/Միություն եւ
առաջադիմություն/ կուսակցությունը, որն
իր գործունեությամբ ամեն կերպ աշխատում
էր սիրաշահել սուլթանական վարչակար-
գից դժգոհ ազգային փոքրամասնություն-
ներին՝ ասորիներին, հույներին, հայերին եւ
այլն, որոնք դարեր շարունակ կեղծվում
էին օսմանյան լծի տակ եւ փափագում ինք-
նավարություն ձեռք բերել: Իթթիհատակա-
նների նկատմամբ հպատակ ժողովուրդների
վստահությունն էլ ավելի ամրապնդվեց, երբ
սուլթանը եւ իր համախոհներն անտեսեցին
1876թ. ընդունված ազգային սահմանա-
դրության դրույթները եւ դեռ ավելին՝ կազ-
մակերպված «համիդիե» ջոկատների միջո-
ցով, որոնք համալրվում էին նաեւ քրդերով,
սկսեցին ջարդերը հատկապես արեւմտյան
Հայաստանում: Նրանք այդ քայլը բխեցնում
էին օսմանիզմի գաղափարներից:

Օգտվելով երկրի ներսում ծավալված
իրադարձություններից, ինչպես նաեւ հա-
մագործակցելով հպատակ ժողովուրդների
առաջադեմ կուսակցությունների հետ, մեծ
հեղինակություն ձեռք բերելով՝ սկսեցին
ակտիվ համագործակցել հրեական սիո-
նիստների հետ, որոնք մինչ այդ ակտիվ
համագործակցում էին սուլթան Աբդուլ Հա-
միդի հետ, ով հրեաներին իրավունք էր տվել
հողեր գնել Միջագետքում, գաղթել Պաղես-
տին: Աբդուլ Համիդի սիոնիստամետ քաղա-
քականությունն էր, որ նպաստեց ապագա
Իսրայել պետության հիմնաքարերի տե-
ղադրմանը: Չնայած այդ ամենին՝ սիոնիզմի
պարագլուխները, ովքեր պաշտպանել էին
սուլթանին՝ նրա հայափախած քաղաքակա-
նությունն իրականացնելու համար, դժգոհ
էին սուլթանի սահմանափակումներից եւ
արգելափակումներից: Պատահական չէ,
որ նախապատրաստվող երիտթուրքական
շարժմանը մասնակցեցին նաեւ սիոնիստ-
ները: Օգտագործելով կայսրության տնտե-
սական եւ առեւտրական կյանքում հայ-
կական ու հրեական բուրժուազիաների
մրցակցությունը՝ երիտթուրքերը ճարակո-
րեն օգտվեցին սիոնիստների հակահայ-
կական տրամադրություններից: Սիոնիստ-
ները, որոնք ունեին գերմանա-թուրքական
կողմնորոշում, հույս ունեին Բարձր դռան
հովանավորությամբ ստեղծել ինքնավար
Պաղեստին, եւ հայերի արտամղումը թուր-
քական առեւտրաշատ ոլորտներից պետք է
նպաստեր հրեական կապիտալի անարգել
ածին: Սիոնիստները զգալի դեր խաղացին
երիտթուրքական կազմակերպությունների

ամրապնդման, 1908թ. հակասուլթանա-
կան հեղաշրջման նախապատրաստման ու
իրականացման գործում: Սիոնիստական
բանկերից դրամը սկսեց հոսել դեպի իթ-
թիհատականները: Սիոնիստները մամուլի
իրենց ամենատարբեր օրգաններում վար-
կաբեկում էին հայերին, զուլերգում եւ պրո-
պագանդում սուլթան Համիդի հակահայկա-
կան ձեռնարկումները, խարդավաքներն ու
նենգությունները:

Սալոնիկում մեծ թվով հրեաներ էին
ապրում: Լինելով մասոնական ժողովարա-
նի անդամներ՝ նրանց տները զերծ էին մնում
նստիկանության խուզարկություններից:
Ահա այսպիսիներից էլ կազմվեց «Միություն
եւ առաջադիմություն» կուսակցության հիմ-
նական կորիզը: Սալոնիկի հրեա ազդեցիկ
մասոններից էմանուել Կարասոն, ով դարձել
էր օսմանյան պառլամենտի դեպուտատ, ժա-
մանակին հիմնել էր «Մակեդոնիա Ռիզոտա»
օթյակը, որի մեջ ընդգրկված երիտթուրք
սպաների եւ ոչ զինվորականների միջոցով
հրեական ազդեցություն էր տարածել Թուր-
քիայի նոր բաղադրված ժողովուրդի վրա, նաեւ իր
օթյակում քաջցնում էր սուլթանի լրտեսների
կողմից հետապնդվող երիտթուրքերին, շա-
հում նրանց վստահությունը:

Ժամանակի անգլիացի դիվանագետնե-
րը, ովքեր «Միություն եւ առաջադիմություն»
թուրքական կոմիտեն երբեմն անվանում էին
«Միություն եւ առաջադիմություն» հրեական
կոմիտե, խոսում էին ֆրիմասոնների եւ հրեա
երիտթուրքերի դաշինքի մասին, հրեաներին
անվանում երիտթուրքերի գլխավոր ոգեշն-
չողը: Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի
նախարար Հարդինգը վկայում է, որ Օսմա-
նյան կայսրությունն իր կառավարման տա-
րիներին գտնվում էր հրեաներին ենթակա
ծախի երիտթուրքական կոմիտեի կողմից
գլխավորվող բանակի իշխանության ներ-
քո: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո
բազմաթիվ հրեա երիտթուրքեր ազդեցիկ
դիրքեր գրավեցին կառավարման ոլորտում:
Հրեաների ձեռքին էին գտնվում թուրքական
մամուլը, հեռագրական գործակալությունը:
Բնորոշ է նաեւ, որ երիտթուրքական զին-
վորական դատարանների սպաների մեծա-
մասնությունը մուսուլման ֆրիմասոն էր:

Թուրքիայի անգլիական դեսպան Լոուր-
ը, երիտթուրքերի սկզբնաշրջանի գործու-
նեությունը բնութագրելով գերազանցապես
հրեական, ավելացնում էր, որ նրանք ծգտում
էին մեկուսացնել մյուս ազգություններին՝
հույներին, հայերին, բուլղարներին եւ այլն:

Նման բարենպաստ գործունի առկայու-
թյամբ եւ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական
ծանր պայմաններում երիտթուրքերն առիթ
էին որոնում քաղաքական անհեղ ցնցման,
որն էլ դարձավ 1905թ ռուսական առաջին
բուլժուական հեղափոխությունը՝ մե-
ծապես ազդելով Եվրոպայի ու Ասիայի

Շ սահմանափակ են: Չեն կարծում, որ չկան...

Ի վերջո, ի՞նչն է ավելի մեծ դերակատարություն ունենում սերնդի դաստիարակության գործում հասարակական միջավա՞յրը, հեռուստատեսությո՞ւնը, թե՞ ընտանիքը: Եթե մեր երեխան այսօր հայկական էկրանից լսում եւ տեսնում է՝ մորթեմ, կախեմ, փշոեմ արտահայտությունները, այդ երեխայի մեջ էլ ի՞նչ հայրենասիրություն պիտի լի՞նի, եթե նա հնարավորություն ունենա, ինքն էլ դա կանի: Հայրենասիրությունը միայն դասագրքային չէ, սա ողջ հասարակությանը մտահոգող հարց պիտի լի՞նի: Ճիշտ է, դպրոցը բավականին մեծ դերակատարություն ունի այդ հարցում, բայց երբեմն հեռուստատեսային մեկ հաղորդումը կարող է այդ ամենը ոչնչացնել: Այդ մորթեմ, փշոեմ արտահայտությունները, գողական միջավայրի «ամենակարողությունը», այն ամբողջ աղբը, որ ցուցադրվում է հեռուստատեսությամբ, շատ ավելի արագ է ընկալվում եւ ընդօրինակվում: Երբեմն ինձ թվում է, որ մենք բավականին ուշացել ենք հայրենասիրական դաստիարակությամբ զբաղվելու հարցում, եւ սա ընդհանուր հարց է իշխանությունից մինչեւ առանձին անհատ: Ողջուների է, որ ազգային եզր ու պարի ուսուցումը եկավ դպրոց, բայց դա քիչ է, որ երեխան մեծանա հայրենասեր: Մենք բոլորս պիտի ընդհանուր մեխին խփենք: Եթե արատավոր երեւոյթներ կան հասարակության մեջ, եթե ազգային արժեքները

հետին պլան են մղվել, արքուրդ է հայրենասիրության մասին խոսելը: Արժեքային համակարգը գրեթե փլուզվել է...

- Ինչպիսի՞ն պետք է լինի մատաղ սերունդը վաղալի հուսալի ապագայի նախադրյալներ ստեղծելու համար:

- Բարդ հարց է. քչերն են մտածում հայրենիքի մասին: Այդ քչերն էլ նրանք են, ովքեր առաջին հերթին ընտանիքում են ստանում այդ դաստիարակությունը՝ պայմանավորված գեներով, ընտանիքի անդամների դաստիարակությամբ: Այդպես չէ, որ այսօրվա աշակերտը հեռու է հայրենասիրությունից. կան ֆանատներ, հրաշալի աշակերտներ, որոնց ընդամենը պետք է ճիշտ դաստիարակել, որ, ինչպես արդեն նշեցի, միայն դպրոցի գործը չէ:

Այս սերունդն ընդհանրապես հայրենիք ասվածի մասին այլ պատկերացում ունի: Շատերի համար հայրենիք, ծննդավայր ասվածը փողն է, մեքենան եւ միջավայրը, որտեղ կարող է իրեն լավ զգալ: Ցավալի է, բայց սերնդի դաստիարակության հարցում մենք շատ բացեր ունենք, եւ մեզանից յուրաքանչյուրը պիտի յուրովի այդ բացը լրացնի: Այսօր, իմ կարծիքով, երկրի իշխանությունների թիվ մեկ խնդիրը պետք է դառնա ամուր դպրոց ունենալը: Բոլոր ժամանակներում էլ մենք ապավինել ենք նախ՝ մեր բազկին, հետո՝ դպրոցին:

- Որպես հայ մարդ՝ ինչպե՞ս եք պատկերացնում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հետագա ընթացքը:

- Ցեղասպանության 100-ամյակի առիթով դպրոցում կազմած անկյունս

անվանել են «Մենախոսություն՝ ճշմարտության պարտադրանքով», իսկ անցկացվելիք միջոցառումը՝ «Երկխոսություն»: Ես կարծում եմ, որ, ի վերջո, պիտի հաղթի երկխոսությունը, մեզանից հետո եկող սերունդը երկխոսության պիտի գնա, պիտի հաղթի խաղաղությունը, ես հակված չեմ վրեժխնդրության: Եթե պատկերավոր արտահայտվեն, աշխարհում մի գետ կա, բայց այդ գետը ոչ մի քարտեզի վրա չկա... դա 1915թ. անմեղ զոհերի արյան գետն է, որ, հոսելով մարդկության խղճի ու անտարբերության հովիտներով, վերջապես հասնելու է հատուցման ծովին: Ես սրան եմ հավատում:

Մյուս կողմից էլ պիտի իրատես լինենք. այսօր ի՞նչ ունի մեր պետությունը զոհասեղանին դնելու համար: Ուժեղի հետ եմ հաշվի նստում, եթե գոնե տնտեսապես ուժեղ չենք, ապա գոնե պիտի միասնական լինենք, գոնե միասնականությունը պիտի ընդհանուր հայտարարի բերի մեզ, եւ մենք կհաղթենք:

Վրեժխնդրությունը չի կարող լավ վերջաբան ունենալ: Բայց նաեւ մի զարմանալի բան կա. հազարամյակներ է՝ մեզ փշրում, ոչնչացնում են, բայց մենք կանք: Սա մեզ ոգեշնչում է ապրելու, ստեղծագործելու, ուրեմն մենք կլինենք, իսկ, իմ կարծիքով, դա թաքնված է ֆանատների եւ հասարակ ժողովրդի մեջ: Խոսքս ավարտեմ Գեւորգ Էմինի խոսքերով. «Մենք հոգնել ենք հայոց հարցից, հայոց պատասխան ենք ուզում»:

ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ժողովուրդների հեղափոխական վերելքի վրա:

Օսմանյան թուրքերը, ըստ Թեքին Ալփիի, ամբողջ թրքության 10 տոկոսն էին կազմում: Բայց հենց Օսմանյան թուրքերը պետք է հանդես գային ամբողջ թրքությանը միավորելու մի «հզոր հայրենիքի մեջ», ազատագրելու թուրքերին օտարերկրյա տիրապետությունից: Նման լոգոնգներով էնվերը, Թալեաթը եւ երիտթուրք մյուս դեկավրները մտածում էին, որ հաջողություն կբերեն իրենց երիտթուրքական արկածախնդրությանը:

1907թ. դեկտեմբերի վերջին Փարիզում երիտթուրքական կազմակերպության եւ այլ ընդդիմադիր ուժերի մասնակցությամբ կայացած կոնգրեսում ընդունվեց դեկլարացիա, որի մեջ նշվում էր սուլթանական վարչակարգի ավերիչ հետեւանքները կայսրության ոչ միայն քրիստոնյա, այլեւ մահմեդական բնակչության համար եւ նրա տապալման անհրաժեշտությունը: Դեկլարացիայում նշվում էր, որ Աբդուլ Համիդի տապալումից հետո պետք է ստեղծվեր ներկայացուցչական մարմին՝ պառլամենտ:

Երիտթուրքական կազմակերպությունները որոշել էին ապստամբել 1909թ. աշնանը, բայց տեսնելով, որ Անգլիան եւ Ռուսաստանն իրենց միջեւ 1908թ. ապրիլին կնքված Ռեյսլան համաձայնությամբ անդամահատում են Թուրքիան, արագացրին որոշման իրագործումը: Ենվերն անձամբ դեկավարում էր «Թուրանական երիտասարդական շարժումը», որի խորհրդանիշը գորշ գայլն էր:

1908թ. գարնանը երիտթուրքերի՝ Փարիզյան խմբի դեկավարներն առաջարկեցին Թուրքիայի իրենց զինակիցներին անցնել ակտիվ գործունեության: Թուրքական բանակի մի խումբ սպաներ Նիազ, Թալեաթ, Ենվեր բեյերի գլխավորությամբ հուլիսին Ռեսնայում եւ Սալոնիկում /Մակեդոնիա/ ապստամբություն բարձրացրին: Բռնակալը փորձեց ճնշել ապստամբությունը, բայց բանակն անցավ ապստամբների կողմը: Երիտթուրքական զորամասերը, շարժվելով մայրաքաղաք, իրենց միավորեցին «Համիդիե» ջոկատների դժգոհ մասը: Ապստամբության ղեկավարները, վախենալով դեմոկրատական պայքարի ծավալումից, զործարքի մեջ մտան սուլթանի հետ եւ պահանջեցին վերականգնել 1876թ. սահմանադրությունը: Սուլթանը, այլ ելք չունենալով, կատարեց նրանց պահանջը: Երիտթուրքերը բավարարվեցին սահմանադրության հռչակումով եւ հեղափոխությունը համարեցին ավարտված: Նրանք Թուրքիան հռչակեցին սահմանադրական միապետություն՝ սուլթանին եւ նրա ղեկավար ներկայացուցիչներին թողնելով անձեռնմխելի: 1908թ. աշնանը տեղի ունեցան պառլամենտի առաջին ընտրությունները, իսկ հոկտեմբերին «Միու-

թյուն եւ առաջադիմությունը» իրատարակեց իր ծրագիրը, որի հիմքում ընկած էր 1876թ. սահմանադրությունը՝ որոշ չափով փոփոխված:

Աբդուլ Համիդն իր գահին մնաց մինչեւ 1909թ. գարունը եւ հետադիմական հեղաշրջման /մարտի 31/ ծախողումից հետո՝ ապրիլի 13-ին արտաքսվեց Սալոնիկ: Դրանից հետո երիտթուրքերն իրենց «Միություն եւ առաջադիմություն» կոմիտեն անվանեցին քաղաքական կուսակցություն եւ, վերջ տալով երկիշխանությանը, դարձան երկրի լիակատար տերն ու տնօրենը: Սուլթանն նշանակվեց Մեհմեդ 5-րդ Ռեշիդը, ով գահակալում էր ձեւականորեն: Ամրապնդելով իրենց դիրքերը ստեղծված մի շարք կուսակցությունների նկատմամբ, որոնք դժգոհ էին իթթիհատականներից («Օսմանյան դեմոկրատական կուսակցությունը» /Ֆռակսի իբար/, «Լիբերալներ» /Աիբար/, «Ազատություն եւ համագործակցություն» եւ այլն)՝ անցան շովինիստական քաղաքականության:

1909թ. երիտթուրքերի Դիարբեքիրի համագումարին մասնակցող Ջիա Գյոք Ալփը գովերգում էր Աթթիլային, Չինգիզին, Օղուզ խանին, ապացուցում, որ հայրենիքը Թուրքիան չէ, ոչ էլ Թուրքեստանը, այլ լայնատարած Թուրանի հողը: Նա ասում էր, որ թուրք ազգությունն ավելի առաջնային է եւ կարելուր, քան իսլամը, եւ որ գլխավորը ռասայական հպարտությունն է:

1910թ. համաժողովում, իսկ վերջնականը՝ 1911թ. Սալոնիկի համաժողովում Թալեաթը հայտարարեց, որ չնայած սահմանադրությամբ հավասարություն էր հաստատվել մահմեդականության եւ քրիստոնյաների միջեւ, բայց դա անհասկանալի իդեալ է: Ըստ նրա՝ շարիաթը, ամբողջ անցած պատմությունը եւ հայրյուր հազարավոր մահմեդականների զգացումները եւ քրիստոնյաների զգացմունքները, որոնք ընդդիմանում են օսմանցիների ամեն մի փորձին, անխորտակելի պատվար են հանդիսանում արդար հավասարության հաստատման դեմ: Անհաջող փորձեր են կատարվել քրիստոնյաներին օսմանցի դարձնելու ուղղությամբ: Նա կարծում էր, որ քանի դեռ Բալկանյան թերակղզու բնակչության մեծ մասը բուրքն անկախության կծգտեն, դա անհնարին կլինի: Ուստի հավասարության մասին խոսք լինել չի կարող այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի ավարտվել կայսրության օսմանացման գործընթացը:

Իսկ 1911թ. Սալոնիկում տեղի ունեցած երիտթուրքերի հաջորդ համաժողովը որոշում է, որ կայսրության նկարագիրը պետք է լինի մահմեդական: Պետք է հաստատվի մահմեդական հաստատությունների հանդեպ հարգանք: Պետք է մերժել այլացեղ ազգությունների՝ իրենց մեջ կազմակերպ-

վելու իրավունքը: Ազգությունները մեծ թվով են, եւ թուրքական լեզվի տարածումը գերազանց միջոց է հաստատելու մահմեդական գերիշխանություն, եւ յուրացնելով լեզուն՝ մյուս բոլոր տարրերը կծուլվեն:

Եվ այսպես...

Ընտրությունը կատարված էր...

Թուրքիզմը դառնում է Թուրքիայի պետական քաղաքականություն, որը նշանակում էր նաեւ արեւմտահայության ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում, որը կենսագործել էր սկսվել դեռեւս 1890-ական թթ. սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմից:

Պատերազմի նախօրյակին թուրք շովինիստ գեներալ Ջելել Նուրին հռչակում էր, որ Իրաքը, Եմենը պետք է լինեն լրիվ թուրքական: Այստեղ պետք է տիրապետի թուրքական լեզուն, որ կայսերական շահերի պահպանման, թուրքերի գոյության համար անհրաժեշտ է թուրքացնել արաբական հողը, սաղմի մեջ ճգնել արթնացող ազգայնականությունն արաբ երիտասարդ սերնդի մեջ: Ըստ նրա՝ արաբները դժբախտություն են Թուրքիայի համար. «Թուրքական պատերազմող ձին ավելի լավ է, քան մեկ այլ ազգի մարգարեն»:

1914թ. օգոստոսի 1-ին սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը նպատակոր պայմաններ ստեղծեց արեւմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման, թուրքիզմի ծրագրի իրականացման համար: Թուրքերը մինչ այդ պարբերաբար կատարված զանգվածային կոտորածներից անցնում են արեւմտահայերի ցեղասպանության ծրագրի իրականացմանը: Թուրքիայում պետականորեն կազմակերպվում է արեւմտահայության մեծ եղեռնը, որը զագաթնակետին հասավ 1915-1916թթ.: Արեւմտահայության ամբողջական ցեղասպանությունը՝ Օսմանյան կայսրության տարածքի տարբեր շրջաններում կազմակերպված կոտորածներով, ավարտվում է 1923թ.: Թուրքիզմի քաղաքականությունը սկսեց կենսագործել Աբդուլ Համիդը, հիմնականում կենսագործեց երիտթուրքական կուսակցությունը, որն էլ ավարտին հասցրեց Մուստաֆա Բեմալը:

Երիտթուրքական կառավարությունը Գերմանիայի հետ դաշնակցած ուզում էր բացել Թուրան տանող ճանապարհը՝ նախապես թուրքացնելով երկրի ներսը: Բեհաեդդին Շաքիր բեյն իրեն եւ իր գործընկերներին համեմատում էր Քրիստոսի, Մովսեսի, Մուհամեդի հետ եւ ասում, որ իրենք ուժեղ կամքի տեր մտավորականներ են եւ պետք է հիմնեն «Թուրանի կրոնը»:

Պանիսլամիզմն իր տեղը զիջել էր ռասայական պանթուրքիզմին, որն էլ իր նպատակը հռչակել էր Վուզայի, Թաթարիայի, Արեւմտյան Սիբիրի, Թուրքեստանի զավթումը: ■

Փարամազի ազապարենչ հոգին սաւառնի Քոպանիի վրայ

Վերնագիրը կը թուի տարօրինակ, անկապ, անիմաստ նախադասութիւն մը, ի՞նչ առնչութիւն կրնայ ունենալ հարիւր տարի առաջ Պոլսոյ Պայագիտ հրապարակին վրայ նահատակուած Հնչակեան Փարամազը այս օրերուն Քոպանիի մէջ տարուող կռիւներուն հետ:

Պատասխանը:

Երկուշաբթի էր, ինչպես միշտ կը հետեւէի Քոպանիի շուրջ տեղի ունեցած մարտական գործողութիւններու զարգացումներուն: Յանկարծ հետեւեալ լուրը փշաքաղեց մարմինս, «Ընկ. Փարամազը ուժ տուաւ Քոպանիի դիմադրութեան» վերնագրին տակ դրուած էր լայն ժպիտով երիտասարդի մը պատկերը: Մեծ հետաքրքրութեամբ սկսայ կարդալ քիւրտ ժողովուրդի Պաշտպանութեան Ձոկատներու (YPG) մամլոյ գրասենեակի կայքէջի տուած պաշտօնական լուրը, ուր կ'ըսուէր, «Մեր ժողովուրդներուն ազատ ապագայ մը հիմնելու համար, Քոպանիի մէջ տարուող պայքարին ուս տուած ընկ. Փարամազ-Քըզըլպաշ, ժողովուրդներու քշնամի, ՏԱՀԷԾ-ի վայրագ աւազակախումբերու դէմ պայքարի ժամանակ անմահացած է: Քոպանիի պաշարման յարիւր աննկուն օրերէն, յեղափոխականի յարիւր աննկուն կեցուածք ցուցաբերած է ընկ. Փարամազը: Մեծ յարգանքով պիտի վառ պահենք անոր յիշատակը: Մեր ցաւակցութիւնները կը յայտնենք առաջին հերթին իր ընտանիքի անդամներուն, պայքարի ընկերներուն եւ մեր բոլոր ժողովուրդներուն»:

Հետքերութիւնս շատ արագ անհետացաւ, երբ թրքատառ «Evrensel» լրատուական կայքէջին վրայ կարդացի հետեւեալը. «Նեժաթ Սուբիի Աղըռնասլը, իր յեղափոխական անունը ընտրած է 1915-ին Պայագիտ հրապարակին վրայ նահատակուած, հայ սոցիալիստ յեղափոխական Մատթեոս Սարգիսեանի ծածկանունը՝ Փարամազ: Ան Պողազիչիի համալսարանի հասարակագիտութեան բաժինը աւարտած, կը պատրաստուէր դոկտորական թէզը պաշտպանելու, երբ միացաւ Քոպանիի ազատամարտին»:

Լուրերու հեղեղը մինչեւ իրիկուն աւելի արագցաւ: Կ.Պոլիսէն մեր բարեկամները կապուելով բացատրեցին, թէ Նեժաթ Սուբիի ծանօթանալով քսաններու պատմութեան, կենցիկն ու գործունեութեան, կը հրապուրուի Փարամազով: Իր մերձաւորներուն կ'ըսէ. «Ես ուշ ծանօթացայ Փարամազին եւ հիմա իր անունը կը վերցնեմ իմ յեղափոխական ծածկանունս»:

Հոկտեմբերի 7-ին Քոբանիում Իսլամական պետություն ահաբեկչական խմբավորման դէմ պայքարում զոհվել է Փարամազ մականունը կրող Սուբի Նեժաթ Աղըրնասլը, որը Թուրքիայից միացել էր Քոբանիի քրդական զինուժին՝ YPG-ին, հաղորդում է «Ակօս» շաբաթաթերթը:

Աղըրնասլըն իր համար ընտրել էր 1915թ. Ստամբուլի Բայազեթի հրապարակում կախաղան հանված՝ Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության 20 անդամներից մեկի՝ Մաթեոս Սարգսյանի Փարամազ անվանումը:

Սոցիոլոգ, թարգմանիչ Աղըրնասլըն 1960-ականներին Թուրքիայում հայտնի աշակողմյան Դենիզ Գեզմիշի խմբակցության փաստաբան, Թուրքիայի Բանվորական կուսակցության անդամ Նիյազի Աղըրնասլըի թոռն է:

Նեժաթը միացել է քրդական պայքարին՝ որպես Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության անդամ եւ քրդական ազատագրական պայքարի մարտիկ:

Հայ հեղափոխական Փարամազի մականունը վերցրած Աղըրնասլըի մահվան կապակցությամբ Լիբանանի Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը ցավակցական մամակ է հղել վերջինիս ընտանիքին, որում, մասնավորապես, ասված է. «Հպարտ ենք, որ 100 տարի անց Փարամազը կրկին դարձավ ազատության եւ հեղափոխության խորհրդանիշ»:

Նամակն ուղարկվել է «Փարամազներն անմահ են» վերնագրով:

«Ակօս» շաբաթաթերթ, 2014թ.

Սամուկ

գրականագիտություն

Ցեղասպանության արտացոլումը անգլիագիր հայ գրողների երկերում

Եջ 73 Թեմըֆլայ, Նյու Յորք, Եվրոպայում, մտաբերումների մեջ են Դիարբեքիլը, Կոստանդնուպոլիսը, պատմական Հայաստանի տարբեր վայրեր: Միախոսվում են մայրական կողմի՝ Արուսյանների տոհմի եւ հայրական կողմի՝ Բալաքյանների պատմությունները: Այստեղ կա ինչպես սերնդային՝ հայր եւ որդի, այնպես եւ ազգային համատեղության հարց, քանի որ կա նաեւ հրեական միջավայր, որ ձգում էր պատանուն, որովհետեւ «հայ լինելը» տարօրինակ էր մի փողոցում, ուր թվում էր, թե բոլորը պետք է հրեա լինեին. «Ես նույնպես հրեայի էի նման»: Ահա այս նմանության ու տարբերության մեջ խորանում է տարբերությունը, եւ նա, ի վերջո, հայտնաբերում է Հայաստանը: Այստեղից սկսած ինքնաճանաչման տանջալի դեգերումներն են մինչեւ հրեությունից խուսափած գտարյուն հայկականությունը:

Ամերիկա ու ամերիկացի դարձած հայ եւ հանկարծ նրա համար անծանոթ ու տարաշխարհիկ մի բառ՝ «Երկիր», ինչի վրա, սակայն, «կարծես կողպեք կար»: Ըստ ծնողների՝ այդ բառը պիտի խանգարեր ամերիկանացող տղայի ճակատագրին, ուստի ծնողներն այդ բառ-աշխարհը նրանից թաքուն էին պահում: «Գիտեի, որ նշանակում է Հայաստան... Եթե հանկարծ հարցեր էի տալիս Երկրի մասին, մեծահասակները խոսակցության նյութը փոխում էին: Մի անգամ էլ մայրս ասաց. «Դա հնագույն բնակավայր է, հիմա այլեւս համարյա չկա»: Բայց ի՞նչ եղավ այդ երկիրը: Ինքս ինձ էի հարցնում»: Օտար միջավայրի ապահովվածությունը, քաղքենիացող կենցաղը, նաեւ ազգային ցավով նոր սերնդին չհիվանդացնելու նախապաշարվածությունը ծնողներին ստի-

պում է զավակներին հեռու պահելու այդ... հեռավոր եւ մի մեծ մասով անգո երկրից ու երկրի պատմությունից: Այդ անգո աշխարհի հետ միակ կապը տատն էր, ով դեռ կրում էր ազգային հիշողությունը: Ազգային գիտակցությունն արթնանում է աստիճանաբար, տարիքի ու փորձառության հետ մեկտեղ: Այստեղ եւս առկա է հոր եւ որդու միջեւ առաջացած ներհակություն: Ի վերջո, լսվում է արյան կանչը եւ հազարամյակների խորքից հայոց քաղաքակրթությունն արթնացնում է տղայի ազգային ոգին: Նա խորասուզվում է իր «սեփական ոխի մեջ», հաստատում իր հայությունը, նվիրվում հայության դատին եւ լույթներով պայքարում հայոց դատի միջազգային ճանաչման համար:

Ամերիկահայ անգլիագիր մյուս հեղինակների ստեղծագործությունը եւս արժանի է լուրջ ուշադրության եւ պետք է դիտարկվի բուն ամերիկյան իրականության մեջ հայագոյացման, հայապահպանման, հայակերտումնի եւ հայաուրացման այս տեսադաշտում, ինչպես նաեւ ամերիկյան գրականության բեմահարթակում ու հանրային կարծիքի միջավայրում: Ամերիկահայ անգլիագիր գրականությունը հայերեն ընթերցողի առջեւ դեռեւս բացվելու մեծ հեռանկարներ եւ չքերթված էջեր ունի, ինչպես Ջարեթ Սուրյանի վիպասանությունը, Մերջրի Հուսեփյանի «Սիրառատ տունը» վեպը, պատմվածքները, «Ձմիւռնիայի դեպքը» պատմաբանասիրական ուսումնասիրությունը, Փիթեր Սուրյանի «Միրի», «Լավագույնը եւ վատթարը ժամանակներից» վեպերը, «Ընթրիք օտարների հետ» (2010) պատմվածքների հայերեն թարգմանական ժողովածուն, Դայանա Տեր-Հովհաննիսյանի եւ մյուսների պոեզիան:

գեղանկարչություն

ՓԱՐԱՎՈՆ ՄԻՐԶՈՅԱՆ. «Կա՛մ հայ գեղանկարիչ, ով իր կտավներում չի անդրադարձել Հայոց ցեղասպանությանը»

Հայ գեղանկարչության մեջ Հայոց ցեղասպանության անդրադարձի մասին է զրույցը Հայաստանի ազգային պատկերասրահի տնօրեն, ՀՀ ժողովրդական նկարիչ Փարավոն Միրզոյանի հետ

Եջ 68 Եւ զբաղեցնում: Հմայակ Ավետիսյանը, ով ծնվել է Արեւմտյան Հայաստանում, իր կտավներում եղեռնի պատկերներն արտացոլում էր դեռեւս 1950-ական թվականներին, երբ մեզ մոտ արգելված էր նույնիսկ այդ թեմայից խոսել: Նկարիչ

քանդակագործ Խորեն Տեր-Հարությունը Էջմիածնի իր ցուցահանդեսում ներկայացրած կտավների մի մասը նվիրել էր այդ թեմային: Սկրտիչ Սեդրակյան, Հովհաննես Ջարդարյան, Ավանեսով, Վարդգես Սուրենյանց, Լեւոն Թութունջյան, Ժիրայր Օրա-

Փարավոն՝ Գ. Խանդանյան

Նրանք եւս արյունալի հաշվեհարդարի զոհ դարձան

Գրիգոր Զոհրապ

Սիամանյոն (Արուս Յարճանյան)

Դանիել Վարուժան

Ռուբեն Սեւակ (Հիլինկիրյան)

Փարավոն՝ Վ. Սուրենյանց

Փարավոն՝ Ժաման

Փարավոն՝ Գ. Խանդանյան

Փարավոն՝ Գ. Խանդանյան

Կոմիտասի ճորաստեղծ թանգարան-ինստիտուտ Երեւանում

Երգարվեստի նմուշներ՝ սփռված աշխարհով մեկ

Էջ 77 Իզմիրի, Կյուրիցի (իր ծննդավայրն է), Մալաթիայի, Խարբերդի, Եդեսիայի, Այնթապի, Կեսարիայի, Չմշկածագի, Ալեքսի, Երզնկայի, Բալուի, Տիգրանակերտի, Տարոնի, Կարնո, Սուրմալուի, Բիթլիսի, Շատախի, Խլաթի ու Վասպուրականի շրջաններից հայրենի երգն ու բանը հիշողության եւ հոգու խորքում դեռեւս վառ պահածի ինը տասնյակ բանասացի, գրի առել մեծաքանակ, բարձրարժեք երգարվեստի նմուշներ։ «Հայրենի երգ ու բանի» չորս հատորը միասին վերցրած՝ բովանդակում են 743 երաժշտական եւ 635 բանահյուսական՝ ընդհանուր թվով 1378 նմուշ։ Նկատի ունենալով միայն այդ քառասունորյակի պարունակությունը, կարելի է փաստել, որ հայոց մեջ Կոմիտասից հետո Միհրան Թումանյանն առաջինն էր, որ հավաքել է նման քանակի նմուշներ։

Երաժշտագետ-բանահավաք Միհրան Թումանյանը Կոմիտասի հինգ սանից մեկն է եղել, ով իր վրա զգացել է մեծ կոմպոզիտորի խնամքն ու գուրգուրանքը եւ նրանից ներշնչված՝ նվիրվել է հայ ժողովրդական երաժշտությանը։ «Այդ օրերին էր (1910-ին), որ Կոմիտաս վարդապետը Պոլիս էր եկել, անմիջապես բոլորվեցինք շուրջը, - գրում է Միհրան Թումանյանը. - Պոլիս, Իզմիր եւ Եգիպտոս տված նրա համերգներով արդեն հոգեկան տեղաշարժ էր կատարվել Արեւմտյան Հայաստանի մինչեւ իսկ հեռավոր գյուղերի անկյուններում։ Այլեւս անկարելի էր այդ հրաշքով չտարվել։ Կոմիտասի շրթունքներից կախված, փեշերին քվեցինք, որ մեզ «կեր տա», «կուտ տա», կերակրեց մեզ առատորեն, չորս տարի մասնավորապես ուսուցանելով երաժշտական

հիմնական գիտելիքներ՝ նաեւ հերկելով մեր սիրտը եւ հատիկ-հատիկ սերմեր նետելով մեջը»։

1923թ. Կոմիտասի սաները ցրվեցին տարբեր երկրներ, յուրաքանչյուրն իր ընտրած ուղիով։ Թումանյանը մեկնեց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ եւ ամերիկահայ զաղութում գործունեություն ծավալեց։ Չունենալով սեփական ընտանիք՝ ամբողջ կյանքը նվիրել է ֆուլկլորագիտությանը, բանահավաքչական աշխատանքին։ Խմբավարական աշխատանքին զուգընթաց՝ նա զբաղվել է Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից հրաշքով փրկված ու Ամերիկայում ապաստանած հայերից ժողովրդական երաժշտության նմուշներ հավաքելով ու ծայնագրելով։ Մոտ 20 տարվա համբերատար ու ջանադիր աշխատանքի շնորհիվ Միհրան Թումանյանը կազմեց «Հայրենի երգ ու բան» ժողովածուն։ Եվ հետո որոշել է այդ անգնահատելի հարստությունը բերել Հայաստան՝ հազարից ավելի ժողովրդական երգերի նմուշներ։ «Ես հասկացա, որ իմ աշխատանքների գնահատողներն այստեղ են...», - հուզմունքով ասել է նա։ 1966 թվականին իրականացավ նրա վաղեմի երազանքը՝ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրավերով ժամանեց հայրենիք եւ գործի անցավ։ Եվ եռանդով լծվեց հավաքածուի նյութերը տպագրության պատրաստելու գործին։ Առաջին ժողովածուն կոչվում է «Հայրենի երգ ու բան»։ Անդրանիկ պրակն իր ձեռքով հրատարակեց պրոֆեսորներ Ռոբերտ Աթայանի եւ Արտաշես Նազինյանի խմբագրմամբ՝ 1972 թվականին, որ ներառում էր Բուբանիայի

Կոմիտաս

Միհրան Թումանյան

Հայրիկ Մուրադյան

Կառուցվել է Երեւանի Կոմիտասի անվան զբոսայգում գտնվող Նախկին մշակույթի պալատի հիման վրա։ Ֆինանսական ծախսերը հոգացել են «Փյունիկ» մարդկային ռեսուրսների զարգացման համահայկական եւ «Լույս» հիմնադրամները։ Թանգարանի Նախագծի հեղինակն ու ճարտարապետն է Արթուր Մեսչյանը։ Բացվել է 2015 թվականի հունվարի 29-ին։

շրջանի երգերը։ Հետմահու լույս տեսան երկրորդ (1983), երրորդ (1986), չորրորդ (2005) հատորները։ Այս վերջին հատորում ամփոփված են պատմական Հայաստանի խլաթ եւ Վան-Վասպուրական գավառների ավանդական երգեր ու բանահյուսական նմուշներ։ «Հայրենի երգ ու բանի» երկրորդ հատորի՝ «Միհրան Թումանյանը եւ նրա երաժշտական-ազգագրական ժառանգությունը» մուտքի խոսքում անվանի կոմիտասագետ Ռոբերտ Աթայանը գրում է. «Եթե Միհրան Թումանյանը իր սեփական նախաձեռնությամբ (առանց կողմնակի օժանդակության) հավաքած չլիներ արեւմտահայության այս երգերը, ապա հայ ժողովրդի այդ բավականին խոշոր հատվածի ժողովրդական-երաժշտական մշակույթի մասին մեր պատկերացումը լրացնելու կամ մի այլ լավագույն առիթ, հազիվ թե ունենայինք։ Այդ առումով նրա երաժշտական հավաքչական աշխատանքը, որ գրեթե իր ողջ կյանքն է զբաղեցրել, կարող է նաեւ բնութագրվել որպես սիրագործություն»։

2007 թվականին լույս տեսավ «Հայրենի երգեր» ժողովածուն, որ ամբողջովին կազմված է Հայրիկ Մուրադյանի երգած երգերից։ Դրանք Հայրիկ Մուրադյանի ծայնից վերծանել է Ալինա Փախեւ-Նյանը։ Այդ երգերի մեծ մասը լայ-

Շնորհիվ տարածված է եղել Վասպուրականում, Մոկաց աշխարհում եւ մասնավորապես Շատախում եւ բնութագրում է այդ վայրերի երաժշտական կենցաղը: Ժողովածուի առաջին կեսը կազմում են զուտ գեղջկական երգերը եւ պարերը, այն, ինչը ֆոլկլորագիտության մեջ անվանում են ավանդական ֆոլկլոր: Նշված կեսի մեջ են մտել վիպական, պանդխտության, օրորոցային եւ սիրո, աշխատանքային, ծիսական երգեր, պարերգեր ու կատակերգեր, շուրջպարեր եւ ռազմական երգեր: Հայրիկ Մուրադյանը (ծնունդով Վանի նահանգի Շատախ գավառի Ջնուկ գյուղից է) բացառիկ երեւոյթ էր հայ ժողովրդական երգարվեստի բնագավառում: Նա իր հրաշք հիշողության մեջ մտապահեց եւ ժողովրդին վերադարձրեց 150-ից ավելի երգ՝ դրանք փրկելով անդառնալի կորստից: Մասնկության տարիներին լսած ու սովորած հին ավանդական երգերին նա իր բազմաբովանդակ կյանքի ընթացքում հետզհետե ավելացրել է նորերը՝ ավելի հարստացնելով առանց այն էլ հարուստ պաշարը:

Հայրիկ Մուրադյանը որոշ առումով նաեւ ուսումնասիրող էր: Հայրենի Շատախում տարածված ժողովրդական երգերի կողքին ներկայացնում էր նաեւ հարեւան գավառների տարբերակները: Դա ցայտուն է դարձնում մեղեդային, ռիթմական կամ էլեւէջային այն նրբին տարբերությունները, որոնք երաժշտագետ-ուսումնասիրողին թույլ կտան խոսելու այդ գավառների երաժշտական բարբառների մասին: Նա հաղորդել է նաեւ ստույգ անձնագրային տվյալներ, ազգագրական տեղեկություններ երգերի մասին, հետաքրքրական նյութեր ժողովրդական լավագույն երգիչների, երգաստեղծների մասին, նաեւ տվել է հայրենի գավառի կյանքի ու կենցաղի, եւ մասնավորապես, երաժշտական կենցաղի վառ, կենդանի նկարագիրը: Հայրիկ Մուրադյանը սոսկ բանահավաք չէր, նա նաեւ բարձրաճաշակ կատարող էր: Բնությունը նրան օժտել էր նուրբ լսողությամբ, թավշյա գեղեցիկ, ճկուն ձայնով եւ զարմանալի հիշողությամբ: 20-րդ դարի 60-ական թվականներից սկսած նրա ձայնը հնչում էր ամենուրեք՝ համերգային հարթակներում, ռադիոյով եւ հեռուստատեսությամբ: Եվ, բնականաբար, երիտասարդության մեջ ցանկություն էր առաջանում սովորել նրանից սերնդեսերունդ մեզ հասած պապենական անգնահատելի ժառանգությունը՝ ժողովրդական երգն ու պարը: Ինչպես տեղեկացնում է Ալինա Փափեանյանը, յուրաքանչյուր գարնան երեւանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտում (այժմ՝ Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարան) անցկացվում էր ֆոլկլորային փառատոն, որին մասնակցում էին ազգագրական խմբեր Հայաստանի տարբեր վայրերից: Հայրիկ Մուրադյանը մշտապես ժյուրիի պատվավոր անդամն էր, փառատոնը սկսվում էր մեծ բանահավաք-երաժշտագետի սովորեցրած երգով, ուրեմն այդ երգերն ապրում են, չեն կարող մեռնել...

Յուրաքանչյուր ազգագրական նմուշ իր ճակատագիրն է ունեցել, ահավասիկ, «Կարոս խաչ» վիպերգը, որը հայ ավանդական բանահյուսության էպիկական ժանրերի մեջ առանձնահատուկ արժեք է ներկայացնում: Վիպերգը ծանոթ էր իր բանաստեղծական տեքստի բազմաթիվ գրառումներով, սակայն ամբողջական երաժշտաբանաստեղծական տեսքով հայտնի չէր մեզանում: Դրա տեքստերը հրատարակված են եղել, բայց երաժշտական մասը պահպանվել էր Կոմիտասի եւ նրա լավագույն սաներից մեկի՝ Սպիրիդոն Մելիքյանի՝ մեղեդային գրառումների հիման վրա, որ ընդամենը վիպերգի 9-10 տող ընդգրկող երգային մի հատված էր: Բանահյուսական այս նմուշը նախ «քոչել» է Պարսկաստան, այնուհետե՛ղից՝ Ամերիկա, որտեղ Ալինա Փափեանյանին են հանձնում ձայներիզներ, դրանցում վիպասաց Հայկ Աճեմյանի երաժշտաբանաստեղծական կատարմամբ հնչում է հայտնի վիպերգը: Այդ եւ վիպերգի նորահայտ այլ պատումների՝ Փափեանյանի նուտագրությունների միջոցով, հայ երաժշտության գոհարներից մեկն առաջին անգամ ֆոլկլորագիտության մեջ ներկայացավ առավել ամբողջական, իր երաժշտաբանաստեղծական բաղադրիչների ամբողջ համալիրով՝ նախերգ, երգ,

Կոմիտասի նորասեղծ թանգարան-ինստիտուտ. Կոմիտասի համերգային դաշնամուրը, որ նրան է նվիրել Ալ. Մանթաշյանը

ասերգ, արտասանություն, ավարտերգ:

«Երգարվեստի ի՞նչ ժանրեր են փոխանցվել Արեւմտյան Հայաստանից» հարցին Ալինա Փափեանյանը փոխանցում է. «Ժամրային որոշակի անհամամասնություն, անշուշտ կա, որովհետեւ ժամանակները փոխվում են, ժողովրդական երգարվեստի ժանրային կազմը փոխվում է, բարբերը, ծեսերը փոխվում են: Հարսանյա ծեսն արդեն հնօրյա հարսանեկան ծեսը չէ, հարսանյա ծեսերի ժամանակ հնչած գովքերը մոռացված են: Չկան այլեւս, որովհետեւ ծեսն իր դեմքը փոխել է, ինչո՞ւ պիտի պահպանվի: Հին ծեսերի հետ կապված երաժշտությունը կամաց-կամաց մոռացվում է եւ մնում է սոսկ որպես արվեստի նմուշ բեմում: Ուխտագնացության երգերը մոռացվում են: Կենսական ուժ ունեցող ժանրը պարերգն է, քիչ թե շատ պահպանվել են սիրային-քնարական երգերը, պանդխտության երգերը: Բայց ժամանակները փոխվում են, արտահայտչամիջոցները՝ դրանց հետ, երգարվեստի նմուշների տեքստային-բառային կազմն է փոխվում, երաժշտական մասը, այնպես որ ավանդական ֆոլկլորի ոլորտում, իհարկե, բավականին կորուստներ կան»: Երաժշտագետ-ֆոլկլորագետի այս եզրահանգման հետ դժվար է չհամաձայնել: Նրա փոխանցմամբ՝ կենտրոնական Հայաստանը, որքան էլ, կարծես, փոքր տարածք է, Վանա լճի ավազանն է, բայց երգասացները շատ տարբեր են իրենց ոճով. վասպուրականցին մշեցու պես չի երգում, մշեցին՝ սասունցիների: Քանզի ըստ երաժշտագետ-ֆոլկլորագետի՝ գոյություն ունեն ոչ միայն լեզվական բարբառներ, այլեւ երաժշտական-տիպական մտածողության երանգային տարբերություններ, ինչն արտահայտվում է վասպուրականցիների, սասունցիների, մշեցիների, այլ գավառների մարդկանց երգածների մեջ:

Իմացանք նաեւ, որ Երեւանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի հայկական երաժշտագիտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնը, որտեղ դասավանդում եւ ուսումնասիրում են հայկական ավանդական երաժշտության գրեթե բոլոր ճյուղերը՝ ժողովրդական, աշուղական, եկեղեցական, ստեղծվել է Կոմիտասի ծննդյան 100-ամյակի տարում: Յուրաքանչյուր տարի գիտարշավներ են կազմակերպվում, ամբիոնի ծայնադարանարկիվում պահպանվում է երգարվեստի 15000 նմուշ, որոնք ըստ տարածաշրջանների (Թալին, Ապարան, Անի, Մեղրի) առանձին պրակներով պարբերաբար հրատարակվում են:

ՎԱՅՐԱՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ

Անիի Սուրբ Փրկիչ եկեղեցի, X դար

Սուրբ Փրկիչ եկեղեցի, X դար

Տեկոր եկեղեցի, V դար

Տեկոր եկեղեցի, V դար

Կարս, Արգինա, X դար

Կարս, Արգինա, X դար

Չենք մոռացել ու չենք կարող մոռանալ ավերակված խնկաբույր երկիրը մեր, հայրենական սրբություններն ու բազմադարյան հիշատակները

Երաժշտագիտություն

Դիշում են եւ րահանցում

Միսն ու Մասիսն են գրնգում անվե՛րջ-անդադա՛ր-անդո՛ւկ...

Հայաստանի Հանրապետության գինանշանը եւ եռագույն դրոշը

Հայաստանի Հանրապետության օրհներգ

Մեր Հայրենիք

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն
խորհրդի 1991թ. հունիսի 1-ի որոշմամբ,
որպես երկրի օրհներգ ընդունվել է
Հայաստանի Առաջին Հանրապետության
(1918-1920թթ.) օրհներգը:

Տեքստը՝ Սիքայել Նալբանդյանի

Մեր հայրենիք, ազատ, անկախ,
Որ ապրել է դարեդար,
Իր որդիքը արդ կանչում է
Ազատ, անկախ հայասրան:

Ահա եղբայր, քեզ մի դրոշ,
Զոր իմ ձեռքով գործեցի,
Գիշերները ես քուն չեղա,
Արտասուքով լվացի:

Նայիր նրան՝ երեք գույնով
Նվիրական մեկ նշան,
Թող փողփողի թշնամու դեմ,
Թող միշտ պանծա հայասրան:

Ամենայն տեղ մահը մի է,
Մարդ մի անգամ պիտ մեռնի,
Բայց երանի, որ յուր ազգի
Ազատության կոռույի:

Ես իմ անուշ Հայաստանի

Ես իմ անուշ հայասրանի արեւահամ
բառն եմ սիրում,
Մեր հին սագի ողբանվագ, լացակունած
լարն եմ սիրում,
Արևանման ծաղիկների ու վարդերի բոյրը վառման,
Ու նաիրյան աղջիկների հեզանկուն սրտն եմ սիրում:

Միրում եմ մեր երկինքը մուգ, ջրերը ջինջ, լիճր լուսե,
Արեւն ամռան ու ձմեռվա վիշապաձայն բութը վսեմ,
Մթում կորած խրճիթների անհյուրընկալ
պարերը սեւ
Ու հեամյա քաղաքների հազարամյա
քա՛րն եմ սիրում:

Ո՛ր էլ լինեմ - չե՛մ մոռանա ես ողբաձայն երգերը մեր,
Չե՛մ մոռանա աղոթք դարձած երկաթագիր
գրքերը մեր,
Ինչքան էլ սո՛ւր սիրտս խոցեն արյունաքամ
վերքերը մեր -
Էլի՛ ես որք ու արևալատ իմ հայասրան-
յա՛րն եմ սիրում:

Իմ կարտրած սրտի համար ո՛չ մի ուրիշ հեքիաթ չկա.
Նարեկացու, Քուչակի պես լուսապսակ ճակատ չկա.
Աշխարհ անցի՛ր՝ Արարատի նման
ձերմակ գազաթ չկա.
Ինչպես անհատ փառքի ճամփա՛ն ես իմ
Մասիս սա՛րն եմ սիրում:

Նոյն Զարեհ
1920-1921, Երեւան-Մոսկվա

Սյունյաց երկիր

Հիմնադիր եւ ՀԴՄՏԱՐԱՎԻՉ՝
«ՍՅՈՒՆՅԱՏ ԱՇԽԱՐՀ»
ՍԱՀՄԱՆԱԾԱԿ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՐ
ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գլխավոր խմբագիր՝
ՍԱՍՎԵԼ ԱՆԵՔՍՆՅԱՆ

Հասցե՝ Կապան, Շահումյան 20/32:
Հեռ.՝ (0285) 5 25 63,
(091) 45 90 47,
(077) 45 90 47:
Էլ.փոստ՝ syuniacyerkir@mail.ru
Էլ.կայք՝ www.syuniacyerkir.am

Թղթակցությունները չեն գրախոսվում
եւ հեղինակներին չեն վերադարձվում:
Խմբագրության եւ հեղինակների կարծիքները
կարող են չհամընկնել:

Նյութերը ներկայացնել մեքենագիր
վիճակում (3 մեքենագիր էջից ոչ ավելի):

«ԳՈՎԱԶԴ - ԾԱՆՈՒՑՈՒՄ» բաժնում
տպագրվող նյութերի համար խմբագրու-
թյունը պատասխանատվություն չի կրում:

Հղումը «Սյունյաց երկրին» պարտադիր է:

® Աշանի տակ տպագրվում են
գովազդային նյութեր:
Գրանցման վկայականը՝ 01Մ 000231:
Թերթը տպագրվում է «Տիգրան Մեծ»
հրատարակչության տպարանում:
Հասցեն՝ ք. Երեւան, Արշակունյաց 2:

Ծավալը՝ 20 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 2000, գինը՝ 1000 դրամ:
Ստորագրված է տպագրության
14.04.2015թ.: